पुण्यश्लोक

छत्रपति शिवाजी

भाग पहिला

— लेखक —

साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास

पुण्यश्लोक

छत्रपति शिवाजी

भाग पहिला

पुणे येथे शके १८८० मध्ये बाळशास्त्री हरदास
यांची छत्रपति शिवाजी महाराजांवरील
पहिल्या व्याख्यानसत्रात झालेली
व्याख्याने

–लेखक–

साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास

*

मूल्य ३० रुपये

पुण्यश्लोक

छत्रपति शिवाजी

भाग चौथा

पुणे येथे शके १८८३ मध्ये बाळशास्त्री हरदास
यांची छत्रपति शिवाजी महाराजांवरील
चौथ्या व्याख्यानसत्रात झालेली
व्याख्याने

लेखक

साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास

*

मूल्य ३० रुपये

प्रकाशक
शं. रा. दाते
काळ प्रकाशन
१४०४ सदाशिव पेठ, पुणे ३०

प्रथमावृत्ति, शक १८८०
पुनर्मुद्रण, शक १९०६

मुद्रक
मु. शं. दाते
यशवंत मुद्रणालय
१८३५ सदाशिव पेठ, पुणे ३०

प्रास्ताविक

साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास यांनी दि. ४ एप्रिल १९५८, चैत्र शुद्ध १५, शके १८८० या दिवसापासून पुढे १५ दिवस पुण्यश्लोक छत्रपति श्रीशिवाजीमहाराज यांच्यावर जी व्याख्याने दिली ती या पहिल्या भागात दिली आहेत. त्यांनी यात शिवाजी पूर्वकालीन घटनांचे सविस्तर विवेचन केले असून या ग्रंथास पुण्य-श्लोक छत्रपति शिवाजी भाग पहिला असे म्हटले आहे.

या व्याख्यानांतून मुसलमानी आक्रमणाचे स्वरूप, त्याचा प्रत्यक्ष प्रतिकार दक्षिणेत कां होऊ शकला याची कारणमीमांसा, विजयनगरचे साम्राज्य कोणत्या परिस्थितीत व कसे निर्माण झाले, त्याची वाढ कशी झाली व पुढे त्याचा विनाश कां व कसा झाला याचे विवेचन, विजयनगरच्या साम्राज्याचा सांस्कृतिक वारसा छत्रपति शिवाजी महाराजांकडे कसा आला, महाराष्ट्रातील संतांनी व महंतांनी स्वराज्यस्थापनेपूर्वी या भूमीत श्रद्धाकेंद्र कसे निर्माण केले आणि शिवाजी महाराजांचे देवाब्राह्मणांचे स्वराज्य स्थापन होण्याची पूर्वतयारी कशी केली, या सर्व घटनांचा इतिहास कथन केला आहे.

वाचकांना ही व्याख्याने उद्बोधक तसेच नवा दृष्टिकोन देणारी ठरतील असा विश्वास वाटतो.

प्रकाशक

अर्पणपत्रिका

जगद्गुरु स्वामी विद्यारण्यांनी एकवार अधिष्ठिलेल्या
कांचीकामकोटीच्या शांकरपीठाला आज विभूषित करणारे
माझे आध्यामिक गुरु

कामकोटि पीठाधीश्वर जगद्गुरु

श्रीमत् शंकराचार्य चंद्रशेखर भारती

यांच्या चरणांना वंदन करून

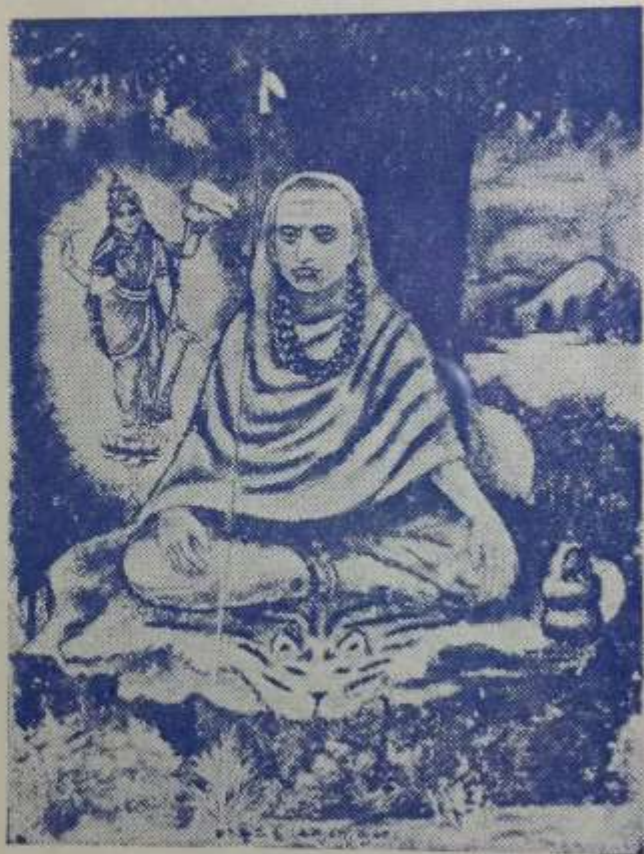
पुण्यश्लोक शिवछत्रपतींच्या मानससृष्टीच्या पार्श्वभूमीचे
उत्पादक व विजयनगरच्या हिंदु साम्राज्याचे प्रतिष्ठापक
कर्नाटक प्रतिष्ठापनाचार्य

श्रीमद्विद्यारण्य महामुनींच्या पवित्र स्मृतीला

मी हा ग्रंथ अर्पण करतो.

बाळशास्त्री हरदास

विजयनगरच्या हिंदु साम्राज्याचे प्रतिष्ठापक

महामुनि विद्यारण्य

पुण्यश्लोक छत्रपति शिवाजी

भाग पहिला

अ नु क्र म णि का

०००

०००

पुण्यश्लोक छत्रपति शिवाजी

भाग १ ला

प्रकरण पहिले

अवतारकार्याचे स्वरूप

पुण्यश्लोक छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या पुण्यतिथीच्या या पवित्रदिनी प्रस्तुत व्याख्यानमालेच्या रूपाने त्यांच्या चरणी भाव-पुष्प समर्पण करण्याची संधी आपण मला प्राप्त करून दिली, याबद्दल मी आपला अत्यंत कृतज्ञ आहे. पुण्याच्या अधिकारी वाक्पीठावरील ही माझी व्याख्यानमाला अत्यंत उचित आहे. या वर्षी प्रतापगडावरील छत्रपति शिवरायांच्या स्मारकाच्या उद्घाटन समारंभाच्या निमित्ताने परस्परविरोधी विचारप्रवाहांच्या संघर्षा-तूनही श्रीशिवरायांच्या जयघोषाचे जे निनाद उमटले, त्यांनी महाराष्ट्राचे दिक्कोन निनादित झाले आहेत. श्रीशिवरायांच्या जीवनचरित्राचा या पुण्यनगरीशी अनेकविध नात्यांनी प्रत्यक्ष संबंध आलेला आहे. शिवछत्रपतींचे प्रत्यक्ष वास्तव्य काही काळ येथे होते. येथेच त्यांनी दिल्लीपतीचा प्रबल सेनापति शाहिस्तेखान याची बोटे तोडली, व त्याच्या मुलाला ठार मारून, लज्जेने काळ-वंडलेले तोंड घेऊन त्याला दिल्लीस परत पाठविले. त्यामुळे पुण्य-नगरीची वास्तुदेवता व शिवछत्रपति यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. अटकेपार झेंडे फडकाविणाऱ्या शिवछत्रपतींच्या पराक्रमी राजकीय प्रतिनिधींनी तर भारतीय राष्ट्राच्या राजनगरीचाच सन्मान या

नगरीला प्राप्त करून दिला होता. म्हणूनच येथे शिवरायांचे यशोगान अत्यंत उचित ठरते.

दिक्कालातीत विभूतिमत्त्व

इतिहासाच्या कालखंडात असे अनेक महापुरुष होतात की, प्राचीन काळची माहिती म्हणून त्यांचे इतिहास अनेक लोक वाचतात. पण या महापुरुषांचे महत्त्व त्यांच्या त्यांच्या कालखंडापुरतेच असते. त्यामुळे ज्ञान व मनोरंजन एवढेच त्यांच्या जीवनगाथेच्या वाचनाचे मूल्य असते. पण इतिहासात असेही अलौकिक विभूतिमत्त्व कधी कधी प्रकट होते की, ज्यांचे मूल्यमापन कालाच्या सीमारेषत येऊ शकत नाही. विभूतिमत्त्वाचे स्मरण कोणत्याही काळी व कोणत्याही परिस्थितीत दीपस्तंभाप्रमाणे समाजाचे मार्गदर्शन करते. ते रेडियमच्या कणाप्रमाणे अखंड स्फुरणशाली असते. शिवछत्रपतींचे विभूतिमत्त्व हे अशाच अलौकिक योग्यतेचे आहे. भारतातील स्वातंत्र्यदेवीच्या प्रत्येक उपासकाला व युगपरिवर्तनाच्या संधीची वाट पाहणाऱ्या प्रत्येक द्रष्टया क्रांतिकारकाला शिवछत्रपति हे आपले आराध्य दैवत वाटत आले आहेत.

हिंदुस्थानचे आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांनी आपल्या स्वातंत्र्यप्रयत्नांची स्फूर्ति छत्रपति शिवाजी महाराज यांच्यापासूनच घेतली होती. भारतातील स्वातंत्र्याच्या आंदोलनाचे महान् प्रवर्तक लोकमान्य टिळक यांनी आपल्या राजकीय चळवळीचा प्रारंभ श्रीशिवछत्रपतींच्या स्मृतिमहोत्सवाच्या रूपानेच केला होता. 'अभिनव भारत' या स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या भारतव्यापी महान् संघटनेच्या सदस्यत्वाची शपथ छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या छायाचित्रासमोर घेण्यात येत असे या उत्सवाचे लोण पुढें बंगालपर्यंत पोहोचले. शिवछत्रपतींच्या नावाचे महत्त्व केवळ महाराष्ट्रीयांनाच वाटले असे नाही; तर हिंदुस्थानातील सर्वच द्रष्टया पुरुषांना त्यांचे नांव हे एक महान् आकर्षणकेन्द्र वाटत आले आहे. महायोगी श्री अरविंद घोष यांची

प्रतिभाही पुण्यश्लोक छत्रपतींच्या स्मृतीने मुखरित होऊन बाजीप्रभु या त्यांच्या स्फूर्तिशाली काव्याची निर्मिति झाली. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्ययुद्धाचे अंतिम सेनानी सुभाषचंद्र बोस हे इ. स १९३७ मध्ये विजयरत्न मुजुमदार यांच्याशी झालेल्या भाषणात म्हणाले की, 'लौकरच एक दिवस असा उजाडेल की, हिंदी लोकांना आपल्या स्वातंत्र्ययुद्धात शिवाजी महाराजांचे उदाहरण गिरवावे लागेल. परकीय सरकारला हाकलून लावण्यासाठी आपल्याला त्यांच्याच मार्गाने गेले पाहिजे.' मुजुमदारांनी त्यावर त्यांना विचारले, 'कोणत्या मार्गाने म्हणता ? 'अत्याचारी की अनत्याचारी ?' सुभाषचंद्रांनी उत्तर दिले, 'तुम्हाला वाटेल त्या. माझे विधेय स्पष्ट आहे. शिवाजी ! शिवाजी ! शिवाजी !'

छत्रपतींचे राज्य हे हिंदुराज्य होते

छत्रपति शिवाजी महाराजांचे हे जे प्रांत-भाषा-भेदातीत अधिष्ठान आहे ते विसरून वर्तमानकालीन मर्यादितसमस्यांच्या परिसरात त्यांना ओढणे म्हणजे त्यांच्या भव्यतेला अकारण मर्यादा घालण्यासारखे आहे. शिवछत्रपतींचा जन्म महाराष्ट्रात झाला हे खरे आहे; मराठी भाषा ही त्यांची मायबोली होती हेही खरे आहे; त्यांच्या घोड्यांच्या टापांनी सह्याद्रीची गिरिशिखरे मुखरित झाली हेही खरे आहे; त्यांनी जे स्वराज्य स्थापन केले ते महाराष्ट्रातच हेही ऐतिहासिक सत्य आहे; पण त्या समवेतच हेही नीटपणे ध्यानात ठेवले पाहिजे की, शिवछत्रपतींचे स्वराज्य हे महाराष्ट्रीय राज्य नव्हते तर ते हिंदुराज्य होते. या देशात त्यांनी यावनी आक्रमणाला तोंड देऊन हिंदुराज्य प्रतिष्ठापित करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. भारतातील यच्चयावत् हिंदुमात्रासाठी शिवाजी महाराज होते. केवळ एखाद्या प्रांतासाठी ते नव्हते त्यांची ही धारणा त्यांच्या मनोवृत्तीची ओळख असणाऱ्या त्यांच्या सर्व प्राचीन चरित्रकारांनी मान्य केलेली आहे त्यांचे ध्येय दिल्लीपतीला पदच्युत करून भारतीय राष्ट्राच्या अस्मितेच्या पायावर उभारलेले स्वराज्य प्रतिष्ठापित करण्याचे होते.

शिवछत्रपतींच्या सप्तप्रकरणात्मक चरित्रात त्यांच्या बालवयातील मन:स्थितीचे उत्कृष्ट चित्रण केलेले आहे. आपल्या वडिलांबरोबर विजापूरला राहत असता शिवछत्रपतींच्या मनात कोणते विचार घोळत, यांचे चित्रण करताना सप्तप्रकरणात्मक शिवचरित्रात म्हटले आहे: 'आपण हिंदु; व हे यवन परम नीच, यापरते नीच दुसरे कोण आहे ? त्यांची सेवा करणे, त्यांचे अन्न भक्षणे, आर्जवे करणे त्यांस नमस्कार करणे यांनी माझे प्रकृतीस फार त्रास उत्पन्न होतो. धर्मांची निंदा पाहणे परम अनुचित दिसते. आपण रस्त्यांनी जाता गोवध होतो ते पाहताच त्याचा शिरच्छेद करावा ऐसे वाटते व श्रम वाटतात गाईस पीडा पाहावी त्याहून आपले जीवित्व व्यर्थ वडील काय म्हणतील हेच संकट येऊन पडते; नाहीतरी पाहताच समयी गाईस पीडा करणाऱ्याचा वध करवावा हे मनात येते. मुसलमानांचा संसर्ग करणे चांगले नाही. तसेच पादशाही दरबारास जाणे अथवा हरएक अमीर याचे घरी जाणे ठीक नाही. परत येताच शिवाजी राजे यांनी स्नान करावे दुसरी वस्त्रे घ्यावी, ऐसे करू लागले.'

छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या अंत:करणाची प्रेरणा यावरून स्पष्ट झाल्याविना राहत नाही. या चित्रकारांनी ती प्रेरणा पुढील वाक्याने आणखीच स्पष्ट केली आहे: 'आपण हिंदु ! दक्षिण देश सर्व म्लेच्छांनी ग्रासिला. धर्म अगदी बुडाला. तेव्हा धर्मरक्षणार्थ प्राणही वेचून धर्म रक्षावा आणि आपले पराक्रमाने नवीन दौलत संपादावी. देवावर व दैवावर भार घालून पुरुषप्रयत्न अवलंबन करावे. त्यास दैव जसजसे साह्य होईल तसतसे अधिक करीत जावे.'

शिवदिग्विजय ग्रंथात असलेले पुढील वाक्य या दृष्टिने अतिशय महत्वाचे आहे. 'हिंदूंचे राज्य तुम्ही हरण केले. प्राचीन अधिकार या राज्याचा आमचाच आहे.' तात्पर्य छत्रपति शिवाजी महाराज यांना महाराष्ट्रराज्य प्रतिष्ठापित करावयाचे नसून या देशावर

राज्य करण्याचा ज्यांचा अधिकार त्या हिंदूंचे व तेही हिंदु अस्मितेच्या पायावर आधारलेले राज्य प्रतिष्ठापित करावयाचे होते हे त्यांच्या प्राचीन चरित्रकारांना पूर्णपणे आकलन झालेले आहे. पण या सर्वांपेक्षा स्वतः शिवछत्रपतींनीच आपल्याला काय निर्माण करावयाचे आहे हे आपल्या एका पत्रात स्पष्ट केले आहे. ते पत्र त्यांचे स्वतःचेच असल्यामुळे त्याच्याइतका निर्विवाद पुरावा दुसरा कोणताही असू शकत नाही. इ. स. १६४५ साली रोहिर खोऱ्याचा व वेलखंड खोऱ्याचा कुळकर्णी दादाजी नरसी प्रभू याला पाठविलेल्या पत्रात छत्रपति शिवराय लिहितात, 'श्री रोहिरेश्वर तुमचे खोऱ्यातील आदि कुलदेव, तुमचा डोंगरमाथा पठारावर शेंदरीलगत स्वयंभू आहे. त्याणी आम्हांस यश दिल्हे; व पुढे तो सर्व मनोरथ **हिंदवी स्वराज्य** करून पुरविणार आहे.'

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा प्रयत्न कशास्तव होता हे समजावयास आता आणखी दुसऱ्या कोणत्याही पुराव्याची काही एक आवश्यकता नाही. म्हणूनच स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी छत्रपति शिवाजी महाराजांना प्रणाम करताना त्यांचे पुढीलप्रमाणे यथार्थ वर्णन केले आहे :–

हे ! हिंदुशक्तिसंभूत दीप्ततम तेजा !
हे ! हिंदुतपस्यापूत ईश्वरी ओजा !
हे ! हिंदु श्रीसौभाग्य भूतिच्या साजा !
हे ! हिंदूनृसिंहा, नमो शिवाजी राजा !

पण एक राज्यसंस्थापक अथवा आपल्या जमातीचे राज्य प्रतिष्ठापित करणारा एवढेच छत्रपति शिवाजी महाराजांचे स्थान आहे काय ? पाश्चात्य इतिहासलेखकांनी एक यशस्वी दरवडेखोर म्हणून छत्रपति शिवाजी महाराजांचा उल्लेख केलेला आहे. ग्रँड डफसारखे इतिहासकारही या गोष्टीला बळी पडले आहेत असे दृष्टोत्पत्तीला येते. शिवाजीने आपल्या वक्तृत्वाच्या प्रारंभकाळात बादशाही खजिन्यावर आक्रमण करून तो लुटल्यामुळे त्याला पाश्चात्य लेखकांनी दरवडेखोरांच्या सदरात बसविले आहे. पण

धनाची स्वार्थासाठी लुटालूट करणारा मनुष्य दरोडेखोर असतो. शिवछत्रपतींच्या परंपरेचा विचार केला तर त्यांची परंपरा राजवंशाची होती हे ध्यानात येते कृत्याचे बाह्य स्वरूप जरी दिसावयास एकच असले तरी ते करणाऱ्या व्यक्तीचे स्थान व उद्दिष्ट यावरूनच त्या कृत्याचे नैतिक अधिष्ठान ठरत असते. या दृष्टीने शिवभारत व राधामाधवविलासचंपू या दोन शिवकालीन ग्रंथांवरून छत्रपति शिवाजी महाराज हे राजवंशातील पुरुष होते हे स्पष्ट दिसते. ही माहिती पाश्चात्य लेखकांना नसल्यामुळे शिवाजीच्या पूर्वजांना व शिवाजीलाही त्यांनी दरोडेखोर ठरविले आहे. पण शिवाजीचा आजा मालोजी हा राजा होता; शिवाजीचे वडील शहाजी हेही राजे होते; व राजवंशात उत्पन्न झालेल्या शिवाजीने स्वत:च्या राज्यविस्तारासाठी आपल्या शत्रुराष्ट्रावर हल्ले चढवावयास प्रारंभ केला होता. ही भूमिका ध्यानात घेऊन त्यांच्या सर्व कृत्याकडे पाहिले असता त्यांची कृत्ये ही शास्त्रशुद्ध राजनीतीच्या मर्यादेत बसतात हे ध्यानात येईल.

पण छत्रपति श्रीशिवाजी महाराज हे अपहारक नसून केवळ राज्यसंस्थापक होते असे मला म्हणावयाचे नाही. मला यापुढेही जाऊन असे म्हणावयाचे आहे की, केवळ राज्यसंस्थापकाहूनही त्यांची भूमिका अनेक पटींनी श्रेष्ठ व उदात्त होती. कुशल राजकारणी व साहसी पुरुष विशिष्ट परिस्थितीचा लाभ घेऊन स्वतंत्र राज्यप्रतिष्ठापना करतात. फ्रान्समध्ये झालेल्या राज्यक्रांतीच्या वातावरणाचा आपल्या बुद्धिमत्तेने आणि साहसाने लाभ घेऊन नेपोलियनही सम्राट झाला. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर उत्पन्न झालेल्या अंदाधुंदीचा फायदा घेऊन निझाम उलमुल्काने आपले राज्य दक्षिणेत प्रतिष्ठापित केले. हसनगंगू बहामनीनेही यापूर्वी याचप्रमाणे बहामनी राज्य निर्माण केले होते. हैदरची यशस्वी दरवडेखोरी तर प्रसिद्धच आहे. पण या साहसी व धैर्यशाली राजपुरुषांहून छत्रपति शिवाजी महाराजांची योग्यता किती तरी पटीने वेगळी व श्रेष्ठ दर्जाची आहे.

ईश्वरी अवतार

शिवछत्रपतींना केवळ राज्यसंस्थापक मानणे हे त्यांच्या महत्तेला सीमित करण्यासारखे आहे. त्यांच्या कार्याचे स्वरूप एखाद्या राज्य-संस्थापकाहून अधिक व्यापक होते, व ते म्हणजे समाजजीवनात मानवी मूल्यांची प्रतिष्ठापना करणे, धर्माचे पुनरुज्जीवन, संस्कृतीचे संरक्षण व चिरंजीव अस्मितेच्या एका महान् राष्ट्राचे पुनरुत्थान करणे हे होय. त्यामुळे त्यांचे कार्य हे ईश्वरी कार्य आहे असे त्यांच्या प्राचीन चरित्रलेखकांनी म्हटले आहे. पेशव्यांच्या बखरीत छत्रपतींच्या कार्याचे वर्णन करताना म्हटले आहे, शहाजी राजे मोगलाईतच होते. त्यांस मोगलांनी हिंदुधर्माचा उच्छेद करून म्लेच्छमय करावे, या दुर्वृत्तीस प्रवर्तक झाला ते देवास न साहे. यवनांचे पारपत्य करून हिंदुधर्म स्थापावा याजकरिता शिवाजी महाराज यांजवर श्रीचा कृपानुग्रह होऊन–त्या काली साता वर्षांचे होते–वय लहान होत्साता तेव्हापासून मोठमोठी अमानुष कर्मे करून राज्य मिळविले. म्लेच्छादि शत्रु पादाक्रान्त करून धर्मक्षेत्रादि महास्थाने, तीर्थांची व देवाची स्थापना, पूजा, ब्राह्मणापासून ब्रह्मकर्मे योगादि करवून श्रीरामेश्वरापासून गोदातीरापर्यंत धर्मस्थापना केली.'

शिवछत्रपतींच्या पुष्कळच नंतर उत्पन्न झालेल्या लोकांनी त्यांची महत्ता जाणून त्यांच्याविषयी असे म्हटले असे नव्हे, तर त्यांच्या समकालीन महान् द्रष्टयांना व निरीक्षकांनाही त्यांच्या कार्याविषयी असेच वाटत होते. त्यांच्या समकालीन द्रष्टयांनी, कवींनी व लेखकांनी त्यांचे वर्णन 'ईश्वरी अवतार' म्हणून केले आहे. शिवछत्रपतींना प्रत्यक्ष पाहिलेला, त्यांचा समकालीन, प्रतिभासंपन्न संस्कृत कवि परमानंद याला त्यांच्या भव्य व्यक्तिमत्त्वाचा जो साक्षात्कार झाला त्यामुळे शिवछत्रपतींच्या जीवनावर महाभारतासारखे एक महाकाव्य लिहिण्याचा संकल्प करून त्याने शिवभारताची रचना केली. आपल्या काव्याच्या प्रारंभी कवि परमानंद म्हणतो :–

एकवीरां भगवतीं गणेशं च सरस्वतीम् ।
सद्गुरुं च महासिद्धं सिद्धानामपि सिद्धिदम् ॥
प्रणिपत्य प्रवक्ष्यामि महाराजस्य धीमतः ।
चरितं शिवराजस्य भरतस्येव भारतम् ॥
कलिकल्मषहारीणि हारीणि जनचेतसाम् ।
यशांसि शिवराजस्य श्रोतव्यानि मनीषिभिः ॥
योऽयं विजयते वीरः पर्वतानामधीश्वरः ।
दाक्षिणात्यो महाराजः शाहराजात्मजः शिवः ॥
साक्षान्नारायणस्यांशः त्रिदशद्वेषिदारणः ।

– शिवभारत, अध्याय १ ला, श्लोक २१ ते २५

(देवी एकवीरा, गणेश, सरस्वती व सिद्धांनाही सिद्ध देणारे महासिद्ध सद्गुरु यांना वंदन करून महाबुद्धिशाली शिवराजाचे हे चरित्र मी वर्णन करतो. भारताचे जसे महाभारत, तसेच हे शिव-भारत आहे. बुद्धिमान् लोकांनी नेहमी कलीचे दोष जाण्यासाठी सर्व लोकांचे चित्त आकर्षून घेणारे शिवछत्रपतींचे हे कीर्तिगान अखंड ऐकावे. डोंगरी किल्ल्यांचे अधीश्वर, दक्षिणापथाचे अधीश्वर, शहाजी राजांचे पुत्र शिवछत्रपति म्हणजे देव-द्वेष्टयांचे विदारण करणाऱ्या अखंड जयशाली नारायणाचे साक्षात् अंश होत.)

आणखी एका ठिकाणी परमानंद कवीने 'विष्णोरंशो विशेषेण लोकपालांशसंभवः । देवद्विजगवां गोप्ता दुर्दान्तो यवनान्तकः ।' या शब्दांनी शिवछत्रपतींचे वर्णन केलेले आहे. शिवछत्रपतींच्या ध्येयाचे व त्यांच्या ईश्वरी कार्याचे स्वरूप स्पष्ट करताना प्राचीन रूपकपद्धतीचा आश्रय करून पृथ्वी, ब्रह्मदेव व महाविष्णु यांचा जो संवाद परमानंद कवीने वर्णिलेला आहे तो मनन करण्यासारखा आहे. पृथ्वी म्हणते :–

नाहूयन्ते दिविषदो न हूयन्ते हुताशनाः ।
न वेदा अप्यधीयन्ते नाभ्यर्च्यन्ते द्विजातयः ॥
न सत्राणि प्रवर्तन्ते तथैव च मखक्रियाः ।
न दानानि विधीयन्ते विहीयन्ते व्रतानि च ॥

खिद्यन्ते साधवस्सर्वे भिद्यन्ते धर्मसेतवः ।
म्लेच्छधर्माः प्रवर्धन्ते हन्यन्ते धेनवोऽपि च ॥
सज्जना यान्ति विलयं व्रजन्ति क्षत्रियाः क्षयम् ।
प्रादुर्भूतमिदानीं मे यवनेभ्यो महद्भयम् ॥

–शिवभारत अ. ५, श्लोक ४० ते ४३

(देवांचे कोणी आवाहन करीत नाही; अग्नीत कोणी हवन करीत नाही; वेदांचेही अध्ययन सुटले आहे; ब्राह्मणांचा सत्कार बंद झाला आहे; सत्रे आणि यज्ञक्रिया यांना; फाटा मिळाला आहे दाने आणि व्रते संपुष्टात आली आहेत; सज्जनांस दुःख होत आहे; धर्मनिर्बंध मोडले जात आहेत; म्लेच्छधर्म वृद्धि पावत आहे; गाईंची हत्या घडत आहे; साधूंचा नाश होत आहे; क्षत्रिय लयास चालले आहेत. अशा प्रकारे हल्ली यवनांपासून मला मोठे भय उत्पन्न झाले आहे.)

विष्णु म्हणतात :–

'स्थापयिष्यामि धर्मस्य मर्यादां भुवि शाश्वतीम् ।
यवनान् सादयिष्यामि पालयिष्यामि देवताः ॥
पुनः प्रवर्तयिष्यामि सप्त तन्त्वादिकाः क्रियाः ।
क्षेमं गवां विधास्यामि स्थितिं चापि द्विजन्मनाम् ॥
प्रतिज्ञायेति भगवान् सत्यलोकाय मां विभुः ।
समनुज्ञातवान् भद्रे स्वयं भूतभविष्यवित् ॥

–शिवभारत, अ. ५ श्लोक ५५ ते ५७

(मी पृथ्वीवर धर्माची शाश्वत मर्यादा स्थापीन, यवनांचा उच्छेद करीन, देवांचे रक्षण करीन, यज्ञादि क्रिया पुन्हा सुरू करीन, गाई व ब्राह्मण यांचे पालन करीन, असे मला वचन देऊन हे कल्याणि, भूतभविष्य जाणणाऱ्या भगवानाने मला सत्यलोकास जाण्यास अनुज्ञा दिली.)

कवि परमानंद हा काही झाले तरी कवि असल्यामुळे प्राचीन पद्धतीप्रमाणे आपल्या काव्यनायकाला गौरवून त्याला त्याने ईश्वरी

अवतार म्हणणे स्वाभाविक आहे व त्यामुळे त्याचे तितकेसे महत्त्व नाही असे कित्येकांना वाटण्याचा संभव आहे. वस्तुतः महाभारता-सारख्या महाकाव्याचा विषय होण्याची पात्रता शिवछत्रपतीत होती, म्हणूनच कवींद्र परमानंदाला शिवभारताची स्फूर्ति झालेली आहे. मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामचंद्र झाले, म्हणून महर्षि वाल्मी-कींची प्रतिभा मुखरित झाली. पूर्णावतार श्रीकृष्ण झाले म्हणून महर्षि व्यासांनी महाभारत निर्माण केले. त्यामुळे परमानंदांच्या उद्गारांतून शिवछत्रपतींच्या विषयीची तीच धारणा व्यक्त झाल्याविना राहात नाही. पण कवींपेक्षाही श्रेष्ठ अशा तत्त्वज्ञ, वीतराग, सिद्ध, साक्षात्कारी द्रष्ट्यांचीही या संबंधातील भूमिका पाहिल्यावर मन आश्चर्याने स्तिमित झाल्याविना राहात नाही. विवाहमंडपातून ज्याने वैराग्याकडे झेप घेतली, गोदावरीच्या प्रवाहात मासे शरीर तोडीत असताही नामसमाधि भंग होऊ दिली नाही, प्रत्यक्ष ईश्वराचा साक्षात्कार घेऊन त्याच्या आदेशानुरूप ज्याने आपले जीवनकार्य प्रारंभिले, असत्याचा ज्याच्या जिभेला कधी स्पर्श झाला नाही, व मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामचंद्राशिवाय अन्य कुणाच्याही गुणसंकीर्तनात ज्याची वाणी कधी रंगली नाही, इतकेच नव्हे, तर प्रत्यक्ष शिवछत्रपतीही आपले ताठ मस्तक ज्यांच्या पायांवर नमवीत होते त्या श्रीसमर्थ रामदासांची शिव-छत्रपतींविषयीची हीच धारणा होती ही गोष्ट किती विस्मयकारक आहे! श्रीसमर्थ म्हणतात,

'तीर्थक्षेत्रे मोडिली । ब्राह्मणस्थाने भ्रष्ट झाली ।
सकळ पृथ्वी आंदोळली । धर्म गेला ॥
देवधर्म गोब्राह्मण । यांचें करावया संरक्षण ।
हृदयस्थ आला नारायण । प्रेरणा केली ॥
या भूमंडळाचे ठायी । धर्म रक्षी ऐसा नाहीं ।
महाराष्ट्र धर्म राहिला कांही । तुम्हाकरिता ॥
आणिकही धर्मकृत्ये चालती । आश्रित होऊनि कित्येक राहती ।
धन्य धन्य तुमची कीर्ति । विश्वी विस्तारली ॥

कित्येक दुष्ट संहारिले । कित्येकांसि धाक सुटले ।
कित्येकांस आश्रय जाले । शिव कल्याण राजा ।।
सकळकर्ता तो ईश्वरु । तेणे केला अंगिकारु ।
तया पुरुषाचा विचारु । विरळा जाणे ।।
न्यायनीति विवेक विचार । नाना प्रसंग प्रकार ।
परीक्षणें परांतर । देणें ईश्वराचें ।।
महायत्न सावधपणे । समयी धारिष्ट धरणें ।
अद्भुतचि कार्य करणें । देणे ईश्वराचें ।।
यश कीर्ति प्रताप महिमा । उत्तम गुणांसी नाही सीमा ।
नाहीं दुसरी उपमा । देणे ईश्वराचें ।।
धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचें अवतार ।
जाले, आहेत, पुढे होणार । देणे ईश्वराचें ।।

शिवछत्रपतींच्या ध्येयवादाची व कार्याच्या फलश्रुतीची ही भव्यता केवळ महाराष्ट्रातील द्रष्टयांनीच ओळखली होती असे नव्हे, तर त्यांच्या जीवनाशी ज्यांचा ज्यांचा थोडाही संबंध आला त्या त्या सर्वच द्रष्टयांना त्यांच्या भव्य विभूतिमत्त्वाचा हा साक्षात्कार झाल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येते. शिवछत्रपतींचा समकालीन महातेजस्वी कवि भूषण याचा या दृष्टीने निर्देश करण्यासारखा आहे. भूषण हा उत्तर भारताचा शिवछत्रपतींच्या काळचा एक प्रसिद्ध महान् कवि होता. छत्रपति शिवाजी महाराजांची व त्याची प्रत्यक्ष भेट झालेली होती. भूषण हा इतका स्वाभिमानी कवि होता की, मोगल दरबारच्या विलासी वातावरणात प्रवेश करणे शक्य असून सुद्धा दैवयोगाने राज्यपद प्राप्त करून घेतलेल्या पापात्म्यांच्या वर्णनाने त्याने आपली वाणी कधीही कलंकित होऊ दिली नाही; तर शिवछत्रपतींच्या विभूतिमत्त्वालाच त्याने आपल्या कवितेची भावपुष्पे समर्पण केलेली आहेत. त्यांच्या महत्तेचे व कार्याचे समालोचन करताना त्याने आपली निष्ठा इतक्या अव्यभिचारीपणाने प्रकट केली आहे की, शिवराजभूषण या आपल्या अलंकार शास्त्रावरील विख्यात ग्रंथात अलंकारांची लक्षणे देऊन उदाहरणे देताना

त्याने श्रीशिवछत्रपतीवरीलच कविता केवळ उद्‌धृत केलेल्या आहेत. त्यांच्या महत्त्वविषयी लिहिताना तो म्हणतो,

राखी हिन्दुवानी, हिन्दुवान को तिलक राख्यो,
अस्मृति पुरान राखे वेद विधि सुनी मैं ।
राखी रजपूती, रजधानी राखी राजन की,
धरामें धरम राख्यो, राख्यो गुन गुनी मैं ।
'भूषन' सुकवि जीति हद्द मरहट्टन की,
देस देस कीरति बरवानी तव सुनी मैं ।
साहि के सपूत सिवराज समसेर तेरी,
दिल्ली दल दाबी कै दिवाल राखी दुनी मैं ।।
वेद राखे विदित, पुरान राखे सारयुत,
रामनाम राख्यो अति रसना सुघर मैं ।
हिन्दुन की चोटी रोटी राखी है सिपाहिन की,
कान्धे में जनेऊ राखे माला राखी गर मैं ।
मीडि राखे मुगल, मरोरि राखे पातसाह,
बैरी पीसि राखे, बरदान राख्यो कर मैं ।
राजन की हद्द राखी, तेग बल शिवराज,
देव राखे देवल, स्वधर्म राख्यो घर मैं ।।
देवल गिरावते फिरावते निसान अली,
ऐसे डूब राव राने, सबी गये लबकी ।
गौरा गनपति आप औरन को देत ताप,
आपनी ही बार सब मारि गये दबकी ।
पीरा पयगंबरा दिगम्बरा दिखाई देत
सिद्ध की सिधाई गई रही बात रब की ।
कासी हू की कला जाती, मथुरा मसजीद होती
सिवाजी न होता तो सुन्नत हो जाती सब हिंदुओंकी ।।

–शिवबावनी कविता ४९, ५१, व १९

(हे शहाजीचे वीर पुत्र शिवाजी महाराज! तुम्ही आपल्या खड्गाने हिंदुत्वाचे संरक्षण केले आहे. हिंदूंचा तिलक राखला आहे. श्रुति, स्मृति व पुराणातील आचारधर्माचे संरक्षण केले आहे. रजपुतांचा क्षात्रधर्म व राजांच्या राजधान्यांना आपणच स्थैर्य प्राप्त करून दिले आहे. पृथ्वीवर धर्म आपण राखला आहे. गुणिजनांमधील श्रेष्ठ गुणांचे अस्तित्व आपल्यामुळेच राहिले आहे. आपण महाराष्ट्राची महात्मता वाढविली आहे व महाराष्ट्राला श्रेष्ठता प्राप्त करून दिली आहे. आपली कीर्ति दिगंत पसरलेली आहे. आपल्या दिव्य खड्गाने दिल्लीपतीच्या सेनेचा पराभव करून जगात हिंदूंच्या मानमर्यादेचे संरक्षण केले आहे. वेदांचे आणि पुराणांचे सामर्थ्य आपल्यामुळे टिकून राहिले आहे. आपल्यामुळे भाविकांच्या जिह्वेवरील रामनामाचे अस्तित्व शिल्लक राहिले आहे. हिंदूंच्या पवित्र शिखेला व सैनिकांच्या भाकरीला आपल्यामुळे संरक्षण मिळाले आहे. यज्ञोपवीतांना व पवित्र माळांना आपण वाचविले आहे. मोगलांच्या सामंतांचाच नव्हे, तर बादशहाचा आपण धुव्वा उडविलात. निग्रहानुग्रहाचे सामर्थ्य आपण प्रकट केले आहे. देवळातील देव व घरामधील धर्म केवळ आपल्यामुळे शिल्लक राहिला आहे. सभोवताली सर्वत्र यवनांचे विनाशकारी कार्य अक्षुण्णपणे चालू असता व यवनसैनिकांनी मंदिरे पाडून त्याच्या जागी अल्लाचा ध्वज फडकविला असता राजे महाराजे भयग्रस्त व पतित होऊन तोंडदेखील बाहेर काढीत नाहीत. थोडेसे पूजाविधानात चुकले तर भक्तांनाच ताप देणाऱ्या देवी, गणपति आदि देवदेवतांना आपल्यावरील या यावनी संकटाचा प्रतिकार करणे अशक्य वाटून ते लपून बसले आहेत. सिद्धांची सिद्धि समाप्त होऊन जिकडे तिकडे पीर, पैगंबर, फकीर, अवलिया यांचेच साम्राज्य पसरलेले आहे. अशा स्थितीत जर शिवाजी महाराज झाले नसते, तर काशी कळाहीन होऊन मथुरेची मशीद झाली असती; इतकेच नव्हे तर सर्व हिंदूंची सुनता होऊन बीजाला एकही हिंदु शिल्लक उरला नसता.)

भूषणाचे हे शब्द इतके तेजस्वी आहेत की, त्यावर कोणतीही पुष्टि जोडण्याची आवश्यकता नाही. शिवाजी महाराजांना हा अवतारी पुरुषाचा मान कां प्राप्त झाला असेल ? शिवछत्रपतींच्या कितीतरी पटीने अधिक राज्यविस्तार करणारे अनेक हिंदुसम्राट् या देशात झाले पण त्यांना कोणी ईश्वरी अवतार म्हटलेले नाही. शिवछत्रपतींना मात्र समर्थांसारख्यांनीही हे विशेषण लाविल्याचे आढळून येते. अवताराच्या कार्याचे स्पष्टीकरण करताना पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांनी श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेमध्ये चौथ्या अध्यायात ते पुढीलप्रमाणे केलेले आहे :—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

(ज्या ज्या वेळी अधर्माचे अभ्युत्थान होते व धर्माला ग्लानि येते, त्या त्या वेळी मी अवतार धारण करतो. साधूंचे संरक्षण व दुर्जनांचा विनाश, आणि धर्माची संस्थापना अथवा पुनरुज्जीवन ही अवताराची त्रिविध कार्यें होत.) यांपैकी कोणतेही एकच कार्य पार पाडणाऱ्या महापुरुषाला ‘ विभूति ’ असे म्हणतात व ही तीनही कार्यें जो पूर्ण करतो त्याला ‘अवतार’ असे म्हणतात.

श्रीशिवछत्रपतींच्या काळात जिकडे तिकडे अधर्माचे संपूर्ण अभ्युत्थान झाले होते व धर्माला संपूर्णपणे ग्लानि आलेली होती. अशा वेळी छत्रपति शिवाजी महाराजांनी धर्माची ग्लानि झाडून त्याचे तेज वाढविले, अधर्माचा नायनाट केला, म्लेंच्छांचे सारे बंड पार मोडून काढले, व निरपेक्ष मानवी मूल्यांच्या भूमिकेवरून सज्जनांना संपूर्ण संरक्षण दिले. समर्थांनी म्हटले आहे :—

“विप्री सांडिला आचार । क्षेत्री सांडिला विचार ।
नीतिमर्यादा उडाली । भक्ति देवाची बुडाली ॥
नाही पापाचा कंटाळा ।”

" कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पीरास भजती ।
स्वधर्माचा लोप झाला । अधर्मी जन प्रवर्तला ॥ "

साधूंना जीवित कठीण झाले होते व दुर्जनांचे बंड जिकडे तिकडे वाढले होते. समर्थ म्हणतात,

"कितीएक ते तांब्रबंदीच गेले । कितीएक महाराष्ट्र बंदी निमाले ।
कितीएक ते छंद नाबंद काई । कितीएक बेबंद ते ठायि ठायी ॥
कितीएक ते घराण कर्णेचि घेती । किती उत्तमा त्या स्त्रिया भ्रष्टवीती।
किती मोट बांधोनि ते बूडवीती । पिछोडेचि बांधोनि हीरोनी नेती ॥
म्लेच्छ दुर्जन उदंड । बहुता दिवसांचे माजले बंड ।"

या पृथ्वीच्या पाठीवर धर्मरक्षक कोणीही उरलेला नाही. मानवी मूल्यांचे परित्राण यापुढे सर्वस्वी अशक्य आहे अशा घोर निराशेचा अंधार सर्वत्र पसरला होता. "या भूमंडळाचे ठायी । धर्म रक्षी ऐसा नाही ।" हे दारुण सत्य तीर्थयात्रेच्या मिषाने साऱ्या भारताचे सुसूक्ष्म निरीक्षण केल्यावर श्रीसमर्थांसारख्या तरल प्रतिभेच्या दीर्घदर्शी पुरुषालाही पदोपदी प्रत्ययास येत होते. अशा स्थितीत तत्कालीन जगातील सर्वात बलाढ्य सत्तेविरुद्ध स्वतःच निर्माण केलेल्या निष्ठावंत पण मूठभर अनुयायांच्या बळावर एक पुरुष स्वार्थनिरपेक्ष धर्मबुद्धीने दंड थोपटून उभा ठाकला आणि समर्थांच्याच शब्दांत सांगावयाचे तर अत्युग्र निश्चयाच्या त्या अविकंपित महामेरूने कवींचे ईप्सित व द्रष्टयांचे स्वप्न साकार करून दाखविले. श्रीसमर्थ म्हणतात :—

"स्वप्नीं जे देखिले रात्रीं । ते ते तैसेचि होतसे ।
हिंडता हिंडता गेलो । आनंदवनभुवनीं ॥
कल्पांत मांडला मोठा । म्लेच्छ दैत्य बुडावया ।
कैपक्ष घेतला देवी । आनंदवनभुवनीं ।
बुडाले सर्वही पापी । हिंदुस्थान बळावले ।
अभक्तांचा क्षयो झाला । आनंदवनभुवनीं ॥
बुडाला औरंग्या पापी । म्लेच्छ संहार जाहला ।
मोडिलीं मांडिली क्षेत्रें । आनंदवनभुवनीं ॥

येथून वाढला धर्म । रमाधर्म समागमें ।
संतोष मांडला मोठा । आनंदवनभूवनीं ॥"

हे ईश्वरी अवतारानेच करावयाचे कार्य शिवछत्रपतींनी पूर्ण केलेले पाहून श्रीसमर्थांना ते ईश्वरी अवतार वाटले तर त्यात नवल नाही. व म्हणूनच त्यांच्या तोंडून हिंदुमात्राला उद्देशून संभाजीच्या निमित्तानें

"शिवराजास आठवावें । जीवित्व तृणवत् मानावें ॥
इह परलोकी राहावें । कीर्तिरूपें ॥
शिवराजाचे आठवावें रूप। शिवराजाचा आठवावा प्रताप।
शिवराजाचा आठवावा साक्षेप । भूमंडळीं ॥
शिवराजाचे कैसे बोलणें । शिवराजाचे कैसे चालणें ।
शिवराजाची सलगी देणें । कैसे असे ॥"

हा संदेश जीवनादर्श म्हणून बाहेर पडलेला आहे. छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या विभूतिमत्त्वाकडे या दृष्टीने पाहिले म्हणजे नेपोलियन प्रभृति राज्यसंस्थापकांहून ते कितीतरी श्रेष्ठ योग्यतेचे वाटू लागतात. ते वीर, उत्कृष्ट सेनानायक, श्रेष्ठ मुत्सद्दी, थोर राजनीतिज्ञ, धुरंधर पराक्रमी व आदर्श राज्यकर्ते तर होतेच; पण अशा सर्व लोकांहून किती तरी पटीने श्रेष्ठ अशी धर्मसंरक्षकाची व संस्कृतिसंजीवकाची त्यांची भूमिका होती. त्यामुळे लोकांनी तर त्यांना ईश्वरी अवतार म्हटलेच, पण कर्तृत्वाच्या क्षेत्रात पहिले पाऊल टाकताना वयाच्या पंधराव्या अथवा सोळाव्या वर्षीच आपले कार्य हे ईश्वरी कार्य आहे अशी त्यांची स्वत:चीच दृढ धारणा होती, व त्यामुळे ते यशस्वी होईलच असा, भोवताली निराशेचा घन अंधकार पसरलेला असतानासुद्धा, त्यांचा आश्चर्यकारक दृढ आत्मविश्वास होता. कार्यक्षेत्रात पाऊल टाकण्याच्या वेळी आपल्या लहान वयातच त्यांनी प्रवर्तित केलेली संस्कृत राजमुद्रा ही त्यांच्या या आत्मविश्वासाचे एक महान् प्रतीकच होय. ती राजमुद्रा पुढीलप्रमाणे आहे :

प्रतिपच्चन्द्रलेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववन्दिता ।
शाहसूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥

(प्रतिपदेच्या चंद्रकोरीप्रमाणे जिचे विकसन निश्चित आहे, ती शहाजीचा पुत्र जो शिवाजी त्याची ही राजमुद्रा विश्ववंद्य असून विश्वकल्याणासाठीच तिचे अस्तित्व आहे.) त्यातील 'भद्राय' या शब्दाने शिवछत्रपतींचा ध्येयवाद जसा व्यक्त झालेला आहे तसा प्रतिपदेच्या चंद्रकोरीच्या गंभीर उपमेने यशाविषयीचा त्यांचा आत्मविश्वासही परिपूर्ण रीतीने व्यक्त झालेला आहे. प्रतिपदेच्या चंद्रकोरीची ही उपमा अत्यंत समर्पक आहे. प्रतिपदेची चंद्रकोर जशी दिसत नाही, पण तिचे पूर्णचंद्रात रूपान्तर होणे जसे निश्चित असते, त्याचप्रमाणे सभोवारची संकटे व स्वतःच्या प्रयत्नांचे अत्यंत अस्पष्ट स्वरूप निराशा उत्पन्न करणारे असले, तरी या ईश्वरी कार्यातील यश निश्चित आहे असे छत्रपति शिवाजी महाराज या उपमेने ध्वनित करीत आहेत.

पण ही संस्कृत राजमुद्रा शिवछत्रपतींच्याच प्रतिभेची निर्मिति असेल काय? असे पुष्कळ प्रत्ययहीन आक्षेपकांना वाटण्याचा संभव आहे. या सर्व संशयात्म्यांच्या संशयाची निवृत्ति करणारे स्वतः शिवछत्रपतींनीच लिहिलेले एक पत्र उपलब्ध आहे. ते म्हणजे मागे उल्लेखिलेले रोहिरखेडचे दादाजी नरसू प्रभू यांना शिवछत्रपतींनी पाठविलेले पत्र होय. या पत्रात शिवछत्रपतींनी आपले कार्य ईश्वरी कार्य असल्याचा स्पष्ट निर्वाळा दिला आहे. ते लिहितात, "हे राज्य व्हावे असे श्रींचे मनात फार आहे."

खड्गाला शिवछत्रपतींनी हे जे धर्मराज्यनिर्मितीचे दैवी अधिष्ठान प्राप्त करून दिले, त्यामुळे ते मानवतेचाच अमर अलंकार ठरले आहेत. या ध्येयवादाने त्यांचे कार्य हे जनताजनार्दनाचेच कार्य ठरले व प्रदीर्घ काळ जीवनमरणाच्या संकटात सापडलेल्या एका महान् राष्ट्राच्या जीवनाकांक्षेचे शिवछत्रपति हे प्रतीक ठरल्यामुळे त्यांनी प्रारंभ केलेला संघर्ष व निर्माण केलेले निष्ठावंत जीवन यांचे स्वरूप व प्रभाव ही हिंदुजीवनातील नेहमी परि-

चयाच्या असणाऱ्या घटनांहून वेगळ्याच उत्स्फूर्त स्वरूपाची दिसून आली. विजयनगरचा अंतिम सम्राट् रामराजा याचे सैन्य विजयाच्या ऐन सीमारेषेवर उभे असता, तो धारातीर्थी पडताच कच खाऊन पळून गेले; व विजयनगरच्या साम्राज्याचा संपूर्ण विध्वंस झाला. जर एका रामराजाच्या विध्वंसाचा व शिरच्छेदाचा सूड म्हणून त्याचे सेनापति व सैनिक पळून न जाता तसेच ठाण मांडून रणात उभे ठाकले असते तर एवढे मोठे, दोनशे वर्षे, एक-सारखे वर्धिष्णु राहिलेले हिंदु साम्राज्य खात्रीने स्मृतिशेष झाले नसते. पानिपतच्या रणसंग्रामात मध्याह्नापर्यंत जयश्रीने मराठ्यांच्या बाजूने आपला कौल दिला होता.पण सेनेचे नेते विश्वासराव रणांगणात गोळी लागून ठार होताच सेनापति भाऊसाहेब पेशवे शोकविह्वल होऊन हत्तीऐवजी घोड्यावर स्वार झाले. विश्वास-रावाच्या मृत्यूने कच खाऊन मराठी सेनापति 'धनी गेला आता लढावयाचे कशास,' असे एकमेकास म्हणू लागले व भाऊसाहेब पेशवे दिसेनासे होताच मराठी सैनिक वाट फुटेल तिकडे पळू लागले. हानि व अपजय यांनी मराठ्यांना मिठी मारली व जयश्रीने दुराणीला माळ घातली.

तालिकोट व पानिपत या दोन्ही घटनांत एक विलक्षण दृश्य दिसते. तालिकोटच्या संग्रामात रामराजा घोड्याऐवजी पालखीत बसला असता लोकांस तो दिसावा म्हणून त्याच्याजवळच्या लोकांनी घोड्यावर बसण्याची त्याला परोपरीने विनंती केली. तसेच पानिपतमध्ये विश्वासराव ठार होताच ते गेले हे लोकांना समजू नये म्हणून भाऊसाहेबांनी त्यांचे प्रेत काही वेळ तसेच हत्तीशी बांधून ठेवले व भाऊसाहेब स्वतः घोड्यावर स्वार होत असताना त्यांच्या बरोबरच्या लोकांनी त्यांना घोड्यावर स्वार न होता हत्तीवरच सर्वांना दिसेल अशा पद्धतीने बसण्याची परोपरीची विनंती केली. या सर्व घटनांचा अर्थ असा की, युद्ध हे आपले नसून ते आपल्या धन्याचे वा नेत्याचे आहे अशी या लोकांची धारणा होती. युद्धापाठीमागे असलेल्या कोणत्याही उदात्त

प्रेरणा त्यांच्या मनात तरी नव्हत्या. पण शिवाजी महाराजांच्या संघर्षामागे संपूर्ण राष्ट्राचा उत्कट पाठिंबा होता. तो संघर्ष शिवाजी या व्यक्तीचा नसून सबंध राष्ट्रपुरुषाचा आहे व शिवाजी हे त्याचे केवळ प्रतीक आहे अशी एकात्म राष्ट्रजीवनाची भव्य धारणा त्यांच्यामागे उभी होती. तालिकोट व पानिपतपेक्षाही बिकट प्रसंग शिवछत्रपतींच्या काळी आले असताना शिवछत्रपतींचा महाराष्ट्र राष्ट्रीय अस्मितेच्या या तेजस्वी धारणेने संकटांना पचवून सदैव जयिष्णु व वर्धिष्णूच राहिला. हे प्रमेय सिद्ध करणारी तीन ठळक उदाहरणे दाखविता येण्यासारखी आहेत.

पहिले उदाहरण छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या आग्रा येथील बंदिवासाचे होय. शिवछत्रपति आग्र्याला गेले त्या वेळी बहुतेक सर्व मराठी मुलूख औरंगजेबाचा सरसेनापति जयसिंग याच्या अधीन झाला होता. बंदिवासात अडकल्यानंतर ते जीवितावस्थेत परत येतील अशी कोणालाही आशा नव्हती. अशा बिकट अवस्थेत सुद्धा स्वराज्याच्या सूत्रधारांचा थरकाप उडाला नाही. त्यांनी शिवछत्रपतींच्या धोरणानुरूप स्वराज्य राखून दाखविले.

याहीपेक्षा रोमांचकारी घटना छत्रपति संभाजी महाराजांच्या बधानंतरची होय. लक्षावधि सैन्य बरोबर घेऊन क्रूरकर्मा अलमगीर बादशहा मराठी राज्य धुळीस मिळविण्यासाठी महिनोगणती महाराष्ट्रात ठाण मांडून बसला होता. स्वराज्याचे सामर्थ्य व साधनसंपत्ति शत्रूसमोर टिकून राहण्यासारखी नव्हती. अशा स्थितीत राजबधाचा दारुण आघात त्यांना सहन करावा लागला. असावध अवस्थेत त्यांचा राजा बंदी झाला. त्याचे हालहाल करून त्याला क्रूरपणे ठार मारण्यात आले. त्याचे डोळे काढले गेले. जीभ छाटली गेली, व शिरच्छेद करून त्याच्या शरीरात पेंढा भरला गेला.

आजवर क्रौर्यपूर्ण हत्यांनी लोक हाय खाऊन शरण येतात अशी इस्लामी क्रूरकर्म्यांची अनुभवावर आधारलेली धारणा होती. पण छत्रपतींच्या स्वराज्याचा त्यांना वेगळा अनुभव आला. संभाजीच्या

बलिदानाने मराठे खचले नाहीत तर चिडून उठले. त्यांची वस्तुतः दयनीय अवस्था झाली होती. त्यांचा राजा मारला गेला होता, राणी व राजपुत्र मोगलांच्या कैदेत होते. दुसरा नेता छत्रपति राजाराम सुदूर दक्षिणेत जिंजीच्या आश्रयाने होता, त्यांची राजधानी गेली होती, सिंहासन अदृश्य झाले होते, व राजछत्र फाटून त्याचे तुकडे झाले होते; पण अशाही स्थितीत पुढे होईल तो नेता, हाती येईल ते शस्त्र, व आकाशमंडपाचेच राजछत्र करून, संपूर्ण महाराष्ट्र धर्मयुद्धाच्या जाणिवेने औरंगजेबावर तुटून पडला. एक शिवाजी नसून प्रत्येक घराघरात धर्मसंरक्षणार्थ कटिबद्ध झालेला शिवाजी आहे याचा यवनांना प्रत्यय आला. डोळ्यादेखत तंबूचे कळस कापून नेलेले औरंगजेबाने पाहिले. तो त्या वेळी त्या तंबूत नव्हता ही अल्लाची त्याच्यावर कृपाच म्हटली पाहिजे.नाही तर त्याचेच मस्तक संताजी घोरपड्याच्या खड्गाने अंतराळात उडाले असते.

स्वराज्य गाडून टाकण्यासाठी आलेल्या औरंगजेबालाच येथे ससैन्य 'दफन' व्हावे लागले. या घटना काय सिद्ध करतात ? शिवछत्रपतींचा संघर्ष हा त्यांचा स्वतःचा नसून तो राष्ट्रपुरुषाचा संघर्ष होता. ती एक महान् जनक्रांति होती, हेच ह्या घटना सिद्ध करीत नाहीत काय ? जगावयाचा निर्धार केलेल्या राष्ट्रीय इच्छा-शक्तीचे उत्कट प्रतीक म्हणजे शिवाजी महाराज होते. म्हणून ते नुसते राजसंस्थापक नसून राष्ट्रनिर्माते आहेत; राजपुरुष नसून राष्ट्रपुरुष आहेत.

पुष्कळ लोक असे समजतात की शिवछत्रपतींनी मराठी सत्ता उत्पन्न केली. पण इतिहासाचा नीट मागोवा घेतला तर असे आढळून येईल की, मराठी सत्ता शिवछत्रपतींच्या आधीच दक्षिण भारतात निर्माण झालेली होती. ती विखुरलेली होती, ती शिवाजी महाराजांनी एकत्रित केली व एका महान् ध्येयसूत्राने ती संघटित करून तिला व्यापक तत्त्वज्ञानाची बैठक त्यांनी निर्माण करून दिली, आणि समान संकटाच्या जाणिवेने राष्ट्रीय जीवनाकांक्षा तिच्यात

निर्माण केली. म्हणून शिवछत्रपति हे चिरंजीव व प्राचीनतम भारतीय राष्ट्राच्या ज्वलंत जीवनाकांक्षेचे प्रतीक म्हणून ह्या राष्ट्राचे अखंड स्फूर्तिकेंद्र होऊन राहिले आहेत व पिढ्यानुपिढ्या ते तसेच राहतील असे त्यांचे विभूतिमत्त्व आहे.

नवभारताचे एक राष्ट्रपुरुष न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे हे आपल्या Rise of the Maratha Power या ग्रंथात म्हणतात,

'He did not create the Maratha power; that power had been already created though scattered in small centres all over the country. He sought to unite it for a higher purpose by directing it against the common danger. This was his chief merit and his service to the country and in this consists his chief claim upon the grateful remembrance of his people. It was not for nothing that the people looked up to him as their inspired leader. He felt the inspiration himself and communicated it to those about him, not only in one generation, but for gererations more to come after him, till the idea of re-establishing Hindu power throughout the country was realized at once in the great centres or camps which the Marathas established in all parts of the Indian continent.'

(शिवछत्रपतींनी मराठी शक्ति उत्पन्न केली नाही. ती शक्ति त्यापूर्वीच उत्पन्न झाली होती. मात्र ती राष्ट्रात ठिकठिकाणी विखुरलेल्या छोट्या छोट्या केंद्रांभोवती गोळा झाली होती. शिवछत्रपतींनी उदात्त ध्येयासाठी ती एकसूत्रित केली व समान राष्ट्रीय संकटाविरुद्ध तिचा उपयोग करून घेतला. शिवछत्रपतींचे खरे विभूतिमत्त्व येथेच प्रकट झालेले असून त्यांनी केलेल्या राष्ट्रकार्याचे प्रधान स्वरूप हे आहे. याच कारणास्तव ते आपल्या राष्ट्रबांधवांच्या श्रद्धेचा विषय झाले आहेत. लोक त्यांना उगाच काही दैवी प्रेरणेचा पुरुषोत्तम मानीत नव्हते. त्यांना स्वतःलाच त्या प्रेरणेचा प्रत्यय होता; आणि भोवतालच्या सर्व लोकांच्यात त्यांनी

तीच प्रेरणाशक्ति भरून दिली. पिढ्यांमागून पिढ्या त्यांनी या प्रेरणाशक्तीने भारून टाकल्या. त्या संपूर्ण भारतात हिंदु साम्राज्य प्रस्थापित होईपर्यंत या प्रेरणेनेच अखंड क्रियाशील होत्या.)

शिवछत्रपतींच्या अवतारकार्याचे हे स्वरूप ध्यानात घेतले म्हणजे सन्मानाने जगू इच्छिणाऱ्या एका महान् राष्ट्राची रसरशीत जीवनशक्ति त्यांच्या रूपाने साकार झाली होती याचा प्रत्यय येतो. पण या महान् राष्ट्रात ही उत्कट जीवनाकांक्षा जळजळीतपणे निर्माण व्हावी असे कोणते आघात या राष्ट्रावर चालू होते व झाले होते हे पाहणे अवश्य आहे. □ □ □

प्रकरण दुसरे

इस्लामी आक्रमणाचे परिणाम

शिवछत्रपतींच्या उदयापूर्वीचा महाराष्ट्र देशाचा इतिहास भारताच्या इतिहासाशी संलग्न असून त्या इतिहासाचे संपूर्ण समालोचन केले तर या राष्ट्रात त्यांच्या रूपाने जी धगधगीत जीवनाकांक्षा प्रकट झाली तिची नीट उपपत्ति लागते. हा एकंदर इतिहास भारतीय धर्माच्या, भारतीय संस्कृतीच्या, भारतीय जीवन-मूल्यांच्या व भारतीय समाजाच्या भारतीयत्वाच्या रोमांचकारी व दुःखपूर्ण विध्वंसाचा इतिहास आहे. भारतावर इस्लामी आक्रमणे प्रारंभ होण्यापूर्वी वेगवेगळ्या लोकांची आक्रमणे झाली नाहीत असे नाही. पण भारतात यापूर्वी झालेली येथील राजांची परस्पर युद्धे व परकीय आक्रमकांशी भारतीयांची झालेली युद्धे यांचे स्वरूप व भारतावर झालेल्या इस्लामी आक्रमणाचे स्वरूप हे कधीही एकसारखे नव्हते. इस्लामेतर युद्धे व आक्रमणे ही केवळ राज्या-साठी व संपत्तीसाठी असत. चंद्रगुप्त मौर्याच्या वेळी परस्परांवर

बलिदानाने मराठे खचले नाहीत तर चिडून उठले. त्यांची वस्तुतः दयनीय अवस्था झाली होती. त्यांचा राजा मारला गेला होता. राणी व राजपुत्र मोगलांच्या कैदेत होते. दुसरा नेता छत्रपति राजाराम सुदूर दक्षिणेत जिंजीच्या आश्रयाने होता, त्यांची राजधानी गेली होती, सिंहासन अदृश्य झाले होते, व राजछत्र फाटून त्याचे तुकडे झाले होते; पण अशाही स्थितीत पुढे होईल तो नेता, हाती येईल ते शस्त्र, व आकाशमंडपाचेच राजछत्र करून, संपूर्ण महाराष्ट्र धर्मयुद्धाच्या जाणिवेने औरंगजेबावर तुटून पडला. एक शिवाजी नसून प्रत्येक घराघरात धर्मसंरक्षणार्थ कटिबद्ध झालेला शिवाजी आहे याचा यवनांना प्रत्यय आला. डोळ्यादेखत तंबूचे कळस कापून नेलेले औरंगजेबाने पाहिले. तो त्या वेळी त्या तंबूत नव्हता ही अल्लाची त्याच्यावर कृपाच म्हटली पाहिजे.नाही तर त्याचेच मस्तक संताजी घोरपड्याच्या खड्गाने अंतराळात उडाले असते.

स्वराज्य गाडून टाकण्यासाठी आलेल्या औरंगजेबालाच येथे ससैन्य 'दफन' व्हावे लागले. या घटना काय सिद्ध करतात ? शिवछत्रपतींचा संघर्ष हा त्यांचा स्वतःचा नसून तो राष्ट्रपुरुषाचा संघर्ष होता. ती एक महान् जनक्रांति होती, हेच ह्या घटना सिद्ध करीत नाहीत काय ?जगावयाचा निर्धार केलेल्या राष्ट्रीय इच्छा-शक्तीचे उत्कट प्रतीक म्हणजे शिवाजी महाराज होते. म्हणून ते नुसते राजसंस्थापक नसून राष्ट्रनिर्माते आहेत; राजपुरुष नसून राष्ट्रपुरुष आहेत.

पुष्कळ लोक असे समजतात की शिवछत्रपतींनी मराठी सत्ता उत्पन्न केली. पण इतिहासाचा नीट मागोवा घेतला तर असे आढळून येईल की, मराठी सत्ता शिवछत्रपतींच्या आधीच दक्षिण भारतात निर्माण झालेली होती. ती विखुरलेली होती, ती शिवाजी महाराजांनी एकत्रित केली व एका महान् ध्येयसूत्राने ती संघटित करून तिला व्यापक तत्त्वज्ञानाची बैठक त्यांनी निर्माण करून दिली, आणि समान संकटाच्या जाणिवेने राष्ट्रीय जीवनाकांक्षा तिच्यात

निर्माण केली. म्हणून शिवछत्रपति हे चिरंजीव व प्राचीनतम भारतीय राष्ट्राच्या ज्वलंत जीवनाकांक्षेचे प्रतीक म्हणून ह्या राष्ट्राचे अखंड स्फूर्तिकेंद्र होऊन राहिले आहेत व पिढयानुपिढया ते तसेच राहतील असे त्यांचे विभूतिमत्त्व आहे.

नवभारताचे एक राष्ट्रपुरुष न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे हे आपल्या Rise of the Maratha Power या ग्रंथात म्हणतात,

'He did not create the Maratha power; that power had been already created though scattered in small centres all over the country. He sought to unite it for a higher purpose by directing it against the common danger. This was his chief merit and his service to the country and in this consists his chief claim upon the grateful remembrance of his people. It was not for nothing that the people looked up to him as their inspired leader. He felt the inspiration himself and communicated it to those about him, not only in one generation, but for gererations more to come after him, till the idea of re-establishing Hindu power throughout the country was realized at once in the great centres or camps which the Marathas established in all parts of the Indian continent.'

(शिवछत्रपतींनी मराठी शक्ति उत्पन्न केली नाही. ती शक्ति त्यापूर्वीच उत्पन्न झाली होती. मात्र ती राष्ट्रात ठिकठिकाणी विखुरलेल्या छोटया छोटया केंद्रांभोवती गोळा झाली होती. शिवछत्रपतींनी उदात्त ध्येयासाठी ती एकसूत्रित केली व समान राष्ट्रीय संकटाविरुद्ध तिचा उपयोग करून घेतला. शिवछत्रपतींचे खरे विभूतिमत्त्व येथेच प्रकट झालेले असून त्यांनी केलेल्या राष्ट्रकार्याचे प्रधान स्वरूप हे आहे. याच कारणास्तव ते आपल्या राष्ट्रबांधवांच्या श्रद्धेचा विषय झाले आहेत. लोक त्यांना उगाच काही दैवी प्रेरणेचा पुरुषोत्तम मानीत नव्हते. त्यांना स्वतःलाच त्या प्रेरणेचा प्रत्यय होता; आणि भोवतालच्या सर्व लोकांच्यात त्यांनी

हीच प्रेरणाशक्ति भरून दिली. पिढ्यांमागून पिढ्या त्यांनी या प्रेरणाशक्तीने भारून टाकल्या. त्या संपूर्ण भारतात हिंदु साम्राज्य प्रस्थापित होईपर्यंत या प्रेरणेनेच अखंड क्रियाशील होत्या.)

शिवछत्रपतींच्या अवतारकार्याचे हे स्वरूप ध्यानात घेतले म्हणजे सन्मानाने जगू इच्छिणाऱ्या एका महान् राष्ट्राची रसरशीत जीवनशक्ति त्यांच्या रूपाने साकार झाली होती याचा प्रत्यय येतो. पण या महान् राष्ट्रात ही उत्कट जीवनाकांक्षा जळजळीतपणे निर्माण व्हावी असे कोणते आघात या राष्ट्रावर चालू होते व झाले होते हे पाहणे अवश्य आहे. □ □ □

प्रकरण दुसरे

इस्लामी आक्रमणाचे परिणाम

शिवछत्रपतींच्या उदयापूर्वीचा महाराष्ट्र देशाचा इतिहास भारताच्या इतिहासाशी संलग्न असून त्या इतिहासाचे संपूर्ण समालोचन केले तर या राष्ट्रात त्यांच्या रूपाने जी धगधगीत जीवनाकांक्षा प्रकट झाली तिची नीट उपपत्ति लागते. हा एकंदर इतिहास भारतीय धर्माच्या, भारतीय संस्कृतीच्या, भारतीय जीवन-मूल्यांच्या व भारतीय समाजाच्या भारतीयत्वाच्या रोमांचकारी व दुःखपूर्ण विध्वंसाचा इतिहास आहे. भारतावर इस्लामी आक्रमणे प्रारंभ होण्यापूर्वी वेगवेगळ्या लोकांची आक्रमणे झाली नाहीत असे नाही. पण भारतात यापूर्वी झालेली येथील राजांची परस्पर युद्धे व परकीय आक्रमकांशी भारतीयांची झालेली युद्धे यांचे स्वरूप व भारतावर झालेल्या इस्लामी आक्रमणाचे स्वरूप हे कधीही एकसारखे नव्हते. इस्लामेतर युद्धे व आक्रमणे ही केवळ राज्या-साठी व संपत्तीसाठी असत. चंद्रगुप्त मौर्याच्या वेळी परस्परांवर

राज्यासाठी झालेल्या राजांच्या आक्रमणाचे तर असे वर्णन आढळते की, राजांची सैन्ये परस्परांशी युद्धे करीत, तरी शेजारच्या प्रदेशातून शांतपणे आपली शेती करीत असणाऱ्या शेतकऱ्यांना त्यांचा उपसर्ग पोहोचत नसे. त्यामुळे एखाद्या राज्यातील परिवर्तनाने लोकांच्या जीवनपद्धतीवर कोणताही परिणामकारक आघात होत नसे. परकीय लोकांच्या धनतृष्णेचा नागरिक जीवनाला उपसर्ग पोहोचत असला, तरी तो केवळ धनापुरताच असे. त्याहून अधिक असा सर्वस्वनाशाचा अनुभव कधी या आक्रमणातूनही येत नव्हता. पण इस्लामी आक्रमण हे या स्वरूपाचे आक्रमण नव्हते. ते सर्वभक्षक व राष्ट्रजीवनाला संपूर्णपणे उद्‌ध्वस्त करून टाकणारे आक्रमण होते. केवळ जीवनावरच नव्हे तर राष्ट्राच्या श्रद्धाजीवनावर आघात करणारे ते आक्रमण होते.

हा अनुभव केवळ भारताचाच नसून तो एक प्रकारे जागतिक अनुभव आहे असे म्हटले तरी चालेल. इस्लामी सत्ताकेन्द्र अस्तित्वात आल्यानंतर त्या सत्ताकेन्द्राच्या सैनिकांनी युरोपकडे आपली दृष्टि वळवून स्पेनपर्यंतचे जे देश धुळीला मिळविले, त्यांचा इतिहास भारतासारखीच साक्ष देईल. इस्लामी विचारसरणीत असे काही असल्याचा प्रत्यय या आक्रमणाच्या भक्ष्यस्थानी पडलेल्या सर्वच समाजांना आला की, इस्लामेतर असे काही जिवंत राहूच द्यावयाचे नाही असा या प्रणालीचा संकेत आहे. अलीकडे भारतामध्ये एका रासायनिक व मिश्र संस्कृतीला जन्म देऊ इच्छिणारे लोक असे प्रतिपादन करीत असतात की, इस्लामचे हे आक्रमण त्यात शिरलेल्या गझनीच्या महंमदासारख्या अथवा महंमद घोरीसारख्या काही लुटारूंच्या नेतृत्वामुळे इतके विध्वंसकारी ठरले; वस्तुतः त्यातील जुने खलिफा हे उच्च कोटीचे पुरुष होते. पण हे म्हणणे भ्रमपूर्ण आहे. रामधारी सिंह दिनकर या हिंदी जगातील एका लेखकाने 'संस्कृतिके चार अध्याय' या अलीकडेच प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, "जिस इस्लामका स्वरूप अबूबक्र, उमर, उस्मान और अली जैसे खलिफाओंने सवारा

था, उसके अनुयायी सच्चरित्र, दयालू, उदार और ईमानदार थे।" ग्रंथकर्ता येथे ज्या उमर खलिफाचे नाव घेऊन त्याला हे प्रशस्ति-पत्रक देतो, त्याच्याविषयी सुप्रसिद्ध इतिहासकार गिबन याने आपल्या रोमन साम्राज्याच्या इतिहासावरील विश्वविख्यात ग्रंथात जे लिहिले आहे ते मनन करण्यासारखे आहे. या उमर खलिफाच्या वेळी अमरू नावाच्या एका सरदाराने अलेक्झांड्रियावर स्वारी करून विजय संपादन केला. तेथील प्रचंड ग्रंथसंग्रहालयासंबंधी त्याने खलिफाला विचारणा केली. त्यावर अरबी वंशाच्या या उमर खलिफाने जे उत्तर दिले ते गिबनने आपल्या विख्यात रोमच्या इतिहासात पुढीलप्रमाणे वर्णिले आहे :

The well-known answer of Omer was inspired by the ignorance of a fanatic. 'If those writings of these Greeks agree with the book of God, they are useless and be not preserved; if they disagree, they are pernicious, and ought to be destroyed. The sentence was executed with blind obedience. The volumes of paper or parchment were distributed to the four thousand baths of the city; and such was their incredible multitude that six months were barely sufficient for the consumption of this precious fuel. –(The Decline and fall of the Roman Expire Vol. V. Page 534)

(या सरदाराला उमरने जे उत्तर दिले ते धर्मवेडाचे द्योतक होते. त्याने सांगितले की, "ग्रीकांच्या ह्या ग्रंथांतील ज्ञान व कुराणातील ज्ञान एकच असेल तर एकाच ज्ञानाची अनेक पुस्तके असण्याचे कारण नाही. म्हणून ती नष्ट करून टाकावी व जर कुराणाशी विसंवादी असे ते ज्ञान असेल तर ते अपकारक आहे म्हणून ते नष्ट करणे अवश्य आहे. म्हणून ते नष्ट करावे." त्या सरदाराने ती आज्ञा तंतोतंत अंमलात आणली व अलेक्झांड्रिया शहरातील चार हजार स्नानगृहांना या ग्रंथांचे जळण पुरविण्यात आले. ते सहा महिने पुरण्याइतके मोठे होते.)

तात्पर्य, काही लुटारूंनी अत्याचार केले आहेत असे एका रासायनिक संस्कृतीच्या निर्मितीसाठी खोटा इतिहास बनवून लोकांना सांगणे ही केवळ सत्याची वंचना होय. मोठमोठे धर्मगुरु, काजी, मुल्ला, मौलवी, सत्ताधारी यांना इस्लामेतरांचा विध्वंस करण्याच्या दिलेल्या आज्ञांकडे उघड्या डोळ्यांनी पाहिले तर या विचारप्रणालीतच ही विध्वंसाची व आक्रमणाची बीजे असली पाहिजेत याची खात्री पटते. सर मूर यांनी लिहिलेले महम्मद पैगंबराचे चरित्र व पामरने केलेले कुराणाचे भाषांतर पाहिले तर या विध्वंसकारी प्रवृत्तीचा परिपूर्ण उलगडा होतो. इस्लामेतर हा काफर असून त्याला कोणत्याही प्रकारचा सन्मान देण्याचे कारण नाही व त्याच्या ताब्यातील प्रदेश अपवित्र असल्यामुळे तो स्वतःच्या ताब्यात आणणे हे आपले कर्तव्य होय; व स्त्रिया, मुले, धन इत्यादि जे जे काही त्याचे असेल त्या त्या सर्वांवर आपलाच स्वामित्वाचा हक्क असून सर्व जग इस्लाममय करणे हे आपले कर्तव्य होय, अशी इस्लामच्या अनुयायांची दृढ धारणा असते. प्रथम पैगंबरांनी हा धर्म जरी शांततेच्या मार्गाने पसरविण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्यांना त्यात जे वाईट अनुभव आले त्यामुळे त्यांनी तलवारीने धर्मप्रसार करण्याचा आदेश दिला. हा आदेश देताना त्यांच्या स्वतःच्या त्या संबंधात काय मर्यादा होत्या, ह्या त्यांच्या त्यांनाच माहीत; परंतु त्यांच्या अनुयायांनी मात्र धर्माचीच आज्ञा समजून एका हातात मशाल व दुसऱ्या हातात खड्ग घेऊन इस्लामेतर जगताच्या विध्वंसनाच्या कार्यास प्रारंभ केला. पैगंबरानंतर इस्लामचे नेतृत्व खलिफांच्याकडे आले. त्यांच्याकडे असलेले अधिकार पाहिले तर ते इस्लामी जगताचे सर्वाधिकारी होते असे ध्यानात येईल. ते अधिकार पुढीलप्रमाणे :

(१) कुराणाचे समर्थन करणे व त्यातील धर्माचा जगभर प्रसार करणे.

(२) कुराणेतर धर्माच्या अनुयायांना नष्ट करणे व त्यांच्या धर्माचे स्थान स्वतःकडे घेणे.

(३) इस्लामी देशांना संरक्षण देणे; न्याय, सैन्य, कोश, पारितोषिक, दंड व अन्य राज्याधिकारांच्या बाबी या बाबतीत इस्लामी देशांतील सत्तांचे नियंत्रण करणे.

(४) इस्लामेतरांच्या विरुद्ध धर्मयुद्ध घोषित करणे, त्यांच्यावर झिजिया कर लादणे, त्यांचा प्रदेश ताब्यात घेणे, त्यांना गुलाम करणे; त्यांचा संहार करणे, अथवा पैसे घेऊन त्यांना सोडून देणे.

या सर्व बाबी पाहिल्या तर खलिफांच्या अधिकाराच्या व्यापकतेची व सर्वनियंत्रकत्वाची खरी कल्पना येते. या खलिफांनीच इस्लामेतरांच्यावर ते केवळ इस्लामचे अनुयायी नाहीत, एवढ्याच एका कारणास्तव झिजिया नावाचा अपमानास्पद कर बसविला. या विचारप्रणालीमुळे मुसलमानांची संपूर्ण नीतिमत्ता ही अत्यंत विध्वंसक ठरली. शत्रूवर दया दाखविणे, त्यांच्याविषयी हृदयात मृदुता धारण करणे, हे ते पाप समजत. जितावर वर्चस्व गाजविण्याकरिता, धर्म म्हणून ते विश्वासघात, क्रौर्य, आणि संहार यांचा सहज अवलंब करीत. लढाऊ लोकांची कत्तल करणे, निरपराध्यांना गुलाम करणे, स्त्रियांना बळजबरीने भ्रष्ट करून गुलाम म्हणून जनानखान्यात खेचणे, मुलूख जाळून बेचिराख करणे, इतरांची प्रार्थनामंदिरे व मूर्ति फोडून अपमानाचा चरचरीत डाग त्यांच्या हृदयावर सदोदित राखण्यासाठी या प्रार्थनामंदिरांचे अथवा उपासनामूर्तींचे दगड मशिदींच्या पायऱ्यांना लावणे, इत्यादि गोष्टी हा त्यांचा खेळ होता.

या तऱ्हेच्या आक्रमणाचा हिंदु लोकांना पूर्वी कधीही अनुभव नव्हता. दुर्बळास मारू नये; शरणागतास अभय द्यावे; शत्रूच्या स्त्रियांचा सुद्धा माताभगिनीप्रमाणे सन्मान राखावा, ही नीति सर्वसामान्यतः हिंदूंच्या हाडीमासी शतकानुशतके खिळलेली होती. युद्धाचे सुद्धा माणुसकीला धरून त्यांनी एक विशिष्ट नीतिशास्त्र उत्पन्न केले होते. मेगॅस्थेनिसने या संबंधात असे उद्गार काढले आहेत की, "इतर राष्ट्रांमध्ये ही सर्वसामान्य गोष्ट आहे की, युद्ध सुरू झाल्यावर शत्रूचा प्रदेश बेचिराख करावा; पण भारतात हा

प्रकार कधीही दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. उलट भूमीला अत्यंत पवित्र समजण्यात येते."

युद्धात कोणाला मारावे व कोणाला मारू नये या संबंधात सूक्ष्म विवेक करणाऱ्या भारताच्या प्राचीन द्रष्टयांनी युद्धांनाही मानवी मूल्यांवर अधिष्ठित केले होते. सातव्या शतकापर्यंत या पद्धतीने जीवन घालविलेल्या हिंदूंवर त्यांच्या कल्पनासृष्टीतही न येणारी अशी ही इस्लामी आक्रमणाची टोळधाड इ. स. ७११ मध्ये येऊन कोसळली; आणि तिच्या त्या अपरिचित स्वरूपामुळे भारतीय राष्ट्राला विलक्षण धक्का बसला. या वेळी वालिद नावाचा खलिफा इस्लामी जगताचे नियंत्रण करीत होता. त्याच्या आज्ञेवरून महम्मद बिन कासीमने सिंध प्रांतात देवल बंदरावर स्वारी केली. त्या बंदरात एक मोठे मंदिर होते. त्या मंदिरावर एक उंच ध्वज होता. कासीमने ज्या वेळी स्वारी केली त्या वेळी त्या मंदिरातील मूर्तीच्या व वरील ध्वजाच्या सामर्थ्याने यवनांचा आपोआप पराभव होईल अशा भाबड्या कल्पनेने तेथील राजा व हिंदु स्वस्थ राहिले. आणि शेवटी महंमदाने आपला मोर्चा प्रथम त्या देवळावरच वळवून तेथील मूर्तींचे शतशः तुकडे केले आणि देवालय लुटले व लोकांची बेसुमार कत्तल केली. असे सांगतात की सरसकट स्त्रीपुरुषांची तो कत्तल करीत असताना त्याने आपल्यावर दया करावी म्हणून तेथील हिंदूंनी त्याची प्रार्थना केली; पण त्याने असे उत्तर दिले की, "मला संरक्षणाची आज्ञा नसून केवळ कत्तलीची आज्ञा आहे."

त्यानंतर तो मुलतानवर चालून गेला. तेथे त्याला एका ब्राह्मणाने देवालय दाखविले. या देवालयात सुवर्णमुद्रांनी भरलेल्या एका हंड्यावर एक सुवर्णाची मोठ्या मनुष्याच्या आकाराची मूर्ति होती. तिचे वजन २३० मण होते, व खालच्या हंड्यात १३२० मण सोने होते. कासीमने ते सर्व लुटले. सहस्रावधि लोक त्याने बळाने मुसलमान केले. त्यांत सहस्रावधि बुद्ध भिक्षु व भिक्षुणी होत्या. ब्राह्मणाबाद इत्यादि कित्येक शहरे त्याने लुटली व साठ

हजार स्त्रीपुरुषांना तरवारीच्या धाकाने इस्लामी धर्मात ओढले. श्री. चिंतामणराव वैद्य हे आपल्या मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात लिहितात, "भारतीय जीवनास प्रथमच मुस्लिम युद्ध-पद्धतीच्या सर्वभक्षक भयानक स्वरूपाचा परिचय झाला. आपल्या घोर कत्तलींनी कासीमने जणू सिंधमधील हिंदु व बुद्धांच्या समोर एक नवेच उदाहरण प्रस्तुत केले." सिंधच्या दाहीर राजाला ठार मारून कासीमने त्याच्या दोन मुली खलिफाकडे भेट म्हणून पाठविल्या. या मुलींनी कासीमने आपल्याला भ्रष्ट केले असल्याची खोटीच वार्ता खलिफाला सांगितली. त्यामुळे संतापून जाऊन खलिफाने कासीमला गोणत्यात बांधून बुडवून ठार मारले. कासीमच्या पाठोपाठ इ. स. १००१ मध्ये महम्मद गझनीने हिंदुस्थानवर स्वारी केली. पहिल्याच स्वारीत त्याला इतकी लूट मिळाली की, त्यानंतर त्याने लुटीसाठी हिंदुस्थानवर वारंवार स्वाऱ्या केल्या. त्याच्या ह्या स्वाऱ्यांतील त्याने दाखविलेल्या क्रौर्यासंबंधाने स्मिथ असे लिहितो की, " It would be tedious to relate in full the story of all his murderous expeditions." मूर्तिपूजेचे पातक धुवून काढल्याने अल्लाची आपल्यावर कृपा होते या कल्पनेने त्याने देवालयामागून देवालये उद्ध्वस्त केली व अगणित संपत्ति लुटली. केवळ नगरकोटच्या देवालयाचा विध्वंस करून त्याने जी हिरेमाणके एकत्र केली होती त्यांची नोंदसुद्धा करता येणे अशक्य ठरले. प्रसिद्ध सोमनाथाचे मंदिर ज्या वेळी त्याने लुटले त्या वेळी त्याने पन्नास हजार लोकांची कत्तल केली होती.

हिंदूंच्या जीवनात हा आक्रमणाचा प्रकार नव्यानेच उदयास आल्यामुळे त्यांचे परिचित नीतिनियम त्यांना घातक ठरले. वंचक क्रौर्य व राक्षसी विध्वंसनाच्या तांडवाने येथील हिंदुसत्ता पार कोलमडून पडली. ते शौर्यात कमी पडले नसून पशुवृत्तीत व राक्षसीपणात कमी पडले होते. इ. स. ११९३ मध्ये महम्मद घोरीने वंचकतेने दिल्लीपति पृथ्वीराजाचा वध केल्यावर मुस्लिम सत्ता भारतात स्थिरपद झाली. यापूर्वी इ. स. ११९१ मध्ये महम्मद

घोरीची भारतावर पहिली स्वारी झाली होती. या स्वारीत पृथ्वीराज चव्हाणाने त्याचा पराभव करून त्याला बंदी केले होते, पण त्याने क्षमायाचना करून जीवदान मागताच उदार पृथ्वीराजाने त्याला अभयप्रदान केले. वस्तुतः घोरीसारख्या राक्षसी प्रवृत्तीच्या शत्रूचे स्वरूप कासीम व गझनीच्या महम्मुदाच्या आक्रमणानंतर येथील हिंदु राजांनी ओळखावयास हवे होते. पण तसे ते न ओळखल्यामुळे पृथ्वीराजाने घोरीला जीवदान दिले व त्याचा परिणाम त्याला भोगावा लागला. पृथ्वीराजाच्या हत्येनंतर इस्लामी सत्ता कुतुबुद्दिन ऐबकापासून हिंदुस्थानात स्थिरपद झाली व यानंतर औरंगजेबापर्यंत वेगवेगळ्या घराण्यांचे जे वेगवेगळे सत्ताधीश दिल्लीपति म्हणून नांदले त्यांनी, त्यांच्या ठिकठिकाणच्या अधिकाऱ्यांनी व तदितर भारतातील स्वतंत्र मुसलमानी सत्तांनीही क्रौर्य, संहार व विध्वंसाचे एक भीषण युगच प्रवर्तित केले. इस्लामेतर जे जे काही असेल ते ते सर्व नष्ट करून टाकणे हेच या सर्व सत्तांचे ब्रीद होते. सज्जनातले सज्जन इस्लामाधिपति मुद्धा इस्लामेतरांच्या बाबतीत क्रूरकर्मे राक्षसच ठरले आहेत. इस्लामी आक्रमकांच्या विशेषांची जर वर्गवारी केली तर ती पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. :—

(१) स्त्रिया व मुले यांचे अपहरण व विटंबना.

(२) मूर्तिभंग, देवालयांचा विध्वंस व अपमान म्हणून मूर्तींचे व देवालयांचे दगड मशिदींच्या पायऱ्या म्हणून उपयोगात आणणे.

(३) लुटालूट, जाळपोळ, सामुदायिक धर्मान्तर व संहार.

(४) क्रौर्य.

(५) धर्मवेडेपणा.

(६) कृतघ्नता, वंचकता व असत्य.

(७) न्यायाचे ढोंग.

(८) विलास, ऐषआराम व लंपटपणा.

भारतातील संपूर्ण यावनी आक्रमणाचा सुसंगत इतिहास देणे हा या ग्रंथाचा प्रतिपाद्य विषय नाही. त्यामुळे तो सुसंगत इतिहास

येथे देण्याचे कारणही नाही. सबंध राष्ट्रच्या राष्ट्र शिवछत्रपतींच्या उदयापूर्वी केवढ्या भीषण विपत्तीत सापडले होते व राष्ट्रजीवन नष्ट होण्याचा प्रसंग कसा ओढवला होता, याची यथावत् कल्पना येण्यासाठी प्रख्यात अशा काही घटना व परकीय आणि एतद्देशीय इतिहासकारांनी काढलेले निष्कर्ष व महत्त्वाचे निर्णयच येथे देतो. म्हणजे त्यावरून या भीषण विपत्तीची यथावत् कल्पना येईल.

महम्मद घोरीनंतर दिल्लीच्या सिंहासनावर बसलेल्या कुतुबुद्दिन ऐबक या बादशहासंबंधी स्मिथने म्हटले आहे,

'He was a typical specimen of the ferocious central Asian warriors of the time, merciless and fanatical. His valour and profuse liberality to his comrades endeared him to the blood thirsty historian of his age....All the leaders in the Muslim conquest of Hindustan similarly rejoiced in committing wholesale massacres of Hindu idolaters, armed or unarmed. Their rapid success was largely due to their pitiless 'frightfulness,' which made resistance terribly dangerous and could not always be evaded by humble submission.' –(The Oxford History of India–Vincent A. Smith P. 223.)

ऐबकच्या नंतर गादीवर आलेला त्याचा जावई अल्तमश याने उज्जयिनी येथील महाकालीच्या मंदिराचा विध्वंस करून त्याची मशीद बनविली होती. त्यानंतरचा सुलतान बल्बन हा तर क्रौर्याचा मूर्तिमंत पुतळा होता. त्याने बारा सहस्र हिंदूंची कत्तल केली. गौड प्रांतात त्याने ज्या रक्तनद्या वाहविल्या व प्रेतांचे जे खच पाडले त्याला सीमा नाही. त्याच्याविषयी स्मिथ लिहितो,

"He had no regard for human life, and no scruples about shedding blood. He was indeed a ruthless king. Fear and awe took possession of all men's hearts. He never laughed. He was stern and bloody. By Royal command many of the rebels were cast under the feet of elephants, and the fierce Turks cut the bodies of Hindus in two. About a hundred met their death at the hands of the flayers, being skinned

from head to foot; their skins were all stuffed with straw and some of them were hung over every gate of the city. The plain of Hauz-Rani and the gates of Delhi remembered no punishment like this, nor had he ever heard such a tale of horror.—(The Oxford History of India—Vincent A. Smith P. 228)

अल्लाउद्दीन खिलजी हा तर मूर्खपणा व क्रूरता यांचा मूर्तिमंत पुतळाच असून स्त्रीसौंदर्याचा भयानक शिकारी म्हणून प्रसिद्ध आहे. पद्मिनीसाठी चितोडवर झालेली त्याची स्वारी प्रसिद्धच आहे. त्याने सोरटी सोमनाथचे मंदिर दुसऱ्यांदा लुटले व गुजराथचा राजा कर्णराय याच्यावर स्वारी करून साऱ्या प्रांताची धूळधाण केली. त्याची लावण्यवती स्त्री कमलदेवी व तिची मुलगी देवलदेवी यांच्या दुर्दशेस तर पारावार उरला नाही. अल्लाउद्दीनने तिच्या नवऱ्याला ठार मारून तिला आपल्या जनानखान्यात खेचले पण तेवढ्याने तिचे दुर्दैव संपले नाही. अल्लाउद्दीनच्या पश्चात् दिल्लीच्या गादीवर बसलेल्या खुश्रूनेही तिच्या देहाची हवी तशी विटंबना केली. हिंदूंच्या संबंधात अल्लाउद्दीन खिलजीने जी नीति अवलंबिली होती तिचे वर्णन करताना जदुनाथ सरकार यांनी आपल्या हिस्टरी ऑफ औरंगजेब या ग्रंथात म्हटले आहे,

Allauddin treated the Hindus very contemptuously, cruelly and revengefully. Once Allauddin asked the Qaji, "according to our religous books how should Hindus behave?" The learned Qaji Mughis-ud-din declared to Allauddin Khilji, in accordance with the teaching of the books on cannon Law—'The Hindus are designated in the Law as 'payers of tribute' (kharaj-Guzar); and when the revenue officer demands silver from them, they should without question and with all humility and respect tender gold. If the officer throws dirt into their mouths they must without reluctance open their mouths wide to receive it. By these acts of degradation are shown the extreme obedience of the

Zimmi, the glorification of the true faith of Islam, and the abasement of false faiths. God himself orders them to be humiliated, (as He says, till they pay Ziziya) with the hand and are humbled....The prophet has commanded us to slay them, plunder them, and make them captive........No other religious authority except the great Imam (Hanifa) whose faith we follow, has sanctioned the imposition of the Ziziya on Hindus. According to all other theologians, the rule for Hindus is 'Either death or Islam.' (Zia Barani 290)

–(History of Aurangzib Vol. III–Sarkar P. 252)

अल्लाउद्दिनाच्या राज्यात पुढीलप्रमाणे आज्ञा होत्या. हिंदूंना बसावयास घोडा मिळू नये. हिंदूंनी हत्यारे बाळगू नयेत. त्यांनी कधीही उंची पोषाख करू नये. आपल्या जमिनीचे अर्धे उत्पन्न त्यांनी सरकारला दिले पाहिजे. इतकेच नव्हे तर गाईम्हशींवर सुद्धा त्यांना कर द्यावा लागे. हिंदु अंमलदारांच्या बायकांनी मुसलमानांच्या घरी नोकरी करावी. मुसलमान अंमलदार पाहिला की हिंदूंनी त्याला लवून नमस्कार करावा. डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्या Thoughts on Pakistan मध्ये Lanepoole या लेखकाचे अल्लाउद्दीनसंबंधी जे उद्गार नमूद केले आहेत त्यावरून त्याच्या हिंदु प्रजेचे आर्थिक जीवन त्याने कसे उद्ध्वस्त केले होते याची कल्पना येते. तो म्हणतो :—

"The taxes were to be levied equally on the rich and the poor, at so much per acre, so much per animal. Any collectors or officers taking bribes were summarily dismissed and heavily punished with sticks, pincers, the rack, imprisonment, and chains. The new rules were strictly carried out, so that one revenue officer would string together 20 Hindu notables, and enforce payment by blows. No gold or silver, not even the betal–nut, so cheering and stimulative to pleasures, was to be seen in Hindu houses and the wives of the impoverishd native officials were reduced to taking

service in Muslim families. Revenue officers came to be regarded as more deadly than the plague; and to be a Government clerk was disgrace, worse than death; in so much that no Hindu would marry his daughter to such a man." -(Thoughts on Pakistan, P. 56)

या सर्व आरंभीच्या मुस्लिम सत्ताधाऱ्यांत महंमद तघलकाच्या क्रूर कर्माची वर्णने करताना स्मिथने असे उद्गार काढले आहेत की,

"Mahomed Taghlak was guilty of acts which the pen shrinks from recording."-(The Oxford History of India, by Vincent A. Smith P. 238.)

त्याच्या क्रूर कृत्यांची केवळ दोनच उदाहरणे येथे देतो म्हणजे त्यावरून त्याच्या पाशवी हृदयाची कल्पना येईल. महिकावतीच्या बखरीत त्याने एका बंडखोराला केलेल्या शिक्षेचे जे वर्णन केलेले आहे ते पुढीलप्रमाणे आहे :—

"निकाम अलिकाने दिल्लीस पातशहास कागद लिहिला की, सोम ठाकूर देसला मोठा लाचखाऊ कुफराणदार आसामी आहे. त्याला दस्त केल्यावाचून देशाची मशागत होत नाही. त्यावरून पातशहाने सोम देसला व पायरुत यांना दिल्लीस बोलावून घेतले व तेथे त्यांचे प्राण हरण केले. पायरुताची खाल काढिली. सोम देसल्याचे पोट चिरून आंतड्याची वात वळून व चरबीचे तेल जाळून त्याचा दिवा लाविला." (महिकावतीची बखर, वि. का. राजवाडे प्रस्तावना, पृष्ठ ६०) या क्रूरकर्म्याचे याहूनही अधिक क्रूर वर्णन इतिहासकारांनी त्याच्या प्रत्यक्ष पुतण्याच्या संबंधात घडल्याचे वर्णिले आहे. त्याचा पुतण्या त्याच्याविरुद्ध बंड करून उठला असता त्याने दक्षिणेपर्यंत पाठलाग करून त्याची काय अवस्था केली याचे इब्नबतूता या लेखकाच्या आधारे A forgotten Empire या ग्रंथात Robet Seewell याने पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे :—

'The Sultan ordered the prisoner to be taken to the women, his relations, and these insulted him and spat upon him. Then he ordered him to be skinned alive, and his skin torn off, his flesh was cooked with rice. Some was sent to his children and his wife, and the remainder was put into a great dish and given to the elephants to eat, but they would not touch it. The Sultan ordered his skin to be stuffed with straw, to be placed along with the remains of Bahadur Bura, and to be exhibited through the country."

–(A forgotten Empire, P. 18)

तघलक घराण्यातील मुस्लिम बादशहांमध्ये फिरोजशहा तघलकाला सज्जन समजण्यात येते. त्याच्यासंबंधी व्हिन्सेन्ट स्मिथ याने अकबराच्या चरित्रात असे म्हटले आहे की, एका ब्राह्मणाने आपल्या घरी मूर्तीची पूजा केली म्हणून फेरोझशहा तघलकने त्यास सार्वजनिक ठिकाणी जिवंतच जाळून टाकले. मुसलमान ज्या प्रदेशात राहतात त्यात काही हिंदूंची देवालये बांधली होती म्हणून त्यांना ठार मारल्याबद्दल तो प्रौढी मिरवीत असे. जिझिया कराची माफी देऊन त्याने अनेक हिंदूंस मुसलमान करून घेतले. या फिरोजशहा तघलकाची डायरी प्रसिद्ध आहे. आपल्या डायरीत तो म्हणतो :

'I cut off the heads of the elders of this sect, and imprisoned and banished the rest, so that their abominable practices were put an end to.'

'Under divine guidance I destroyed these edifices and I killed those leaders of infidelity who seduced others into error and the lower orders, I subjected to stripes and chastisement, until this abuse was entirely abolished.'

'I ordered that the leaders of these people and the promoters of this abomination should be put to death. I forbade the infliction of any severe punishment on the

Hindus in general, but I destroyed their idol temples and instead thereof raised mosques.'

'I encouraged my infidel subjects to embrace the religion of Prophet, and I proclaimed that everyone who respected the creed and became a Musalman should be exempt from the Jiziya or Poll-tax. Information of this came to the ears of the people at large, and great numbers of Hindus presented themselves, and were admitted to the honour of Islam. Thus they came forward day by day from every quarter, and, adopting the faith, were exonerated from the Jiziya, and were favoured with presents and honours.'

—(Oxford History of India, Page 250.)

बाहेरून येणारे आक्रमक मुसलमान हिंदुस्थानातील मूर्तिपूजकांचा विध्वंस करण्यासाठीच आपण येत आहोत असे वारंवार उद्घोषित करीत असत. तैमूरलंग याने भारतात शिरताना केलेली घोषणा सर जदुनाथ सरकार यांनी आपल्या औरंगजेबाच्या चरित्रात स्वतःच्या अभिप्रायासह पुढीलप्रमाणे दिलेली आहे :

'When Taimur, for instance, was tempted by the report of the vast wealth of India, to come and plunder it, he announced his aim to be "to overthrow their temples and idols and become Ghazis Mujahids before God—since the inhabitants are chiefly polytheists and infidels, and idolaters and worshipers of the Sun, by the order of God and his Prophet it is right for us to conquer them." (Elliot iii 396). 'This motive sanctified all his massacres and outrages in the eyes of his fellow believers.'

—(History of Aurangjeb, Page 255–56)

तैमूरलंगाने पांच दिवस दिल्लीत राहून दिल्लीचा संपूर्ण विध्वंस केला. त्याच्या संहारसत्रात एक लाख लोकांची आहुति पडली. रस्त्यांत प्रेतांचा नुसता खच पडला होता. एका हातात मशाल व दुसऱ्या हातात खड्ग असे त्याचे वर्णन करता येईल. मोगल

घराण्याच्या आधीचा दिल्लीचा सुलतान शिकंदर लोदी हाही असाच क्रूरकर्मा होता. बुद्धिवाद व मुस्लिम धर्मप्रचारक यांचे कसे वाकडे आहे याचे एक मजेदार उदाहरण या शिकंदर लोदीच्या उदाहरणात सापडते. ईश्वरीप्रसाद हे यासंबंधी आपल्या मध्य-युगीन इतिहासाच्या ग्रंथांत लिहितात :—

'There was a Brahmin living in a village near Lucknow. He used to propound that "if a person follows, no matter what religion, sincerely, he is liked by God." The Kazis of Lucknow tried to rebut the statement, but the Brahmin defeated them in argument by dint of erudition. Shikandar held a big Darbar and got the point argued by nine Moulavis, but in spite of that the Brahmin would not give up his way. Even though a threat was held out to him that 'Either be a Musalman or you will be beheaded,' he would not give in. Ultimately Shikandar ordered him to be killed.'–(The History of Medieval India by Ishwari Prasad, Page 489.)

दिल्लीच्या गादीवर आलेल्या मोगल सुलतानांनीही यापेक्षा वेगळा इतिहास निर्माण केलेला नाही. या मोगल सम्राटांतील सर्वांत अधिक सज्जन म्हणून ज्याचे वर्णन करण्यात येते व मध्यंतरीच्या काळात राष्ट्रपुरुष म्हणून भारतीय देशभक्त ज्याचा उत्सव महोत्सवही साजरे करू लागले, त्या अकबराचे उदाहरण केवळ घेतले तरी इस्लामी सत्तांच्या नीतिमत्तेची संपूर्ण कल्पना आल्याविना राहात नाही. बादशहा अकबरापाशी मनुष्यवधाच्या विविध योजना असून स्त्रीलावण्याचा तर तो महान् शिकारी होता. रजपुतांचा विख्यात इतिहासकार कर्नल टॉड याने आपल्या The Annals and Antiquities of Rajastan या ग्रंथाच्या पहिल्या भागात लिहिले आहे, " नवरोजच्या सणाच्या निमित्ताने अकबर हा मोठमोठ्या रजपूत कुळांच्या इभ्रतीला धुळीला मिळवीत असे, यात अणुमात्रही संशय नाही. एकटा पराक्रमी पृथ्वीराजच

काय तो आपल्या धर्मपत्नीच्या धैर्यामुळे व विक्रमामुळे या मान-भंगाच्या विपत्तीतून वाचला होता. त्याची धर्मपत्नी ही सुविख्यात मेवाडच्या राजघराण्यातील होती. एका खुशरोजच्या प्रसंगी बादशहा अकबर या राजकन्येचे लावण्य पाहून वेडा झाला आणि ती त्या यात्रेतून संध्याकाळी आपल्या निवासस्थानी परत जाण्यास निघाली तेव्हा तिचा मार्ग बुद्धिपुरस्सर रोखण्यात आल्याचे तिला कळून आले. तिचा गोंधळ उडाला. एवढ्यात बादशहा अकबर प्रेमयाचना करीत तिच्याशी लगट करू लागला. त्यासरशी ती सिंहिणीसारखी चवताळली. तिने आपल्या म्याना-मधून खंजीर काढून तो अकबराच्या छातीशी भिडविला. ओरडावे तर आपले ढोंग बाहेर पडेल आणि न ओरडावे तर प्राणाशी गाठ; अशा परिस्थितीमुळे अकबर घाबरला व सोडून देण्याविषयी तिचीच प्रार्थना करू लागला. तिने त्याच्याकडून स्त्रीजातीच्या व आपल्या घराण्याच्या वाटेस जाणार नाही अशी शपथ घेवविली तेव्हाच त्याची मुक्तता होऊ शकली.

अकबराने जयपूरचा बिहारी मल्ल व जोधपूरचा मालदेव ह्यांच्या मुली व बिकानेरच्या कल्याणमल्लाची पुतणी ह्यांच्याशी जी लग्ने लाविली ती या राजघराण्यांना संकटाची तरवार दाखवून होय. त्याच्या मनुष्यवधाच्या युक्त्यांतील एक चमत्कारिक युक्ति पाहण्यासारखी आहे. व्हीलर लिहितो :—

"He (Akbar) had another way of getting rid of his enemies which is revolting to civilization. He kept a poisoner in his pay. He carried a box with three compartments, one for betal, another for digestive pills, a third for poisoned pills. No one dared to refuse to eat what was offered him by the Padshah. The offer was esteemed as an honour. How many were poisoned by Akbar is unknown. The practice was in full force during the reigns of his successors."

—(History of India by Wheeler Vol. IV. Part I, pp. 174–75.)

सज्जन म्हणविण्यात येणाऱ्या अकबराची जेथे ही अवस्था तेथे जहांगीरसंबंधाने काही बोलावयासच नको. हत्तीच्या पायी लोक रगडले जात असताना ते पाहणे हा त्याच्या करमणुकीचा विषय होता. आपल्या एका पुतण्याला त्याने एकदा सिंहाच्या तोंडात हात घालावयास सांगितले. ते त्याने नाकारताच त्याला जन्मभर अंधारकोठडीत सडत पडावे लागले. आपल्या आत्मचरित्रात स्वतः चालविलेल्या हत्यासत्रासंबंधी तो म्हणतो :–

'During the reign of my father and subsequently of my own, there is scarcely a province in the empire in which either in battle or by the sword of the executioner five or six hundred thousand human beings have not at various periods fallen victims to this fatal disposition to discontent and turbulence.' —(Memoirs of the Emperor Jehangir by Major David P. 128.)

जहांगीरच्या बादशहानाम्यामध्ये त्याची मनोवृत्ति चांगलीच प्रकट झाली आहे. डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्या Thoughts on Pakistan मध्ये या बादशहानाम्यातील दिलेला एक उतारा या दृष्टीने पाहण्यासारखा आहे तो असा–

"It had been brought to the notice of his majesty, says the historian, that during the late reign (of Akbar) many idol-temples had been begun but remained unfinished at Banaras, the great stronghold of infidelity. The infidels were now desirous of completing them. His Majesty, the defender of the Faith, gave orders that at Banaras and throughout all his dominions in every place all temples that had been begun should be cast down. It was reported from the province of Allahabad that 76 temples had been destroyed in the district of Banaras."

—(Thoughts on Pakistan by Dr. Ambedkar, Page 54.)

मोगल बादशाहीच्या या धर्मवेड्या सूत्रधारात सगळ्यात भयानक पुरुष म्हणजे साधु या नावाने ओळखण्यात येणारा

औरंगजेब बादशहा होय. क्रूरकर्मा औरंगजेबाने स्वतःच्या बंधूंच्या व पित्याच्या संबंधात केलेल्या वर्तणुकीविषयी आपल्याला काहीही कर्तव्य नाही. पण हिंदुप्रजेसंबंधाने त्याच्या धोरणाचा जो परिपाक झाला तो मात्र विचारात घेण्यासारखा आहे. राज्यकारभाराची सूत्रे हातांत घेतल्यावर त्याने हिंदु विद्यापीठे व मंदिरे नष्ट करून टाकण्यासाठी ९ एप्रिल १६६९ रोजी एक कायदाच अस्तित्वात आणला. मथुरेच्या केशवराजाचे व काशीच्या विश्वनाथाचे मंदिर त्याने नष्ट केले हे प्रसिद्धच आहे. पण प्रांतोप्रांतीच्या अधिकाऱ्यां-कडून त्यांच्या त्यांच्या प्रांतांतील मंदिरांच्या व विद्यापीठांच्या विध्वंसनाचे कार्य जोरात व पद्धतशीरपणे चालू आहे कीं नाही याचा तो सूक्ष्म आढावा घेत असे. हे काम इतक्या व्यापक प्रमाणा-वर चालू होते की, त्यासाठी एक केंद्रसरकारचे स्वतंत्र कार्यालय व खास अधिकारी यांची निर्मिति करण्यात आली. मनुष्यसंहा-राच्या व इस्लामेतरांवरील अत्याचारांच्या मुळाशी इस्लामचा धर्मवृक्ष वेगाने फोफावावा अशी त्याची तीव्र मनीषा होती. पण ती त्याच्या या माणुसकीला काजळी फासणाऱ्या साधनांनीच विफल ठरली. त्याचे चरित्रकार जदुनाथ सरकार हे लिहितात--

"The leaders of Hindu religon and society were systematically repressed, to deprive the sect of spiritual instruction and their religious gatherings, and processions were forbidden in order to prevent the growth of solidarity and a sense of communal strength among them. No new temple was allowed to be built, nor any old one to be repaired, so that the total disappearance of all places of Hindu worship was to be merely a question of time.' (Page 254)

'Outside their own realms, the destruction of temples and the slaughter of Hindus sanctified every war of agression. Thus a frame of mind was produced in the Muslim community which habitually regarded plunder and homicide as the purest of human acts as 'exertion in the path of God.' (Page 255)

"When a class of men is publicly depressed and harassed by law and executive caprice alike, it merely contents itself with dragging on an animal existence. With very generous instinct of the soul crushed out of them, with intellectual culture merely adding a keen edge to their sense of humiliation, the Hindus could not be expected to produce the utmost of which they were capable; their lot was to be hewers of wood and drawers of water to their masters, to bring grist to the fiscal mill, to develop a low cunning and flattery as the only means of saving what they could of the fruits of their own labour. Amidst such social conditions the human hand and the human mind cannot achieve their best; the human soul cannot soar to its highest pitch. The barrenness of the Hindu intellect and the meanness of spirit of the Hindu upper classes are the greatest condemnation of Muhamadan rules in India. The Islamic political tree, judged by its fruit, was an utter failure.' –(History of Aurangjeb by Jadunath Sarkar. P. 269.)

सर्व हिंदूंनाच नव्हे तर यच्चयावत् इस्लामेतरांना अपमानास्पद वाटणारा जिझिया कर औरंगजेबाने पुन्हा सुरू केला. त्याविरुद्ध त्याच्या साम्राज्यात प्रचंड आंदोलन झाले. पण त्याने तिकडे दुर्लक्ष केले. एकदा तर त्याच्या प्रार्थनेचा रस्ता अडवून दिल्लीच्या नागरिकांनी सत्याग्रह केला. पण त्या लोकांचे न्याय्य म्हणणे ऐकून घेण्याऐवजी औरंगजेबाने लोकांच्या अंगावर हत्ती घालून त्यांना तुडवीत आपला मार्ग मोकळा केला. औरंगजेबाची स्त्रीविषयक नीति त्याच्या अधिकाऱ्यांच्या वर्तनावरून अजमाविता येण्यासारखी आहे. जदुनाथ सरकार हे 'हिस्टरी ऑफ औरंगजब' या आपल्या ग्रंथात लिहितात–

'For instance, we read how a local 'Faujdar' named Mursid Quli Khan Turkman (who died in 1638) took advantage of his campaigns against refractory tenants to gratify his Lust. When the villagers were defeated, he seized

all their most beautiful women and placed them in his harem. Another practice of this licentious officer is thus described in the Masir-ul-Umara (Page 422)

"On the birthday of Krishna, a vast gathering of Hindu men and women takes place at Govardhan on the Jamuna opposite Mathura. The Khan painting his forehead and wearing a dhoti like a Hindu, used to walk up and down in the crowd. Whenever he saw a woman whose beauty filled even the Moon with envy, he smashed her away like a wolf pouncing upon a flock, and placing her in the boat which his men had kept ready on the bank, he sped to Agra. The Hindu (for shame) never divulged what had happened to his daughter."

मनूची या परकीय प्रवाशाने मोगलांच्या दरबारात पन्नास वर्षे वास्तव्य केले असल्यामुळे त्याच्या अनुभवांना ऐतिहासिक महत्त्व आले. त्याचे काही अभिप्राय पाहा–

"सर्व जगाला हे माहीत आहे की, मुसलमान अतिशय विषय-लोलुप असतात आणि म्हणूनच सर्वांचेच, विशेषत: सरदार व राजे यांचे थोड्या बायकांवरून भागत नाही. यासाठी आपली वासना तृप्त करण्यासाठी ते इतर मार्ग शोधीत असतात. शहाजहानच्या स्वत:च्या जनानखान्यातील स्त्रिया त्याच्या वासनेला पुऱ्या न पडून तो दरबारातील सरदारांच्या बायकांशी संधान बांधीत असे आणि या वर्तनापायीच त्यास मृत्यु आला."

—(मनुची भाग १, पृ. १९२–९३)

"या मोगलांत दोन विशेष परंपरेने आलेले आढळतात. एक म्हणजे भावाने भावाचा खून करणे आणि दुसरा की, जो बहुतेक त्यांच्या सर्व मोठ्या लोकांत दिसतो, तो म्हणजे प्रसंग पडला म्हणजे कुराणाची शपथ घेऊन व गोड बोलून वचन देणे आणि प्रसंग निभावला म्हणजे दिलेले वचन साफ नाकारणे."

....२ —(मनूची खंड १, पृ. १२७)

"औरंगजेबाचे जीवन म्हणजे केवळ ढोंग; दिसायला सच्छील व धार्मिक प्रवृत्तीचे, पण खरोखर घातकी व पापी! त्याच्या सर्वच लबाड्या व ढोंगे मी सांगू लागलो तर ती केव्हाच संपणार नाहीत."
–(मनूची खंड ३, पृ. २५३–२५६)

"ऐहिक व पारलौकिक या दोन्ही दृष्टींनी पाहता हा देश राहण्यास योग्य नाही. ऐहिक दृष्टीने पाहिले तर कोणावर विश्वास म्हणून टाकण्याची सोय नाही. बोलतात त्याच्या उलट खरे असेल असेच मानून चालावे लागते. मैत्रीचा त्यांनी फारच बहाणा केला तर मग अतिशयच जपावे लागते. याप्रमाणे जेथे न्यायबुद्धि नाही, वचनाची चाड नाही अशा देशात आत्मोन्नति कोठली?"
–(मनूची खंड २, पृ. ३२४)

सर जदुनाथ सरकार आपल्या औरंगजेबावरील ग्रंथात म्हणतात, "ज लढाईत मेले ते तुलनेने भाग्यवान् म्हणावयाचे ! ···· ज्या स्त्रिया जिवंत राहिल्या व पकडल्या गेल्या त्यांच्या दुर्दैवाला पारावार नव्हता. त्या सामान्य नव्हत्या, राजांच्या आया व मुली होत्या! त्यांना भ्रष्ट करून जनानखान्यात कोंबण्यात आले. तेथे एखादा दिवस धन्याची वासना तृप्त करण्याचे हृदयशून्य व प्रेमरहित साधन व्हायचे आणि बाकी सारा जन्म गृहिणीच्या वैभवाचा किंवा मातेच्या आनंदाचा अनुभव न घेता कैदखान्यातल्याप्रमाणे दुःखात कंठावयाचा !"
–(भाग १, पृ. २७)

स्वारी करावयास जाणाऱ्या मोगल सैन्याचे इतिहासकारांनी केलेले वर्णन पहा: "ज्या मार्गाने सैन्य जाईल त्या मार्गात जे लोक आढळत त्यांची कत्तल होई किंवा त्यांना कैद केले जाई. दुतर्फा रस्त्यांवरील घरे लुटली जात आणि मुलूख बेचिराख केला जाई. याप्रमाणे सर्व प्रदेशात येताना आणि जाताना लूट, नासधूस, कत्तल सारखी चाले." (इलियट् आणि डायसन् यांचा इतिहास भाग ७, पृष्ठ ३०)

"भरभराटीत असलेली गावे कायमची बुडाली आणि लोकसंख्या कमी झाली." –(जदुनाथ सरकारकृत औरंगजेबाचा इतिहास.)

औरंगजेबाच्या धर्मवेडाने इस्लामेतर प्रजेची कशी दैना उडाली होती याचे विदारक चित्र सुरतेहून दि. २२ जानेवारी १६६७ साली इंग्रज व्यापाऱ्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीला लिहिलेल्या पत्र-व्यवहारात पहावयास सापडते. एका पत्रातील वर्णन पहा :– "या राजाच्या (औरंगजेब) मुसलमान धर्माच्या करड्या अंमलामुळे राज्यात सर्वत्र अशांतता उत्पन्न झाली आहे. त्याच्या धर्माचे जे अनुयायी नाहीत अशा सर्व लोकांचा व त्यातल्या त्यात वाणी आणि हिंदु लोकांचा फार छळ होत आहे. त्यामुळे प्रजेत एकमेकांशी व्यवहार होणे बंद पडले आहे. एखाद्या मुसलमानास एखाद्या वाणी सावकाराचे कर्ज देणे असेल तर त्याचे कर्ज बुडविण्यास्तव त्याने कर्ज देण्याबद्दल तगादा केला असता त्या मुसलमानाने महम्मद पैगंबरास तो वाणी शिव्या देतो असे काजीस जाऊन सांगितले व एक दोन खोटे साक्षीदार हजर केले (असे साक्षीदार गावात वाटेल तितके आहेत) म्हणजे त्या वाण्याची सुंता करून त्यास मुसलमान करण्यात येत असे. याप्रमाणे शेकडो लोकांची गत झालेली असून सर्वांच्या अंतःकरणात धडकी भरली आहे. राजा-कडून (औरंगजेबाकडून) मुसलमानांस मिळणाऱ्या प्रोत्साहनाने मुसलमान लोक इतके बेताल झाले आहेत की, मुसलमान फकीर दिवसा वाणी लोकांच्या दुकानांत घुसून बीभत्स चाळे करतात व ते जे काही मागतात ते त्यांस दिल्याशिवाय ते दुकानांतून जात नाहीत. परधर्मीयास बाटवून मुसलमान करणे, देवळे पाडून त्या ठिकाणी मशिदी बांधणे याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीकडे या राजाचे लक्ष नाही."– (शिवाजीची राजनीति, पृ. ३१७)

रावबहादूर सरदेसाई यांनी केलेले पुढील वर्णन पहा : "परचक्र आले रे आले की सामान्य जनसमुदायाची स्थिति फार वाईट होत असे. जे धीर व पराक्रमी असत ते लढून मृत्यूला कवटाळीत.

स्त्रिया शत्रुभयाने पटापटा अग्निकाष्ठे भक्षण करीत. मुलेबाळे तरी सुरक्षित राहावी म्हणून आईबाप त्यांना कोठे तरी पोहोचवून अपत्यविरहाचे दु:ख गिळीत व पळून जात. जवळ असलेली मिळकत व इतर सोने-नाणे वगैरे जिन्नस पुरून दृष्टीआड करण्यात येत, भांडीकुंडी विहिरीत टाकली जात. हा नित्याचा क्रम असल्यामुळे बाह्यत: सदैव गरिबी व हायहाय दाखविण्याचा प्रचार पडला. कपडालत्ता, धान्य काही असले तरी त्याच्या उपभोगाची चोरी असे. पैसे मोजावयाचे झाले तर ते गुप्तपणे ! काही खावयाचे झाले तर ते चोरून ! कारण, आपणांजवळ काही आहे असा संशय येणे हे बरे नव्हते. अखंड अस्वास्थ्य, क्षणभंगुरता, अस्थिरता, चिंता व औदासीन्य यामुळे विलास, आराम व उपभोग या कल्पना जळून खाक झाल्या होत्या. पिकांची वाताहत होई. शेतात धान्य पिकले तर घरी येण्याची पंचाईत व धान्य घरी आले तर ते खपवावे कसे हा प्रश्न. त्यामुळे वीसवीस वर्षे धान्य घरातील पेवात कुजत पडत असे. दळणवळण अगदी बंद होई. एक गाव सोडून दुसऱ्या गावास जावयाचे म्हणजे मोठा प्रयास व संकट वाटे. व्यापाऱ्यांनाही जकाती, दस्तुऱ्या वगैरेंचा त्रास होई. चौक्या, पहारे असूनसुद्धा लुटालुटीची भीति व उपद्रव नेहमी असे. जीव कसा जगेल, अब्रू कशी राहील आणि बायका व मुले कशी सुरक्षित राहतील अशी विवंचना सारखी असल्यामुळे हिंदूंचे हाल या काळात किती झाले असतील याची कल्पनाच करवत नाही."

–(मराठी रियासत भाग १, पृ. ३६९)

हे जे उत्तरेत दमनयंत्र चालू होते तेच दक्षिण भारत, गुजराथ, काश्मीर, बंगाल, खानदेश इत्यादि विभागांतही असेच चालू होते. फार काय, पण जेथे मराठ्यांना नोकरीवर ठेवण्यात येत असे त्या विजापूरच्या आदिलशाहीची जी फर्माने अथवा राजाज्ञा प्रसिद्ध आहेत त्यातील केवळ एकच उतारा येथे देतो म्हणजे कल्पना येईल. तो असा :–

"The Hindus should be appointed as Karkuns. Public demonstration of Holi, Diwali, Dasara and other festivals should be banned, but private observances of Hindu festivities should not be interfered with. If any Muslim happens to treat a Hindu with disrespect, the matter should be ignored. It should be the look-out of the Government that no Hindu, however powerful he may be, has an advantage over a Muslim. Jiziya should be levied on the Hindus and other idolaters and renegades according to the injunctions of the Muhammadan law. Those wealthy who lead an easy-going life have to pay one tola, 'four Kanj and four Khams Kanj' of silver every month. Those wealthy who stick to work have to pay half a tola and two Kanj and two Khams Kanj of silver every month. The traders, employers and professional men have to pay a quarter of a tola, one Kanj and one khams Kanj. Orphans, minors under fifteen years of age, slaves, blind and sick persons, paralytic, very old and faquirs should be exempted from the payment of the Jiziya. The payer should personally appear at the court and make the payment of the Jiziya while standing and the officer authorised to recieve the payment should accept it while seated on a chair." —(Indian Historical Records Commission, proceedings of meetings Vol. XVII pp. 124.)

विख्यात मुस्लिम इतिहासकार फेरिश्ता याने गुलवर्ग्याच्या गादीवरील अकरावा सुलतान हुमायून बहामनी याला क्रूरकर्मा असे संबोधून त्याच्या कृत्यांचे जे वर्णन केले आहे ते दक्षिणेतील मुस्लिम सत्ताधीशांचे प्रातिनिधिक वर्णन समजावयास योग्य आहे. फेरिश्ता म्हणतो, "या क्रूरकर्म्याने स्वतःच्या भावाला वाघाकडून फाडविले, कडकडलेल्या तेलात व आधणाच्या पाण्यात जिवंत माणसांना टाकून मारले; आणि निरपराधी अबलांना घरातून ओढून आणून भर चौकात मांगहृदयी गुंडांकडून त्यांची इतकी विटंबना करविली की, त्या विटंबनेचे वर्णन शब्दांनी करता येणार

नाही. या हुमायून बहामनीने स्वत: कित्येकदा मिरवणुकीतून वधूंना नेऊन भ्रष्ट करावे. आणि नंतर त्यांना त्यांच्या वरांच्या घरी पोहोचते करावे."–(फेरिश्ता, खंड २ रा, पृ. ४५४)

यावनी राजसत्तेकडून त्या वेळी ज्या शिक्षा होत असत त्यांचे यथार्थ वर्णन कुणाला पहावयाचे असल्यास श्रीसमर्थ रामदासांच्या दासबोध ग्रंथातील आधिभौतिक दु:खाचे वर्णन पहावे. काही ओव्या येथे उद्‌धृत करतो.

"प्राणी राजदंड पावत । जेर बंद चाबूक वेत ।
दरे मार तळवेमार होत । या नांव आदिभूतिक ॥
मोघरी मार बुधले मार । चौखरून डंगारणें मार ।
बुक्क्या गंचाड्या गुडघे मार । या नांव आदिभूतिक ॥
तीरमार सुळी देती । नेत्र वृषण काढिती ।
नखोनखीं सुया मारिती । या नांव आदिभूतिक ॥
कानी खुंट्या आदळिती । अपानी मेखा मारिती ।
खाल काढून टाकिती । या नांव आदिभूतिक ॥
सिसे पाजणें वीप देणें । अथवा शिरच्छेद करणें ।
कां पायातळी घालणें । या नांव आदिभूतिक ॥
सीरा ओढून घेती । टेंभे लावून भाजिती ।
ऐशा नाना विपत्ती । या नांव आदिभूतिक ॥"

केवळ यवन सत्ताधारीच नव्हेत तर भारतीय जीवनाचा ग्रास करणाऱ्यांत, काजी, मुल्ला, मौलवी व फकीर हेही अग्रेसर होते. काजींना दिलेल्या सनदांतून काजीने करावयाच्या कामांपैकी हिंदूंच्या देवालयांतील मूर्ति फोडणे हे एक काजीचे काम असे, असे वाड-पारसनीसकृत सनदापत्रांच्या संग्रहग्रंथावरून दिसते. मुस्लिम धर्मसंप्रदायापैकी सूफी पंथाला इस्लामच्या कडवेपणाविरुद्ध बंड करणारा संप्रदाय म्हणून ओळखतात, व पुष्कळदा भागवत धर्म व सूफी पंथ यांच्यात साम्य दाखविण्याचा वेडगळ प्रयत्नही रासायनिक संस्कृतीच्या पुरस्कर्त्यांकडून होत असतो. पण भारतातील

सूफी पंथाचा इतिहास असे सांगतो की, कडव्या इस्लामच्या अनुयायांत व त्यांच्यात काहीही फरक नव्हता. पृथ्वीराज चव्हाणाच्या काळी ख्वाजा मोईनोद्दिन चिश्ती या नांवाचा एक सूफी संत हिंदुस्थानात आला व त्याने अजमेर विभागात हिंदूना मुसलमान करावयाचा सपाटा चालविला. पृथ्वीराज चव्हाणाने त्याला विरोध केल्यामुळे त्याने शहाबुद्दिन घोरीला भडकावून पृथ्वीराज व घोरी यांचे युद्ध घडवून आणले. पृथ्वीराजाच्या विनाशानंतर महम्मद घोरीने या सूफी संताचे दर्शन घेतले होते. एका हिंदु सरदाराच्या मुलीला त्याने बळजबरीने मुसलमान करून तिच्याशी निका लावला. मुस्लिम धर्माचा कडवा प्रचारक म्हणून अकबर, जहांगीर व शहाजहान यांच्यासारख्या बादशहांनीही त्याच्या दर्ग्याला भेटी दिलेल्या आहेत. त्याचा पट्टशिष्य कुतुबुद्दिन बख्त्यार काकी हा सुलतान अल्तमशचा प्रमुख सल्लागार होता. त्याचा प्रशिष्य निझामोद्दिन अवलिया याने तर आपल्या शिष्यांकरवी मुस्लिम धर्मप्रसाराचे रानच उठविले होते. पन्नास-साठ वर्षे दिल्लीस राहून याने शेकडो प्रचारक सर्वत्र पाठविले. त्यांतील एक शेख मुतजबोद्दीन ऊर्फ जर्जरीबक्ष हा सन १३०० मध्ये ७०० धर्मप्रचारक बरोबर घेऊन दौलताबादेजवळ खुल्दाबाद येथे येऊन राहिला. तो १३०९ मध्ये मेल्यावर त्याचा वडील भाऊ बुऱ्हाणोद्दीन गरीबशहा नवीन ७०० प्रचारक घेऊन खुल्दाबादेस गेला व भावाचे अपुरे कार्य पुढे चालवू लागला. अवघ्या दहा वर्षांत केवळ महाराष्ट्रात १४०० शिष्य ज्या निजामोद्दीनने पाठविले त्याचा धर्मप्रसार इतर प्रांतांतून कसा चालला असेल याची कल्पना करावी. गुलाम, खिलजी व तुघलक या तीन घराण्यांतील आठ सुलतानांची कारकीर्द निजामोद्दीनने पाहिली. सुलतान बल्बनने तर आपली मुलगीच त्याला दिली होती. निजामोद्दीन व सुलतान मुबारक खिलजी यांचा काही निमित्ताने खटका उडाला; त्यानंतर थोड्या दिवसांतच मुबारक मारला गेला. त्याला मारणारा खुसरोखान निजामोद्दीनच्या विरुद्ध होताच; त्याचाही १–१॥ महिन्याच्या आत निकाल

सूफी पंथाचा इतिहास असे सांगतो की, कडव्या इस्लामच्या अनुयायांत व त्यांच्यात काहीही फरक नव्हता. पृथ्वीराज चव्हाणाच्या काळी ख्वाजा मोईनोद्दिन चिश्ती या नांवाचा एक सूफी संत हिंदुस्थानात आला व त्याने अजमेर विभागात हिंदूंना मुसलमान करावयाचा सपाटा चालविला. पृथ्वीराज चव्हाणाने त्याला विरोध केल्यामुळे त्याने शहाबुद्दिन घोरीला भडकावून पृथ्वीराज व घोरी यांचे युद्ध घडवून आणले. पृथ्वीराजाच्या विनाशानंतर महम्मद घोरीने या सूफी संताचे दर्शन घेतले होते. एका हिंदु सरदाराच्या मुलीला त्याने बळजबरीने मुसलमान करून तिच्याशी निका लावला. मुस्लिम धर्माचा कडवा प्रचारक म्हणून अकबर, जहांगीर व शहाजहान यांच्यासारख्या बादशहांनीही त्याच्या दर्ग्याला भेटी दिलेल्या आहेत. त्याचा पट्टशिष्य कुतुबुद्दिन बख्त्यार काकी हा सुलतान अल्तमशचा प्रमुख सल्लागार होता. त्याचा प्रशिष्य निझामोद्दिन अवलिया याने तर आपल्या शिष्यांकरवी मुस्लिम धर्मप्रसाराचे रानच उठविले होते. पन्नास-साठ वर्षे दिल्लीस राहून याने शेकडो प्रचारक सर्वत्र पाठविले. त्यांतील एक शेख मुतजबोद्दीन ऊर्फ जर्जरीबक्ष हा सन १३०० मध्ये ७०० धर्मप्रचारक बरोबर घेऊन दौलताबादेजवळ खुल्दाबाद येथे येऊन राहिला. तो १३०९ मध्ये मेल्यावर त्याचा वडील भाऊ बुऱ्हाणोद्दीन गरीबशहा नवीन ७०० प्रचारक घेऊन खुल्दाबादेस गेला व भावाचे अपुरे कार्य पुढे चालवू लागला. अवघ्या दहा वर्षांत केवळ महाराष्ट्रात १४०० शिष्य ज्या निजामोद्दीनने पाठविले त्याचा धर्मप्रसार इतर प्रांतांतून कसा चालला असेल याची कल्पना करावी. गुलाम, खिलजी व तुघलक या तीन घराण्यांतील आठ सुलतानांची कारकीर्द निजामोद्दीनने पाहिली. सुलतान बल्बनने तर आपली मुलगीच त्याला दिली होती. निजामोद्दीन व सुलतान मुबारक खिलजी यांचा काही निमित्ताने खटका उडाला; त्यानंतर थोड्या दिवसांतच मुबारक मारला गेला. त्याला मारणारा खुसरोखान निजामोद्दीनच्या विरुद्ध होताच; त्याचाही १–१॥ महिन्याच्या आत निकाल

लागला. त्यानंतर गयासुद्दीन तघलख हा गादीवर आला, पण पुढे तोही निजामोद्दीनचा विरोध करू लागल्यावर आकस्मिक रीतीने दिल्लीस मृत्यु पावला. या सर्व गोष्टींवरून सूफी साधूंचा तत्कालीन राज्यव्यवस्थेत केवढा वरचष्मा होता हे दिसून येईल.

पृथ्वीराजाच्या कारकिर्दीत जसा मोईनोद्दीन चिस्ती अजमेरास जाऊन राहिला होता, तसेच यादवांच्या कारकिर्दीत देवगिरीजवळच खुल्दाबाद येथे मोमिन आरिफ व जलालुद्दीन हे दोन साधू येऊन राहिले होते. ह्या दोघांना काय किंवा वर सांगितलेले जर्जरीबक्ष व गरीबशहा यांना काय, देवगिरी व खुल्दाबाद हीच गावे राहण्यास योग्य कां वाटावीत ही विचार करण्यासारखी बाब आहे. शेकडो गरिबांची सोय हे साधु लोक करीत असत. त्यामुळे लोकांची कल्पना अशी होई की, परमेश्वर त्यांना अमूप द्रव्य देतो व त्याचा ते दानधर्मात उपयोग करतात. या दानधर्मामुळेच मुंत्तजबोद्दीनला 'जर्जरीबक्ष' असे टोपण नांव मिळाले होते. या वेळी देवगिरीचे दौलताबाद होऊन यादव घराणे दिल्लीचे मांडलिक बनले होते. ही गोष्ट लक्षात घेता जर्जरीबक्षाचे प्रस्थ लोकांत वाढावे म्हणून त्याला रोज धनाचा पुरवठा गुप्तपणे करण्याची जबाबदारी मांडलिक झालेल्या देवगिरीच्या राज्यावर पडली असावी हे न सांगता कोणाच्याही लक्षात येईल.

बऱ्हाणपूर, अहमदनगर, कंधार, औरंगाबाद, एरंडोल, गंगापूर, हैद्राबाद, मातूर, गुलबर्गा, बेदर, विजापूर, मंगरूळपीर, तालीकोट, शहापूर, एलिचपूर, खंगसमार, नाशिक, पैठण, वैजापूर, पुणे, अहमदाबाद, कवठाळ अशा शेकडो ठिकाणी या लोकांचे धर्मप्रसाराचे काम चाललेले असे. आणि त्यात दुवा देण्यापासून दंडेली मारामारीपर्यंतचे सर्व प्रकार नित्य घडत. अनेक राजे व सुलतान या फकीर लोकांविषयी आदरभाव ठेवीत असत. सिराजुद्दीन जुनेदी या गुलबर्ग्याच्या साधूने बहामनी सुलतानांच्या तीन पिढ्या पाहिल्या. प्रत्येक राज्यारोहणप्रसंगी हजर राहून राजाच्या कमरेला तो तरवार बांधीत असे. हसन गंगू बहामनीने आपल्या राज्या–

रोहणसमयी बुऱ्हाणोद्दीनच्या समाधीसाठी पांच मण सोने व दहा मण चांदी भेट पाठविली होती.

पंजाबचा राहणारा शाहाबाबू वऱ्हाडात मातूर (माहूर?) येथे स्थायिक झाला. तो व त्याचे साथीदार यांनी तेथील मंदिरे तोडून व हिंदु जमिनदारांस बाटवून तेथे आपला जम बसविला.

कवठाळ (खानदेश) च्या शाहवारीचा हाच प्रकार. सतत उभा राहून कुराणाचे पठण करणारा निजामुद्दीन याने पैठणास जाऊन तेथील एका योगिनीच्या सुप्रसिद्ध काली मंदिरावर हल्ला चढवून ती योगिनी, तिचे ते मंदिर व ते भक्तगण या सगळ्यांचा निःपात केला आणि तेथे आपला मठ थाटला. दुसरे एक मौलानासाहेब जर्जरीवक्षाचे सहकारी यांनी पैठणच्या रेणुकादेवीचे मंदिर पाडून तेथे आपली वसाहत केली; तेथेच त्याचा दर्गा आहे.

अबदुल लतीफ दावर उल्मुल्क हा मूळचा गुजराथेतला एक सरदार. गुरु शहाअलम ह्याच्या उपदेशाने तो परमेश्वराच्या भक्तीकडे वळला. पुढे सन १४८८ च्या सुमारास सौराष्ट्रात आमरण येथे तो मारला गेला. तेथेच त्याची कबर आहे. यालाच दावलमलिक असे नांव रूढ झाले. त्याचे छल्ले महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी असून त्याचे उरूस प्रतिवर्षी होत असतात.

शहाजहान, मलिकंबर यांचा गुरु सादिकअल्ली ऊर्फ सरमस्त याने एका मठातील गोसाव्यास काढून देऊन त्या मठाच्या जागेवर आपला मठ जमविला. तेथेच त्याचा दर्गा आहे.

सूफी पंथासारख्या मवाळ समजण्यात येणाऱ्या पंथातील साधु-पुरुषांची व धर्मगुरूंची जर इतकी अन्यायी कृत्ये आहेत, तर कडव्या इस्लामी धर्मगुरूंचे काय असेल? सतत सातशे वर्षे या हृदयशून्य, जीवनशोषक, आक्रमक व विध्वंसक वरवंट्याखाली ठेचले जाणारे भारतीय राष्ट्रजीवन मृतवत् होऊन त्याचा सर्वतोमुख अधःपात झाला असला तर त्यात आश्चर्य कसले? या आक्रमणाला भारतीय राष्ट्रजीवनांतील अंतर्गत शक्तींनी काहीच प्रतिकार केला नाही काय?

□ □ □

प्रकरण तिसरे

भारताचा सर्वांगीण अधःपात

मागच्या परिच्छेदात वर्णन केलेल्या सर्वभक्षक इस्लामी आक्रमणाचा विचार केला तर शतकानुशतके अशा स्वरूपाच्या आक्रमणाखाली पिचलेल्या समाजाचा आत्मप्रत्यय कसा नष्ट झाला असेल याची कल्पना येईल. या आक्रमणासमोर पांडित्याचा, सद्गुणांचा, आध्यात्मिक विकसनाचा, विशुद्ध चारित्र्याचा अथवा कोणत्याही गोष्टींचा काहीच उपयोग नव्हता. त्यामुळे काही कडव्या लोकांनी जीवननिष्ठा अभंग राखण्यासाठी देव व धर्माच्या बलिवेदीवर हौतात्म्याचा स्वीकार केला असला तरी सर्वसामान्य जनतेत हा कडवेपणा राखण्याचे धैर्य असण्याची शक्यता नसल्या-मुळे कसे तरी जगावयाचे एवढा एकच भाव त्यांच्यात उरला. काही स्वार्थाने, काही अगतिक म्हणून, काही मृत्युभयाने तर काही विशेष प्रलोभनाने राजसत्तेचे अंकित झाले व साऱ्या राष्ट्रात निष्ठाशून्य जीवनाची एक मोठी लाटच उसळली. या लाटेची कितीतरी प्रत्यंतरे इतिहासात आढळून येतात. ती पाहिली म्हणजे सर्वभक्षक पारंत्र्यात राष्ट्राचा केवढा अधःपात होऊ शकतो याची यथार्थ कल्पना येते. मानसिंहासारखे शूर व बाणेदार रजपूत आपापल्या मुली व बहिणी यवन सत्ताधीशांच्या भोगदासी बन-विण्यात भूषण मानू लागले होते. त्यांच्यासारख्या तोलदार रजपुतांच्या दृष्टीने "जोधाबाईचा अकबराशी विवाह झाला असला तरी ती अंतःपुरात तुळशीवृन्दावनाची पूजा करते" हा धर्म-निष्ठेच्या कौतुकाचा विषय झालेला होता. पारतंत्र्याच्या वृक्षाला नेहमीच येणारी जी स्वार्थांधता, परधार्जिणेपणा व आत्माभिमान-शून्यता ही फळे त्यांचे भारत जणू आगर बनले होते. दुराचारी, घातकी व क्रूर अशा या राजसत्तांच्या सैन्यांत हिंदूंचे क्षात्रतेज

स्वतःच्याच बांधवांचे गळे कापण्यात भूषण मानीत होते. रजपूत, मराठे, जाट इत्यादि हिंदु लढवय्यांची खड्गेच मुस्लिम राज्याला नवे नवे प्रदेश प्राप्त करून देत होती. विध्वंसनाचे घोर तांडव करणाऱ्या सुलतानांविषयी त्वेष वाटण्याऐवजी हिंदु लोकांना काय वाटत असे याचे इलियट् अँड डाऊसन यांच्या इतिहासातील पुढील वर्णन पाहा : "सकाळच्या प्रहरी बादशहा वाड्याच्या खिडकीत येऊन बसल्यावर त्याचे दर्शन घेतल्यावांचून अन्नग्रहण करावयाचे नाही" असा कित्येक हिंदूंचा नियम असून त्यांना 'दर्शनी' असे म्हणत. याला राजनिष्ठा म्हणावे की बावळटपणा ? हिंदु रीतिरिवाज, प्रार्थनापद्धति व आचारविचार आश्रयाच्या अभावी व आक्रमकांच्या शोषक नीतीने हिंदु जीवनातून नष्ट होऊन त्यांच्या जागी इस्लामी आचार-विचार, देव-देवता व रीतिरिवाज यांनी हिंदु समाजजीवनात स्थान मिळविले. फकीर, पीर, दर्गे, कबरी व पंज्यांच्या स्वाऱ्या यांच्या भजनी हिंदु बहुजनसमाज लागला. इतकेच नव्हे तर त्यातच धर्मनिष्ठा आहे असे मानू लागला. फकिरांची भक्ति करणे, दर्ग्यांना नवस करून तेथील पीरांची उपासना करणे, मुसलमानांच्या सणात फकीरा देणे, दर्ग्यांना नैवेद्य दाखवून तेथील प्रसाद भक्षण करणे, ताजे व पंजे यांच्या उरुसात स्वतः फकीर होऊन भीक मागणे आणि त्याच्या मिरवणुकीत 'सवारी' अंगात आली म्हणून नाचणे या गोष्टी हिंदूंच्या धर्माचाराचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणून बहुजन समाजाच्या हृदयात प्रतिष्ठेचे स्थान मिळवून बसल्या होत्या. केवळ जगावयाच्या इच्छेने समाजाच्या मनात शिरलेल्या आत्माभिमानशून्यतेची ही प्रतीके आजसुद्धा आपले ते प्राचीन स्थान कशी पटकावून आहेत हे समाजाचे सूक्ष्म निरीक्षण केले असता ध्यानात येते. पतनाच्या या प्रवाहाने योद्धे, बहुजन समाज व पंडित या साऱ्यांनाच ग्रासलेले होते. परब्रह्मापासून तर सगुण साकार अवतारापर्यंत सर्वांवर उपनिषद् वाङ्मय असताना विजेत्यांचा देव जो 'अल्ला' त्याच्यावर उपनिषद् कां नसावे म्हणून भारतीय

पंडितांनी 'अल्लोपनिषदा'ची रचना केली ! संस्कृत भाषा केवढीही सुन्दर व श्रेष्ठ असली तरी राज्यकर्त्यांच्या भाषेच्या संस्पर्शाविना तिची श्रेष्ठता व रमणीयता खरी खुलावयाची नाही अशा जाणिवेने 'त्वत्कीर्तिर्बरटारसीदजलधिम्' या थाटाची उर्दू क्रियापदे असलेली रचना बाहेर पडू लागली. हिंदु राजांचे आश्रय झिडकारून देववाणीचे पांडित्य यवन बादशहांच्या आश्रयात गौरव व धन्यता अनुभवू लागले. रसगंगाधरासारख्या साहित्यशास्त्रावरील मूर्धन्य ग्रंथाचा कर्ता व गंगालहरी, लक्ष्मीलहरी, यांसारख्या प्रसन्न मधुर काव्याचा निर्माता पंडितराज जगन्नाथ हा शहाजहान बादशहाच्या आश्रयाने होता. त्याला जयपूरच्या हिंदु राजाने आपल्या राजसभेचे भूषण होण्यासाठी बोलाविले असता त्याने त्याला जे उत्तर दिले ते या दृष्टीने ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे. ते असे :

दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा मनोरथान् पुरयितुं समर्थः ।
अन्यैर्नृपालैः परिदीयमानं शाकाय वा स्याल्लवणाय वा स्यात् ।।

(माझे मनोरथ पूर्ण करण्याचे सामर्थ्य केवळ दिल्लीश्वर व जगदीश्वर या दोघांच्यातच आहे. बाकी राजांनी मला काही देण्याचे मनात आणलेच तर ते फार तर माझ्या मीठ मिरचीला पुरण्याइतपतच राहील.)

भारताच्या या सर्वांगीण पतनाला कारणीभूत होणारी इस्लामी सत्ता तत्कालीन हिंदु सम्राटांनी व पराक्रमी राजांनी दृढमूल कशी होऊ दिली हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. वस्तुतः हिंदूंचे शौर्य अतुलनीय होते व शौर्याबरोबरच येथे आक्रमक म्हणून आलेले समाजचे समाज पचवून टाकण्याची भारतीय संस्कृतीची शक्तिही नष्ट झालेली नव्हती. देशचे देश पादाक्रांत करून धुळीस मिळविणाऱ्या इस्लामी आक्रमणाच्या प्रवाहाला कित्येक शतके थोपवून धरणाऱ्या रजपुतांचा पराक्रमी इतिहास, हिंदूंचे शौर्य कसे अतुलनीय होते हे सिद्ध करावयास पुरेसा आहे. विख्यात इतिहासाचार्य चिंतामणराव वैद्य हे आपल्या भारताच्या मध्ययुगीन इतिहासावरील ग्रंथात

रजपुतांसंबंधी लिहितात, "अरबांच्या दिग्विजयसिंधूचा ओघ उत्तर आफ्रिका भिजवून जिब्राल्टरच्या सामुद्रधुनीतून स्पेनमध्ये घुसला व पिरॅनिज पर्वत ओलांडून फ्रान्समध्ये उतरला. पुढे तो फ्रेंच लोकांच्या शौर्यखडकावर आदळून भंग पावला ! त्याच अरबांच्या दिग्विजयसिंधूचा दुसरा ओघ पूर्वेच्या बाजूने मेसापोटेमिया, इराण व बलुचिस्तान यांना उदरात घेऊन व सिंधुनद पार होऊन सिंध प्रांत बुडवून पुढे चालला. तो गेहलोट रजपुतांनी थोपवून धरून शतशः विदीर्ण केला." अरबांना खंबायतपर्यंत पिटाळून लावणारा बाप्पा रावळ, खलिफा अलुमामुनचा मद भंग करणारा खुमाण, अल्तमशचा पराभव करणारा जैत्रसिंह, बलबनच्या सैन्याला गुजराथमधून हाकून लावणारा राणा समरसिंह, ज्यांच्या नावाच्या उच्चाराने मुसलमान सत्ताधाऱ्यांना कापरे भरावे ते महाराणा हम्मीर व क्षेत्रसिंह, महंमद खिलजीला दाती तृण धरून पळावयास लावणारा चंडप्रताप राणा कुंभ, रजपूत काय पण समस्त हिंदूंनाच प्रातःस्मरणीय असणारा प्रताप अशी किती तरी अतुलनीय शौर्याची प्रतीके असलेली नावे हिंदु शौर्याचे उदाहरण म्हणून उल्लेखिता येतील. चितोडच्या महाराणा राजसिंहाने तर जन्मभर आठवण राहील असा धडा औरंगजेबाला शिकविला होता. औरंगजबाचा पराभव करून त्याने नर्मदेच्या तटाकी असलेल्या मोगलांच्या प्रदेशात एकच हाहाकार उडवून दिला. काजी व मौलवींना पकडून त्याने त्यांच्या दाढ्या छाटून टाकल्या व अत्याचारांचा सूड म्हणून कुराणाच्या सहस्त्रावधि प्रती विहिरीत फेकून देऊन इस्लामचा स्मारक चिन्हांचा विध्वंस केला. पराक्रमाप्रमाणेच हिंदु संस्कृतीची पचनशक्तिही अत्यंत प्रखर होती. ग्रीक, हूण, शक, बर्बर इत्यादि अनेक समाजांना या संस्कृतीने पचवून पार आत्मसात् केले व त्यांच्या त्यांच्या अधिकाराप्रमाणे त्यांना समाजजीवनात स्थान देऊन वेगळे उरू दिले नाही. पण यावनी आक्रमणाच्या वेळी हिंदु शौर्य व संस्कृतीची ही पचनशक्ति उपयोगी पडू शकली नाही.

यावनी आक्रमण यशस्वी व्हावयास मुख्यतः तीन कारणे झाली : ती तीन कारणे म्हणजे (१) शत्रूच्या स्वरूपाची ओळख नसणे व त्याच्याशी त्याच्याच पद्धतीने वागावयाची मनाची सिद्धता नसणे, (२) मुसलमानांच्या सामुदायिक धर्मांतराच्या पद्धतीमुळे त्या आक्रमणकारी सत्तांचे पंचमस्तंभ भारताच्या प्रत्येक प्रदेशातून निर्माण होणे व बळाने परधर्मात गेलेल्या या बांधवांना परत स्वधर्मात घेण्याची समाजाने सोय करण्याऐवजी त्यांना सदाचे समाजातून बहिष्कृत करणे व (३) बळाने इस्लामी आक्रमकांच्या जनानखान्यात ओढून भ्रष्टविण्यात आलेल्या आपल्याच माता-भगिनींना परत आश्रय देण्याऐवजी तेथेच सडत पडू देण्याच्या वृत्तीचा अवलंब. इस्लामियांची नृशंस सत्ता दृढ व्हावयास हिंदु शौर्य कमी पडले हे कारण नसून या तीन गोष्टींनी ही सत्ता येथे दृढमूल झाली. या त्रिविध कारणांसमोर अलौकिक शौर्य, असीम साहस व हौतात्म्यही हतप्रभ ठरले. यांपैकी पहिल्या कारणाची मीमांसा मागच्या प्रकरणात केलेलीच आहे. उर्वरित कारणेच या दृष्टीने खरी महत्त्वाची आहेत.

सारे जग इस्लाममय करून टाकावयाचे हे इस्लामी आक्रमणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट असे. त्यामुळे इस्लामी आक्रमण एखाद्या प्रदेशावर झाले की प्रथम सहस्रावधि लोकांना तरवारीचे पाते डोक्यावर लटकत ठेवून इस्लामची दीक्षा देण्यात येई. जेथे हा प्रयोग करण्यात आलेला नाही असे एकही इस्लामी आक्रमण इतिहासात आढळणार नाही. या पद्धतीने ज्यांचे इस्लामीकरण करण्यात आले, त्यांचा त्या धर्मांतरासंबंधात वस्तुतः काही दोष नव्हता. त्यांपैकी कोणीही स्वेच्छेने इस्लामचा अंगीकार केलेला नव्हता. कोणाच्या तोंडात बळेच गोमांस कोंबून, कोणाची बळेच सुंता करून, तर कोणाचे अनन्वित हाल करून त्यास परधर्मात ओढण्यात आलेले होते. त्यांचे हृदय आपल्या धर्मात परत येण्यासाठी निश्चितपणे तडफडत होती पण हिंदुसमाजाने त्यांच्या अगतिकतेचा विचार न करता प्रवेशद्वारेच बंद करून टाकली ! एखादा

कोणत्याही परिस्थितीत इस्लाममध्ये गेल्यावर परत आपल्या मूळच्या समाजात जावयाची वाट बंद होते, ती कधीच मोकळी होऊ शकत नाही हे दृष्टोत्पत्तीस येताच अगतिकतेने त्यांना इस्लाम धर्मात राहणे भाग पडले. अर्थातच त्यांनी आपल्या नव्या बांधवांबरोबर राहून त्यांनाच सर्वतोपरी साहाय्य करण्याचे व्रत अंगीकारले. काहींनी खऱ्या स्वधर्मात येण्याचे सारे प्रयत्न विफल होत असलेले पाहून आपल्याला प्रवेश नाकारणाऱ्या हिंदूंचा त्वेषाने इतका भयंकर सूड घेतला की मूळच्या कडव्या मुसलमानांनाही संकोच वाटावा. मुळात धर्मप्रचारासाठी ज्यांना बाटविले त्यांना त्यांचा समाज परत घेत नसल्यामुळे ते आपलेच साह्यकारी होतात हे पाहताच केवळ धर्मप्रसारच नव्हे, तर राज्यवृद्धीचे महत्त्वाचे साधन म्हणून धर्मांतराचे हे सत्र मुसलमानांनी अधिकच वेगाने चालविले. त्याचा एक भयानक परिणाम असा झाला की, जेथे जेथे मुसलमानी सत्ताधीश व साधु पोहोचले तेथे तेथे त्यांचे नवे साह्यकारी व हितचिंतक संघशः निर्माण झाले. त्यामुळे हिंदु खड्ग केवढेही पराक्रमी असले तरी आपापल्या प्रदेशातूनच असणाऱ्या परसत्तेच्या या नव्या सामर्थ्यकेन्द्रासमोर त्याला हतप्रभ होणे क्रमप्राप्तच ठरले. महंमद बिन कासीमने सिंधवर केलेल्या पहिल्या स्वारीच्या वेळी त्याने जे लोक बाटविले त्यांचा त्याला पुढे साहाय्यक म्हणून उपयोग झाला. महंमद गझनीने पंजाबमध्ये जे धर्मांतर बळाने घडवून आणले त्यामुळे त्याच्या प्रत्येक स्वारीच्या वेळी त्याला साहाय्यक मिळत गेले व हाच क्रम सतत चालू राहिला. मुसलमान राजांनी सैनिक जातीचे जे धर्मांतर घडवून आणले त्याचा तर त्यांना राज्यवृद्धीसाठी अतिशय उपयोग झालेला आहे. बाटलेल्या लोकांना सर्व तऱ्हेचे सन्मान मिळत असल्यामुळे त्यांपैकी काहींना पूर्वधर्मात येण्याची इच्छाही उरली नाही. या बाटलेल्या लोकांनी हिंदुधर्माच्या विध्वंसनाचे कार्य अतिशय जोमाने केले आहे. ओरिसामधील हिंदूंचा कर्दनकाळ ठरलेला 'काला पहाड' हा मूळचा हिंदु ब्राह्मण होता. मुसलमानांनी

कोणत्याही परिस्थितीत इस्लाममध्ये गेल्यावर परत आपल्या मूळच्या समाजात जावयाची वाट बंद होते, ती कधीच मोकळी होऊ शकत नाही हे दृष्टोत्पत्तीस येताच अगतिकतेने त्यांना इस्लाम धर्मात राहणे भाग पडले. अर्थातच त्यांनी आपल्या नव्या बांधवांबरोबर राहून त्यांनाच सर्वतोपरी साहाय्य करण्याचे व्रत अंगीकारले. काहींनी खऱ्या स्वधर्मात येण्याचे सारे प्रयत्न विफल होत असलेले पाहून आपल्याला प्रवेश नाकारणाऱ्या हिंदूंचा त्वेषाने इतका भयंकर सूड घेतला की मूळच्या कडव्या मुसलमानांनाही संकोच वाटावा. मुळात धर्मप्रचारासाठी ज्यांना बाटविले त्यांना त्यांचा समाज परत घेत नसल्यामुळे ते आपलेच साह्यकारी होतात हे पाहताच केवळ धर्मप्रसारच नव्हे, तर राज्यवृद्धीचे महत्त्वाचे साधन म्हणून धर्मांतराचे हे सत्र मुसलमानांनी अधिकच वेगाने चालविले. त्याचा एक भयानक परिणाम असा झाला की, जेथे जेथे मुसलमानी सत्ताधीश व साधु पोहोचले तेथे तेथे त्यांचे नवे साह्यकारी व हितचिंतक संघशः निर्माण झाले. त्यामुळे हिंदु खड्ग केवढेही पराक्रमी असले तरी आपापल्या प्रदेशातूनच असणाऱ्या परसत्तेच्या या नव्या सामर्थ्यकेन्द्रासमोर त्याला हतप्रभ होणे क्रमप्राप्तच ठरले. महंमद बिन कासीमने सिंधवर केलेल्या पहिल्या स्वारीच्या वेळी त्याने जे लोक बाटविले त्यांचा त्याला पुढे साहाय्यक म्हणून उपयोग झाला. महंमद गझनीने पंजाबमध्ये जे धर्मांतर बळाने घडवून आणले त्यामुळे त्याच्या प्रत्येक स्वारीच्या वेळी त्याला साहाय्यक मिळत गेले व हाच क्रम सतत चालू राहिला. मुसलमान राजांनी सैनिक जातीचे जे धर्मांतर घडवून आणले त्याचा तर त्यांना राज्यवृद्धीसाठी अतिशय उपयोग झालेला आहे. बाटलेल्या लोकांना सर्व तऱ्हेचे सन्मान मिळत असल्यामुळे त्यापैकी काहींना पूर्वधर्मात येण्याची इच्छाही उरली नाही. या बाटलेल्या लोकांनी हिंदुधर्माच्या विध्वंसनाचे कार्य अतिशय जोमाने केले आहे. ओरिसामधील हिंदूंचा कर्दनकाळ ठरलेला 'काला पहाड' हा मूळचा हिंदु ब्राह्मण होता. मुसलमानांनी

त्याला बळाने बाटविल्यावर स्वधर्मात येण्यासाठी त्याने अनेक प्रयत्न केले. पण सर्वांना पावन करणाऱ्या पुरीच्या पतितपावनाच्या पुजाऱ्यांनी सुद्धा त्याला परत स्वधर्मात घेण्याचे नाकारले. तेव्हा चिडून त्याने हिंदुमंदिरांचा व जीवनाचा इतका विध्वंस केला की, 'काला पहाड' हा भीतिवाचक शब्दच होऊन राहिला. अल्लाउद्दीन खिलजीचा सेनापति मलिक कफूर हा मूळचा हिंदु. तो मुसलमान होताच अल्लाउद्दीनचा उजवा हात होऊन दक्षिणेतील हिंदूंचा तो प्रत्यक्ष काळ बनला. देवगिरीवर झालेल्या यवनांच्या दुसऱ्या आक्रमणाचे नेतृत्व अल्लाउद्दीनाच्या आज्ञेने यानेच स्वीकारलेले होते. रामदेवराव यादवाला यानेच बंदी करून दिल्लीला पाठविले. इ. स. १३०७ मध्ये वरंगळच्या प्रतापरुद्रदेवाचा पराभव करून त्याने सारा प्रांत उद्ध्वस्त करून टाकला. द्वारसमुद्राचे होयसळ व पांड्य राजे यांना उद्ध्वस्त करून याने रामेश्वरपर्यंत धडक मारली व विजयाचे स्मारक म्हणून रामेश्वरलाच मशीद उभारून आपल्या इस्लाम प्रेमाची प्रकट साक्ष दिली. जहांगीरच्या सर्व युद्धात अग्रेसर असणारा त्याचा सेनापति महावतखान हा रजपूत सरदार संग्रामजित याचा मुलगा होता. फेरोझशहा तघलकचा महामंत्री मखबुलखान हा तेलंगणातील उच्च कुळातला हिंदु होता. मुसलमान झाल्यावर हिंदूंना बाटविण्याचे कार्य याने इतक्या जोमाने केले की धर्मवेड्या फेरोजशहाचा तो कंठमणि झाला. "मखबुलखान हाच खरा सुलतान असून मी केवळ नाममात्र आहे" असे फेरोजशहा म्हणत असे. इमादशाहीचा संस्थापक फत्तेउल्ला हा मूळचा तैलंग ब्राह्मण होता. अहमदाबादच्या इस्लामी सत्तेचा पाया घालणारा मुजफरशहा हा मूळचा हिंदुच होता. देवालयांचा विध्वंस करण्याच्या कामात तो अग्रेसर असून सोरटी सोमनाथाचा विध्वंस याने पूर्ण केला. निझामशाहीचा (बहामनी) संस्थापक हा मूळचा तिमाप्पा बहिरव या नावाचा ब्राह्मणच होता. काश्मीरच्या ब्राह्मण प्रधानाने इस्लाम धर्माचा स्वीकार केल्यावर मुस्लिम राज्यकर्त्यांना हिंदुविध्वंसनाच्या

कार्यात त्याने अतोनात साह्य केले. यातील बंगालच्या जितमल्ला-सारखे न्यूनगंडाच्या भावनेने स्वखुशीने इस्लामचा स्वीकार करणारे अतिशय थोडे होते. बहुतेक बळानेच इस्लाम धर्मात ओढले गेले. स्वधर्माची दारे बंद झाल्याने व इस्लामच्या परिसरात यथेष्टाचरणाची मुभा आणि ऐश्वर्याची दारे मोकळी झाल्याने ते तेथेच राहिले. सिपाही, सारवान, सलतानगर, शेखदास, राठोड, रफूगार, मोमिन, लोहाणा, महात, मलिक, मणियार, मकवाना, बोहरी, वागवान, पिंजारी, नाईकवारी, नवायत, नक्षबंद, धूळ-धोया, ठाकूर, घेरमेहदी, खोकार, कामलिया, कासबती इत्यादि जातींच्या जाती संघशः इस्लामी सत्ताधाऱ्यांनी मुसलमान केल्या. हिंदुराजांनी अनेक ठिकाणी मुसलमानांचा पराभव करून त्यांना पिटाळून लावल्यावरही या आपल्या धर्मबांधवांना स्वधर्मात परत घेतले गेले नाही. त्यामुळे मुस्लिम सत्तांचे हे पंचमस्तंभ सदाचे शल्य म्हणूनच येथे राहिले व मुसलमान आक्रमकांना त्यांचा वेळोवेळी उपयोग झाला.

स्त्रीविषयक नीतीने तर हिंदु समाजाची सर्वांत अधिक हानि केली. मुसलमानांच्या स्त्रिया पळविण्याच्या रीतीत केवळ कामुक-पणा व लंपटपणा ही दोनच कारणे नव्हती तर जित्यांच्या हृदयां-वर अपमानाचा चरचरीत डाग देणे व संख्याभिवृद्धि ही महत्त्वाची कारणे त्यात अनुस्यूत होती. यांतही संख्याभिवृद्धीचे अमोघ साधन हे कारण बलवत्तर होते. केवळ उपभोग व प्रजननाचे साधनयंत्र या पलीकडे कोणत्याही दृष्टीने त्यांनी स्त्रियांच्याकडे पाहिले नाही. त्यांच्या धर्माने त्यांना विवाहित स्त्रिया म्हणून चार या संख्येची मर्यादा घातलेली असली तरी शत्रुस्त्रियांना अथवा काफ-रांच्या स्त्रियांना रखेल्या म्हणून ठेवण्याची परवानगी दिलेली होती. या गुलाम स्त्रियांची संख्या किती असावी याला कोणतीही मर्यादा नव्हती. सामान्यतः या स्त्रियांच्या इच्छेविरुद्ध त्यांचा उपभोग घेणे योग्य नाही असे त्यांचा धर्म म्हणत असला तरी जर असा उपभोग कोणी घेतला तर त्यांचा दयाळू परमेश्वर त्यांना

शिक्षा करण्याऐवजी क्षमा करतो असे त्यांच्या मार्गदर्शकांनी त्यांना आश्वासन दिलेले होते. कुराणाच्या इंग्रजी अनुवादातील काही परिच्छेद या दृष्टीने पाहण्यासारखे आहेत ते असे :–

Do not compel your slave girls to prostitution when they desire chastity...But he who does compel them verily God after they are compelled, is forgiving and compassionate.

मुस्लिम धर्मग्रंथांतून आढळणाऱ्या या व अशा स्वरूपाच्या आज्ञांमुळे चेतविल्या गेलेल्या इस्लामच्या अनुयायांनी जगात जी अनन्वित कृत्यांची परंपरा उत्पन्न केली त्यामुळेच शेवटी इतिहास-कारांना मानवतेचा शत्रु म्हणून इस्लामला संबोधणे भाग पडले आहे. महंमदाचा चरित्रकार मूर याने असे म्हटले आहे की,

The sword of Mahamad and the Kuran are the most stubborn enemies of civilizations and liberty and truth which the world has yet known. –(Life of Mahamad P. 521–22)

कुराणाची भाषांतरे चुकीची असून मूळ कुराण फार शुद्ध भावनांचे आहे व त्यातील उपदेश फार उच्च भूमिकेचा आहे असे काही म्हणतात. काही लोक तर त्या संबंधात मौलाना महंमद-अल्ली यांचीही साक्ष काढतात. या संबंधात निर्णायक मत देणे कठीण आहे. कारण कुराणाच्या अर्थासंबंधी व त्यातील आज्ञांच्या उद्दिष्टांसंबंधी 'नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम्' अशी अवस्था आहे. कुराणाचा आधार घेऊन भारतातील काजी, मुल्ला, मौलवी व इस्लामी राज्यशासन यांनी आखलेले धोरण, काढलेल्या राजाज्ञा, व दिलेले निर्णय कसे परमावधीचे नृशंस व अत्याचारी होते हे आपण मागच्या प्रकरणात पाहिलेच आहे. हेच लोक वस्तुतः कुराण-प्रतिपादित धर्माचे परंपरागत प्रतिनिधि असल्यामुळे ते त्याचा जो अर्थ लावीत होते तोच प्रमाण मानला पाहिजे. या दृष्टीने मूरचे म्हणणे इतिहासावरून सिद्धच होणारे आहे. महंमद-अल्लीचे म्हणणे ग्राह्य समजावयाचे असले तर आपल्या धर्माचा आधार घेऊन ते जे जे बोलले ते ते प्रमाण समजणे आवश्यक आहे, व

शिक्षा करण्याऐवजी क्षमा करतो असे त्यांच्या मार्गदर्शकांनी त्यांना आश्वासन दिलेले होते. कुराणाच्या इंग्रजी अनुवादातील काही परिच्छेद या दृष्टीने पाहण्यासारखे आहेत ते असे :–

Do not compel your slave girls to prostitution when they desire chastity...But he who does compel them verily God after they are compelled, is forgiving and compassionate.

मुस्लिम धर्मग्रंथांतून आढळणाऱ्या या व अशा स्वरूपाच्या आज्ञांमुळे चेतविल्या गेलेल्या इस्लामच्या अनुयायांनी जगात जी अनन्वित कृत्यांची परंपरा उत्पन्न केली त्यामुळेच शेवटी इतिहासकारांना मानवतेचा शत्रु म्हणून इस्लामला संबोधणे भाग पडले आहे. महंमदाचा चरित्रकार मूर याने असे म्हटले आहे की,

The sword of Mahamad and the Kuran are the most stubborn enemies of civilizations and liberty and truth which the world has yet known. –(Life of Mahamad P. 521–22)

कुराणाची भाषांतरे चुकीची असून मूळ कुराण फार शुद्ध भावनांचे आहे व त्यातील उपदेश फार उच्च भूमिकेचा आहे असे काही म्हणतात. काही लोक तर त्या संबंधात मौलाना महंमद-अल्ली यांचीही साक्ष काढतात. या संबंधात निर्णायक मत देणे कठीण आहे. कारण कुराणाच्या अर्थासंबंधी व त्यातील आज्ञांच्या उद्दिष्टांसंबंधी 'नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम्' अशी अवस्था आहे. कुराणाचा आधार घेऊन भारतातील काजी, मुल्ला, मौलवी व इस्लामी राज्यशासन यांनी आखलेले धोरण, काढलेल्या राजाज्ञा, व दिलेले निर्णय कसे परमावधीचे नृशंस व अत्याचारी होते हे आपण मागच्या प्रकरणात पाहिलेच आहे. हेच लोक वस्तुतः कुराण-प्रतिपादित धर्माचे परंपरागत प्रतिनिधि असल्यामुळे ते त्याचा जो अर्थ लावीत होते तोच प्रमाण मानला पाहिजे. या दृष्टीने मूरचे म्हणणे इतिहासावरून सिद्धच होणारे आहे. महंमद-अल्लीचे म्हणणे ग्राह्य समजावयाचे असले तर आपल्या धर्माचा आधार घेऊन ते जे जे बोलले ते ते प्रमाण समजणे आवश्यक आहे, व

त्यांचे वचनप्रामाण्य मानले तर त्यांचा धर्म फारच भयंकर ठरतो. त्यांची पुढील काही मुक्ताफळे पाहा. लखनौ व अजमेर येथे मुस्लिम मेळाव्यासमोर ते उद्गारले :

'However pure Mr. Gandhi's character may be, he must appear to me from the point of view of religion, inferior to a musalman even though he be without character. Yes, according to my religion and creed, I do hold that adultrous and fallen musalman be better than Gandhi.'–(Thoughts on Pakistan P. P. 301–2)

गांधीजींच्यासारख्या पुण्य पुरुषापेक्षा व्यभिचारी मुसलमानाला श्रेष्ठ मानावयाची सांप्रदायिकता शिकविणारा महंमदअल्लींचा धर्म मानवी मूल्यांचा शत्रुच ठरत नाही काय? कॉम्रेड रॉय असे म्हणतात की, "कुराणातील मूळ उपदेश शांततेचा असताना अनु-यायांनी त्याला क्रौर्य, जाळपोळ, संहार यांनी विकृत रूप दिले. इस्लामच्या अनुयायांत रानटी व अर्धरानटी, तसेच तुर्क व मोगल, हे समाविष्ट झाल्यामुळे इस्लामचा इतिहास काळवंडलेला आहे." तसे का होईना. आपल्याला महंमद पैगंबरसाहेबांच्या चांगल्या प्रेरणेविषयी व मूळ कुराणाच्या भलेपणाविषयी वाद करावयाचा नसून भारतावर इस्लामच्या नावाखाली आलेल्या सर्वभक्षक विपत्तीचे स्वरूप पाहणे एवढेच आपले उद्दिष्ट आहे व त्या दृष्टीने रॉय म्हणतात ती इस्लामची केवळ काळी छायाच भारतावर पडली हे निर्विवाद आहे. एक धार्मिक कर्तव्य व संख्यावृद्धीचे अमोघ साधन म्हणून मुस्लिम सत्ताधीशांनी व आक्रमकांनी प्रत्येक संधीचा लाभ घेऊन सहस्रावधि, लक्षावधि हिंदु स्त्रिया आपल्या भोगदासी बनविल्या. वस्तुतः त्यातल्या स्त्रियांचा काही अपराध नव्हता. पण पुढे समाजाने त्यांना भ्रष्ट झाल्याच्या सबबीवर आपल्या समाजजीवनात परत येण्याची सारी दारे बंद करून टाकली. पुढे हिंदूंचे दिवस येऊन त्यांनी मुसलमानांना पिटाळून लावले पण त्यांच्या अपवित्र सहवासात दारुण नरकयातना भोगीत असलेल्या आपल्या माताभगिनींना सोडविण्याचा विचार चुकून

सुद्धा कोणाच्या मनात आला नाही! हिंदु स्त्रियांच्या विशिष्ट संस्कारामुळे त्यांच्याशी झालेला विवाह सुखपर्यवसायी होतो व त्यांचा समाज त्यांना परत घेत नसल्यामुळे त्या एकदा भ्रष्टविल्या की आपल्याच होतात हे मुस्लिम आक्रमकांना अनुभवास येताच त्यांनी स्त्रीजीवनाची राखरांगोळी केली. इस्लामी सत्ता येथे दृढमूल व्हावयास व हिंदूंची प्रतिकारशक्ति अंती निष्प्रभ ठरावयास मुख्यतः ही कारणे झाली.

अर्थात् या कडक जातिनिर्बंधाचेही एक महत्त्वाचे कारण होते. व ते ध्यानात न घेता आपल्या तत्कालीन पूर्वजांना दोष देणे इष्ट नाही. इ. स. १९४५ च्या सह्याद्रि मासिकाच्या नोव्हेंबर महिन्याच्या अंकात प्रा. आळतेकर यांचा एक लेख प्रसिद्ध झाला आहे. त्यात ते लिहितात, " हिंदुस्थानावर पूर्वी ग्रीक, कार्थियन, शक, कुशान व हूण लोकांनी आक्रमण करून हिंदूंचा पराभव केला होता. पण थोड्याच अवधीमध्ये या सर्व विजेत्यांना हिंदु संस्कृतीने जिंकले व हिंदु बनविले. आता हे खरे की, मुसलमानी जेत्यांची धर्मनिष्ठा अत्यंत कडवी असल्यामुळे त्यांना हिंदु करणे शक्य नव्हते. पण त्यांच्याकडून आमिष दाखवून अगर जबरदस्तीने जे लोक बाटविण्यात येत होते त्यांना हिंदु समाजाने परत घ्यावयास पाहिजे होते. तसे करण्याची इष्टता देवलादि स्मृतिकारांना पटली होती. व त्यांच्या उपदेशाप्रमाणे इ. स. १००० पर्यंत बाटलेले लोक परत हिंदुधर्मात घेतले जात होते हे मुसलमानी इतिहासकार सुद्धा कबूल करतात. पण आमच्या शुद्धाशुद्धतेच्या अवास्तव कल्पनांमुळे ही प्रथा पुढे थांबली व त्यामुळे आमचे फार नुकसान झाले."

आचारातील ही अवास्तव शुद्धाशुद्धतेची कल्पना म्हणजेच कडवेपणा होय. हा कडवेपणा तत्कालीन लोकांनी कां पत्करला असेल? अशा तऱ्हेच्या भयानक संकटात सामाजिक जीवन निर्मळ राखावयास शुद्धतेच्या बाबींतल्या कडवेपणाविना दुसरा मार्गच नसतो. एरवी संस्कृतीचा मूळ शुद्ध प्रवाहच गढूळ होऊन तिची मूळ अस्मिताच लुप्त होण्याचा संभव असतो. ज्या वेळी पराक्रमाचे

संरक्षण मिळण्यासारखे नसते, त्या वेळी कडक निर्बंधांचे हे कवचच सांस्कृतिक अस्मितेचे अथवा समाजाच्या जीवनतत्त्वांचे संरक्षण करून त्यांना मूळ स्वरूपात टिकवून धरू शकते हे ओळखूनच त्यांनी या धोरणाचा स्वीकार केला असला पाहिजे. या धोरणाच्या अतिरेकाचे परिणाम राष्ट्राला त्यानंतर मात्र पुष्कळच भोगावे लागले. याचें आजचे उदाहरण म्हणजे काश्मीरचा प्रश्न होय. काश्मीरचे महाराज हरिसिंगजी यांच्या आजोबांच्या वेळी काश्मीरच्या सर्व मुसलमानांनी स्वतःला हिंदु करून आपल्या मूळ जातीत समाविष्ट करून घेण्याविषयी काश्मीर नरेशांना प्रार्थना केली होती. ते सारे मूळचे हिंदु क्षत्रिय असून बळानेच बाटविण्यात आलेले होते. काश्मीर नरेशांना ती त्यांची विनंती मान्य झाली व त्यांनी एक मोठा समारंभ घडवून आणून त्यांच्या हिंदूकरणाच्या बाबतीत राजपुरोहिताची अनुज्ञा मागितली. पुरोहिताने त्याला विरोध केला व राजावर आपल्या तोंडी विरोधाचा काही परिणाम होत नाही असें पाहून पुरोहित व त्याचे सल्लागार अन्य ब्राह्मण यांनी राजमहालासमोर जलाशयात प्रवेश करून ओरडून असे सांगितले की, "तू या पतितांना जर हिंदुधर्मात घेत असशील तर आम्ही येथे आत्महत्या करतो व या ब्रह्महत्येचे पातक तुला लागेल." सश्रद्ध राजाने त्या कुलगुरूच्या हत्येचे व ब्रह्महत्येचे पातक लागू नये म्हणून स्वधर्मात परत येऊ इच्छिणाऱ्या त्या मुसलमानांना प्रवेशद्वार बंद केले. आजचा काश्मीरचा प्रश्न तरी त्या राजपुरोहिताने इतका त्रागा केला नसता तर शिल्लक राहिला असता काय? अथवा राजाने त्या वेळी थोडेसे ब्रह्महत्येचे पातक पत्करले असते तर पुढे ज्या कितीतरी पटीने अधिक प्रमाणात ब्रह्महत्या, स्त्रीपावित्र्यहत्या, बालहत्या व गोहत्या घडल्या त्या टळल्या नसत्या काय?

हिंदु खड्ग केवढेही धारदार असले तरी सर्वभक्षक इस्लामी सत्ता येथे दृढमूल व्हावयास व तिची राष्ट्राच्या जीवनरसाचा शोष करण्याची प्रक्रिया येथे सफल व्हावयास ही कारणे झाली व

विशेषतः त्यांतील पंचमस्तंभाची निर्मिति हे प्रधान कारण झाले. याशिवाय आणखीही एक महत्त्वाचे कारण झाले. हिंदूंच्या या पराभवाचे मूळ पुष्कळ लोक बौद्ध व जैनांच्या आत्यंतिक अहिंसा-वादात शोधण्याचा प्रयत्न करीत असतात पण हे खरे नाही. या संप्रदायांच्या आत्यंतिक अहिंसातत्त्वाचा प्रभाव त्यांच्या सर्व-सामान्य अनुयायांच्या मनावर जर पडला नाही तर बहुजन समाजावर तो कोठून पडणार ? सम्राट् हर्षवर्धनासारख्या दिग्विजयी बौद्ध सम्राटाचे पराक्रमच हे मत कसे चुकीचे आहे हे सिद्ध करावयास पुरेसे आहेत. हिंदूंच्या या पराभवाचे खरे कारण एकात्म राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेचा अभाव हे होते. संस्कृति व धर्म यांच्यावर केवढीही श्रद्धा असली, व प्रत्येकाच्या व्यक्तिगत जीवनात धार्मिक पद्धतीने वागण्याची केवढीही आस्था दिसून येत असली, तरी आपण एका धर्माच्या, संस्कृतीच्या व जीवन-दृष्टीच्या सूत्रात उपनिबद्ध असल्यामुळे एक आहोत याची प्रखर जाणीव अंतःकरणात जागृत नव्हती. समान संकटाच्या जाणिवेने तरी ती जागृत होण्याची आवश्यकता होती. पण तसे घडले नाही. जे थोड्या ठिकाणी घडले त्यालाही पुष्कळ काळ जावा लागला. त्यामुळे, एरवी अनेक दुर्गुण असले तरी मुसलमान तेवढा एक या एकात्मतेच्या जाणिवेने ते जसे रसरसलेले होते तसे हिंदु तेवढा एक या एकात्मतेच्या जाणिवेने हिंदु काही भारलेले नव्हते. समष्टिजीवनाची ही एकात्मता केव्हाच संपलेली होती व तिच्या जागी व्यक्तिवाद व फुटीरपणा ही नांदत होती. महाराणा प्रतापाने आपल्याबरोबर भोजन करण्याचे नाकारले म्हणून राजा मानसिंगाला क्रोध आला; पण मोगल हे आपल्या राष्ट्रीय अस्मितेचे समग्र निखंदन करणारे शत्रु आहेत या भावनेने तो प्रतापाच्या ध्वजाखाली लढावयास कधीच आला नाही. आपल्या राजसूय यज्ञात पृथ्वीराज आला नाही म्हणून राजा जयचन्दाने त्याचा मानभंग करण्याच्या उद्देशाने शहाबुद्दीन घोरीला निमंत्रण दिले; पण घोरी हा आपल्या दोघांचाही शत्रु आहे ही जाणीव

जयचन्दाला कधीच होऊ शकली नाही. इ. स. १३१० मध्ये दक्षिणेतील पांड्य देशाचा राजा मारवर्मन कुलशेखर हा मृत्यु पावला. त्यानंतर त्याच्या राज्यासाठी वीरवर्मन व जटावर्मन सुंदर या त्याच्या दोन पुत्रांत संघर्ष सुरू झाला. तेव्हा आपल्याला राज्य मिळावे म्हणून जटावर्मन सुंदरने अल्लाउद्दीन खिलजीचे साहाय्य मागितले. पण खिलजी हा आपल्या राष्ट्राचा शत्रु असल्यामुळे त्याच्याविरुद्ध आपण दोन बंधूंनी एक होण्याची आवश्यकता आहे; मग त्यामुळे राज्याचा विभाग कोणाला कमी-अधिक प्रमाणात मिळाला तरी चिंता नाही असा विचार काही त्यांपैकी एकाच्याही मनात चुकूनसुद्धा आला नाही. विख्यात इतिहास-संशोधक कै. दत्तोपंत आपटे यांनी विक्रमशाली रजपुतांच्या अपयशाची जी मीमांसा केली आहे, ती या दृष्टीने अत्यंत उद्बोधक आहे. कै. आपटे लिहितात, "राजपूत योद्धे मानधन, शूर, नीतीची चाड बाळगणारे होते. तथापि विदेशी लोकांशी कसे वागावे याची कल्पना त्यांना नव्हती. आपसातील भांडणात परक्यांची मदत घेताना त्यांच्या यशाने शेजारच्या राजापेक्षा किती पटीने राजकीय संकट अधिक ओढवणार आहे हे रजपुतांना समजण्याजोगे नव्हते. या त्यांच्या अज्ञानाचा परिणाम त्यांना भोवला. त्या उलट मुसलमानही लोभी, धाडसी, माहितगार, चलाख, साहसी, स्वार्थाविषयी सावध, न्यायनीतीची चाड न बाळगणारे व धर्मांध असे असल्यामुळे त्यांनी हिंदु राजांचा पराभव करून त्यांची सिंहासने बळकावली. या क्रांतीचा परिणाम आधीच राजकारणविमुख असलेल्या हिंदु समाजावर अधिकच दैववादी बनण्यास कारणीभूत झाला."

तत्कालीन हिंदु समाजाचा हा दुर्गुण त्याच्या सर्वश्रेष्ठतेचा व सद्गुणांचा विध्वंस करणारा ठरला. तत्कालीन पंडितांना चतुर्दश विद्या येत होत्या; पण संघजीवनाच्या विद्येत ते अनभिज्ञ होते. संत, महंत, तपस्वी लोकांचे व्यक्तिजीवन उंच पातळीवर नेणाऱ्या धर्मतत्त्वांचा ते प्रसार करीत होते; पण संघधर्माचा महामंत्र

त्यांच्याच हृदयात स्फुरलेला नव्हता तर ते दुसऱ्यांना तो सांगण्याची शक्यता कोठून असणार ! कलावंतांना सगळ्या कला येत होत्या; पण संघजीवनाच्या कलेला ते पारखे झालेले होते. राष्ट्रीय अस्मितेच्या अधिष्ठानावर ज्या वेळी भारतात संघजीवन जगण्याची प्रवृत्ति प्रखर होती, त्या वेळी हिंदुराष्ट्राचा उत्कर्षच होत गेला. पण मुस्लिम आक्रमणाच्या वेळी या समष्टिधर्माची, संघनिष्ठेची अथवा राष्ट्रीयत्वाची जाणीवच नव्हती. मुसलमान आक्रमक अनेक दुर्गुणांचे आगर असले तरी त्यांना या संघधर्माची परिपूर्ण जाणीव होती. आपापसांत त्यांनीही एकमेकांचे गळे कापले. भावांचे डोळे काढणे, चुलत्याला अथवा बापाला फसवून कैदेत घालणे अथवा ठार मारणे, नातलगांचे खून करणे इत्यादि अनेक गोष्टी त्यांच्यात चालत. पण "परैः सह विरोधे तु वयं पंचाधिकं शतम्" (आपापसांत भांडण भांडावयाचे असेल तेव्हा आपण पाच व कौरव शंभर आहेत; पण दुसऱ्याशी–परक्यांशी–संघर्ष उत्पन्न झाला तर मात्र ते व आपण मिळून एकशेपाच आहोत) हे युधिष्ठिराचे समष्टिजीवनाचे तत्त्वज्ञान हिंदूंच्या-ऐवजी मुसलमानांतच अधिक प्रभावीपणाने उतरले होते. मुसलमान आपापसांत लढले असले तरी हिंदु आणि मुसलमान यांच्या युद्धात कोणी प्रबल मुसलमानी सरदार हिंदुपक्षाकडून मुसलमानांशी लढला असल्याचे सहसा दाखवून देता येणार नाही. उलट आपल्या हिंदु स्वामीला ऐन वेळी दगा देऊन ते आपल्या धर्मबांधवांच्या गळ्यात पडले व हिंदुपक्षाचा त्यांनी संहार केला असेच आढळून येते. महाप्रतापी राणा संग याच्या बाबराशी झालेल्या शेवटच्या युद्धापूर्वी त्याचे छोट्या मोठ्या मुसलमान सरदारांशी अनेकवार संघर्ष झाले होते व त्यात त्यांचा पराभव करून त्यानंतर राण्याने त्यांना अतिशय औदार्याने वागविले होते. पण बाबराशी झालेल्या युद्धात यांपैकी कोणीही राण्याला साह्य न देता सारेच्या सारे बाबराच्या पक्षाला जाऊन मिळाले. दक्षिणेतील बहामनी राज्याचे तुकडे झाल्यावर जी पाच

मुसलमानी राज्ये अस्तित्वात आली ती शेवटपर्यंत एकमेकांशी झगडत होती. पुढे तर त्यांनी एकमेकांना बुडविलेही. पण सुप्रसिद्ध राक्षसतंगडीच्या लढाईत हे पाचही मुसलमान सुलतान "इस्लाम संकटात आल्याच्या" जाणिवेने संघटित झाले. इतकेच नव्हे तर विरोधी हिंदुपक्षात असणारे मुसलमान सरदारही ऐन वेळी आपल्या हिंदु स्वामीचा पक्ष सोडून मुसलमान बंधूंना जाऊन मिळाले. याच्या उलट हिंदूंची अवस्था होती. मोगल साम्राज्यशाहीचे आधारस्तंभ कोण होते? कोणी मोगल साम्राज्य वाढविले? राजा मानसिंग, राजा भगवानदास, बिरबल, तोडरमल, राणा जसवंतसिंग, मिर्झा राजा जयसिंग, सवाई जयसिंग हेच मोगल साम्राज्यमंदिराचे खरे आधारस्तंभ होते. सिंधच्या दाहीर राजाच्या पदरी पाचशे अरबांची एक तुकडी होती. महंमद बिन कासिमने ज्या वेळी दाहिरावर स्वारी केली त्या वेळी या अरब सैनिकांनी दाहीर राजाला असे खडखडीत उत्तर दिले की, "महंमद कासिमचे सैन्य हे इस्लामचे सैन्य आहे. आम्ही आमच्या धर्मबांधवांविरुद्ध कधीच लढणार नाही." याच्या उलट त्याच वेळी दुसरे दृश्य दिसून आले. महंमद कासीमच्या सैन्यासमोर, सिंधवर स्वारी करताना सिंधुनदीचे विशाल पात्र कसे तरून जावे हा बिकट प्रश्न होता. त्या वेळी त्याच्या साहाय्यासाठी कोण धावून आले असेल? त्या वेळी सिंधूच्या पात्रातील एका बेटाचा अधिकारी मोक्वावसय्या या नावाचा हिंदु मनुष्य होता. दाहिराचे व त्याचे काही कारणास्तव वाकडे होते. केवळ व्यक्तिवादासाठी त्याने परस्पर दाहिराचा नाश व्हावा म्हणून नौका व वाटाडे पाठवून महंमद कासीमला सिंधुनदी पार करावयाचा मार्ग दाखविला व स्वराष्ट्राचा शत्रु घरात घेतला. एकाच वेळी व एकाच घटनेच्या संबंधात घडलेली ही दोन उदाहरणे काय दर्शवितात? पुष्कळ वेळा तर परक्या शत्रूंनी आधीच जेरीस आणलेल्या आपल्या धर्मबंधूंचा गळा कापण्याचे कामही या हिंदु राज्यसत्तांनी केले आहे. इ. स. १२९५ मध्ये रामदेवराय यादवाचा

मुसलमानांनी पराभव केल्यावर वरंगळच्या प्रतापरुद्राने त्याच्यावर स्वारी करून अनंतपूर व बल्लारी हे त्याच्याच राज्याचे लचके तोडले व द्वारसमुद्राच्या बल्लाळाने यादवांचा वनवासी प्रांत गिळंकृत केला. यादवराजे या दोषापासून मुक्त होते असे नाही. इ. स. १२३५ मध्ये मुसलमानांनी परमारचा पराभव केल्यानंतर जर्जर झालेल्या परमारांच्या परिस्थितीचा लाभ घेऊन विजय संपादन करावा या इच्छेने विख्यात सिंधण यादवाचा मुलगा कृष्ण यादव याने परमारांच्यावर हल्ला चढविला. असे दृश्य काही या काळात आढळले नाही की, एका हिंदु राजसत्तेवर आक्रमण होताच ती राष्ट्रीय विपत्ति समजून हिंदुमात्र प्रत्याक्रमणासाठी गोळा झालेला आहे.

समष्टिजीवनाची अथवा **संघधर्माची** जाणीव हीच वस्तुतः राष्ट्रजीवनाची प्राणज्योति होय. पुढे मुसलमानांच्यातून ही जाणीव लुप्त झाली व समर्थांच्या आणि शिवछत्रपतींच्या प्रभावाने ती मराठ्यांत उत्पन्न झाल्याबरोबर मराठे विजयी झाले. मराठेशाहीच्या उत्तरार्धात ती जाणीव लोपताना मराठ्यांना दिसत होती. यशवंतराव होळकर इ. स. १८०३ मध्ये प्रतिनिधींना लिहिलेल्या पत्रात म्हणतातः "आजपर्यंत हिंदुराज्य सर्वांनी एकदिल राहून चालविले. अलीकडे ज्याचे त्याचे दौलतीत गृहकलह होऊन राज्यविपर्यास पडोन हिंदुधर्म नाहीसा होण्यास मूळ जाहले. त्याचे छेदन करण्यास सर्व एकदिल झाले पाहिजेत, तर हिंदूंची कायमी राहील. आम्ही इंग्रजासी लढण्याचा क्रम आरंभिला आहे. तो यावद्देह चालवावा असे मनात आहे. परंतु एकानेच असा प्रकार करून बाकीच्यांनी तमाशा पाहून आपापली दौलत सांभाळून असावे यातील परिणाम कसा, हे चित्ती विचारून ज्यात हिंदुधर्माची कायमी ते करावे." पण मराठी धुरीणांना हा संघधर्म संभाळता न आल्याने या गुणात त्यांच्याहून सहस्रपटीने श्रेष्ठ असलेल्या इंग्लिशांनी त्यांना पदच्युत करून भारताचे सिंहासन स्वाधीन करून घेतले. समष्टिजीवनाच्या प्रखर जाणिवेचे राष्ट्राच्या

संरक्षणाच्या व उत्कर्षाच्या दृष्टीने केवढे महत्त्व आहे हे या उदाहरणांवरून उघड होते. यावनी आक्रमणाच्या वरवंट्याखाली ठेचल्या जाणाऱ्या हिंदूंचे मानापमानाचे भाव अत्यंत प्रखर होते, पण ते व्यक्तिनिष्ठ होते, समष्टिनिष्ठ नव्हते.

धारदार हिंदु खड्गाच्या पराजयाची व इस्लामच्या भारत-विजयाची ही अशी ऐतिहासिक मीमांसा आहे. प्रदेशचे प्रदेश या कारणांनी मुसलमानांनी घशात घातले व शतकानुशतके संपूर्ण हिंदुजीवन तुडवून टाकले. कोठे डोके वर काढावयाची सोय नव्हती व निराशेचा अंधकार इतका पसरलेला होता की, कधी काळी पुनरुत्थानाच्या सूर्यकिरणांचे दर्शन होण्याची आशासुद्धा नव्हती. या अंधकारयुगाचे समर्थ रामदासांनी केलेले वर्णन हृदयाला घरे पाडणारे पण वस्तुस्थितीची यथार्थ कल्पना देणारे आहे. समर्थ म्हणतातः—

"लोकें स्थानभ्रष्ट झाली । कितेक तेथेंच मेली ।
उरली ते मराया आली । गांवावरी ॥
माणसा खावया धान्य नाही । आंथरूण पांघरूण तेंही नाही ।
घर कराया सामग्री नाही । काय करिती ॥
कितेक अनाचारी पडिली । कितेक याती भ्रष्ट जाली ।
कितेक ते आक्रंदली । मुलेबाळें ॥
कितेकीं विषें घेतली । कितेक जळीं बुडाली ।
जाळिली ना पुरली । किती एक ॥
कांहींच पाहतां धड नाही । विचार सुचेना कांहीं ।
अखंड चिंतेच्या प्रवाहीं । पडिले लोक ॥
प्राणिमात्र जाले दुःखी । पाहतां कोण्ही नाहीं सुखी ।
कठिण काळें ओळखी । धरीनात कोण्ही ॥
लोक बहुत प्रस्तावले । किती येक जाजावले ।
किती येक ते कावले । उद्वेगरूपी ॥"
" विसा लोकांत लोकांत येकचि राहिले ।
तेणें उदंड उदंड दुःखचि साहिले ॥

हौस कैंची रे कैंची रे कैंची रे गायाला ।
कोठें जावें रे जावें रे जावे मागायाला ।।
दास म्हणे रे भगवंता किती पाहसी सत्त्व ।
काय वांचोनी वांचोनी तें परतें जीवित्व ।।
किती धरावें धरावें धरावें तें सत्त्व ।
जाली शरीरें शरीरें शरीरें निस्सत्त्व ।।"

आपल्या उत्तर भारतातील प्रवासात राष्ट्रजीवनाची ही अवस्था पाहून व "या भूमंडळाचें ठायीं। धर्म रक्षी ऐसा नाहीं" हे प्रत्यक्ष अनुभवून आत्महत्त्येची समर्थांसारख्या दीर्घदर्शी कणखर हृदयाच्या व द्रष्टया पुरुषालाही वारंवार स्फूर्ति झाली, तेथे सर्वसामान्यांची कथाच काय ? एकदा तर निराशेच्या भरात समर्थ हिमालयातील हिमकुंडात प्रत्यक्ष प्राणत्याग करावयास निघालेही होते.

अशा भीषण स्थितीत व्यक्तिगत नव्हे,– प्रांतीयही नव्हे–तर 'हिंदवी स्वराज्या'ची घोषणा करीत एक नुकताच तारुण्यात पदार्पण केलेला राजपुरुष आपले खड्ग तळपवू लागल्याचे पाहून या सर्व विशुद्ध हृदयांना तो ईश्वरी अवतार वाटला असला तर त्यात आश्चर्य कसले ? त्या राजराजेश्वराला पाहून "इन्द्रजिमि जम्भ-पर वाडव सुअम्भ पर कान्ह जिमि कंस पर तिमि म्लेच्छबंस-पर सेर सिवराज है" असे भूषणाच्या प्रतिभेला वाटले तर त्यात आश्चर्य कसले ? हा युगपरिवर्तनाचा अग्रदूत भोसल्यांचे राज्य स्थापू इच्छीत नव्हता, मराठ्यांचेही नव्हे तर 'हिंदवी स्वराज्य' स्थापू इच्छीत होता व या कामी आपल्याला ईश्वरी प्रेरणा झाली असल्याची त्याची निश्चिति होती. भारतीय राष्ट्राच्या विशुद्ध अस्मितेच्या पायावर त्याने हे स्वराज्य निर्माण केले.

उत्तर भारतातील मोठमोठ्या धर्मनिष्ठ राजांनाही हिंदु अस्मितेच्या विशुद्ध स्वरूपाचे जे ज्ञान नव्हते त्याचा संपूर्ण आविष्कार या राजराजेश्वराच्या स्वराज्यातून व जीवनातून झालेला आढळून येतो. आपला राज्याभिषेक त्याने विशुद्ध प्राचीन भारतीय पद्धतीने केला. प्राचीन भारतीय राज्यघटनेचा पुनरुद्धार

करण्यासाठी त्याने अष्टप्रधानांची अमात्यसंस्था पुनरुज्जीवित केली. अभिषेक होताच आपल्या राजकीय व्यवहारातील संस्कृत संज्ञांचे पुनरुज्जीवन करावे, दास्याचे चिन्ह असलेल्या यावनी संज्ञा संपूर्णपणे नष्ट कराव्या व स्वराष्ट्राचा व्यवहार विशुद्ध स्वरूपाच्या स्वभाषेतूनच चालवावा या प्रखर आकांक्षेने रघुनाथपंडितांकरवी राजव्यवहारकोशाची निर्मिति केली. राजव्यवहारकोशाच्या प्रस्तावनेतील श्लोकात रघुनाथपंडित म्हणतात—

'कृते म्लेच्छोच्छेदे भुवि निरवशेषं रविकुला- ।
वतंसेनात्यर्थं यवनवचनैर्लुप्तसरणिम् ॥
नृपव्याहारार्थं स तु विबुधभाषां वितनितुम् ।
नियुक्तोऽभूद् विद्वान् नृपवरशिवच्छत्रपतिना ॥
सोऽयं शिवच्छत्रपतेरनुज्ञां मूर्धाभिषिक्तस्य निधाय मूर्ध्नि ।
अमात्यवर्यो रघुनाथनामा करोति राजव्यवहारकोशम् ॥
विपश्चित्संमतस्यास्य किं स्यादज्ञविडम्बनैः ।
रोचते किं क्रमेलाय मधुरं कदलीफलम् ॥'

(सूर्यकुलावतंस श्रीशिवछत्रपतींनी या पृथ्वीवरून यवनांचा उच्छेद केल्यानंतर यावनी भाषेतील राजनैतिक व्यवहाराची भाषासरणी ही लुप्त झाली हे पाहून मला संस्कृत भाषेत हा राजव्यवहारकोश करण्यासाठी त्यांनी नियुक्त केले. तो रघुनाथ नांवाचा त्यांचा अमात्य मूर्धाभिषिक्त श्रीशिवछत्रपतींची आज्ञा शिरसावंद्य मानून राजव्यवहारकोश करीत आहे. विद्वानांना व विचक्षणांना हा प्रयत्न मान्य आहे. त्यामुळे अज्ञ लोकांच्या उप-हासाकडे लक्ष देण्याचे कारणच नाही. नाही तरी काटे खाणाऱ्या उंटाला मधुर केळी कशी आवडणार?) या उघड उघड दिसणाऱ्या ठळक गोष्टींवरून सुद्धा छत्रपतींनी केवळ हिंदुराज्याचे पुनरुत्थान घडविले आहे असे सिद्ध होते. ही स्फूर्ति त्यांना कोठून मिळाली असेल? अर्थातच ही स्फूर्ति मिळण्याचे एकच स्थान त्या वेळी असलेले दिसून येते; व ते म्हणजे विशुद्ध हिंदु अस्मितेवर आधार-लेले विजयनगरचे साम्राज्य होय. शिवाजीच्या या स्फूर्तिस्थानाची

मीमांसा करताना विख्यात इतिहाससंशोधक श्री. त्र्यंबक शंकर शेजवलकर यांनी अत्यंत मार्मिक व उद्‌बोधक विवेचन केलेले आहे. ते म्हणतात :–

"शिवाजीस त्याच्या बाराव्या वर्षी शहाजीने बंगलोरहून महाराष्ट्रात रवाना केले तेव्हा त्याबरोबर आपले विश्वासू अधिकारीही त्याने मदतीस नेमून पाठविले. हे सर्व अधिकारी बंगलूरसभोवतालच्या प्रदेशात वाकबगार झालेले होते. म्हणजेच ते विजयनगरच्या जुन्या राज्यपद्धतीशी सुपरिचित होते. त्या राज्याचा इतिहास त्यांना चांगलाच माहीत असला पाहिजे. शहाजीच्या बंगलूर येथील दरबाराचे जे वर्णन संस्कृत कवीने केले आहे त्यावरून त्याने विजयनगरसारख्या जुन्या हिंदुराजसभेचे उघड अनुकरण केलेले दिसते. असे अनुकरण करू म्हटल्यास त्या काळी महाराष्ट्रात प्रतीक शिल्लक नव्हते. सर्व मुसलमानी झालेल्या महाराष्ट्रात त्या काळी अस्सल आनुवंशिक हिंदु राज्यपद्धति कोठली दृष्टीस पडावयाची? शिवाजीने निजामशाही, आदिलशाही व कदाचित् मोगलशाही दरबारात मुसलमानी संस्कृतीचे स्वरूप अनुभविले होते. पण जिवंत अबाधित चालत आलेले असे हिंदु संस्कृतीचे स्वरूप त्यास प्रथम बंगलूर व त्या सभोवारच्या राज्यातच पाहावयास मिळाले असले पाहिजे. रामायण-महाभारताचे शिक्षण मिळून शिवाजीच्या बालमनात स्वभावतःच जणू हिंदु संस्कृतीचे बीज रुजले होते. सभोवारच्या मुसलमानी अंमलाची जाचणी त्याच्या रक्तात गर्भापासून स्वानुभवानेच भिनली होती. अशा पूर्ण तयारीचा बालशिवाजी दोन वर्षं –दहावे व अकरावे–बंगलूरच्या नूतन वातावरणात आला. तेथे त्याच्या तीव्र कल्पनाशक्तीस काय दिसले ? तर हिंदु व इस्लामी संस्कृतीतील मूलभूत भिन्नता, त्यांचा तत्त्वतःच असणारा विरोध, संस्कारक्षम बालमनावर, तीव्र कल्पनेच्या व तीव्रतर भावनेच्या शिवाजीच्या मनावर या विरोधाचा कायम ठसा उमटला. या विरोधानेच त्याच्या आयुष्याचे ध्येय निश्चित

झाले, आणि हे ध्येय बंगलूरच्या आसमंतात, विजयनगरच्या पडछायेत कायम ठरले.

"जर वरील विचारप्रणालि आपण अमान्य केली तर आपणास शिवाजीच्या आयुष्याची संगति लावता येणार नाही; आणि ही गोष्ट कोण्याही चरित्रलेखकास मोठीशी भूषणावह नाही. त्याचे तीव्र धर्मप्रेम, त्याची धार्मिक गूढात्मता दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीने उकलता येणार नाही. त्या गूढात्मतेनेच शिवाजी जसा बनला तसा बनला होता. काळ आपल्यास जरूर व लायक ती ती नररत्ने त्या त्या काळी प्रसवितो हे खरे; पण त्यावरोबर हेही खरे की, महापुरुष, निदान शिवाजीसारखे महापुरुष हे आपल्या अंतरात्म्यातील निश्चित ध्येयाचे पुतळे बनलेले असतात. त्यांचे निश्चय हे त्यांच्या गूढात्मतेच्या किमयेने त्यांचे स्वभावगुण बनून जातात. इतके की, त्यांचे पृथक्करण पुनः त्याच देही, महापुरुषांच्या त्याच अवतारात शक्य होत नाही. शिवदिग्विजयात वर्णन केलेली शिवाजीची विजापुरातील बालपणाची मनोवृत्ति किंवा मोठेपणीचे आग्ऱ्याच्या दिवाण-इ-आम दरबारातील त्याचे वर्तन यांची मीमांसा शिवाजीची उपरिनिर्दिष्ट मनोरचना कबूल केल्याखेरीज करता येणार नाही. बंगलूरच्या पूर्ण हिंदु वातावरणातील हिंदु राजसभेचे, हिंदु संस्कृतीचे सोज्वळ, सात्त्विक दृश्य व विजापूर आग्ऱ्याच्या वातावरणातील मुसलमानी संस्कृतीचे भीषण राक्षसी दृश्य, की जेथे औरंगजेबाने राज्य मिळविण्यासाठी भाऊ, पुतणे, बहिणी, बाप कोणासही ओळखले नाही—यांतील नैतिक (म्हणजेच शिवाजीच्या दृष्टीने धार्मिक) विरोधानेच शिवाजीचे हृदय बनले होते; त्या विरोधानेच त्याचे भवितव्य निश्चित ठरविले. त्या विरोधाच्या न पुसल्या जाणाऱ्या आठवणीनेच तो हिंदुजातीचा पुनरुत्थापक व हिंदुधर्माचा तारक म्हणून इतिहासात प्रसिद्ध झाला.

"हिंदुधर्माचे आचार न चुकता पाळण्यात दिसून येणारी त्याची धार्मिकता, कथापुराणादि श्रवणात दिसून येणारी त्याची उत्कटता कोणत्याही पंथाच्या गुरुपुढे नम्रपणे मान वाकविण्याची त्याची

तत्परता, देवळे, ब्राह्मण, वेदशाळा यांच्या ठायी दिसून येणारे त्याचे दातृत्व, अतिशय त्रास सोसून व प्रसंगी जीव धोक्यात घालूनही तीर्थयात्रा करण्यात दिसून येणारा त्याचा श्रद्धाळूपणा, आणि सर्वांहून जास्त ढळढळीतपणे अंगात भवानी संचारण्याच्या गूढ रोमहर्षण समाधिप्रसंगात दिसणारी त्याची मौलिक आत्मिकता या सर्व गोष्टी शिवाजी कसा होता हे ठरविण्यास पुरेसा आधार आहेत" त्यावरून त्याच्या मनाचा आरसा स्पष्ट दिसू शकतो. जर कोणी या गोष्टीवर विश्वास ठेवून त्याचा अर्थ समजून, त्यावरून शिवाजीचे मन आकलन करू पाहात नसेल, तर त्याला शिवाजी कसा होता हे समजणार नाही; त्याच्या आचरणाची संगति लावता येणार नाही, त्याच्या आयुष्याचे मर्म ध्यानात येणार नाही.

"शिवाजीच्या जाज्वल्य हिंदुधर्माच्या अभिमानाचे उगमस्थान पूर्ण हिंदुत्वाचे वारे खेळत असलेले बंगलूरच असले पाहिजे. कारण तेथेच त्यास त्या धर्माचे विश्वरूपदर्शन घडणे शक्य होते. महाराष्ट्रात त्या काळी अशी गोष्ट शक्य नव्हती. ही गोष्ट रामदासांच्या महाराष्ट्रवर्णनात पूर्णपणे प्रतिबिंबित झालेली आहे. इतिहास शास्त्राच्या तत्त्वज्ञानास विरोधाचा उपयोग व्यक्तींच्या वाढीस किती उपकारक होतो हे सांगावयास नकोच. शिवाजी हा कदाचित् बंगलूराहून तिरुपतीच्या यात्रेस जाऊन येताना वेलुरास विजयनगरचे शेवटचे सिंहासन पाहून आला असेल. अशी गोष्ट घडली असेल तर त्याच्या मनावर या गोष्टीचा केवढा परिणाम झाला असेल याची कल्पना केली पाहिजे. शिवाजीनंतर एक शतकाने नानासाहेब पेशवा दक्षिणेकडे गेला, तेव्हा त्याचेही डोळे तेथील हिंदु राजांच्या संस्कृतीने दिपले. त्यापूर्वी नानासाहेब उत्तरेस गेला होता व त्याने तिकडील मुसलमान व रजपूत सत्ताधीशांचे वैभव पाहिले होते. त्यांच्याशी तुलता त्यास दक्षिणच जास्त सुसंस्कृत वाटली. यावरून शिवकालीन दाक्षिणात्य हिंदु संस्कृतीच्या अतीव उच्चत्वाची कल्पना येऊ शकेल. ही संस्कृति विजयनगरच्या साम्राज्याने मुसलमानांचा विटाळ न होऊ देता टिकविली व

वाढविली होती. शिवाजीने ती पाहिली तेव्हा तिचाच अभिमान त्याच्या अंगात संचारला त्यात नवल ते काय? मानसशास्त्रदृष्टया विचार करता शिवाजीचे ध्येय विजयनगरदर्शनाने ठरले असे म्हणणे सयुक्तिक आहे.

"पण वरील विचारप्रणालीवर एक आक्षेप येण्यासारखा आहे व तो आधिभौतिकवादी इतिहासकारांकडून. ते म्हणतील हे सर्व मनोविश्लेषण व्यक्तिगत कल्पनातरंगरूप आहे. तसे कदाचित् असू शकेल. पण तसे ते होतेच असे म्हणता येणार नाही. त्यासाठी प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टींचा ऐतिहासिक पुरावा पाहिजे.

"तर्कशास्त्रास पटणारा असा पुरावा गोळा करावयाचा तर शिवाजीच्या काळाच्याही थोडे मागे गेले पाहिजे. महाराष्ट्रात जशी स्वातंत्र्याच्या ध्येयाची ज्योत, अंतर्मनात कां होईना, तेवत राहिली तशी ती उत्तरेतील हिंदुराज्यात कां राहिली नाही या प्रश्नाच्या उत्तरात वरील आधिभौतिकवाद्यांच्या प्रश्नांचे उत्तर साठविलेले आहे. या गोष्टीचे कारण एकच. महाराष्ट्राला जिवंत हिंदु विजयनगरचा शेजार होता तसा राजपूत राजांना तो नव्हता. अनेक शतके मार खाल्ल्याने राजपूत राजांत न्यूनगंडाचा संचार झाला होता. बाहेरून कोठून मदत येईल, अशी आशा करावयास आधारभूत असे हिंदुराज्य त्यांच्या शेजारास राहिले नव्हते. पुष्कळ दिवस मुसलमानांत राहिल्यामुळे हिंदुत्वाची त्यांची ओळख पुसट होत चालली होती. हे असेच चालावयाचे, मुसलमानांपुढे आपण अगतिक, अशीच त्यांची मति झाली होती. त्यामुळे मोगल दरबारातील मनसबदारीचे ध्येयच त्यांनी मुकर केले किंवा त्यांना अगतिकत्वाने करावे लागले. पण मराठ्यांची स्थिति तशी नव्हती. असंतुष्ट मराठा तुंगभद्रा ओलांडून विजयनगरास जाऊ शके. यात्रेच्या निमित्ताने दक्षिणेस जाऊन मराठा विजयनगर पाहून येत असल्यामुळे हिंदुत्वाची त्याची ओळख पुसट झाली नाही, किंवा त्याच्या मनातील स्वातंत्र्येच्छा मरू शकली नाही."

—(विजयनगर स्मारक ग्रंथ, पृष्ठ ६८ ते ७१)

तात्पर्य, सारा उत्तर भारत शतकानुशतके तुडवीत मुस्लिम आक्रमणाचा रावण दक्षिणेकडे वळला व त्याने आपला अत्याचारी हात विद्युद्गतीने रामेश्वरापर्यंत पोहोचविला असताना एका महान् तपस्व्याच्या प्रेरणेने एक तेजस्वी खड्ग तुंगभद्रेच्या तटाकी अंतराळात तळपले, व त्या खड्गाने तो अत्याचारी हात तेथेच तोडून हिंदुराष्ट्राच्या विशुद्ध अस्मितेचे वैभवशाली स्वरूप विजयनगरच्या साम्राज्याच्या रूपाने प्रकट केले, व तीनशे वर्षे राखले, म्हणूनच भारतीय संस्कृति जिवंत राहिली व शिवछत्रपतींच्या कार्याचा पाया सिद्ध झाला. कोण तो महान् तपस्वी ? व ते विद्युद्गर्भ तेजस्वी खड्ग धारण करणारा हात तरी कोणाचा ? शिवछत्रपति व समर्थ यांच्या पूर्वी झालेल्या या अपूर्व ब्रह्म-क्षात्र संगमाचे काय स्वरूप होते ?

□ □ □

प्रकरण चौथे

दक्षिण भारतातील सांस्कृतिक पुनरुत्थान

विजयनगरच्या रूपाने दक्षिण भारतात जी यशस्वी राज्यक्रांति झाली तिचे अधिष्ठान स्वधर्माचे व स्वराष्ट्राचे संरक्षण हेच होते व तेच सूत्र आपण पुढे चालवीत आहोत असा आत्मविश्वास शिवकालीन धुरंधर राजनीतिविशारदांनाही होता. विख्यात राजनीतिज्ञ रामचंद्रपंत अमात्य आपल्या राजनीतीत म्हणतात, "आपली ही संस्कृति म्हणजे केवळ ईश्वरदत्त; या संस्कृतीची अखंडता चिरंजीव व्हावी हे त्या जगन्नियंत्यास परम आवश्यक. तदनुसार या संस्कृतीच्या अभिमानाचा कीर्तिलाभ हरिहर-बुक्कण, माधव-सायण, अशा बंधुद्वयांच्या विभागास आला; त्यांनी विजिगीषु होऊन विजयनगर स्थापले; जगद्विप्लवासारख्या त्या विस्खलित प्रसंगात बरी

सूक्ष्मबुद्धि चालवून, जे संस्कृतिनिष्ठ परंपरासेवक बुद्धिमंत कृतकर्मे होते त्यांचे ज्या त्या उपाये मनोधारण करून, त्यांची विचारबुद्धि हळुहळू वाढवून, ते सर्वही आपलाले अधिकारानुरूप संस्कृतिरक्षणाविषयी सानुरक्त, उद्योगतत्पर केले. त्यांच्या पराक्रमाने बळी झाल्यावर अखिल भरतभूमि जिंकून जगदीश्वर बनलेल्या, सर्व लोकांस 'त्राहि भगवन्' करून सोडलेल्या, अशा दिल्लीश्वर महंमद तुघलक पातशहास दक्षिणेतून घालवून लाविले, आणि अशा रीतीने भारतीय संस्कृतीची अखंड ज्योत तशीच पुढे तेवत राखण्याचे श्रेय संपादून आपले नाव इतिहासात अजरामर केले." –(अमात्यांची राजनीति.)

दक्षिण भारतातील स्वधर्म व स्वराष्ट्र यांच्या संरक्षणाच्या तत्त्वावर अधिष्ठित असलेल्या महान् क्रांतीचे स्वरूप स्पष्ट होण्यासाठी तिची पार्श्वभूमि लक्षात घेणे आवश्यक आहे. इसवी सनाच्या अकराव्या व बाराव्या शतकात दक्षिण भारतात चालुक्यांचे साम्राज्य होते. हे साम्राज्य अनेक बाह्य व अंतर्गत कारणांनी नष्ट झाल्यावर संपूर्ण दक्षिण भारत चार स्वतंत्र हिंदु सत्तांमध्ये विभागला गेला. यादव राजघराण्याचे राज्य नर्मदेपासून दक्षिणेस कृष्णानदीपर्यंत पसरलेले असून त्याची राजधानी देवगिरी ही होती, त्याच्या आग्नेय दिशेला काकतीय राजवंशाचे राज्य असून वरंगळ ही त्याची राजधानी होती. कर्नाटक प्रांतावर होयसळ राजघराण्याचे राज्य असून द्वारसमुद्र ही त्याची राजधानी होती. कावेरीपासून कन्याकुमारीपर्यंतच्या प्रदेशावर पांड्य वंशाचे राज्य असून मदुरा ही त्याची राजधानी होती. या चार प्रमुख सत्तांसमवेतच चोल, केरळ, पल्लव, कदंब, आनेगोंदी इत्यादि छोटी राज्येही अनेक होती.

उत्तर भारताप्रमाणेच या राज्यांच्या सूत्रधारांतही एकात्म राष्ट्रवादाची अथवा संघजीवनाची कोणतीही कल्पना नव्हती. उत्तर भारतातील प्रलयाची लाट ही हिंदुधर्माचाच ग्रास करणारी आहे व आपल्या संरक्षणासाठी आपण एक झाले पाहिजे हे त्यांना

त्या संकटाचे प्रत्यक्ष तडाखे बसल्याविना कसे समजावे? दक्षिणेतील यादव, काकतीय, होयसळ व पांड्य या चार प्रमुख राजांच्या सरहद्दी एकमेकांना लागून असल्यामुळे त्यांच्यात कटकटी व युद्धे नेहमीच चालू असत. अशा स्थितीत इ. स. १२९३ च्या शेवटी शेवटी अल्लाउद्दीन खिलजीची दक्षिणेत देवगिरीवर स्वारी झाली. त्याचा चुलता जलालुद्दीन खिलजी हा त्या वेळी दिल्लीला सुलतान असून त्याच्या दरबारात अल्लाउद्दीनविरुद्ध वातावरण उत्पन्न झाले होते. त्याची झळ आपणाला पोहोचू नये म्हणून तो दक्षिणेकडे वळला. देवगिरीच्या यादवांच्या जवळ अपार संपत्ति आहे असे त्याला कळले होते. त्याच्या ह्या देवगिरीच्या स्वारीत रामदेवराव यादवाचा पराभव होऊन अल्लाउद्दीनला अपार संपत्ति मिळाली. प्रथम केवळ लुटीसाठी आलेल्या या सुलतानाला समृद्ध हिंदु राज्यांची या स्वारीने नीट कल्पना आली व ही समृद्ध राष्ट्रे आपापसांत भांडत असून सैनिकसामर्थ्याच्या दृष्टीने दुबळी आहेत हे ओळखून प्रत्यक्ष आपले साम्राज्य जरी प्रस्थापित करता न आले तरी त्यांना आपल्या धाकात ठेवून वेळोवेळी अपार द्रव्य उकळता येईल हे त्याने ओळखले. आपल्या चुलत्याला ठार मारून स्वतः दिल्लीचा सुलतान झाल्यावर त्याने प्रथम वायव्येकडून वारंवार आक्रमण करणाऱ्या टोळ्यांचा बंदोबस्त केला व उत्तरेकडील साम्राज्याची घडी नीट बसवून दक्षिणेकडे दृष्टि वळविली. त्याला साम्राज्यविस्ताराऐवजी द्रव्यतृष्णा होती. त्यामुळे दक्षिणेकडील राज्ये पूर्ण नष्ट करण्याऐवजी तेथे बजबजपुरी चालू ठेवणे हे त्याच्या अधिक हिताचे होते. त्याला स्वारीसाठी काहीतरी निमित्त हवे होते. ते निमित्तही मिळाले. देवगिरीच्या रामदेवराव यादवाने पहिल्या स्वारीच्या वेळी अल्लाउद्दीनला खंडणी दिली असली तरी दुसऱ्याच वर्षी त्याने ती देणे बंद केले. त्यावरोबर अल्लाउद्दीनने आपला सेनापति मलिक काफूर याला इ. स. १३०७ मध्ये प्रबळ सैन्य देऊन देवगिरीवर पाठविले. हा मलिक काफूर 'बाटगा' मुसलमान होता. याचा

उल्लेख मागे केलाच आहे. त्याने रामदेवरावाला जिंकून व पकडून दिल्लीला पाठवून दिले. तेथे अल्लाउद्दिनाने पूर्वीपेक्षा किती तरी पट अधिक खंडणी घेऊन रामदेवरावाला सोडले. देवगिरीचा व्यवहार पूर्ण करून मलिक काफूरने दक्षिणेतील इतर राजांच्याकडे दृष्टि वळविली व पहिला घास वरंगळचा घेतला. तेथील काकतीय वंशाचा राजा प्रतापरुद्र याचा पराभव करून त्याने त्याचा सगळा प्रदेश उद्ध्वस्त करून टाकला. प्रतापरुद्रदेवाने त्याला अपार धन देऊन कसाबसा आपला जीव व मोडकळीस आलेले राज्य वाचविले. त्यानंतर त्याची दृष्टि विष्णुवर्धन अथवा वीरबल्लाळ होयसळ याच्याकडे वळली व द्वारसमुद्रावर त्याने आक्रमण केले. हे आक्रमण १३१० साली झाले. वीरबल्लाळ होयसळ हा मोठा धोरणी पुरुष होता. त्याने आपल्या प्रदेशाची विशेष नासधूस न होऊ देता संपत्ति देऊन दिल्लीच्या सुलतानाचे मांडलिकत्व पत्करले. त्यानंतर दक्षिणेत सगळचांत प्रबल असलेल्या पांड्य राजांच्या प्रदेशात हस्तक्षेप करण्याची संधि त्याला मिळाली. त्या वेळी पांड्य देशाचा राजा मारवर्मन कुलशेखर हा मृत्यु पावला व त्याची दोन मुले वीरवर्मन व जटावर्मन सुंदर यांच्यात सिंहासनासाठी संघर्ष उत्पन्न झाला.

जटावर्मन सुंदरने अल्लाउद्दीन खिलजीची स्वतःला साह्य करण्यास्तव विनवणी केली. मलिक काफूरने पांड्यांच्या राज्यात ससैन्य प्रवेश केला व वीरवर्मनचा पराभव करून जटावर्मन सुंदरला आपला एक मांडलिक म्हणून अथवा खरे म्हणजे केवळ बाहुले म्हणून मदुरेच्या गादीवर बसविले. एवढेच करून मलिक काफूर स्वस्थ बसला नाही. त्याने पुढे रामेश्वरपर्यंत धडक मारून आपल्या विजयाचे स्मारक म्हणून तेथे एक मशीद उभारली व प्रदेश बेचिराख करून अपरंपार लूट मिळवून तो परतला. या लुटीत त्याला ३१२ हत्ती, १२००० घोडे, ७६००० मण सोने व मोत्यांच्या आणि रत्नांच्या अगणित राशी मिळाल्या. मलिक काफूर परतल्यानंतर एक दोन वर्षे दक्षिणेत शांतता होती. देवगिरीचा रामदेवराव

उल्लेख मागे केलाच आहे. त्याने रामदेवरावाला जिंकून व पकडून दिल्लीला पाठवून दिले. तेथे अल्लाउद्दिनाने पूर्वीपेक्षा किती तरी पट अधिक खंडणी घेऊन रामदेवरावाला सोडले. देवगिरीचा व्यवहार पूर्ण करून मलिक काफूरने दक्षिणेतील इतर राजांच्याकडे दृष्टि वळविली व पहिला घास वरंगळचा घेतला. तेथील काकतीय वंशाचा राजा प्रतापरुद्र याचा पराभव करून त्याने त्याचा सगळा प्रदेश उद्ध्वस्त करून टाकला. प्रतापरुद्रदेवाने त्याला अपार धन देऊन कसाबसा आपला जीव व मोडकळीस आलेले राज्य वाचविले. त्यानंतर त्याची दृष्टि विष्णुवर्धन अथवा वीरबल्लाळ होयसळ याच्याकडे वळली व द्वारसमुद्रावर त्याने आक्रमण केले. हे आक्रमण १३१० साली झाले. वीरबल्लाळ होयसळ हा मोठा धोरणी पुरुष होता. त्याने आपल्या प्रदेशाची विशेष नासधूस न होऊ देता संपत्ति देऊन दिल्लीच्या सुलतानाचे मांडलिकत्व पत्करले. त्यानंतर दक्षिणेत सगळ्यांत प्रबल असलेल्या पांड्य राजांच्या प्रदेशात हस्तक्षेप करण्याची संधि त्याला मिळाली. त्या वेळी पांड्य देशाचा राजा मारवर्मन कुलशेखर हा मृत्यु पावला व त्याची दोन मुले वीरवर्मन व जटावर्मन सुंदर यांच्यात सिंहासनासाठी संघर्ष उत्पन्न झाला.

जटावर्मन सुंदरने अल्लाउद्दीन खिलजीची स्वतःला साह्य करण्यास्तव विनवणी केली. मलिक काफूरने पांड्यांच्या राज्यात ससैन्य प्रवेश केला व वीरवर्मनचा पराभव करून जटावर्मन सुंदरला आपला एक मांडलिक म्हणून अथवा खरे म्हणजे केवळ बाहुले म्हणून मदुरेच्या गादीवर बसविले. एवढेच करून मलिक काफूर स्वस्थ बसला नाही. त्याने पुढे रामेश्वरपर्यंत धडक मारून आपल्या विजयाचे स्मारक म्हणून तेथे एक मशीद उभारली व प्रदेश बेचिराख करून अपरंपार लूट मिळवून तो परतला. या लुटीत त्याला ३१२ हत्ती, १२००० घोडे, ७६००० मण सोने व मोत्यांच्या आणि रत्नांच्या अगणित राशी मिळाल्या. मलिक काफूर परतल्यानंतर एक दोन वर्षे दक्षिणेत शांतता होती. देवगिरीचा रामदेवराव

उल्लेख मागे केलाच आहे. त्याने रामदेवरावाला जिंकून व पकडून दिल्लीला पाठवून दिले. तेथे अल्लाउद्दिनाने पूर्वीपेक्षा किती तरी पट अधिक खंडणी घेऊन रामदेवरावाला सोडले. देवगिरीचा व्यवहार पूर्ण करून मलिक काफूरने दक्षिणेतील इतर राजांच्याकडे दृष्टि वळविली व पहिला घास वरंगळचा घेतला. तेथील काकतीय वंशाचा राजा प्रतापरुद्र याचा पराभव करून त्याने त्याचा सगळा प्रदेश उद्ध्वस्त करून टाकला. प्रतापरुद्रदेवाने त्याला अपार धन देऊन कसावसा आपला जीव व मोडकळीस आलेले राज्य वाचविले. त्यानंतर त्याची दृष्टि विष्णुवर्धन अथवा वीरबल्लाळ होयसळ याच्याकडे वळली व द्वारसमुद्रावर त्याने आक्रमण केले. हे आक्रमण १३१० साली झाले. वीरबल्लाळ होयसळ हा मोठा धोरणी पुरुष होता. त्याने आपल्या प्रदेशाची विशेष नासधूस न होऊ देता संपत्ति देऊन दिल्लीच्या सुलतानाचे मांडलिकत्व पत्करले. त्यानंतर दक्षिणेत सगळ्यांत प्रबल असलेल्या पांड्य राजांच्या प्रदेशात हस्तक्षेप करण्याची संधि त्याला मिळाली. त्या वेळी पांड्य देशाचा राजा मारवर्मन कुलशेखर हा मृत्यु पावला व त्याची दोन मुले वीरवर्मन व जटावर्मन सुंदर यांच्यात सिंहासनासाठी संघर्ष उत्पन्न झाला.

जटावर्मन सुंदरने अल्लाउद्दीन खिलजीची स्वतःला साह्य करण्यास्तव विनवणी केली. मलिक काफूरने पांड्यांच्या राज्यातससैन्य प्रवेश केला व वीरवर्मनचा पराभव करून जटावर्मन सुंदरला आपला एक मांडलिक म्हणून अथवा खरे म्हणजे केवळ बाहुले म्हणून मदुरेच्या गादीवर बसविले. एवढेच करून मलिक काफूर स्वस्थ बसला नाही. त्याने पुढे रामेश्वरपर्यंत धडक मारून आपल्या विजयाचे स्मारक म्हणून तेथे एक मशीद उभारली व प्रदेश बेचिराख करून अपरंपार लूट मिळवून तो परतला. या लुटीत त्याला ३१२ हत्ती, १२००० घोडे, ७६००० मण सोने व मोत्यांच्या आणि रत्नांच्या अगणित राशी मिळाल्या. मलिक काफूर परतल्यानंतर एक दोन वर्षे दक्षिणेत शांतता होती. देवगिरीचा रामदेवराव

यादव याचा १३०९ मध्ये देहान्त होऊन त्याचा जावई हरपाळदेव हा देवगिरीचा राजा झाला. त्याने तीन वर्षांच्या आत आपल्या प्रदेशातील मुसलमानांना हाकलून देऊन स्वातंत्र्याची घोषणा केली. इ. स. १३१६ मध्ये अल्लाउद्दीनचा अंत होऊन मुबारक खिलजी गादीवर आला. त्या संधीचा लाभ घेण्याच्या दृष्टीने दक्षिणेतील साऱ्याच सत्तांनी दिल्लीच्या सुलतानाचे आधिपत्य झुगारून दिले. ते पाहून संतापाने मुबारक खिलजीने इ. स. १३१८ मध्ये देवगिरीवर स्वारी केली व हरपाळदेवास पकडून जिवंतपणे कातडे सोलून ठार मारिले. त्याचा सेनापति खुश्रूखान याने इतर हिंदु राजांजवळून खंडणी घेतली. मुबारक खिलजीची पाठ वळताच दक्षिणेतील राजांनी पुन्हा आपले स्वातंत्र्य परत मिळविण्याचा प्रयत्न चालविला. देवगिरीचे राज्य मात्र मुबारक खिलजीने संपूर्णपणे बुडविले होते. राजवंश नष्ट करून त्याने देवगिरीला मुसलमान सुभेदाराची नियुक्ति केली व सर्व नाकेबंदीच्या ठिकाणी मुसलमान सरदार व लष्कर ठेवून मुसलमानी सत्ता दक्षिणेत स्थिरपद केली. या घटनेने मुसलमानी आक्रमणाचे स्वरूप दक्षिणेतील राजांच्या ध्यानात येऊ लागले. इ. स. १३२० मध्ये खिलजी घराणे नष्ट होऊन त्या जागी तघलक घराणे दिल्लीच्या गादीवर आले. पहिला सुलतान घियासुद्दीन तघलक याच्याकाळी वरंगळच्या प्रतापरुद्राने मुसलमानी सत्ता झुगारून देऊन स्वातंत्र्याची घोषणा केली. त्याबरोबर घियासुद्दीनचा मुलगा उलुघखान याने सन १३२३ मध्ये त्याच्यावर स्वारी करून साऱ्या राज्याचा विध्वंस केला व प्रतापरुद्रदेवाला दिल्लीला बंदी म्हणून पाठवून दिले. प्रतापरुद्रदेवाचा तेथेच अंत झाला. त्यानंतर लौकरच आपल्या बापाला ठार मारून उलुघखान दिल्लीच्या सिंहासनावर बसला. त्याने महंमद तघलक हे नाव धारण केले. हे पाहून त्याचा आतेभाऊ बहाउद्दीन याने त्याच्याविरुद्ध बंड केले. हा त्या वेळी दक्षिणेतील सागरचा सुभेदार होता. याचे व महंमद तघलकाचे नक्की काय नाते होते यासंबंधी इतिहासकारांत मतभेद आहेत. कोणाच्या मते

यादव याचा १३०९ मध्ये देहान्त होऊन त्याचा जावई हरपाळदेव हा देवगिरीचा राजा झाला. त्याने तीन वर्षांच्या आत आपल्या प्रदेशातील मुसलमानांना हाकलून देऊन स्वातंत्र्याची घोषणा केली. इ. स. १३१६ मध्ये अल्लाउद्दीनचा अंत होऊन मुबारक खिलजी गादीवर आला. त्या संधीचा लाभ घेण्याच्या दृष्टीने दक्षिणेतील साऱ्याच सत्तांनी दिल्लीच्या सुलतानाचे आधिपत्य झुगारून दिले. ते पाहून संतापाने मुबारक खिलजीने इ. स. १३१८ मध्ये देवगिरी-वर स्वारी केली व हरपाळदेवास पकडून जिवंतपणे कातडे सोलून ठार मारिले. त्याचा सेनापति खुश्रूखान याने इतर हिंदु राजां-जवळून खंडणी घेतली. मुबारक खिलजीची पाठ वळताच दक्षिणे-तील राजांनी पुन्हा आपले स्वातंत्र्य परत मिळविण्याचा प्रयत्न चालविला. देवगिरीचे राज्य मात्र मुबारक खिलजीने संपूर्णपणे बुडविले होते. राजवंश नष्ट करून त्याने देवगिरीला मुसलमान सुभेदाराची नियुक्ति केली व सर्व नाकेबंदीच्या ठिकाणी मुसल-मान सरदार व लष्कर ठेवून मुसलमानी सत्ता दक्षिणेत स्थिरपद केली. या घटनेने मुसलमानी आक्रमणाचे स्वरूप दक्षिणेतील राजांच्या ध्यानात येऊ लागले. इ. स. १३२० मध्ये खिलजी घराणे नष्ट होऊन त्या जागी तघलक घराणे दिल्लीच्या गादीवर आले. पहिला सुलतान घियासुद्दीन तघलक याच्याकाळी वरंगळच्या प्रतापरुद्राने मुसलमानी सत्ता झुगारून देऊन स्वातंत्र्याची घोषणा केली. त्याबरोबर घियासुद्दीनचा मुलगा उलुघखान याने सन १३२३ मध्ये त्याच्यावर स्वारी करून साऱ्या राज्याचा विध्वंस केला व प्रतापरुद्रदेवाला दिल्लीला बंदी म्हणून पाठवून दिले. प्रतापरुद्रदेवाचा तेथेच अंत झाला. त्यानंतर लौकरच आपल्या बापाला ठार मारून उलुघखान दिल्लीच्या सिंहासनावर बसला. त्याने महंमद तघलक हे नाव धारण केले. हे पाहून त्याचा आतेभाऊ बहाउद्दीन याने त्याच्याविरुद्ध बंड केले. हा त्या वेळी दक्षिणेतील सागरचा सुभेदार होता. याचे व महंमद तघलकाचे नक्की काय नाते होते यासंबंधी इतिहासकारांत मतभेद आहेत. कोणाच्या मते

तो आतेभाऊ होता, कोणाच्या मते तो मामेभाऊ होता तर कोणाच्या मते तो पुतण्या होता. त्याच्या बंडाचा बीमोड करण्यासाठी महंमद तघलकाने दक्षिणेवर स्वारी केली. तघलकच्या सैन्याने देवगिरी-जवळ बहाउद्दिनाचा पराभव केला तेव्हा तो पळून कंपिलदेवाच्या आश्रयास गेला. त्याने हिंदूंच्या पद्धतीप्रमाणे त्याला आश्रय दिला. महंमदाने संतापून त्याला स्वतःच्या स्वाधीन करावयास्तव कंपिल-देवाला धमकाविले. त्याने ते न ऐकल्यामुळे महंमदाने त्याच्यावर स्वारी केली. कंपिलदेवाचा मुलगा कुमार रामनाथ युद्धात मारला गेला. महंमदाच्या भयाने कंपिलदेवाने कुटुंबीयांसह आत्महत्या केली. त्याच्या उरलेल्या अकरा मुलांना महंमदाने मुसलमानी धर्माची दीक्षा दिली व कंपिली आणि आनेगोंदी येथील राज्ये खालसा करून तेथे आपल्या वतीने मुसलमान सुभेदाराची नियुक्ति केली. पुन्हा कोणी डोके वर काढू नये म्हणून त्याने आनेगोंदी येथे आपल्या प्रबळ सैन्याचा तळ ठेविला. लवकरच त्याने आपल्या पुतण्याला पकडले व अंतःपुरातील स्त्रियांकडून त्याची हवी तशी विटंबना करवून त्याला ठार मारिले. फेरिश्ता असे म्हणतो की, "त्याने त्याचे मांस भातात शिजविले व ते त्याच्या वायकामुलांकडे खाण्यास्तव पाठविले." असे सांगतात की या खाद्याची ताटे हत्तींच्या समोर मांडली असता ते त्याला स्पर्श करीनात. महंमद तघलकाने साम्राज्यविस्ताराचे धोरण आखताना राज्यांमागून राज्ये खालसा करण्याचे धोरण स्वीकारले होते. त्याने वरंगळ, मदुरा, श्रीरंगपट्टण इत्यादि राज्ये संपूर्णपणे नष्ट करून द्वारसमुद्राचे राज्य नष्टप्राय केले. देवगिरी, वरंगळ, मदुरा व आनेगोंदी येथील राजवंश बुड-वून मुसलमान सुभेदारांची नियुक्ति केली व विंध्यपर्वतापासून दक्षिण समुद्रापावेतो इस्लामी सत्ता प्रतिष्ठापिली. पुडुकोट्टाई व रामनद येथे महंमदाची सत्ता असल्याचे शिलालेख सांगतात. त्यावरून त्याच्या राज्याचा विस्तार मदुरेपलीकडे थेट दक्षिण टोकापर्यंत होता असे दिसते.

इतक्या दूरवर राज्याचा विस्तार झाल्यावर सैन्याच्या हाल-चाली करणे व सुव्यवस्था राखणे दिल्लीस राहणाऱ्या सुलतानाला त्या वेळी तरी अवघडच होते. मध्यवर्ती ठिकाणी राजधानी असावी ही कल्पना महंमदाला या कारणानेच स्फुरली व त्याने दिल्लीहून देवगिरीला राजधानी नेण्याचा मोठा खटाटोप केला. याच वेळी जलालुद्दीन हसनशहा याने संपूर्ण तामीळ प्रांत इस्लामी सत्तेखाली आणल्यामुळे महंमदाने प्रसन्न होऊन त्याला मदुरेची सुभेदारी दिली. देवगिरीवरूनही मदुरेचा कारभार सुव्यवस्थित चालविणे कठीण असल्यामुळे त्याने देवगिरी ते मदुरा या मार्गावरील सर्व नाक्यांच्या ठिकाणी इस्लामी लष्कर ठेविले. त्रिचनापल्लीजवळच्या कन्ननूर नावाच्या खेड्यात मुसलमानी लष्कराचे ठाणे असल्याचा पुरावा उपलब्ध आहे.

यावनी आक्रमण याप्रमाणे आपला प्रभाव दाखवू लागल्यावर आजवर स्वतंत्र असलेल्या हिंदु राजांच्या डोक्यात त्या आक्रमणाच्या खऱ्या स्वरूपाचा प्रकाश पडला. दक्षिणेतील अनेक शहरांचा विध्वंस झाला. मदुरेच्या विश्वविख्यात मंदिराचाही विध्वंस करण्यात आला. सुंदर देवळे पाडली गेली. पवित्र मूर्ति फोडण्यात आल्या. ठिकठिकाणी मशिदी दिसू लागल्या. असंख्य निरुपद्रवी लोकांच्या कत्तली झाल्या. हिंदु स्त्रियांची अपहरणे होऊन त्यांच्या अब्रूची हवी तशी धुळधाण झाली व सर्व दृष्टींनी अत्याचार-अनाचार यांचे सर्वत्र थैमान सुरू झाले. या सांस्कृतिक आक्रमणाची परिपूर्ण कल्पना व त्याच्या प्रतिकाराची इच्छा होयसळ घराण्याचा राजपुरुष वीरवल्लाळ ह्याच्या मनात प्रथम आली. मुसलमानांच्या पहिल्या प्रबळ प्रवाहासमोर टिकाव धरण्याची शक्यता नाही हे ओळखून त्याने नम्रता धारण केली व इतर सारी राज्ये बुडत असता आपले राज्य वाचविले. प्रत्यक्ष मुस्लिम सैन्याचा उपसर्ग पोहोचणार नाही अशा तिरुवण्णामळई या ठिकाणी त्याने आपली राजधानी नेली व तात्पुरते द्वारसमुद्र सोडिले. लवकरच त्याने

आपली अंतर्गत बंडाची सिद्धता परिपूर्ण केली. त्याला पुनरुत्थानाची संधिही मिळाली.

सुलतान महंमद तघलक याच्या विक्षिप्त व अघोरी कृत्यांनी त्याच्या लोकांतच असंतोष पसरून उत्तर भारतातील सिंध, कच्छ, गुजराथ, बंगाल इत्यादि प्रांतांतील सुभेदारांनी सुलतानाविरुद्ध उठाव केला. प्रत्यक्ष उत्तरेत बंडाळी चालू असता दक्षिणेतील प्रांतांत सुव्यवस्था राखण्याइतके सैन्यबल तेथे ठेवणे सुलतानाला अशक्यच होते. सुलतानाची ही स्थिति ध्यानात येताच त्याच्या दक्षिणेतील सुभेदारांनीही स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न चालविला. मदुरेच्या सुभेदाराने तर सुलतानाची सत्ता झुगारून देऊन आपण स्वतंत्र राजे असल्याचे घोषित केले. गमावलेले स्वातंत्र्य परत मिळविण्याची इतकी उत्कृष्ट संधि जागृत हिंदू मनांना दुसरी कोणती मिळणार होती ?

मदुरेच्या सुभेदाराने बंड करताच त्याच्या मागोमाग वीरबल्लाळाने यवनांचे मांडलिकत्व झुगारून स्वातंत्र्यघोषणा केली. महंमद तघलक दक्षिणेत येऊ शकत नाही याची निश्चिति पटताच देवगिरीचा सुभेदार व मदुरेचा सुभेदार यांच्यातील दळणवळणाची सर्व ठाणी उद्ध्वस्त करून त्याने त्या दोघांचा संबंध तोडून टाकला. नवी राजधानी तिरुवण्णामलईपासून रामेश्वरापर्यंत, ठिकठिकाणी नाकेबंदी करून मदुरेच्या सुभेदारास कोंडीत धरावयाचा त्याने प्रयत्न चालविला होता असे इब्न बतूता या आफ्रिकन प्रवाशाने लिहिले आहे. त्यानंतर त्याने मदुरेच्या इस्लामी सत्तेवर एकामागून एक जोरकस आघात प्रारंभ केले. बहुतेक सर्व प्रदेश जिंकून कन्ननूर (त्रिचनापल्ली) पर्यंत तो येऊन पोहोचला. तेथे एक लक्ष पंचवीस सहस्र सैन्यासह त्याचा तळ होता. मदुरेजवळ मोठी हातघाईची लढाई झाली. दुर्दैवाने वीरबल्लाळाला यश यावयाचे नव्हते. युद्धात विजयाचे पारडे वीरबल्लाळाकडे झुकत आले असता एकाएकी शस्त्राघाताने त्याला धारातीर्थी मरण आले व त्याची

ही सर्व उभारणी एक प्रकारे वाया गेली. वीरबल्लाळाच्या या मृत्यूच्या थोडे दिवस आधीच विजयनगरची स्थापना त्याच्या सहकार्याने झाली होती असे मद्रास विश्वविद्यालयातील इतिहासाचे प्राध्यापक व विख्यात इतिहाससंशोधक डॉ. एस. कृष्णस्वामी अय्यंगार यांचे म्हणणे आहे.

धर्म व संस्कृतीच्या संरक्षणासाठी स्वतंत्र राजशक्ति निर्माण करण्याची आवश्यकता केवळ राज्य गेलेल्या व अपमानित झालेल्या राजे लोकांच्या अंत:करणात उत्पन्न झाली असे मानणे मात्र चुकीचे ठरेल. दक्षिणेतील हिंदू राजांच्या एकंदर त्या विषम परिस्थितीतील हालचालींकडेही पाहिले तर त्यांच्यात समानसंकटाच्या जाणिवेमुळेही एकात्म राष्ट्रभावना अथवा संघधर्माची भावना निर्माण झाल्याचे आढळून येत नाही. यवन सेनापतींनी जर्जर केलेल्या आपल्या हिंदुबंधूंच्यावर तुटून पडून स्वत:चा स्वार्थ साधण्याचीच कित्येक उदाहरणे आहेत.

विजयनगरच्या राज्यस्थापनेच्या मुळाशी मात्र व्यक्तिवादाऐवजी ध्येयनिष्ठेची आधारशिला आहे. सर्वच्या सर्व हिंदु संप्रदायांचें एकसूत्रीकरण करण्याचा प्रयत्न या सत्तेकडून झालेला आहे. द्वैती, अद्वैती, वीरशैव, वीरवैष्णव, जैन, लिंगायत इत्यादि अनेक भेदांनी फुटलेल्या हिंदुसमाजाला पद्धतशीरपणे हिंदुत्वाच्या एका सूत्रात समान भूमिकेवर राखण्याचा प्रयत्न विजयनगरच्या प्रारंभकाळात तेथील राजांकडून झाला असल्याचे आढळून येते. विजयनगरचा दुसरा सम्राट् बुक्क अथवा बुक्कण याच्या काळी जैन आणि वैष्णव यांच्यात महावाद्ये व कलश वापरावयाच्या अधिकारासंबंधी तंटे उत्पन्न होऊन जैनांनी बुक्करायाकडे वैष्णवांकडून झालेल्या अन्यायासंबंधात आवेदनपत्र पाठविले. इ. स. १३६८ च्या बुक्करायाच्या एका शिलालेखात असे म्हटले आहे की, "राजाने जैनांचे हात वैष्णव आचार्यांच्या हातात देऊन वैष्णव व जैन धर्मात भिन्नत्व नाही असे प्रकट केले आणि आज्ञा केली की या जैन दर्शनाला पूर्वीप्रमाणे पंचमहावाद्ये आणि कलश यांचा उपयोग करण्याचा

हक्क आहे. वैष्णवांकडून जैन दर्शनाला अडथळा आला किंवा त्याची प्रगति झाली तरी तो अडथळा आपलाच व प्रगतिही आपलीच असे वष्णवांनी समजावे. श्रीवैष्णवांनी याबाबत राज्यातील सर्व वस्तीत एक शासन घोषित करावे. यावच्चंद्रदिवाकरौ वैष्णव जैन दर्शनाचे संरक्षण करीत राहतील. वैष्णव आणि जैन हे एकच आहेत त्याबद्दल द्विधाभाव धरण्यात येऊ नये. व्यक्तिवाद, संप्रदायवाद इत्यादि भेदांना एका राष्ट्रजीवनाच्या सूत्रात ग्रथित करण्याचाच हा प्रयत्न नाही काय? विजयनगरचे राजसिंहासन हे वैदिक धर्म, चातुर्वर्ण्यात्मक प्राचीन भारतीय समाजरचना व भारतीयांचे जीवनविषयक कल्याणकारी सिद्धान्त यांच्या संरक्षणासाठी व संवर्धनासाठी निर्माण झाले आहे हे तेथील राजांनीच ठिकठिकाणी उल्लेखिले आहे. विजयनगरच्या राजांच्या परंपरेत मेरुमण्याप्रमाणेच असलेला श्रेष्ठ सम्राट् कृष्णदेवराय हा शक्ती-प्रमाणेच शारदेचीही उपासना करणारा पुरुष होता. त्याने आपल्या जाम्बवतीकल्याणम् नावाच्या नाट्यकृतीत जे भरतवाक्य घातले आहे ते या दृष्टीने ध्यानात घेण्यासारखे आहे. ते वाक्य पुढीलप्रमाणे–

धर्मं पादचतुष्टयेन कृतवत् स्थैर्यं समालम्बताम् ।
चातुर्वर्ण्यमुपैतु कर्म सततं स्वस्वाधिकारोचितम् ॥
शेषक्ष्माधरनायकस्य कृपया सप्तार्णवीमध्यगम् ।
रक्षन् गामिह कृष्णरायनृपतिः जीयात् सहस्रं समाः ॥

(सत्य, दया, तपश्चर्या व दान या चारही पायांवर अधिष्ठित असलेल्या धर्माला कृतयुगाप्रमाणे स्थैर्य लाभो. चातुर्वर्ण्यात्मक समाजरचनेतील समाजाच्या प्रत्येक घटकाला आपापल्या अधिकारानुरूप आपापले कर्तव्य पार पाडण्याची सदैव स्फूर्ति असो. व परमेश्वराच्या कृपेने या तत्त्वावर अधिष्ठित असणारे राज्य करणारा महाराज कृष्णदेवराय याला पुष्कळ वर्षे आयुष्य लाभो.) चार वर्ण व अनेक संप्रदाय, अनेकविध जाती यांचे एकात्मतेच्या सूत्रात एकसूत्रीकरण करून विजयनगरच्या सम्राटांनी राष्ट्रधर्म

अथवा संघधर्म किती कुशलतेने पुनरुज्जीवित केला होता याचे वर्णन करताना डॉ. सालेटोर म्हणतात–

Here however, we may observe that the adjustment of the duties of, and the distribution of patronage to the four Varnasramas and the eighteen castes was indeed a problem which called forth the ingenuity of Vijayanagara rulers. For, in addition to the need of reconciling the differences between the various communities, without lowering in any way the prestige of the Hindu monarchs as promoters of the Dharma, there was the grave question of defending the country against an ever watchful enemy who was waiting for opportunity of crushing the Hindu Empire. The fact that the monarchs of Vijayanagara were able to achieve both these ends for a considerable length of time, in spite of the many short-comings in their political system, is enough to prove that, so far as the social side of their history is concerned, they must have conferred on the people those advantages of person, property and religion which assured them the heartiest co-operation of the people in times of grave political crisis. The existence of the four great varnasramas and the eighteen sub-sects proved no barrier to them. On the other hand, their public avowal to promote sakala-varnasrama dharmas, may have been partly responsible for their success. Instead of championing the cause only of the four original varnas, they took upon themselves the duty of protecting all the varnas. This meant that especially in regard to the varions sects and sub-sects, on condition that these latter confined themselves to their own swadharma or duties proper to their individual caste they could reasonably expect of their rulers the same patronage which was extended by the state to the four great Varnasramas. Only in this light can we understand the co-operation between the Vijaynagara Government and

their people for the realization of the country against a relentless enemy. –(Social and Political Life in Vijayanagar Empire by B. A Saletore, Volume II. P 26–27)

विजयनगरच्या सम्राटाच्या जन्मकाळी दक्षिण भारताचे वातावरण संप्रदाय, भेद, मतभेद व पंथभेद यांनी चांगलेच बुजबुजाटलेले असून या भिन्न भिन्न मतपंथसंप्रदायांचे वादविवाद व एकमेकांवर विजय मिळवून आपापल्या पंथाचे अनुयायी वाढविण्याचे कार्य जोमाने चाललेले होते. दक्षिणेतील वेगवेगळे राजवंश या मतपंथभेदापासून अलिप्त नसून कोणत्या ना कोणत्या संप्रदायाचे ते अनुयायीच असत. दक्षिणेतील बहुजनसमाज शृंगेरीच्या श्रीमच्छंकराचार्यांच्या पीठाचा अनुयायी असल्यामुळे अद्वैततत्त्वज्ञानावर आधारलेल्या शिवोपासनेचा प्रचार फार मोठा होता. द्वारसमुद्र, आनेगोंदी, विजयनगर, चोल, पांड्य, केरळ येथील राजसिंहासने शृंगेरीच्या आचार्यपीठाच्या शिष्यवर्गात मोडत होती. दक्षिणेतील असेच दुसरे प्रभावी धर्मपीठ श्रीमदानंदतीर्थ मध्वाचार्यांचे असून त्यांचे केन्द्र उडुपी येथे होते. विजयनगरच्या उदयकाळी या द्वैतपीठावर श्रीमदक्षोभ्यतीर्थ या नावाचे मध्वाचार्य असून त्यांनी अद्वैतवाद्यांवर अनेकदा वादरणात विजय संपादन केलेले होते. त्यामुळे द्वैत पीठही त्या काळी प्रभावी होते. अक्षोभ्यतीर्थांनी स्वामी विद्यारण्यांचा मुळबाग येथे वादरणात पराभव केल्याचा पुढीलप्रमाणे उल्लेख प्रसिद्ध आहे–

असिना तत्त्वमसिना परजीवप्रभेदिना ।
विद्यारण्यं महारण्यमक्षोभ्यमुनिरच्छिनत् ॥

(परब्रह्म व जीव यांच्या भेदपर औपनिषदिक तत्त्वज्ञानाच्या खड्गाने अक्षोभ्यमुनींनी विद्यारण्यरूपी महान् अरण्य तोडून टाकले.) याच्या उलट अद्वैतवाद्यांच्या मतानुसार विद्यारण्यांनीच अक्षोभ्यतीर्थ मध्वाचार्यांचा पराभव केला असे असून त्याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे–

अक्षोभ्यं क्षोभयामास विद्यारण्यो महामतिः ।

their people for the realization of the country against a relentless enemy. –(Social and Political Life in Vijayanagar Empire by B. A Saletore, Volume II. P 26–27)

विजयनगरच्या सम्राटाच्या जन्मकाळी दक्षिण भारताचे वातावरण संप्रदाय, भेद, मतभेद व पंचभेद यांनी चांगलेच बुजबुजाटलेले असून या भिन्न भिन्न मतपंथसंप्रदायांचे वादविवाद व एकमेकांवर विजय मिळवून आपापल्या पंथाचे अनुयायी वाढविण्याचे कार्य जोमाने चाललेले होते. दक्षिणेतील वेगवेगळे राजवंश या मतपंथभेदापासून अलिप्त नसून कोणत्या ना कोणत्या संप्रदायाचे ते अनुयायीच असत. दक्षिणेतील बहुजनसमाज शृंगेरीच्या श्रीमच्छंकराचार्यांच्या पीठाचा अनुयायी असल्यामुळे अद्वैततत्त्वज्ञानावर आधारलेल्या शिवोपासनेचा प्रचार फार मोठा होता. द्वारसमुद्र, आनेगोंदी, विजयनगर, चोल, पांड्य, केरळ येथील राजसिंहासने शृंगेरीच्या आचार्यपीठाच्या शिष्यवर्गात मोडत होती. दक्षिणेतील असेच दुसरे प्रभावी धर्मपीठ श्रीमदानंदतीर्थ मध्वाचार्यांचे असून त्यांचे केन्द्र उडुपी येथे होते. विजयनगरच्या उदयकाळी या द्वैतपीठावर श्रीमदक्षोभ्यतीर्थ या नावाचे मध्वाचार्य असून त्यांनी अद्वैतवाद्यांवर अनेकदा वादरणात विजय संपादन केलेले होते. त्यामुळे द्वैत पीठही त्या काळी प्रभावी होते. अक्षोभ्यतीर्थांनी स्वामी विद्यारण्यांचा मूळबाग येथे वादरणात पराभव केल्याचा पुढीलप्रमाणे उल्लेख प्रसिद्ध आहे–

असिना तत्त्वमसिना परजीवप्रभेदिना ।
विद्यारण्यं महारण्यमक्षोभ्यमुनिरच्छिनत् ॥

(परब्रह्म व जीव यांच्या भेदपर औपनिषदिक तत्त्वज्ञानाच्या खड्गाने अक्षोभ्यमुनींनी विद्यारण्यरूपी महान् अरण्य तोडून टाकले.) याच्या उलट अद्वैतवाद्यांच्या मतानुसार विद्यारण्यांनीच अक्षोभ्यतीर्थ मध्वाचार्यांचा पराभव केला असे असून त्याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे–

अक्षोभ्यं क्षोभयामास विद्यारण्यो महामतिः ।

(महाबुद्धिशाली विद्यारण्यांनी कधीही क्षुब्ध न होणाऱ्या अक्षोभ्यमुनींनाही आपल्या प्रतिभेने पराभूत करून क्षुब्ध केले.) यातील सत्याचा निर्णय करणे कठीण असले तरी द्वैतमताचा प्रभाव त्यातून व्यक्त होतो यात शंकाच नाही.

श्रीमद्रामानुजाचार्यांच्या विशिष्टाद्वैतमताचे अथवा श्रीवैष्णव संप्रदायाचेही प्राबल्य त्या काळी चांगलेच असून त्यांचे पीठाचार्य लोकाचार्य वेदान्तदेशिक या नावाचे होते. या मताचे संस्थापक श्रीमद्रामानुजाचार्य हे मूळचे चोल देशचे. पण तेथील राजा शैव असल्यामुळे त्याच्या त्रासानें त्यांनी तो प्रदेश सोडून म्हैसूर प्रांतातील श्रीरंगपट्टण येथे आपले मुख्य पीठ स्थापन केले. त्या काळी विट्टिदेव अथवा विष्णुवर्धन या नावाचा राजा तेथे राज्य करीत होता. तो मूळचा शैव पंथाचा होता. पण रामानुजाचार्यांच्या प्रभावाने तो श्रीवैष्णव पंथाचा अनुयायी झाला व त्याच्या राज्याच्या आश्रयाने या पंथाची पुष्कळच भरभराट झाली.

जैन मताचाही प्रभाव विजयनगरच्या उदयाच्या वेळी चांगलाच होता. म्हैसूर प्रांतातील श्रवण बेळगोळ येथे त्यांचे मुख्य पीठ असून इतर पंथीयांशी त्यांचे वादविवाद व संघर्ष नेहमी चालत. या पंथानेही दक्षिणेतील राजघराण्यांच्या अंतःपुरापर्यंत प्रवेश केलेला होता. द्वारसमुद्राच्या होयसळ राजघराण्यातील एक राजा भीमराय याची राणी भीमदेवी ही प्रसिद्ध पंडित जैनाचार्य अभिनव चारुकीर्ति यांची शिष्या असून, तिने बेळगोळ येथे जैनांचा एक तीर्थंकर शांतिनाथ याच्या मूर्तीची स्थापना केली असे एपिग्राफिया कर्नाटिका, खंड २ यातील उल्लेखावरून ध्वनित होते. विद्याचक्रवर्ती, विद्यानाथ, मल्लिनाथ, नेमिनाथ, मल्लिकार्जुन आदि प्रथम श्रेणीचे जैन पंडित त्या काळी विद्यमान असून त्यांचे पांडित्य व पवित्र जीवन यांचा लोकमतावर विलक्षण प्रभाव होता.

याशिवाय बसवेश्वराने काढलेल्या वीरशैव अथवा लिंगायत संप्रदायाचाही प्रचार त्या वेळी प्रभावशाली असून त्यांचे मुख्य पीठ म्हैसूर परिसरातील श्रीशैलम् येथे होते.

स्वत: विजयनगरचे सम्राट् आपल्या व्यक्तिगत जीवनात यांपैकी वैदिक धर्मांतर्गत कोणत्या ना कोणत्या तरी संप्रदायाचे अनुयायी होतेच. विजयनगरच्या सिंहासनावर (१) संगम (२) साळुव (३) तुळुव आणि (४) आरवीडु या चार घराण्यांतील राजपुरुषांनी राज्य केले. पहिले संगम घराणे शिवोपासक असून 'श्रीविरूपाक्ष' ही त्यांची देवता होती. हे राजे शृंगेरीच्या आचार्य-पीठाचे शिष्य असून ते आपल्या कागदपत्रावर स्वत:च्या हातांनी 'श्रीविरूपाक्ष' असे लिहीत. त्यानंतरची तिन्ही राजघराणी विष्णु देवतेची उपासक होती, व या राजघराण्यातील राजे आपल्या कागदपत्रांवर स्वत:च्या हाताने 'श्रीराम' असे लिहीत. पण वैयक्तिक उपासनेची ही आवड त्यांच्या राजकीय व सार्व-जनिक संघजीवनाला कधीही बाधक ठरली नाही. ते व्यक्तिजीव-नात शैव किंवा वैष्णव होते. राजकीय व सार्वजनिक जीवनात ते हिंदु राष्ट्राचे कर्णधार व सर्व मत-पंथ-संप्रदायांचा स्वत:त एकसूत्रात्मकतेने समावेश करून घेणाऱ्या भारतीयांच्या एकात्म राष्ट्रजीवनाचे खरेखुरे प्रतिनिधि होते. विजयनगरच्या सिंहासनावर अधिष्ठित झालेला दुसरा राजपुरुष बुक्कराय अथवा बुक्कण याने वैष्णव व जैनांचा तंटा मिटविताना स्वीकारलेले धोरण व काढलेले राजपत्रक मागे उल्लेखिलेच आहे. त्याच्या या भूमिकेची निदर्शक असणारी आणखी किती तरी उदाहरणे आहेत. राज्यकारभारा-तील महत्त्वाच्या स्थानी विजयनगरच्या सम्राटांनी केवळ राष्ट्र-हिताच्या दृष्टीने पंथनिर्विशेष दृष्टीचा स्वीकार केलेला होता. विजयनगरच्या सिंहासनावरील दुसऱ्या हरिहर राजाचा सेनापति इरुगप्पा हा कट्टर जैन होता. या राज्याच्या संस्थापकाचा सेनापति चैचप्पा हा तर 'नानार्थरत्नमाला' या जैन कोशाचा कर्ता असून त्याने खास विजयनगरमध्ये 'कुंत-जिनालय' बांधले होते. या गादीवरील दुसरा देवराय या नावाच्या राजाला तर 'ब्राह्मणकल्प-तरु' ही पदवी असूनही त्याने विजयनगरच्या पानसुपारी बाजारात अर्हत् चैत्यालय बांधविले होते. विजयनगरचा विख्यात सम्राट्

कृष्णदेवराय हा स्वतः वैष्णव होता. पण त्याच्या औदार्याची साक्ष दक्षिणेतील सिंहाचलम्‌पासून रामेश्वरपर्यंतची सर्व देवालये अजूनही देतात. श्रीमद्वल्लभाचार्यांना कनकाभिषेक करून त्याने त्यांचा गौरव केल्याचा जसा उल्लेख 'वल्लभाचार्यचरितम्' या ग्रंथात आढळतो, त्याचप्रमाणे सोमनाथाच्या 'व्यासयोगिचरित' या ग्रंथात त्याने माध्वपंथालाही प्रोत्साहन दिल्याचा उल्लेख आढळतो. स्वतः वैष्णव असतानाही कृष्णदेवरायाने हंपी येथील विरूपाक्ष मंदिराचे नव्याने बांधकाम करून तेथे भव्य गोपुर बांधविले. राजाच्या या वर्तनाचा परिणाम निरनिराळ्या धर्मपंथांच्या आचार्यांवरही झाल्यावाचून राहिला नाही. काशीविलास क्रियासक्ति हा पाशुपत धर्मगुरु असतानाही त्याने बंगलोर जिल्ह्यातील वागट या गावातील वैष्णव मंदिराला भरीव भूमिदान दिल्याचा उल्लेख वागट येथे सापडलेल्या कोरीव शिलालेखात आहे. कृष्णदेवरायाच्या साहित्यिक प्रभावळीत वैष्णव पंडितांबरोबरच नंदी, तिमण्णा, मादय्यगारी, मल्लन्न, धूर्जटी यांसारख्या कट्टर शैव व ब्राह्मणांबरोबरच कंदुकुरु रुद्र यांसारखे सोनारही अग्रस्थानी होते. यच्च यावत् सर्व पंथांचे वाङ्मय त्या काळी राजाश्रयानेच भरभराटीस आलेले होते. विजयनगरच्या राजाश्रयानेच वेदांवर भाष्यग्रंथ निर्माण झाले. या भाष्यग्रंथांची महती इतकी विलक्षण आहे की, सर्वतंत्रस्वतंत्र प्रज्ञेची ऐट मिरविणाऱ्या मोठमोठ्या अहंमन्य पाश्चात्य व त्यांच्या प्रकाशात आपली पाउलवाट चाचपडणाऱ्या पौरस्त्य पंडितांनाही या वेदभाष्यांचे साह्य घेतल्याविना वेदांचा उलगडा करता येण्याची शक्यता नाही. साम्राज्याच्या प्रारंभकाळीच भारतीयांचे राष्ट्रीय ग्रंथ जे वेद त्यांचा अर्थ प्रकाशात आणून त्यांना स्थिरपदत्व प्राप्त करून देण्याची ही कल्पनाच किती मूलगामी आहे! या कल्पनेचे जनकत्व विजयनगरच्या सम्राटांकडेच आहे. ऋग्वेदभाष्याच्या प्रारंभीचा उल्लेख या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. तो असा :–

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः ।
आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥
स प्राह नृपतिं राजन् सायणार्यो ममानुजः ।
सर्वं वेत्त्येष वेदानां व्याख्यातृत्वेन युज्यताम् ॥
इत्युक्तो माधवार्येण वीरबुक्कमहीपतिः ।
अन्वशात्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

(महाराजाधिराज बुक्काने माधवाचार्यांना वेदांच्या अर्थावर प्रकाश टाकणारे भाष्य लिहिण्याचा आदेश दिला. त्यावर त्यांनी बुक्क नरेशांना असे सांगितले की, माझा धाकटा बंधु सायण हे सारे वेदरहस्य जाणतो. आपण त्याच्याकडेच हे कार्य सोपवावे. त्यांच्या इच्छेनुसार हे वेदांच्या अर्थप्रकाशनाचे कार्य बुक्करायांनी सायणाचार्यांकडे सोपविले.) काव्य, नाट्य, संगीत, चित्रकला इत्यादि क्षेत्रांतील प्रगतीचा विषय सोडून केवळ या वेगवेगळ्या धर्मपंथांचे, विजयनगरच्या साम्राज्यात निर्माण झालेले तत्त्वज्ञान व धर्म या विषयावरील वाङ्मय पाहिले तरी हिंदुत्वाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी व तदंतर्गत सर्व संप्रदायांच्या विकसनासाठी विजयनगरचे राजसिंहासन कसे आधारभूत होऊन राहिलेले होते याची कल्पना येते. उपरिनिर्दिष्ट परस्परविरोधी असलेल्या प्रमुख सम्प्रदायांचेच साहित्य घ्या.

अद्वैत पंथ

(१) भारतीतीर्थ :-(१)वाक्यसुधा (२) वैयासिक न्यायमाला

(२) श्रीशंकरानंद यति :-(१) ईशावास्यदीपिका (२)केनोपनिषद् दीपिका (३) मुंडकोपनिषद् दीपिका (४) तैत्तिरीयोपनिषद् दीपिका (५) श्वेताश्वतरोपनिषद् दीपिका (६) बृहदारण्यकोपनिषद् दीपिका (७) आत्मपुराण.

(३) श्रीमाधवाचार्य विद्यारण्य :-(१) जैमिनीय न्यायमाला विस्तर (२) पंचदशी (३) जीवन्मुक्तिविवेक (४) विवरणप्रमेयसंग्रह (५) अनुभूतिप्रकाश (६) बृहदारण्यक वार्तिकसार

(७) उपनिषद् दीपिका (८) शांकरदिग्विजय (९) पराशर माधव (१०) कालमाधव (११) चरणव्यूहभाष्य.

(४) श्रीसायणाचार्य :–(१) पुरुषार्थसुधानिधि (२) यज्ञतंत्र सुधानिधि (३) तैत्तिरीय संहिता भाष्य (४) ऋग्वेदभाष्य (५) सामवेद भाष्य (६) शुक्ल यजुर्वेद भाष्य (७) अथर्ववेद भाष्य (८) तैत्तिरीय ब्राह्मण भाष्य (९) तैत्तिरीय आरण्यक भाष्य (१०) ऐतरेय ब्राह्मण भाष्य (११) ऐतरेय आरण्यक भाष्य (१२) वंश ब्राह्मण भाष्य (१३) शतपथब्राह्मण भाष्य.

द्वैत सम्प्रदाय (माध्व)

(१) अक्षोभ्यतीर्थ :– माधवतत्त्वसारसंग्रह.

(२) जयतीर्थ :–(१) तत्त्वप्रकाशिका-सुधा (२) न्यायविवरण (३) प्रमेय-दीपिका (४) न्यायदीपिका (५) प्रमाण-पद्धति (६) वादावलि (७) अध्यात्मामृततरंगिणी (८) शतापराधस्तोत्र

विशिष्टाद्वैत संप्रदाय (श्रीवैष्णव)

(१) वेदान्तदेशिक :– (१) यादवाभ्युदय (२) हंस-संदेश (३) संकल्प-सूर्योदय (४) तत्त्वटीका (५) तात्पर्यचंद्रिका (६) न्यायसिद्धान्तांजन (७) अधिकरणसारावलि (८) रहस्यत्रयसार.

शुद्ध शैवागम

(१) माधवमंत्री :– (१) शैवाम्नायसार व (२) सूतसंहित व्याख्या.

(२) नरहरि :– निषध दीपिका.

जैन वाङ्मय

(१) बाहुबलि :– धर्मनाथ.

(२) मधुर :– गुम्मत.

(३) चंद्रकीर्ति :– परमागमसार.

वीरशैव अथवा लिंगायत

(१) मंगरस :– खगेन्द्रमणिदर्पण.

(२) भीमकवि :– बसवपुराण.

याशिवाय माधव, दिवाकर, नीलकंठ, कुमारधूर्जटि, कुमार डिंडिम, यज्ञनारायण आदि संस्कृत कवि व नाटककार, अप्पय्य-दीक्षित, श्रीनिवासदीक्षित आदि आलंकारिक, कल्याणकीर्ति, जिन देवण्ण, कोटेश्वर, नेमण्ण, बाहुबली, पद्मरस, शांतरस, गुणचंद्र आदि जैन साहित्यिक व लक्कण्ण दंडेश, चामरस, बत्तलेश्वर आदि अनेकानेक वीरशैव कवि व ग्रंथकार यांचे अलौकिक योग्यतेचे साहित्य ध्यानात घेतले तर हिंदुत्वाच्या कक्षेतील सर्व मतसम्प्रदायांना विजयनगरचे साम्राज्य कल्पवृक्षासारखे होऊन राहिले होते हे प्रत्ययास येते. संस्कृतबरोबरच कन्नड, तामीळ व तेलगू या दक्षिणेतील जनभाषांचे या राज्यात सारखेच संरक्षण, पोषण व संवर्धन झालेले आहे. कर्नाटकी, तामीळ व तेलगू या भाषा बोलणाऱ्या त्रिविध प्रजेला या राजसिंहासनाविषयी सारखाच आधार व आपुलकी वाटत आलेली आहे. किंबहुना हंपीपासून तर रामेश्वरम् पर्यंतच्या दक्षिणेतील यच्चयावत् हिंदुमात्राला या सिंहासनाविषयी आत्मीयता वाटत आलेली आहे. हिंदुधर्माच्या संरक्षणासाठीच या सिंहासनाची निर्मिति झालेली होती. भारतीय राष्ट्रीयतेच्या अस्मितेचीच आधारशिला या सिंहासनाला होती. इ. स. १३४७ मधील काटवल्ली (शिमोगा जिल्हा) येथील ताम्रपटात पहिल्या हरिहराचा धाकटा भाऊ मारप्पा वोडेयर याच्या राज्याचे व त्याच्या आज्ञेवरून त्याचा मंत्री माधव याने दिलेल्या अग्रहार दानाचे वर्णन आहे. त्यात असे म्हटले आहे की, "कलियुगात आपले कसे होणार याची चिंता वाटून धर्म परमेश्वराकडे गेला, तेव्हा त्याच्या विनंतीवरून परमेश्वराने संगम घराण्याचा (विजय-नगरचा पहिला राजवंश) उदय घडवून आणला. याच संगमाला कामांबिकेचे पोटी हरिहर हा मुलगा झाला."

याप्रमाणे विजयनगरचे राजसिंहासन हे केवळ राज्यासन नसून ते धर्माधिष्ठित राजसिंहासन असल्यामुळे कोणात्याही धर्माचा द्वेष हा त्याचा पाया नसून आपल्या राष्ट्रीयत्वाचे शत्रुत्व न करणाऱ्या मुसलमान व ख्रिश्चन प्रजेचाही त्या राज्यात कधीही छळ झालेला

नाही. उलट त्यांच्याही विकसनाला व उपासनासंप्रदायांना स्वातंत्र्य होते. मद्रास युनिव्हर्सिटीतील एक प्राध्यापक व प्राचीन इतिहासाचे गाजलेले संशोधक श्री. रामचंद्र दीक्षितार यांनी आपल्या एका लेखात म्हटले आहे की, "महाराज देवराय याने आपल्या राजधानीत आपल्या मुसलमान प्रजेकरिता एक मशीद बांधून दिली. तसेच आपल्या सिंहासनापुढे एका उच्चासनावर कुराण शरीफची एक प्रत ठेवली. त्यामुळे मुसलमान लोकांस आपण आपल्या धर्माच्या विरुद्ध वर्तन न करता कुराण शरीफ पुढेच बंदगी करीत आहोत असे वाटू लागले. देवरायाने सुरू केलेली पद्धत महाराजा सदाशिव व रामराय यांचे वेळीही सुरू ठेवली गेली. रामरायाने मुसलमान लोकांच्या धर्माचरणात बिलकुल ढवळाढवळ केली नाही. विजयनगरच्या राजांनी ज्योतिषशास्त्राची पूर्ण माहिती असलेल्या बाबानाथ नावाच्या मुसलमान अवलियाच्या दर्ग्याची महती वाढविली. पहिल्या वेंकटरायाने तर हिंदुधर्माचार्य व पाद्री लोक यांच्या धर्मचर्चेत भाग घेतला होता. त्याने ख्रिस्त्यांना चंद्रगिरी व वेलोर येथे चर्च बांधण्यास परवानगी दिली."

छत्रपति शिवरायांच्या जीवनातून याच धार्मिक धोरणाचा आविष्कार झालेला आहे. कृष्णाजी अनंत सभासद यांच्या बखरीत लिहिले आहे की, "मुलुखात देव-देवस्थाने जागजागी होती त्यांस दिवाबत्ती, नैवेद्य, अभिषेक, स्थान पाहून यथायोग्य चालविले. मुसलमानांचे पीर, मशिदी ह्यांचे दिवाबत्ती नैवेद्य स्थान पाहून चालविले" (सभासद बखर पृ. २५, २६) काफीखानासारख्या मुसलमान इतिहासकारानेही शिवछत्रपतीसंबंधी असे म्हटले आहे की, "त्याने आपल्या सैनिकांकरिता असा सक्त नियम केला होता की, सैनिक ज्या ज्या ठिकाणी लुटालूट करण्यास जातील तेथे तेथे त्यांनी मशिदीस, कुराण ग्रंथास, अथवा कोणत्याही स्त्रीस तोशीस अगर त्रास देऊ नये. जर एखादा कुराणाचा ग्रंथ त्यांच्या हाती आला तर त्याबद्दल पूज्यभाव दाखवून तो आपले मुसलमान नोकराचे

स्वाधीन करीत असे." शिवछत्रपतींच्या चरित्राचे रहस्य उलगडा-वयास या विजयनगरच्या पार्श्वभूमीची आवश्यकता यासाठीच आहे. छत्रपति शिवराय अथवा विजयनगरचे राजपुरुष यांच्या या वर्तनाचे रहस्य त्यांच्या जाज्वल्य धर्मनिष्ठेत आहे. त्यांनी हे धोरण सनातन हिंदुधर्माच्या राजनीतीत अंतर्भूत असणाऱ्या तत्त्वांना अनुलक्षून स्वीकारले होते. मनुस्मृतीच्या आठव्या अध्यायातील ४१ व्या श्लोकात असे सांगितले आहे की, "राजाने नवीन प्रदेश जिंकल्यावर, आपली राजकीय सत्ता प्रस्थापित केल्यावर जिंकलेल्या प्रदेशातील प्रजेला आपल्या धर्मान्वये वागण्याची पूर्ण मोकळीक द्यावी." विजयनगरचे या संबंधातील धोरण दुआर्ते बार्बोस या पोर्तुगीझ प्रवाशाच्या साक्षीवरून अधिकच स्पष्ट होते. दुआर्ते बार्बोस हा पृथ्वीला जलमार्गाने प्रदक्षिणा करून गॅलिलिओचा पृथ्वी गोल असल्याला सिद्धान्त प्रत्यक्ष सिद्ध करण्याचा युरोप खंडातील सर्व लोकांत पहिला मान ज्याने मिळविला त्या मॅगेलन ह्या विख्यात प्रवाशाचा मेहुणा होय. तो विजयनगरच्या साम्राज्यात काही वर्षे होता. त्याने आपल्या प्रवासवृत्तात लिहिले आहे की "विजयनगरातील मार्गातून सर्व राष्ट्रांच्या व सर्व धर्मांच्या असंख्य लोकांचा घोळका झालेला दृष्टीस पडतो. अनेक मूर व्यापारी व बनिये, देशातील अत्यंत सधन उच्चवर्णीय लोक, यांव्यतिरिक्त देशाच्या निरनिराळ्या भागातील ज्यांना येणे, राहणे व व्यापार करणे शक्य आहे असे असंख्यात लोक तेथे गोळा होतात आणि अतिशय मोकळेपणाने व सुरक्षित रीतीने राहतात. कोणापासूनही त्यांना कसलाही उपद्रव होत नाही, किंवा ते कोठून आले, ते कोणताही पंथ पाळतात, कीं ते मूर वा ख्रिस्ती वा उच्चवर्णीय (हिंदु) आहेत, यांपैकी काही कोणी त्यांना विचारीत नाही.... सर्वांच्याच संबंधात कडक न्याय व सत्य पाळण्यात येते. राजा प्रत्येक इसमास स्वच्छेने फिरण्यास व ज्याच्या त्याच्या धर्माप्रमाणे अगर पंथाप्रमाणे वागण्यास स्वातंत्र्य देतो इतकेच नव्हे तर अशा इसमास कोणत्याही प्रकारे त्रास देत नाही अथवा तो ख्रिस्ती,

यहुदी, मुसलमान अथवा मूर्तिपूजक आहे असा तपासही पण करीत नाही.

तात्पर्य, तुंगभद्रेच्या तटाकी सर्वभक्षक इस्लामी आक्रमणाला अवरुद्ध करून दक्षिणेतून इस्लामी वर्चस्वाची पाळेमुळे उखडून टाकणाऱ्या खड्गाच्या मागे धर्मपुनरुत्थानाची भव्य प्रेरणा आणि भारतीय राष्ट्राच्या अस्मितेचे म्हणजेच हिंदुत्वाचे मत-पंथ संप्रदायातीत विशुद्ध अधिष्ठान होते ते खड्ग विजयनगरच्या साम्राज्याचे संस्थापक हरिहर व बुक्कराय यांचे होते व त्या मागची सांस्कृतिक पुनरुत्थानाची व धर्मपुनरुत्थानाची प्रेरणा श्रीमन्माधवाचार्य अथवा शृंगेरीच्या जगद्गुरु श्रीमदाद्य शंकराचार्यांच्या धर्मपीठावरील २२ वे आचार्य स्वामी विद्यारण्य यांनी निर्माण केलेली होती. भारतात उत्पन्न झालेल्या भारतीय भावनांच्या संरक्षणासाठी धर्मराज्याच्या प्रतिष्ठापनेची स्फूर्ति धर्मकार्यार्थंच उत्पन्न झालेल्या आचार्यपीठाला होणे किती स्वाभाविक आहे !

□ □ □

प्रकरण पाचवे

महामंत्री श्रीमन्माधवाचार्य

श्रीमन्माधवाचार्य अथवा स्वामी विद्यारण्य ही मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील एक अलौकिक विभूति असून 'अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव' हे उद्गार त्यांच्याविषयी कुणी काढले तर ते सर्वस्वी यथार्थ ठरतील. मृत्यूच्या गर्तेच्या सीमारेषेवर असलेल्या भारतीय राष्ट्राच्या कानात पुनरुत्थानाचा महामंत्र फुंकून या महापुरुषाने तेजस्वी, सामर्थ्य-

शाली आणि वैभवपूर्ण राष्ट्रजीवन निर्माण करून दाखविले. भारतीय संस्कृतीचा पुनरुज्जीवक, हिंदुधर्माचा संरक्षक, धर्म-राज्याचा प्रणेता, वसिष्ठ, शुक्र व कौटिल्यासारखा धुरंधर राज-नीतिविशारद शुक्र, याज्ञवल्क्याप्रमाणे ब्रह्मनिष्ठ, देवी शारदेच्या कंठातील देदीप्यमान कौस्तुभ, सर्वतंत्रस्वतंत्रप्रज्ञ, सर्व विद्यांचा महासागर व सर्व अलौकिक सद्‌गुणांचा आकर असणाऱ्या या महापुरुषाच्या संबंधात 'सर्वज्ञः स हि माधवः' हा वापरण्यात येणारा वाक्‌प्रयोग वस्तुस्थितीचेच यथार्थ दर्शन घडविणारा आहे. रक्तपिपासू यवनांच्या सीमातीत महत्त्वाकांक्षेला व आततायी ताण्डवाला अवरोध करणारी प्रचंड राष्ट्रशक्ति संजीवित करून दक्षिण भारतात प्रबल हिंदु साम्राज्याची प्रतिष्ठापना करणे हे माधवाचार्यांचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य होय.

जन्म व गुरुपरंपरा

श्रीमन्माधवाचार्यांचा जन्म शके १२१७ (इ. स. १२९५) मध्ये झाला. पराशर माधव या नांवाच्या आपल्या ग्रंथात माधवाचार्यांनी स्वतःचा पुढीलप्रमाणे कुलवृत्तान्त दिलेला आहे.

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धिसहोदरौ ॥
यस्य बोधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥
–(पराशरमाधव, प्रस्तावना श्लोक ६ व ७)

या वर्णनावरून असे दिसते की, माधवाचार्यांच्या वडिलांचे नाव मायण असून आईचे नाव श्रीमती असे होते. त्यांचे सूत्र बोधायन, शाखा याजुषी (कृष्णयजुर्वेद) व गोत्र भारद्वाज होते. सायण व भोगनाथ हे त्यांचे दोन धाकटे बंधु होत. श्रीमन्माधवाचार्य हे कृष्ण यजुर्वेदी तैत्तिरीय शाखेचे आंध्र ब्राह्मण होते. त्यांचे धाकटे बंधु वेदभाष्यकार सायन यांनीच 'अस्माकमान्ध्राणां' असा स्वतःचा उल्लेख केलेला आहे. श्रीमन्माधवाचार्य व त्यांचे

बंधु हे शृंगेरीच्या शांकरपीठाचे तत्कालीन आचार्य जगद्गुरु श्रीविद्यातीर्थ महेश्वर यांचे शिष्य असून भारतीतीर्थ, श्रीशंकरानंद व श्रीकंठ असे त्यांचे आणखी तीन गुरु होते. श्रीमद्विद्यातीर्थ महेश्वर यांचे नांव मध्ययुगीन भारतातील पंडित, तपस्वी, प्रभाव-संपन्न व व्यापक दृष्टिकोनाच्या महापुरुषांमध्ये अग्रगण्य असून धर्मासाठी नवे साम्राज्य निर्माण करण्याची स्फूर्ति माधवचार्यांना त्यांच्यापासूनच प्राप्त झाली असली पाहिजे असे मानावयास पुष्कळ जागा आहे. त्यांचे पूर्वाश्रमीचे नांव सर्वज्ञ विष्णु असे होते. त्यांच्या अलौकिक पांडित्यामुळे मूळच्या विष्णु या नांवामागे सर्वज्ञ हे विशेषण लागले असावे हे उघडच आहे. ते मूळचे बिल्वारण्य येथील राहणारे असून अनेक शास्त्रांत पारंगत व महान् तपस्वी होते. लंबिका योगपद्धतीत हे निष्णात असून चक्रा-धिष्ठित त्रिपुरसुंदरी देवीचे ते महान् उपासक होते. अष्टदिग्गजां-प्रमाणे त्यांचे आठ शिष्य त्या काळी भारतीय संस्कृतीच्या महान् ज्ञानभांडाराचे दक्षिणेतील प्रतिनिधि म्हणून प्रसिद्ध होते. विद्यातीर्थ हे प्रथम ३५ वर्षे कामकोटि पीठाचे अधीश्वर असून त्या काळातच माधवाचार्यांनी त्यांच्याजवळ विद्याग्रहण केले असावे; त्यानंतर पंधरा वर्षे त्यांनी हिमालयाच्या दुर्गम वातावरणात एकान्तसाधना केली व शब्दज्ञानाबरोबर 'परे च निष्णात' होऊन परत आल्यावर त्यांनी शृंगेरीचे आचार्यपीठ विभूषित केले. विद्यातीर्थांनाच विद्येश, विद्यानाथ, विद्याशंकर ही अनेक संबोधने असल्यामुळे केवळ वेगवेगळ्या नावांवरून त्या परस्पर भिन्न व्यक्ति होत्या हा इतिहासलेखकांपैकी काहींचा तर्क आधारहीन आहे. विद्यातीर्थ महेश्वरांच्या दिव्य तपस्येमुळे व अलौकिक पांडित्या-मुळे संपूर्ण दक्षिणेत शृंगेरीच्या आचार्यपीठाचा प्रभाव विलक्षण होता. माधवाचार्यांना आपल्या या सद्गुरुनाथाविषयी केवढी विलक्षण श्रद्धा होती हे त्यांनी आपल्या ग्रंथांतून त्यांना ठिक-ठिकाणी जे वंदन केले आहे त्यातील वर्णनावरून दिसून येते. अनुभूतिप्रकाश, जीवन्मुक्तिविवेक, जैमिनीयन्यायमालाविस्तर

इत्यादि स्वतःच्या ग्रंथांतून माधवाचार्यांनी केलेले गुरुवंदनच पहा. ते म्हणतात –

अन्तःप्रविष्टः शास्तेति अंतर्यामी श्रुतीरितः ।
सोऽस्मान् मुख्यगुरुः पातु विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥
–(अनुभूतिप्रकाश)

जीवन्मुक्तिविवेकेन तमो हार्द निवारयन् ।
पुमर्थमखिलं देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥
––(जीवन्मुक्तिविवेक)

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।
जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥
––(जैमिनीयन्यायमालाविस्तर)

(शरीराच्या आत राहून सर्वांवर नियंत्रण ठेवणारा असे वेद ज्यांचे वर्णन करतात ते आमचे मुख्य गुरु विद्यातीर्थ महेश्वर आमचे संरक्षण करोत. जीवन्मुक्ति विवेकाने हृदयातील अज्ञानाचा अंधार नष्ट करून विद्यातीर्थ महेश्वरांनी आम्हांला चतुर्विध पुरुषार्थाची प्राप्ति करून द्यावी. श्रीविद्यातीर्थरूपी परमेश्वराला प्रणाम करून मी ही श्लोकबद्ध जैमिनीयन्यायमाला रचितो).

माधवाचार्यांचे बंधु सायणाचार्य यांनीही आपल्या ऋग्वेदावरील भाष्याच्या प्रारंभी परमेश्वरज्ञानाने विद्यातीर्थ महेश्वरांना पुढील-प्रमाणे वंदन केले आहे––

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

वेद ज्याची निःश्वसिते आहेत व ज्यांनी वेदांपासून अखिल जगताची निर्मिति केली त्या विद्यातीर्थ महेश्वरांना मी वंदन करतो. श्रीविद्यातीर्थ महेश्वर हे माधवाचार्यांचे जसे, तसेच विजय-नगरच्या सिंहासनावरील पहिल्या संगम राजवंशाचे गुरु होते. हरिहर व बुक्क या विजयनगरच्या पहिल्या दोन राजपुरुषांनी शृंगेरीच्या आचार्यपीठाला दिलेल्या देणग्यांचे वर्णन करणारा एक शिलालेख 'एपिग्राफिया कर्नाटिका'त शृंगेरी नं. १ या नावाने

प्रसिद्ध असून त्याचा प्रारंभच 'विद्यातीर्थाय गुरवे परस्मै तेजसे नमः' या वाक्याने झालेला आहे. विद्यातीर्थ महेश्वर हे त्या काळी दक्षिण भारतातील सांस्कृतिक आंदोलनाची महान् प्रेरक शक्ति असून त्यांच्याविषयी लोकांच्या मनात प्रगाढ श्रद्धा होती. आपल्या या गुरूच्या स्मरणार्थ श्रीमन्माधवाचार्यांनी शृंगेरी येथे अत्युत्कृष्ट शिल्पकलेचे निदर्शन असलेले विद्याशंकराचे मंदिर बांधलेले आहे. म्हैसूर युनिव्हर्सिटीतील इतिहासाचे अध्यापक व म्हैसूरच्या पुराणवस्तुसंशोधन खात्याचे डायरेक्टर डॉ. एम्. एच्. कृष्ण, एम्. ए., डी. लिट् हे विजयनगर स्मारक ग्रंथातील आपल्या लेखात या मंदिराविषयी लिहितात, "ते अत्यंत सुंदर व भव्य आहे. किंबहुना विजयनगरच्या ३५० वर्षांच्या कारकिर्दीत दक्षिणेत शिल्पकलेचे जे काही उत्कृष्ट नमुने निर्माण झाले, त्यांत विद्याशंकर मंदिर प्रमुख आहे."

श्रीमन्माधवाचार्यांचे दुसरे गुरु भारती कृष्णतीर्थ हे होत. ते विद्यातीर्थ महेश्वरांचे शिष्य असून त्यांच्यानंतर शृंगेरी पीठावर अधिष्ठित झाले होते; यावरूनच त्यांचा पांडित्य व तपस्येचा अधिकार स्पष्ट होतो. भारती कृष्णतीर्थांनाच अद्वैत ब्रह्मानंद असेही म्हणतात. वाक्यसुधा व वैभासिक न्यायमाला हे दोन भारतीतीर्थांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. 'सर्वेषां तु प्रथमसुखदं भारती-तीर्थमाहुः' या शब्दांनी माधवाचार्यांनी त्यांच्याविषयीची आपली श्रद्धा प्रकट केली आहे. माधवाचार्यांना त्यांच्या उत्तरायुष्यात भारतीतीर्थ स्वामींनीच संन्यासदीक्षा व 'विद्यारण्य' हे अभिधान दिले. भारतीतीर्थांच्या नंतर शृंगेरीच्या पीठावर विद्यारण्यांची नियुक्ति झाली. विद्यारण्यांचा अपूर्ण राहिलेला विख्यात पंचदशी हा ग्रंथ भारतीतीर्थांनी पूर्ण केला असे म्हणतात.

माधवाचार्यांचे तिसरे गुरु श्रीकंठनाथ हे कांचीपुरम्चे रहिवासी होते. ते शांकर तत्त्वज्ञानाचे पुरस्कर्ते व भगवान् श्रीशंकराचे निस्सीम उपासक होते. श्रीकंठनाथ हे केवळ माधवाचार्यांचेच नव्हे तर माधव, सायण व भोगनाथ या तिन्ही बंधूंचे विद्यागुरु होते.

माधवाचार्यांचे चौथे विद्यागुरु श्री शंकरानन्द यति हे होत. हे विद्यातीर्थ महेश्वरांचे शिष्य असून पुण्यश्लोकमंजरीमध्ये त्यांचा इतिहास पुढीलप्रमाणे दिलेला आहे.

श्रीमध्यार्जुनबालचंद्रमखिराट् सूनुर्महेशाह्वयः ।
विद्यातीर्थपदान्नियम्य समयेष्वद्वैतमुद्योतयन् ।।
अध्यास्त प्रतिकामकोटि शरदो द्वात्रिंशतं देहिनाम् ।
द्वैतध्वान्तनिवारणो नवमठी नाथो नवश्शंकरः ।।

श्रीशंकरानन्द यतींचे पूर्वाश्रमीचे नाव महेश असून ते बालचंद्र मखिराट् यांचे पुत्र होत. यांचे जन्मस्थान मध्यार्जुन हे असून ते विद्यातीर्थ महेश्वरांच्या अष्ट दिग्गज शिष्यांपैकी एक होते. कामकोटि पीठावर विद्यातीर्थ महेश्वर अधिष्ठित असताना ते हिमालयात तपस्येसाठी गेले असल्याचा मागे उल्लेख केलाच आहे, त्यांच्याबरोबर शंकरानन्द यति हे सेवेप्रीत्यर्थ राहिले होते असे म्हणतात. पुढे गुरूच्या आज्ञेवरून कामकोटि पीठाची सूत्रे त्यांनी स्वतःकडे घेतली. ते अद्वैत मठाचे अत्यंत प्रभावी प्रचारक असून आपल्या प्रभावाने त्यांनी माध्वसम्प्रदायाची प्रगति रोखून धरली होती असे म्हणतात. आपल्या गुरूच्या आदेशानुसार त्यांनी अद्वैत मताच्या प्रसारार्थ पुण्यगिरी, शिवगंगा, अवनी, संकेश्वर, कोल्हापूर, हंपी, विरूपाक्ष इत्यादि आठ मठांची स्थापना केली. शिवाय कामकोटि पीठाचे ते आचार्य असल्यामुळे 'नवमठीनाथ' अशी त्यांची पदवी होती. श्रीनृसिंहतापनीयोपनिषद् भाष्यात 'श्रीशंकरानंदशिष्यविद्यारण्यविरचितम्' असा विद्यारण्यांनी उल्लेख केलेला असून पंचदशीच्या प्रारंभी विद्यारण्यांनी आपल्या गुरूदेवांना पुढीलप्रमाणे वंदन केलेले आहे –

नमः श्रीशंकरानन्दगुरुपादाम्बुजन्मने ।
सविलासमहामोहग्राहग्रासैककर्मणे ।। १ ।।
तत्पादाम्बुरुहद्वन्द्वसेवानिर्मलचेतसाम् ।
सुखबोधाय तत्त्वस्य विवेकोऽयं विधीयते ।। २ ।।
–(पंचदशी-तत्त्वविवेक प्रकरण)

(कार्यासह मूळ अविद्यारूप नक्राचा नाश करणे हेच ज्याचे मुख्य कर्म आहे अशा श्रीमत् शंकरानन्दगुरूंच्या पदकमलाला माझा नमस्कार असो. त्या गुरूंच्या पदकमलद्वयांची सेवा केल्याने ज्यांचे चित्त निर्मल झाले आहे त्यांना अनायासाने बोध व्हावा म्हणून हा तत्त्वाचा विवेक करण्यात येत आहे.)

श्रीशंकरानन्द यांनी अनेक उपनिषदांवर दीपिका नावाच्या टीका लिहिल्या असून आत्मपुराण नावाचा उत्कृष्ट वेदान्तग्रंथ लिहिला आहे याचा उल्लेख मागच्या प्रकरणात केलेलाच आहे.

असो. माधवाचार्यांची गुरुपरंपरा कोणत्या योग्यतेची व केवढी तपस्वी होती याची यावरून कल्पना येईल.

माधवाचार्यांचे अलौकिक पांडित्य

उत्तरायुष्यात संन्यासदीक्षा ग्रहण केल्यावर माधवाचार्यांनी 'विद्यारण्य' हे जे नाव धारण केले ते त्यांच्या अनंतप्रवाही पांडित्याच्या दृष्टीने अत्यंत अन्वर्थक होते यात शंका नाही. विद्येची अशी एकही शाखा नव्हती की, जेथे माधवाचार्यांचे नांव मेरुमण्याच्या जागी नसेल. नोबेल प्राइज् मिळविणारा विख्यात फ्रेंच लेखक अनातोले फरान्स याने असे म्हटले आहे की, 'एखाद्या राष्ट्राच्या संस्कृतीचा संपूर्ण निधि केवळ पाचदहा मेंदूंत समाविष्ट झालेला असतो, तशीच तत्कालीन संपूर्ण भारतीय संस्कृति माधव व त्यांचे बंधु सायण यांच्या ठिकाणी समाविष्ट झालेली होती. माधवांचे ग्रंथ व त्यांत चर्चिलेले विषय पाहिले म्हणजे या गोष्टींची कल्पना येते. (१) पराशरमाधव हा माधवाचार्यांचा पहिला ग्रंथ होय. 'पराशरस्मृतीचे कलियुगाच्या आचारधर्माच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्व असूनही पूर्वी कोणी तिच्यावर टीकाग्रंथ न लिहिल्यामुळे मी ते कार्य करीत आहे' असे माधवाचार्यांनी या ग्रंथाच्या प्रारंभीच म्हटले आहे.

पराशरस्मृतिः पूर्वैर्न व्याख्याता निबन्धृभिः ।
मयाऽतो माधवार्येण तद्व्याख्यायां प्रयत्यते ।।

या ग्रंथानंतर धर्माकरणाचा कालनिर्णय करण्यासारख्या सूक्ष्म व किचकट विषयावर त्यांनी (२) कालमाधव या नांवाचा दुसरा ग्रंथ लिहिला.

व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान्पाराशरानथ ।
तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः ॥

याप्रमाणे धर्मशास्त्र व ज्योतिषाशी संबंध असलेल्या विषयावर ग्रंथरचना केल्यावर त्यांची दृष्टि श्रौतधर्माकडे व तत्प्रतिपादक मीमांसा शास्त्राकडे वळली, व त्यांनी मीमांसा शास्त्रावर (३) जैमिनीय न्यायमाला या नांवाचा तिसरा ग्रंथ निर्माण केला.

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ।
स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥
प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।
जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥

न्याय म्हणजे वेदांतील कर्मकांडाची जैमिनीने केलेली अधिकरणरूप अथवा प्रकरणवार व्यवस्था होय. (जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायः) माधवाचार्यांनी या जैमिनीप्रोक्त शास्त्राचे स्वरूप आपल्या ग्रंथातून स्पष्ट केले. हा ग्रंथ केवळ पंडितांनाच समजण्याइतका दुर्बोध झाल्यामुळे बुक्करायाच्या आज्ञेवरून माधवाचार्यांनी त्यावर विस्तृत टीका स्वतःच लिहून ग्रंथाला 'जैमिनीय-न्यायमाला-विस्तर' असे नांव दिले.

स खलु प्राज्ञजीवातुः सर्वशास्त्रविशारदः ।
अकरोज्जैमिनिमते न्यायमालां गरीयसीम् ॥
तां प्रशस्य सभामध्ये वीरश्रीबुक्कभूपतिः ।
कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत् ॥
निर्माय माधवाचार्यो विद्वदान्ददायिनीम् ।
जैमिनीयन्यायमालां व्याचष्टे बालबुद्धये ॥

या श्रौत ग्रंथाचे बारा अध्याय असून त्यात एकंदर नऊशेसात अधिकरणे व सत्तावीसशे पंचेचाळीस सूत्रे आहेत.

याशिवाय (४) पंचदशी (५) जीवन्मुक्तिविवेक (६) विवरण-प्रमेयसंग्रह (७) अनुभूतिप्रकाश (८) बृहदारण्यकवार्तिकसार (९) उपनिषद्दीपिका (१०) भगवद्गीताभाष्य (११) महावाक्यनिर्णय (१२) आत्मानात्मविवेक हे अद्वैतवेदान्तप्रतिपादक ग्रंथ; (१३) शांकर दिग्विजय हा श्रीमदाद्यशंकराचार्यांच्या चरित्रावरील काव्यात्मक ग्रंथ (१४) गोत्रप्रवरनिर्णय (१५) चरणव्यूहभाष्य (१६) पाणिनीशिक्षाभाष्य (१७) गोभिल गृह्यसूत्रभाष्य (१८) दर्शपूर्णमास प्रयोग हे प्रकरण ग्रंथ व (१९) संगीतसार हा संगीतशास्त्रावरील अभिनव ग्रंथ हा माधवाचार्यांचा अलौकिक ग्रंथसंभार आहे.

दुर्दैवाने माधवाचार्यांचे हे सर्वच ग्रंथ आज उपलब्ध नाहीत. उदाहरणार्थ त्यांचा संगीतसार हा ग्रंथ आज उपलब्ध नाही. त्या ग्रंथाची माहिती तंजावर येथील विख्यात संगीतज्ञ राजा रघुनाथ नायक यांच्या 'संगीतसुधा' या ग्रंथावरून मिळते. हा संगीतसुधा ग्रंथ रघुनाथ नायकाने लिहिलेला नसून त्याचा दिवाण गोविंद दीक्षित याने लिहिला व आपल्या धन्याचे नांव त्यावर घातले असे म्हणतात. या ग्रंथात 'संगीतसारं समवेक्ष्य विद्यारण्याभिध-श्रीचरणप्रणीतम्' असा माधवाचार्य अथवा श्रीमद्विद्यारण्य यांच्या ग्रंथाचा उल्लेख आहे.

माधवाचार्यांच्यासारखेच त्यांचे धाकटे बंधु सायण व भोगनाथ हे प्रकाण्डपंडित होते. सायणांनी तर वेदग्रंथांवर भाष्ये लिहून आपले नाव सदाचे अजरामर करून ठेविले आहे. त्यांचे ग्रंथ त्यांच्या सर्वंकष प्रतिभेची साक्ष देतात. ते असे— (१) सुभाषित सुधानिधि (२) प्रायश्चित्त सुधानिधि (३) आयुर्वेद सुधानिधि (४) अलंकार सुधानिधि (५) धातुवृत्ति सुधानिधि (६) पुरुषार्थ सुधानिधि (७) यज्ञतंत्र सुधानिधि (८) तैत्तिरीय संहिता भाष्य (९) ऋग्वेद भाष्य (१०) सामवेद भाष्य (११) यजुर्वेद (काण्व) भाष्य (१२) अथर्ववेद भाष्य (१३) तैत्तिरीय ब्राह्मण भाष्य

(१४) तैत्तिरीय आरण्यक भाष्य (१५) ऐतरेय ब्राह्मण भाष्य (१६) ऐतरेय आरण्यक भाष्य (१७) ताण्डय ब्राह्मण भाष्य (१८) षड्विंश ब्राह्मण भाष्य (१९) सामविधान ब्राह्मण भाष्य (२०) आर्षेय ब्राह्मण भाष्य (२१) देवताध्याय ब्राह्मण भाष्य (२२) उपनिषद् ब्राह्मण भाष्य (२३) वंश-ब्राह्मण भाष्य (२४) शतपथ ब्राह्मण भाष्य.

माधवाचार्यांचा धाकटा बंधू भोगनाथ हा आपल्या बंधूसारखाच पंडित असून प्रतिभासंपन्न कवि होता. सायणाचार्यांनी आपल्या अलंकारसुधानिधि या ग्रंथात अलंकारांची लक्षणे सांगून उदाहरणाविषयी 'तेषामुदाहरणानि भोगनाथकाव्येषु द्रष्टव्यानि' (उदाहरणे भोगनाथाच्या काव्यांतून पाहावी) असे लिहिले आहे. (१) रामोल्लास (२) त्रिपुरविजय (३) उदाहरणमाला (४) महागणपतिस्तव (५) शृंगारमंजिरी (६) गौरीनाथाष्टक व (७) दृग् दृश्य विवेक या त्यांच्या वाङ्मयकृति होत.

श्रीमन्माधवाचार्य व विद्यारण्य एकच

श्रीमन्माधवाचार्य अथवा शृंगेरीच्या शांकरपीठाचे अधिपति श्रीमद्विद्यारण्य मुनि हे एकच असून त्यांनीच दक्षिण भारतातून इस्लामी आक्रमण थोपवून सीमापार करण्यासाठी सांस्कृतिक पुनरुत्थानाची प्रखर आकांक्षा दक्षिण भारतात निर्माण केली व संगम राजवंशाला सर्व प्रकारे साह्य करून त्यांच्याकरवी सांस्कृतिक एकात्मतेच्या अधिष्ठानावर धर्मसाम्राज्याची स्थापना केली. ही गोष्ट अलीकडे काही इतिहाससंशोधकांनी अमान्य करून आपला वेगळा सूर लाविलेला आहे. त्यांच्या मतांची तपासणी करणे आपल्या पुढील विवेचनाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे.

Social and Political Life in the Vijayanagar Empire या ग्रंथाचे लेखक डॉ. बी. ए. सालेटोर यांनी विजयनगर स्मारक ग्रंथातील आपल्या लेखात पुढीलप्रमाणे स्वतःचे मत मांडले आहे.

'शृंगेरी मठस्थ विद्यारण्य श्रीपाद यांच्या साहाय्याने इ. स. १३३६ मध्ये हरिहर ओडेयर पहिला याने विजयनगरची स्थापना केली या म्हणण्याला विश्वसनीय पुरावा नाही हे यापूर्वीच सांगितले आहे. ते असे : विजयनगरच्या संस्थापनेशी विद्यारण्य श्रीपाद यांचा संबंध जोडला जातो आणि या गोष्टीवरून तेलगू पक्षाला काही सामर्थ्य मिळते. परंतु विद्यमान शिलालेख आणि वाङ्मयीन उल्लेख यांवरून विद्यारण्यांचा हा संबंध असिद्ध आहे. कारण संस्थापकांचा उपाध्याय हा राजगुरु होता आणि कर्नाटकातीलच कालामुख या वर्गातील होता याबद्दल आता संशय राहिलेला नाही. दुसरा हरिहरराय आणि दुसरा देवराय या दोघांचाही राजगुरु क्रियाशक्ति देव ओडेयर या नावाचा होता अशाबद्दल लेखी उल्लेख आहेत (ताम्रपट इ.स. १३७८ व १३७९ आणि शिलालेख इ. स. १४४२) अशा परिस्थितीत विद्यारण्य श्रीपाद यांचा संबंध मान्य करता येत नाही. त्यालाच दुजोरा देणारा पुरावा खुद्द शृंगेरी मठातूनच आपल्याला मिळतो. विद्यारण्य कालज्ञान या ग्रंथात समाविष्ट झालेल्या विद्यारण्य कृति या प्रकरणावरूनही विद्याशंकर किंवा विद्यातीर्थ आणि विद्यारण्य ह्या दोन व्यक्ति असून विद्यारण्य हे विद्यातीर्थांचे शिष्य होत असे सिद्ध होते. म्हणजे विद्यातीर्थ हेच गादीवर होते असे म्हणता येते. अर्थात् १३३६ किंवा १३४६ मध्येही विद्यारण्य श्रीपाद हे हंपीच्या जवळपास देखील असण्याचा संभव नव्हता. मग त्यांचा नगरस्थापनेशी संबंध कोठून असणार? विद्यारण्य श्रीपादांचा काळ ठरविण्यास आणखीही एकदोन गमके आहेत. त्यांची श्रौत्रसूत्रावरील टीका प्रसिद्ध आहे. ती टीका करण्यास त्यांचे मन वळविणाऱ्याचे नांव आपणांस अधिकृत रीतीने कळते. प्रयोगरत्नमाला या ग्रंथाचा लेखक चौंडप्पाचार्य हा प्रधान होता. त्याने स्वतःच त्या ग्रंथात विद्यारण्य श्रीपादांना विनंती केल्याचे लिहिले आहे. चौंडप्पा हा विजयनगर संस्थापक क्रियाशक्ति यांचा शिष्य होता. क्रियाशक्ति यांच्या गुरुत्वाबद्दलचा पुरावा आधी आपण पाहिलाच

आहे. तेव्हा क्रियाशक्तीच्या शिष्याकडून सूचना मिळालेला विद्यारण्य श्रीपाद हा संस्थापकांना प्रेरणा देणारा गुरु असू शकत नाही असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. विद्यारण्याने १३७८ मध्ये बुक्करायाचा मुलगा यदुगिरी विरूपाक्ष राय याजकडून काही मागणी केल्याचा उल्लेख आढळतो, त्यावरून या वेळी तो गादीवर असण्याचा संभव स्पष्ट होतो असा पुरावा १३३६ बद्दल मिळत नाहीच."

श्री. सॅलॅटोर यांच्या म्हणण्यात संशोधनापेक्षा आग्रहीपणाचा भाग अधिक आहे. विजयनगरची स्थापना ज्या वेळी झाली त्या वेळी विद्यारण्य या नावाचे कुणीही पुरुष शृंगेरीच्या शंकराचार्यांचे गादीवर असण्याचा संभवच नव्हता. विजयनगरचे संस्थापक माधवाचार्य हे १३६५ मध्ये निवृत्त झाल्यावर त्यांनी संन्यास घेतला व नंतर त्यांना विद्यारण्य हे नाव प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे विद्यारण्य श्रीपाद हे त्यांचे संन्यासानंतरचे नाव पुढे जरी कितीही प्रसिद्धीस आले असले तरी ते विजयनगरच्या स्थापनेच्या वेळी कसे आढळावे ? सॅलॅटोर म्हणतात त्याप्रमाणे विजयनगरच्या स्थापनेच्या वेळी विद्यारण्यांचे गुरु विद्यातीर्थ महेश्वर हे शृंगेरीच्या गादीवर आचार्य होते हे खरेच आहे; पण ते गादीवर असताना त्यांचे शिष्य माधवाचार्य यांनी आपल्या गुरूच्या आज्ञेनुसार विजयनगरची स्थापना करण्यास काहीही प्रत्यवाय दिसत नाही. श्री. सॅलॅटोर म्हणतात, त्या क्रियाशक्तिदेवाचा विजयनगरच्या राज्याच्या संस्थापनेशी यत्किंचितही संबंध नाही. श्री. सॅलॅटोर म्हणतात त्याप्रमाणे क्रियाशक्तिदेव हा दुसऱ्या हरिहररायाचा अथवा दुसऱ्या देवरायाचा राजगुरु असल्याने तो विजयनगरच्या संस्थापकाचा राजगुरु होता हे कसे सिद्ध होणार ? कारण हे दोघेही विजयनगरचे संस्थापक नव्हते. विजयनगरचा संस्थापक पहिला हरिहर ओडेयर असून त्याचा काळ इ. १३३६ ते १३५५ आहे. दुसरा हरिहर हा पहिल्या बुक्करायानंतर विजयनगरच्या गादीवर आलेला तिसरा राजा असून त्याचा काळ इ. स. १३७७

ते १४०४ हा आहे व दुसरा देवराय हा त्या गादीवरील आठवा राजा असून त्याचा काळ इ.स. १४२३ ते १४४६ हा आहे. तेव्हा हे दोघेही विजयनगरचे संस्थापक नव्हते हे स्पष्ट आहे. त्यामुळे क्रियाशक्तिदेव हा राजगुरु असला तरी तो त्याच्या पूर्वीच्या पिढीचा राजगुरु असू शकत नाही. विजयनगरचा तिसरा राजा दुसरा हरिहर याच्या गुरूला विजयनगरचा संस्थापक पहिला हरिहर याचा गुरु ठरविण्याचा आग्रह पुराव्याशिवाय धरणे म्हणजे ब्रह्मेंद्रस्वामी धावडशीकर हे शाहू छत्रपतींचे गुरु होते म्हणून त्यांना छत्रपति शिवाजी महाराजांचे गुरु ठरविलेच पाहिजे असा आग्रह धरण्यासारखेच हास्यास्पद व अशास्त्रीय आहे. याच्या उलट पहिल्या हरिहराचा कुलगुरु कोण होता हे शोधून काढणे अधिक अगत्याचे आहे व त्या बाबतीत निर्विवाद पुरावा सापडतो. तो पुरावा म्हणजे पराशर माधवीय या आपल्या विख्यात ग्रंथात स्वतः माधवाचार्यांनीच केलेला उल्लेख होय. तो उल्लेख पुढील-प्रमाणे आहे—

इन्द्रस्यांगिरसो बलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिः ।
धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजानिमेर्गौतमिः ॥
प्रत्यग्दृष्टिररुंधतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो ।
यद्वत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥

—(पराशर माधव उपक्रमणिका ४)

(देवराज इंद्राचा जसा बृहस्पति, बलाचा जसा सुमति, शैब्याचा जसा मेधातिथि, युधिष्ठिराचे जसे धौम्य, निमीचा जसा शतानंद, मर्यादा पुरुषोत्तम रामचंद्राचे जसे वसिष्ठ त्याप्रमाणेच माधवाचार्य हे विजयनगरच्या प्रथम सम्राट् हरिहराचे नुसते मंत्रीच नव्हे तर कुलगुरुही होते.) तेव्हा विजयनगरच्या संस्थापकाचे कुलगुरु अथवा राजगुरु क्रियाशक्ति ओडेयर नसून माधवाचार्य होते हे स्पष्ट आहे. प्रत्यक्ष शृंगेरी मठाचा पुरावा पाहिला तर विजयनगरचे संस्थापक माधवाचार्य हे संन्यास घेऊन विद्यारण्य झाल्यावर पूर्वी नसलेली विशेषणेही शृंगेरीच्या पीठाच्या बिरुदावलीत समाविष्ट झालेली

दिसून येतात. ती विशेषणे म्हणजे 'सर्वतंत्रस्वतंत्रादि राजधानी श्रीमद्विद्यानगर महाराजधानी कर्णाटक सिंहासन प्रतिष्ठापनाचार्य' ही होत. विद्यारण्य गादीवर येण्याच्या आधी नसलेली व त्यानंतर प्रवर्तित झालेली ही विशेषणे विद्यारण्यांचा विजयनगरशी असलेला संबंधच स्पष्ट करतात. क्रियाशक्ति या नावाचा कोठेही असा महत्त्वाचा उल्लेख नाही. शृंगेरी मठाचा व विजयनगरच्या संस्थापकांचा मात्र विलक्षण संबंध दृष्टोत्पत्तीस येतो. विजयनगरच्या स्थापनेनंतर शृंगेरीचे पीठस्थ आचार्य व विद्यारण्यांचे गुरु विद्यातीर्थ महेश्वर यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ विजयनगरच्या नरेशांनीच शृंगेरी येथे उत्कृष्ट शिल्पसौंदर्याने नटलेले विद्याशंकर मंदिर स्थापन केले. विजयनगरचे विद्यानगर हे नाव विद्यारण्यांच्या मुळेच पडलेले आहे. विजयनगरच्या संस्थापकांनी इ. स. १३४४ साली दिल्लीच्या मुसलमान बादशहाचा पराभव केल्यानंतर त्या विजयाच्या प्रसंगी आपल्या सर्व बंधूसहित शृंगेरीच्या आचार्यांचे दर्शन घेतले. त्या वेळी तेथे वैयासिक न्यायमालेचे निर्माते श्रीभारतीतीर्थ हे सिंहासनावर होते. त्यांनी आचार्यांची महापूजा करून एक मोठे दानपत्र दिले. हे दानपत्र विजयोत्सवासाठीच देण्यात आले होते. त्याच्या प्रारंभी पुढील वाक्य आहे. 'विजयोत्सवं स्थापयितु अकरोद्धर्ममुत्तमम् ।' मूळ दानपत्र उल्लेखिणारे एक शासनपत्र शृंगेरी मठात असून ते कानडीत आहे. त्याच्या प्रारंभीच्या मजकुराचा आशय पुढीलप्रमाणे आहे:–

"स्वस्ति श्रीजयाभ्युदय शके वर्ष १२६८ पार्थिव संवत्सर फाल्गुन वद्य प्रतिपदा गुरुवार या दिवशी स्वस्ति श्रीमान् महामंडलेश्वर, शत्रूचा कर्दनकाळ, वचनभ्रष्टांचा शासनकर्ता, श्री वीर हरियप्प वडेयर, कपण्ण वडेयर, बुकण्ण वडेयर, मारप्प वडेयर, जामात बलप्प दंडनायक, कुमार सोमण्ण वडेयर यांनी मुख्य भारतीतीर्थ श्रीपाद व त्यांचे शिष्य शृंगेरी तीर्थात वास करून अनुष्ठानार्थ सेवेस राहिलेले ब्राह्मण ४८ यांस दिलेल्या दानाचा व शिलाशासनाचा क्रम...."

ज्या दुसऱ्या हरिहराचा श्री. सॅलॅटोर यांनी उल्लेख केलेला आहे त्याने विद्याशंकर मंदिराच्या व्यवस्थेसाठी इ. स. १३८६ मध्ये शृंगेरीला भेट दिली असता दिलेले जे दानपत्र आहे ते या दृष्टीने अत्यंत उद्बोधक आहे. दानपत्रातील मजकूर कानडीत असून त्याचा मराठीत भावार्थ पुढीलप्रमाणे—

पूर्वी आमचे परंपरागुरु वेदभाष्यप्रवर्तक विद्यारण्य श्रीपाद यांनी लोकानुग्रहार्थ पंपातीरनिवासी श्रीविरूपाक्षप्रसादित तपोबलाने विद्यानगर निर्माण करून तेथे हरिहर महाराज यांस गोदेवब्राह्मणांच्या परिपालनार्थ सिंहासनावर पट्टाभिषेक केला. त्यानंतर श्रीमत् राजाधिराज राजपरमेश्वर शत्रुकुलकुमुदमार्तंड श्रीवीरप्रताप श्रीमत् हरिहरराय यांनी सुखसत्कथाविनोदात कर्नाटक राज्य प्रस्थापित करून विद्यारण्य श्रीपाद यांच्या चरणांपाशी विनंती केली की, शृंगेरी येथे शंकराचार्यांनी निर्माण केलेल्या धर्मपीठस्थानी मठ व अग्रहार असावा. असा मनोदय व्यक्त करून मल्लिकार्जुन श्रीशंकरस्वामी शारदाम्बा यांनी येथे देवपूजा व वेदशास्त्र इत्यादि चालविलेल्या धर्मकार्यार्थ भूस्वास्थ्य असावे एतदर्थ शृंगेरीपूर–विद्यारण्यपूर–येथे अग्रहार निर्माण करून २५० वृत्ति परिकल्पून त्याचे त्याने विद्यारण्यस्वामींच्या चरणाला समर्पण केले.

—(एपिग्राफिया ऑफ कर्नाटिका खंड ६, शृंगेरी ११, पृष्ठ १७६)

यानंतर दिलेल्या दानाचे संपूर्ण वर्णन असून ब्रह्मीभूत स्वामी श्रीविद्यारण्यांच्या स्मरणार्थ अग्रहारांना विद्यारण्यपूर हे नांव देण्यात आले आहे. श्रीमत् स्वामी विद्यारण्य यांचा विजयनगरच्या धर्मराज्यनिर्मितीत असलेला भाग स्वतः दुसऱ्या हरिहराच्या या दानपत्रावरून सुस्पष्ट होत असल्यामुळे श्री. सॅलॅटोर यांच्या प्रतिपादनाच्या वैयर्थ्यासंबंधी अधिक लिहिण्याचे कारण नाही. हंपी येथील शिलालेखानेही विद्यारण्यांचे हे कर्तृत्व स्पष्ट केले आहे. तो शिलालेख असा:–

ज्या दुसऱ्या हरिहराचा श्री. सॅलॅटोर यांनी उल्लेख केलेला आहे त्याने विद्याशंकर मंदिराच्या व्यवस्थेसाठी इ. स. १३८६ मध्ये शृंगेरीला भेट दिली असता दिलेले जे दानपत्र आहे ते या दृष्टीने अत्यंत उद्बोधक आहे. दानपत्रातील मजकूर कानडीत असून त्याचा मराठीत भावार्थ पुढीलप्रमाणे––

पूर्वी आमचे परंपरागुरु वेदभाष्यप्रवर्तक विद्यारण्य श्रीपाद यांनी लोकानुग्रहार्थ पंपातीरनिवासी श्रीविरूपाक्षप्रसादित तपोबलाने विद्यानगर निर्माण करून तेथे हरिहर महाराज यांस गोदेवब्राह्मणांच्या परिपालनार्थ सिंहासनावर पट्टाभिषेक केला. त्यानंतर श्रीमत् राजाधिराज राजपरमेश्वर शत्रुकुलकुमुदमार्तंड श्रीवीरप्रताप श्रीमत् हरिहरराय यांनी सुखसत्कथाविनोदात कर्नाटक राज्य प्रस्थापित करून विद्यारण्य श्रीपाद यांच्या चरणांपाशी विनंती केली की, शृंगेरी येथे शंकराचार्यांनी निर्माण केलेल्या धर्मपीठस्थानी मठ व अग्रहार असावा. असा मनोदय व्यक्त करून मल्लिकार्जुन श्रीशंकरस्वामी शारदाम्बा यांनी येथे देवपूजा व वेदशास्त्र इत्यादि चालविलेल्या धर्मकार्यार्थ भूस्वास्थ्य असावे एतदर्थ शृंगेरीपूर–विद्यारण्यपूर–येथे अग्रहार निर्माण करून २५० वृत्ति परिकल्पून त्याचे त्याने विद्यारण्यस्वामींच्या चरणाला समर्पण केले.

––(एपिग्राफिया ऑफ कर्नाटिका खंड ६, शृंगेरी ११, पृष्ठ १७६)

यानंतर दिलेल्या दानाचे संपूर्ण वर्णन असून ब्रह्मीभूत स्वामी श्रीविद्यारण्यांच्या स्मरणार्थ अग्रहारांना विद्यारण्यपूर हे नांव देण्यात आले आहे. श्रीमत् स्वामी विद्यारण्य यांचा विजयनगरच्या धर्मराज्यनिर्मितीत असलेला भाग स्वतः दुसऱ्या हरिहराच्या या दानपत्रावरून सुस्पष्ट होत असल्यामुळे श्री. सॅलॅटोर यांच्या प्रतिपादनाच्या वैयर्थ्यासंबंधी अधिक लिहिण्याचे कारण नाही. हंपी येथील शिलालेखानेही विद्यारण्यांचे हे कर्तृत्व स्पष्ट केले आहे. तो शिलालेख असा:–

नागेष्वर्के नमितनृपतेश्शालिवाहस्य याते ।
धातोरब्दे शुभसमुचिते मासि वैशाखमासि ॥
शुक्ले पक्षे सुरगुरुयुते सौम्यवारे सुलग्ने ।
सप्तम्यां श्रीविजयनगरीं निर्ममे निर्ममेंद्रः ॥

(शालिवाहन शके १२५८ – इ. स. १३३६– मध्ये धातुनाम संवत्सरी वैशाख शुद्ध सप्तमीला मघा नक्षत्र असताना निर्ममेन्द्र म्हणजे संन्यासी लोकांत सर्वश्रेष्ठ अशा शृंगेरीच्या शांकरपीठाने विजयनगरीचे निर्माण केले.) श्रीमत् विद्यारण्यांच्या या विजयनगरशी असलेल्या संस्थापकत्वाच्या संबंधामुळेच विजयनगरचे विद्यारण्य हे नाव पडलेले आहे. विद्यारण्य कालज्ञानाचा श्री. सॅलॅटोर उपयोग करून घेऊ इच्छितात. त्या कालज्ञानातच विद्यारण्यांनी ही नगरी निर्माण केली असा स्पष्ट उल्लेख आहे. तो असा :–

"विज्ञापयत आर्याय गुरवे विश्रुताय च ।
विद्यारण्याय मुनये वेदव्यासकृपावते ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं योगी समायातस्तदन्वितः ।
तां स्थलीं स समीक्ष्याथ राजधानीं महीभुजः ॥
तद्वंशजानामन्येषां कर्तुमेवोपचक्रमे ।
धात्रब्दे सितसप्तम्यां वैशाखे मासि भास्करे ॥
दिक्संख्यायुक्तबाणाद्विचन्द्रयुक्तशकान्विते ।
रचिता नगरी रम्या पुरुषाकृतिशालिनी ॥ '

–(विद्यारण्य-कालज्ञान)

(ज्या जागी विजयनगर निर्माण झाले त्या जागेचा तो अद्भुत चमत्कार पाहून त्या नोकरांनी राजाला व स्वामी विद्यारण्यांना तो वृत्तान्त सांगितला. तो ऐकल्याबरोबर विद्यारण्यांनी स्वतः तेथे येऊन ते स्थळ पाहिले व तेथेच राजधानी निर्माण केली.)

विजयनगरचे राजे व शृंगेरीचे आचार्यपीठ यांचा संबंध अतिशय जुना आहे असे दिसते. होयसळ, बल्लाळ, हरिहर व बुक्कराय

यांनी शृंगेरीला सर्वतोपरी साह्य केलेले आहे. तत्कालीन प्रवाशांची प्रवासवृत्ते, वाङ्मयीन व शिलालेखांतील उल्लेख, नेलोर व कोलार येथील दानपत्रे व बुक्यानिन याने संगृहीत केलेल्या ग्रामपद्धतीवरूनही विद्यारण्यांचा विजयनगरशी असलेला संबंध संस्थापकत्वाचा होता असेच दिसते. पुण्यश्लोकमंजिरी, गुरुरत्नमाला, सुषमा, गुरुवंश, महाकाव्य, राजकालनिर्णय, कालज्ञान इत्यादि ग्रंथांतील उल्लेख हीच गोष्ट सिद्ध करतात. एका अपूर्ण शिलालेखात 'मूर्तिमंत दिव्यतेजोनिधि' असा विद्यारण्यांचा उल्लेख आहे. शृंगेरी मठाला विजयनगरच्या राजांनी दिलेली व आजतागायत चालू असलेली भूमिदाने त्या पीठाचा विजयनगरशी असलेला संबंध स्पष्ट करतात. त्यांतील काही सनदा तर शृंगेरी पीठाशी संबंध नसलेल्या वैष्णव देवस्थानातून सापडलेल्या आहेत. वाङ्मयीन पुरावे तर शेकडो आहेत. नंदी तिमण्णाचे पारिजातापहरणम्, राजनप्पाचे अच्युताभ्युदयम्, तिरुमलांबाचे वरदाम्बिकापरिणयम्, बसवराजाचे शिवतत्त्वरत्नाकर, तिरुमलरायाचा चिक्कदेव वंशावलि हे सर्व ग्रंथ राज्यसंस्थापक म्हणून विद्यारण्यांचेच नाव घेतात. श्री. जी. आर. सुब्रह्मण्य पंतलु यांनी तेलगु वाङ्मयाच्या सुवर्णकालासंबंधी लिहिताना विद्यारण्यांनी विजयनगर संस्थापनेच्या काली केलेल्या कार्याचे उल्लेख तेलगु वाङ्मयात रूढ आहेत हे दाखविले आहे. विजयनगर घराण्याच्या धर्माविषयी लिहिताना विख्यात इतिहाससंशोधक श्री. सी. आर. कृष्णम्माचारी यांनी विद्यारण्यांकडेच विजयनगरची व विजयनगर साम्राज्याची रचना व स्थापना करण्याचे श्रेय असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. विद्यारण्य पादपद्माराधक व कर्नाटक प्रतिष्ठापनाचार्य असे विद्यारण्यांचे नंतर गादीवर आलेल्या सर्व आचार्यपीठाधिष्ठित व्यक्तींना लावण्यात येणारे विशेषणही हीच गोष्ट सिद्ध करते. तेव्हा विद्यारण्य हे विजयनगरच्या साम्राज्याचे संस्थापक होत ही गोष्ट पुराव्यांनीच सिद्ध होणारी आहे.

हे विद्यारण्य म्हणजेच विजयनगरचा पहिला राजा हरिहर ओडेयर याचे कुलगुरु व मंत्री माधवाचार्य होत. या संबंधांत कालनिर्णयाच्या दृष्टीने संशोधकांत एक मोठा घोटाळा उत्पन्न झालेला दिसतो. तो असा की, विद्यारण्यांनी विजयनगरच्या स्थापनेच्या पूर्वीच इ. स. १३३१ साली संन्यास ग्रहण केला होता ही समजूत होय. वस्तुत: विद्यारण्यांनी आपल्या उत्तर आयुष्यात संन्यास घेतलेला आहे. विजयनगरच्या स्थापनेच्या पूर्वी, स्थापनेच्या वेळी (१३३६ इसवीमध्ये) व स्थापनेनंतरही राज्य स्थिर होईपर्यंत कित्येक वर्षे त्यांनी संन्यास घेतलेला नव्हता; तर त्या वेळी ते माधवाचार्यच होते. त्यांच्या जीवनाची तपासणी करतानाही काही चमत्कारिक स्वरूपाचे घोटाळे अनेकांनी करून ठेवलेले आहेत. रा. मणूरकर यांनी स्वामी विद्यारण्यांचे एक चरित्र लिहिलेले आहे. त्या चरित्रात शक व सन यांचे असेच घोटाळे झालेले आहेत. त्यांनी माधवाचार्यांचा जन्म शके ११८९ (इसवी सन १२६७) हा दिला आहे. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे माधवाचार्यांचे धाकटे बंधु भोगनाथ यांनी शके १२५० (इ. स. १३२८) मध्ये संन्यास घेतला व माधवाचार्यांनी शके १२५३ (इ. स. १३३१) मध्ये संन्यास घेतला. भोगनाथांनी जगद्गुरु भारतीतीर्थ या नावाने शृंगेरीला पीठस्थ आचार्य म्हणून शके १३०२ म्हणजे इसवी सन १३८० पर्यंत काम केले; व नंतर ते समाधिस्थ झाले. पुढे विद्यारण्य गादीवर बसले आणि त्यांनी जगद्गुरु म्हणून शके १३०८ पर्यंत म्हणजे इ. स. १३८६ पर्यंत कारभार करून ते समाधिस्थ झाले. विजयनगरची स्थापना शके १२५८ (इ.स. १३३६) मध्ये झाली. हरिहराने इ.स. १३४४ मध्ये द्वारसमुद्र, वरंगळ, तैलंगण, मलबार वगैरे ठिकाणच्या राजांसह दिल्लीच्या सुलतानाशी लढून त्याचा पराभव केला आणि मुसलमानांना दक्षिणेतून हाकून लावले इ. मणूरकरांच्या या म्हणण्याचा विचार केला तर फारच चमत्कारिक घोटाळे उत्पन्न होतात. पुण्याचे उपनिषत्तीर्थ श्री. जोग हे आपल्या पंचदशीच्या प्रस्तावनेत

लिहितात: "वरील सनांचे परीक्षण केल्यावर आपणांस असे दिसून येते की, माधवाचार्यांनीं ६४ व्या वर्षी संन्यास व त्यानंतर पांच वर्षांनी हरिहररायाकरवी विजयनगरची स्थापना केली व त्यांनी मंत्री म्हणून व वयाच्या ६९ व्या वर्षापासून ११३ व्या वर्षापर्यंत काम केले व पुढे सहा वर्षांनी म्हणजे ११९ व्या वर्षी ते समाधिस्थ झाले. संन्यासदीक्षा घेऊन विद्यारण्य हे नाव धारण केल्यावर त्यांना 'सर्वज्ञ: स हि माधव:' असा आपला उल्लेख करावयाचा अधिकार प्राप्त होत नाही. ग्रंथांतून बुक्क राजाचा मंत्री म्हणून माधवाचार्य असा उल्लेख आढळतो, विद्यारण्य असा उल्लेख नाही. त्यामुळे रा. मणूरकर यांचे म्हणणे ग्राह्य मानता येत नाही."

कालनिर्णयाच्या संबंधात आणखी एक चमत्कारिक घोटाळा झालेला आहे. श्री. सीवेल (Mr. Sewell) यांच्या पुस्तकात एका शिलालेखाचा उल्लेख आहे. त्यात असे म्हटले आहे की, "In A.D. 1380 Harihara expelled the Mahomedans from Goa, Madhavacharya being his minister.' अल्बुकर्कनेही असे म्हटले आहे की, 'In A. D. 1367, however, the Hindu minister of Harihara reconquered the city (Goa) and it remained a part of the great Hindu Kingdom of Southern India, for more than 70 years."

या दोन्ही उल्लेखांचा इत्यर्थ असा की, इ. स. १३८० मध्ये दुसऱ्या हरिहराच्या वेळी त्याचे मंत्री माधवाचार्य यांनी गोवा प्रांत परत जिंकून घेतला व त्यानंतर ७० वर्षेपर्यंत तो प्रांत हिंदूंच्याच ताब्यात होता. ही गोष्ट जर खरी मानली तर माधवाचार्य हे त्यांच्याच एका स्तोत्रात उल्लेखिल्याप्रमाणे वयाच्या ८५ व्या वर्षी संन्यास घेऊन नंतर वयाच्या ११० वर्षापर्यंत राज्यकारभार करीत होते; आणि गोवे प्रांत जिंकण्याचा त्यांचा काळ लक्षात घेतला तर जवळजवळ पन्नास वर्षे राज्यकारभार करून त्यांनी नंतर निवृत्ति पत्करली व एकंदर २०० वर्षेपर्यंत त्यांना जीवन लाभले होते असे मानणे भाग पडते. विख्यात

संशोधक श्री. बी. सूर्यनारायणराव यांनी या शृंगापत्तीची उपपत्ति लावताना इतके दीर्घ जीवन लाभलेली माणसे असू शकतात असे प्रतिपादन केले आहे. पण हा सर्व घोटाळा केवळ नामसादृश्यामुळ उत्पन्न झालेला आहे. माधवाचार्य यांच्या कालखंडात माधव या नावाच्या आणखी दोन व्यक्ति होत्या असे दिसते. आणि नावांच्या घोटाळ्यामुळे एकमेकांचे कर्तृत्व एकमेकांवर लादून लेखकांनी घोटाळा उत्पन्न केलेला आहे. ज्यांनी गोवा परत जिंकून हिंदु साम्राज्यात समाविष्ट केला ते विद्यारण्य माधवाचार्य नसून दुसऱ्या हरिहराचे महामात्य माधवमंत्री हे होते. आणि माधवमंत्री हे स्वतंत्र पुरुष आहेत. माधवाचार्यांचा व त्यांचा काही संबंध नाही.

माधवमंत्री व माधवाचार्य

माधवमंत्री व माधवाचार्य या दोन भिन्न व्यक्ति आहेत ही गोष्ट प्रथम श्री. बी. सूर्यनारायणराव यांनीच प्रकाशात आणली. गोवा प्रांत हा माधवाचार्यांनी जिंकला नसून त्या वेळी माधवाचार्य राजकारणनिवृत्त झालेले होते. गोवा प्रांत हिंदु राज्यात समाविष्ट करून घेण्याचे कार्य माधवमंत्र्याने पार पाडलेले आहे. गोवा जिंकल्यावर विजयनगरच्या सम्राटांनी या माधव मंत्र्यालाच तेथील राज्यपाल नियुक्त केले. या विजयानंतर त्याला 'गोवापुराधीश्वर' ही अन्वर्थ पदवीही मिळाली. या विजयाच्या स्मरणार्थ माधवमंत्र्याने कुच्चर या गावाचे माधवपूर असे नामकरण करून तो गाव चोवीस विद्वान् ब्राह्मणांना दान दिला. या अग्रहार-प्रदानाचा ताम्रपट पुढीलप्रमाणे आहे. : "स्वस्ति श्रीशके त्रयोदशाधिक-त्रिशतोत्तरसहस्रगते वर्तमाने प्रजापतिसंवत्सरे वैशाखमासे कृष्णपक्षे अमावास्यायां सौम्यदिने सूर्योपरागे पुण्यकाले स्वस्ति श्रीमन्महा-मंत्रीश्वर-उपनिषन्मार्गप्रवर्तकाचार्यः श्रीमन्माधवराजः कुंजरविषय-वर्तिनं कुच्चरनामानं ग्रामं माधवपुरमिति प्रथितनामानं अग्रहारं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ददौ।" श्रीमद्विद्यारण्य माधवाचार्यांच्या काही ग्रंथात अथवा लेखात त्यांनी स्वतःला माधवराज असे

म्हटल्याचे दाखवून देता येणार नाही. माधवमंत्री व माधवाचार्य या दोन भिन्न व्यक्ति असून गोवा जिकण्याच्या घटनेचा माधवाचार्यांशी काही संबंध नाही हे यावरून स्पष्ट होईल. माधवमंत्री हा प्रथम पहिल्या हरिहर राजाचा धाकटा भाऊ मारप्पा वडेयर याचा मंत्री होता. इ स. १३४७ च्या शिलालेखात त्याच्याविषयी पुढीलप्रमाणे वर्णन आहे :—

कल्लासनान्मारपभूमिपाल: सम्प्राप्य राज्यं दिशि पश्चिमायाम् ।
गोमंतशैले वरचंद्रगुप्तौ स्थित्वा सुखं सम्यगपालयत्प्रजा: ॥

धर्मेण तस्य परिपालयत: प्रजानां
राज्ञोधिराज्यगहनाम्बुधिकर्णधार: ।
प्रज्ञाबलेन गुरुमप्यतिसंदधानो
मंत्री महानजनि माधवनामधेय: ॥

—(एपि. कर्नाटिका खंड ८)

मारप भूमिपाल (मारप्पा वडेयर) पश्चिमेचे राज्य कल्लासनांपासून घेऊन गोमंत पर्वतराजीत चंद्रगुप्ती येथे सुखाने आपले प्रजापालनाचे कर्तव्य करीत असता राजव्यवहाररूपी अगाध समूहाचा जणू कर्णधारच असा स्वत:च्या प्रज्ञाबलाने बृहस्पतीपेक्षाही वरचढ असणारा माधव नावाचा त्याचा श्रेष्ठ मंत्री होता.

मारप्प वडेयरचा मंत्री असतानाच माधवमंत्र्याने करंब प्रांत (दक्षिण कानडा) जिंकून विजयनगरच्या साम्राज्यात समाविष्ट केला व होनावरच्या सुलतानाला जिंकून विजयनगरचे मांडलिकत्व पत्करण्यास त्यास भाग पाडले. मारप्पाच्या मृत्यूनंतर बुक्क राजाने त्याला आपल्या मंत्रिमंडळात स्थान दिले. श्रीमद्विद्यारण्य माधवाचार्य व माधवमंत्री यांच्यातील सुस्पष्ट भेद श्री. नरसिंहाचार्य व वी. सूर्यनारायणराव यांनी प्रथम प्रकाशात आणला. त्यांची तुलना व भेद पुढीलप्रमाणे आपल्या सायणचरित्रात श्री. कोलंगडे यांनी दाखविलेला आहे.

	माधवाचार्य	माधवमंत्री
पिता	मायण	चाउंड ऊर्फ चौंड
आई	श्रीमती	माचाम्बिका
गोत्र	भारद्वाज	आंगिरस
गुरु	विद्यातीर्थ	काशीविलास क्रियाशक्ति
दैवत	भुवनेश्वरी	त्र्यंबकेश्वर
पंथ	अद्वैत स्मार्त	पाशुपत शैव
जात	कर्नाटकस्थ आंध्रब्राह्मण	गौड सारस्वत ब्राह्मण
शाखा	यजुर्वेदी तैत्तिरीय	ऋग्वेदी
हुद्दा	विजयनगरचा महामंत्री व राजगुरु	मारप्प वडेयरचा मंत्री व सेनापति
वसतिस्थान	विजयनगर	जयंतीपूर
नाव	माधव; माधवाचार्य माधवमंत्री; माधवअमात्य; विद्यारण्य	माधव; माधवाचार्य माधवमंत्री; माधव अमात्य बनवासी, गोव्याचा राज्यपाल
ग्रंथ	पराशर माधव; पंचदशी आदि अनेक ग्रंथ	सूतसंहितेवरील तात्पर्यदीपिका नावाचा एकच टीकाग्रंथ
बिरुदावलि	कर्नाटकसिंहासनस्थापनाचार्य वेदमार्गप्रतिष्ठापनाचार्य; विद्यारत्नमहोदधि; जगद्गुरु श्रीमच्छंकराचार्य	दण्णायक; राज्यपाल; मंत्रिवर्य माधवराज माधवराज वडेयरु उपनिषन्मार्गप्रवर्तक इ.

–(श्रीसायणाचार्य, लेखक रा. गो. कोलंगडे पृ. १४४)

यावरून विजयनगरसाम्राज्यसंस्थापक माधवाचार्य विद्यारण्यांचा व गोवे जिकण्याचा काही संबंध नाही हे स्पष्ट होईल. व त्यामुळे त्यांच्या आयुष्याची शंभर वर्षे वयाच्यावर ओढाताण करण्याचा व त्यासाठी शंभरावर जगलेल्या लोकांची यादी सादर करून वाद घालण्याचा प्रश्नच उत्पन्न होत नाही हेही ध्यानात येऊ शकेल.

आणखीही एक माधव त्या वेळी असल्याचे दिसते. तो म्हणजे माधवाचार्यांचे धाकटे बंधु वेदभाष्यकार सायणाचार्य यांचा मुलगा म्हणजे स्वतः विद्यारण्य माधवाचार्यांचाच पुतण्या होय. त्यानेच सुप्रसिद्ध 'सर्वदर्शनसंग्रह' ग्रंथाची रचना केली. सर्वदर्शनसंग्रहाच्या प्रारंभी असलेले श्लोक पहा :–

श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महोजसा ।
क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः ॥

(श्रीमत्सायणाचार्यरूपी क्षीरसागरापासून जन्म पावलेला तेजस्वी कौस्तुभमणि जो माधवाचार्य तो हा सर्वदर्शनसंग्रहनामक ंथ करीत आहे.)

असो. विजयनगरच्या साम्राज्याचे संस्थापक विद्यारण्य माधवाचार्यासंबंधीच्या अलीकडेच उत्पन्न झालेल्या वादंगाचे हे स्वरूप पाहिल्यावर त्यातील सारहीनतेसंबंधी अधिक विवेचन करण्याचे कारण उरत नाही. माधवाचार्यांनी स्वतंत्र धर्मसाम्राज्याची निर्मिति कशी केली हे पाहणे अत्यंत उद्बोधक आहे.

दक्षिणेतील यावनी आक्रमणाच्या पहिल्याच धक्क्याने त्याचे सर्वभक्षक स्वरूप ध्यानात येऊन दक्षिणेतील हादरून गेलेल्या राजसत्ता, धर्मसिंहासने व सामान्य जनता यांना धर्मरक्षणात्मक कार्याच्या एकात्म सूत्रात उपनिबद्ध करावयास शृंगेरीचे तत्कालीन व्यापक दृष्टीचे आचार्य विद्यातीर्थ महेश्वर हे पुढे आले. त्यांचे लोकांवर विलक्षण प्रभुत्व होते व आलेली आक्रमणाची लाट संपूर्ण राष्ट्रजीवनाचाच ग्रास करणारी आहे याची त्यांना परिपूर्ण जाणीव असल्यामुळे संप्रदायभेदातीत समष्टिधर्माचे अथवा संघधर्माचे आवाहन त्यांनी केले. त्यांच्याकडे दक्षिण भारतातील सारे पंडित व हिंदुधर्मातर्गत भिन्न भिन्न मत-पंथ-संप्रदायांचे लोक आकृष्ट होऊ लागले. समान संकटाच्या जाणिवेने राष्ट्रधर्माची प्रखर जाणीव सर्वांच्याच अंतःकरणात उत्पन्न झाली. वेदान्तदेशिकांसारखे रामानुज संप्रदायी व अक्षोभ्यतीर्थासारखे मध्वाचार्य यांनाही या इस्लामी

आक्रमणाची झळ लागल्यामुळे शृंगेरीच्या नेतृत्वाखाली, सर्वांनाच समान शत्रूविरुद्ध एक व्हावे अशी प्रेरणा होणे स्वाभाविकच होते. पण राष्ट्रजीवनाचे संपूर्ण संरक्षण स्वधर्माची राजसत्ता निर्माण झाल्याशिवाय होणारे नव्हते. अशी राजसत्ता ज्याच्या द्वारे प्रस्थापित होऊ शकेल अशा राजपुरुषाच्या शोधात आचार्य विद्यातीर्थ महेश्वर व त्यांचे शिष्योत्तम श्रीमन्माधवाचार्य होते. आपल्या या कार्याला आवश्यक तो दैवी कृपाप्रसाद मिळावा म्हणून हंपी येथील भुवनेश्वरीच्या मंदिरात माधवाचार्य घोर तपश्चर्या करीत होते. त्यांची ही तपश्चर्या ज्या प्रदेशात चालू होती तो प्रदेश स्वतंत्र होता. पहाता पहाता तेथील स्वाभिमानी राजवंश इस्लामच्या आगीत भस्मसात् होऊन प्रदेश बेचिराख झाला तरीही तेथील लोकांच्या स्वाभिमानाचा स्फुल्लिग राखेतही धगधगतच होता. माधवाचार्यांना हवा होता तो राजपुरुष तेथे मिळाला. त्याला हाताशी धरून त्यांनी स्फुल्लिंगावरील राख झटकून टाकली व आनेगोंदीच्या त्या भस्मराशीतून नवे देदीप्यमान साम्राज्य निर्माण केले. कोण असेल हा भाग्यशाली राजपुरुष?

□ □ □

प्रकरण सहावे

श्रीमन्माधवाचार्य विद्यारण्य

विद्यारण्य माधवाचार्यांनी विजयनगरची स्थापना केली याचा अर्थ आजवर असा समजण्यात येत असे की, त्यांच्यापूर्वी विजयनगर मुळीच अस्तित्वात नव्हते. पण ही कल्पना बरोबर नाही. विजयनगर त्यापूर्वी अस्तित्वात असून आक्रमकांच्या अत्याचारांच्या होळीत ते भस्मसात् झाल्यावर त्या भस्मातून माधवाचार्यांनी त्याची पुनश्च नवनिर्मिति केली हे श्री. बी. सूर्यनारायणराव

यांनी आपल्या Never to be Forgotten Empire या ग्रंथात विजयनगरच्या राजवंशाच्या वर्तमानकालीन कुलपुरुषांकडून मिळालेल्या राजवंशावलीच्या आधारे सिद्ध केले आहे. चालुक्य महाराजांचा पुत्र विजयध्वज हा मूळ विजयनगरचा संस्थापक होय. त्याच्या पूर्वीचे राजे आनेगोंदी येथे राज्य करीत. रामायणकालीन महान् योद्धा वाली याचा हा मूळचा प्रांत. वालीचा धाकटा बंधु सुग्रीव रामचंद्रांच्या कृपाप्रसादाने किष्किंधा प्रांताचा राजा झाला. सुग्रीवानंतर ते राज्य वालीचा महापराक्रमी पुत्र व सुग्रीवाचा युवराज अंगद याच्याकडे आले. त्याने किष्किंधेचे नाव बदलून अंगदनगरी अथवा अंगदी असे नाव ठेवले. या अंगदीचेच रूपांतर होऊन अनागोंदी असे नाव पडले असावे असा संशोधकांचा तर्क आहे. बी. सूर्यनारायण लिहितात, The name Anagondi seems to suggest that it was formerly in existence as Angadi or the city of Angada, the powerful son of Vali. But in later days the people might have been easily induced to change Angadi into Anagondi, as it was mostly used for keeping the large number of elephants, the Raja of Vijayanagar owned from time to time. The want of 'na' was cleverly supplied and the people made it to appear as ana, elephant, and gandi a lane or street for keeping them. I do not however attach much importance to these philological quibbles, beyond that it is a mere guess of mine and I leave the readers of this Volume to draw their own inferences.

–(Never to be Forgotten Empire, Introduction P. 20)

असो. या अनागोंदीच्या प्राचीन हिंदु राजवंशात महाराज चालुक्याचा पुत्र विजयध्वज इ. स. १११७ साली गादीवर आला. त्याने इ. स. १११७ ते इ. स. ११५६ पर्यंत राज्य केले. त्यानेच तुंगभद्रेच्या दक्षिणतटाकी प्रथम विजयनगर वसविले. डोंगराळ प्रदेशात लहान लहान पर्वतराजींनी परिवेष्टित अशा ठिकाणी ही

नवी राजधानी स्थापन करताना त्याने अपूर्व बुद्धिमत्ता प्रकट केली होती यात शंका नाही. या राजधानीच्या स्थापनेचा हेतु उत्तरेकडून येणाऱ्या परचक्रांपासूनची सुरक्षितता हाच होता. इ. स. ११५० साली या राजधानीची स्थापना करण्यात आली. तिचे महत्त्व आणि वैभव त्याच वेळी वाढीला लागले होते. माधवाचार्यांच्या दोनशे वर्षे तरी पूर्वी याप्रमाणे विजयनगरची स्थापना झालेली आहे. विजयध्वजानंतर त्याचा मुलगा अनुवेम हा इ. स. ११५७ मध्ये विजयनगरच्या गादीवर बसला व त्याने इ. स. ११७९ पर्यंत राज्य केले. त्यानंतर त्याचा मुलगा नरसिंह देवराय हा विजयनगरच्या गादीवर आला. त्याने १२४६ पर्यंत म्हणजे ६७ वर्षे राज्य केले. इतके दीर्घकालीन जीवन लाभलेला राजपुरुष विराळा. त्याच्या राज्यकालात विजयनगरची भरभराट होऊन त्याच्या ऐश्वर्याची कीर्ति उत्तरभारतातील मुस्लिम सत्ताधाऱ्यांच्या कानापर्यंत पोहोचली होती. त्यानंतर त्याचा मुलगा रामदेवराय याने १२७१ पर्यंत म्हणजे २५ वर्षे राज्य केले. त्यानंतर त्याचा मुलगा प्रतापराय याने १२९७ पर्यंत म्हणजे २६ वर्षे राज्य केले. त्याचा मुलगा जम्बुकेश्वरराय हा १२९७ मध्ये विजयनगरच्या गादीवर आला. त्याने १३६४ पर्यंत म्हणजे ३७ वर्षे राज्य केले. प्राचीन विजयनगरचा हा शेवटचा राजपुरुष होय. याच्याच उत्तर आयुष्यात यावनी आक्रमणाच्या धगधगीत होळीत या राजवंशाची व त्याच बरोबर विजयनगरच्या वैभवाचीही आहुति पडली.

जम्बुकेश्वराचा आत्मयज्ञ

जम्बुकेश्वर विजयनगरच्या सिंहासनावर असताना इ. स. १३२० मध्ये दिल्लीचा महंमद तघलक याची दक्षिण भारतावर जी स्वारी झाली तिची पहिली जोराची धडक या राज्यालाच सहन करावी लागली. Fernad Nuniz हा पोर्तुगीज प्रवासी लिहितो की आनेगोंदीचा राजा जम्बुकेश्वर याचे व दिल्लीच्या सुलतानाचे युद्ध सतत बारा वर्षे सुरू होते. आपल्या सैनिकांपैकी

निवडक पाच सहस्र लोकांना घेऊन शेवटी राजाने डोंगरी किल्ल्यांचा आश्रय केला. प्रजाजनांना सततचा आक्रमणाचा त्रास नको म्हणून त्याने या युक्तीचा अवलंब केला होता. पण शेवटी शत्रूचा वेढा उठण्याची शक्यता नाही व अधिक दिवस युद्ध चालविता येण्याचीही शक्यता नाही असे पाहून राजा जम्बुकेश्वराने अंतिम निर्णय घेतला. शत्रूला शरण जाण्याची व स्वतःचा मानभंग करून घेण्याची कल्पना त्याच्या मानी मनाला पटण्यासारखी नव्हती. त्याने समरांगणात क्षत्रियोचित वृत्तीने प्राणत्याग करावयाचा निर्णय घेतला. आक्रमक मुसलमानांच्या चारित्र्याची पूर्ण कल्पना असल्या-मुळे स्त्रियांच्या विनवणीवरून त्याच्या अनुयायांनी किल्ल्यातील आपल्या बायकामुलांची स्वतःच्या हाताने खांडोळी उडविली. राजाने किल्ल्याबाहेरील शत्रूंवर निकराचा हल्ला चढविला. शेवटचा मनुष्य छाटला जाईपर्यंत कोणीही मागे पाऊल घेतले नाही. सर्व जणांनी धारातीर्थी आपले देह समर्पण केले. केवळ राजाचा मंत्री, कोषाध्यक्ष व आणखी चार अधिकारी असे सहा जण किल्ल्यात राहिले होते. त्यांना महंमदाने कैद केले. राजाच्या बाणेदारपणाचा त्या राक्षसी वृत्तीच्या पुरुषावरही परिणाम झाल्याविना राहिला नाही. त्या बंदिवान् अधिकाऱ्यांच्या विनंतीला मान देऊन महंमदाने राजाचे शव आनेगोंदीला नेऊन त्यावर संस्कार करण्याची अनुज्ञा दिली. तदनुसार राजधानीत अंत्य-संस्कार करण्यात आला. राजाच्या या बाणेदार वर्तनामुळे त्याच्याविषयी लोकांच्या अंतःकरणात सदाचे स्थान उत्पन्न होऊन ते त्याला सत्पुरुषाप्रमाणे समजू लागले.

महमद तघलकाच्या या विजयानंतर आनेगोंदी व विजयनगरच्या प्रजाजनांवर संहार, लूट व दास्याच्या अनेक जाचांचा केवढा कहर गुदरला असेल हे सांगावयास नकोच. जिवंत नरकयातनेच्या कुंडात सतत दोन वर्षे त्या प्रजाजनांना काढावी लागली. तघलकाने तेथे दोन वर्षे वास्तव्य करून तो सारा प्रदेश पूर्ण उद्ध्वस्त केला. असे सांगतात की, जम्बुकेश्वराच्या मुलांनाही

त्याने इस्लामची दीक्षा दिली. महंमदाच्या या अत्याचारामुळे त्रस्त होऊन प्रजाजनांतील नामवंत लोकांनी अरण्याचा व पर्वतराजींचा आश्रय केला. पण राजा जम्बुकेश्वराच्या पराक्रमी प्राणार्पणाचे ज्वलंत उदाहरण डोळ्यांसमोर असल्यामुळे त्याचे शूर प्रजाजन स्वस्थ बसले नव्हते. ते अरण्यातून वृकयुद्धपद्धतीने त्या अरेराव सुलतानाच्या सैन्याभोवती घिरट्या घालून त्याला शक्य तितका त्रास देत होतेच. दोन वर्षे स्वतःच्या राजधानीपासून दूर राहिल्या-मुळे दिल्लीच्या आसमंतातील प्रदेशात बंडाळी उद्‌भवून प्रांत स्वतंत्र होत असल्याच्या वार्ता महंमद तघलकाच्या कानावर येऊ लागल्या. त्यासरशी आनेगोंदीला एका मुस्लिम सुभेदाराची नियुक्ति करून व आपल्या सैन्याचा काही विभाग त्याच्या स्वाधीन करून बादशहाने ससैन्य दिल्लीकडे प्रयाण केले. बादशहा जाताच आनेगोंदीच्या लोकनेत्यांनी अरण्यातून बाहेर येऊन त्या सुभेदारा-वर चढाई केली. या सुभेदाराचे नांव मलिकनबी असे होते. त्याने घाबरून किल्ल्यात आश्रय घेतला. पण आनेगोंदीच्या त्या स्वातंत्र्य-वीरांनी त्याचे बाहेरचे सारे मार्ग रोखून धरल्यामुळे त्याला शरण जाऊन तेथून पळ काढण्याखेरीज दुसरा मार्ग उरला नाही. त्याने बादशहाला सर्व परिस्थिति कळविली. प्रजेने परक्या मानलेल्या आपल्या सुभेदाराला हट्टाने तेथे ठेवण्यात आपला साराच प्रदेश जाईल व विद्वेषाची आग सतत धुमसत राहिल्याने येवढ्या संपन्न प्रदेशापासून आपला काहीच लाभ होणार नाही हे ओळखून बाद-शहाने एक युक्ति केली. राजा जम्बुकेश्वराच्या ज्या सहा अधि-काऱ्यांना त्याने पूर्वी पकडून नेले होते. त्यांना मुक्त करून त्यातील एकाला त्याने त्या प्रजेचा राजा केले व इतरांना मंत्री म्हणून त्याच्या स्वाधीन करून आपल्या वतीने त्या प्रदेशाचा कारभार करावयास सांगितले. स्वतःचा राजा पाहिल्यावर बंडखोर आपो-आप उपशम पावतील, आपले सार्वभौमत्व निर्बाध राहील अशी त्याची कल्पना होती. त्याची पहिली कल्पना सफल झाली पण दुसरी मात्र सफल झाली नाही. त्याने जम्बुकेश्वराच्या प्रधान

मंडळातील निवडलेला हा राजा म्हणजे विजयनगरच्या पहिल्या संगम राजवंशाचा मूळ पुरुष हरियप्प वडेयर अथवा महाराज हरिहर होय.

संगमवंश व हरियप्प वडेयर

विजयनगरचा पहिला राजवंश चंद्रवंशीय यादवांचा असून महाराज हरिहराच्या पित्याचे नांव संगम अथवा संगमेश्वर व मातेचे नाव शारदा असे होते. संगम या नावामुळेच या राजवंशाचे नांवही संगम असे रूढ झाले. संगम अथवा संगमेश्वराच्या पित्याचे नाव बुक्क व मातेचे नाव मागाम्बिका असे होते. हा द्वारसमुद्राच्या होयसळ राजघराण्याचा मांडलिक असून त्याचे राज्य म्हैसूर विभागातील शिमोगा प्रांतात होते. पराक्रम व धर्मपरायणता यांमुळे होयसळच्या राज्यसभेत राजा संगमाचे नाव चांगलेच प्रख्यात झालेले असून त्याची अनेक दानपत्रे प्रसिद्ध आहेत. त्याला पाच मुले होती. त्यांतील हरिहर व बुक्कराय हे आपल्या कर्तृत्वाने दक्षिण भारताच्या इतिहासात अमरता पावले आहेत. राजा संगम व त्याची संतति यांविषयी पुढीलप्रमाणे उल्लेख आढळतो :—

'सोमवंश्या यतः श्लाघ्या यादवा इति विश्रुताः ।
तस्मिन् यदुकुले श्लाघ्ये सोऽभूत् श्रीसंगमेश्वरः ॥
येन पूर्वविधानेन पालिताः सकलाः प्रजाः ।
—(एपि. इ. खंड नेल्लूर नं. १९ पृ. १२१)

तस्मादुदभवन् पञ्च तनयाः शौर्यशालिनः ।
कल्पावनिरुहाः पूर्वं कलशाम्बुनिधेरिव ॥
आदौ हरिहरः क्ष्माभृदथ कम्पमहीपतिः ।
ततो बुक्कमहीपालः पश्चान्मारपमुद्रपौ ॥
—(एपि इं. खंड ३, पृ. २५)

(कीर्तिमान् चंद्रवंशाच्या यादव शाखेत आपल्या प्रजेचे पूर्वीच्या धर्मपद्धतीप्रमाणे पालन करणारा संगमेश्वर नावाचा राजा झाला.

त्याला शौर्यशाली असे पाच पुत्र झाले. क्षीरसमुद्रातून जन्म पावलेल्या पाच कल्पवृक्षांप्रमाणेच ते सकल मनोरथ पूर्ण करणारे होते. या महापराक्रमी मुलांची नावे राजा हरिहर, राजा कम्प, बुक्कराय, मारप्प वडेयर व मुदुप्प वडेयर अशी होती.') राजा संगमेश्वराच्या पत्नीचे शारदा हे मूळचे नाव असले तरी तिचा वेगवेगळ्या दानपत्रांतून मागाम्बिका गौराम्बिका, कामाक्षी, मानाम्बिका इत्यादि वेगवेगळ्या नावांनी उल्लेख आढळतो. असो.

संगमेश्वराचा ज्येष्ठ पुत्र हरिहर हा काकतीय राजांच्या पदरी आपला बंधु बुक्कराय याच्याबरोबर मोठ्या अधिकारावर होता. या दोन्ही बंधूंच्या नावांची संक्षिप्त रूपे हुक्क व बुक्क अशी आढळतात. मुसलमानी आक्रमणाच्या लाटेखाली ते राज्य बुडाल्या-वर आनेगोंदीचा राजा जम्बुकेश्वर याच्या पदरी ते राहिले. त्यांचे शौर्य व कर्तृत्व पाहून राजा जम्बुकेश्वराने आपल्या प्रधान-मंडळात हरिहराची नेमणूक केली. बादशहा महंमद तघलक याने आनेगोंदीचा राजवंश बुडवून त्याच्या हरिहरादि अमात्यांना बंदीत टाकल्यावर पुनश्च त्याने मागे उल्लेखिलेल्या कारणास्तव हरिहराची त्या राज्यावर नेमणूक केली. दुसरे मत असे आहे की, जम्बुकेश्वराच्या वधानंतर हरिहर आश्रयार्थ द्वारसमुद्राच्या वीर बल्लाळ होयसळ राजाकडे निघून गेला व पुढे मुस्लिम आक्रमणाची धाड द्वारसमुद्रावर येण्याचा संभव दिसू लागताच आपल्या उत्तर सीमेचे संरक्षण करण्यासाठी राजा वीरबल्लाळानेच हरिहराची महामंडलेश्वर म्हणून त्या विभागावर नेमणूक केली.

पण या मताचा प्रकट प्रतिवाद करून डॉ. एम. एच. कृष्ण यांनी दि. २६-१२-३६ रोजी हंपी येथे विजयनगर षट्शतसांवत्सरिक उत्सवाच्या प्रसंगी केलेल्या भाषणात ते मत खोडून काढले आहे. ते म्हणतात "हरिहर मूळ कोठचा? आनेगोंदीच्या राज्यातील की होयसळांच्या राज्यातील हा मतभेदाचा मुद्दा आहे. महंमद तघलकाने देवगिरी व तेलंगण जिंकल्यानंतर आपल्या साम्राज्याचा

दख्खन हा एक सुभा निर्माण केला होता. पण त्याचा शेजारच्या कंपिल राजाशी तंटा सुरू झाला. कारण त्याने महंमद तघलकाचा पुतण्या बहाउद्दीन याला आश्रय दिला होता. नंतर युद्ध झाले त्यात कंपिल व त्याचा वीरपुत्र कुमारराम हे कामास आले. तेव्हा कंपिलाचे राज्य बुडविण्यात आले व त्या जागी मलिकनबी याला सुभेदार नेमले. परंतु तेथील प्रजेने बंड केले, तेव्हा तघलकाने कंपिलाचा एक मंत्री त्याच्या कैदेत होता त्याची निवड केली व सन १३३५ च्या सुमारास नवा राजा गादीवर बसविण्यात आला. हाच तो हरिहर होय. हा हरिहर पूर्वी आनेगोंदीच्या राज्यात एक अधिकारी होता. कित्येकांच्या मते विजयनगरचे मूळ संस्थापक होयसळचे अंकित होते. परंतु मला ही गोष्ट संमत नाही. कारण कोणत्याही जुन्या उल्लेखात हरिहर व बुक्क हे स्वतःला होयसळाचे अंकित मानीत आहेत असे दिसत नाही."

असो. याप्रमाणे एका वेगळ्या राजकीय विचाराने प्रेरित होऊन महंमद तघलकाने हरिहरला आपल्या वतीने स्मशान बनलेल्या आनेगोंदीचा राजा म्हणून नियुक्त केले. राजा जम्बुकेश्वराचा कोणीही वारस नसल्यामुळे त्याच्या स्वातंत्र्यप्रेमी व तेजस्वी प्रजेने पूर्वीच्या अमात्य मंडळीतीलच एकाच्या आगमनाचे स्वागत करून राजा म्हणून त्याचा स्वीकार केला. हरिहर नावाला बादशहाकडून नियुक्त झालेला असला तरी राजा जम्बुकेश्वराचा आत्मयज्ञ व आपल्या प्रजेचे स्वाभिमानाचे प्रखर तेज याची त्याला परिपूर्ण जाणीव होती. हे दास्याचे बंधन झुगारून देऊन स्वतंत्र होण्याची त्याचीही इच्छा होतीच. अशा स्थितीत त्याला मार्गदर्शकाची व सहायकाची आवश्यकता होती. त्याचे भाग्य उजळले. जगद्‌गुरु विद्यातीर्थ महेश्वरांचे महान् तपस्वी शिष्य श्रीमन्माधवाचार्य यांचा राजा हरिहराच्या जीवनात प्रवेश झाला. त्याचे व्यक्तिजीवन धर्मसंरक्षणाच्या पवित्र ध्येयवादाने उजळले. त्याच्या खड्‌गाला धर्माचे ऊर्जस्वल अधिष्ठान लाभले. वैभवशाली हिंदुधर्मसाम्राज्याचे केन्द्र दक्षिण भारतात प्रतिष्ठापित झाले.

श्रीमन्माधवाचार्य व राजा हरिहर

श्रीमन्माधवाचार्य हे राजा जम्बुकेश्वराच्या आत्मार्पणानंतरच्या काळात हम्पी येथील भुवनेश्वरीच्या मंदिरात धर्मरक्षणाचे सामर्थ्य प्राप्त होण्यासाठी घोर तपश्चर्या करीत होते याचा उल्लेख मागे केलेलाच आहे. त्यांचे गुरु विद्यातीर्थ महेश्वर यांच्या प्रेरणेने सर्व मत-पंथ-संप्रदायाच्या एकीकरणाचे कार्य दक्षिणेत यापूर्वीच सुरु झाले असल्याचाही उल्लेख मागे केलाच आहे. धर्माचे राज्यसिंहासन अस्तित्वात आल्यावाचून व त्याच्या द्वारे यावनी सत्तेचे अवशेष दक्षिणेतून पूर्णपणे खणून काढल्यावाचून धर्मसंरक्षण खऱ्या अर्थाने होण्याची शक्यता नाही हे स्वतः माधवाचार्य व त्यांचे गुरु पूज्यपाद विद्यातीर्थ महेश्वर जाणून होते. राजा जम्बुकेश्वराच्या वधानंतर कोणत्याही प्रकारे कच न खाता महंमद तघलकासारख्या क्रूरकर्म्याशी वर्षानुवर्षे लढत राहून शेवटी त्याच्या सुभेदाराला पळवून लावण्याचा जो विक्रम व प्रखर स्वाभिमान तेथील प्रजेने प्रकट केला होता त्यावर दीर्घदर्शी माधवाचार्य अत्यंत प्रसन्न झाले. जेथे मूळ स्वाभिमानाचेच भस्म झाले असेल तेथे कोण काय करणार? पण तो जेथे प्रखर स्वरूपात असेल तेथे त्यावर फुंकर घालून आपल्या बुद्धिशक्तीने नवे विश्व निर्माण करता येईल असे त्यांना वाटले. राजा हरिहराला हाताशी धरून माधवाचार्यांनी, खाली धगधगीत असलेल्या जम्बुकेश्वराच्या विजयनगरच्या राखेतून नवे विश्व घडवावयास प्रारंभ केला.

रूपककथेचा उलगडा

स्वतः माधवाचार्यांनीच आपल्या **कालज्ञान** या ग्रंथात हरिहराची व त्यांची भेट कशी झाली व त्यातून विजयनगरच्या स्थापनेची घटना कशी घडून आली याचे रूपककथेच्या आश्रयाने वर्णन केले आहे ते पुढीलप्रमाणे :—

तुंगभद्रानदीतीरे हस्तिकोणाह्वये पुरे।
निवसन्तौ कदाचित्तौ मृगयागमनोत्सुकौ ॥
तुंगभद्रां नदीं तीर्त्वा दक्षिणे दिग्विभागके ।
विपिने तु परिश्रान्तं दृष्ट्वा क्षुद्रं मृगं पुनः ॥
शशस्य ग्रहणार्थाय भटाः श्वानचयं ततः।
अमुञ्चंस्तेष्वभिग्रस्तो मृगस्तानभ्यदुद्रुवत् ॥
प्रपलाय्य गताः श्वानाः स मृगोऽन्तर्दधे पुनः ।
तदाश्चर्यं मन्यमाना मृगयाजीविनो भटाः ।
भूपालाय समाचख्युः तद्वृत्तान्तं तु तत्र तौ ॥
विज्ञापयत आर्याय गुरवे विश्रुताय च ।
विद्यारण्याय मुनये वेदव्यासकृपावते ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं योगी समायातस्तदन्वितः ।
तां स्थलीं स समीक्ष्याथ राजधानीं महीभुजः ॥
तद्वंशजानामन्येषां कर्तुमेवोपचक्रमे ।
धात्र्यब्दे सितसप्तम्यां वैशाखे मासि भास्करे ॥
दिक्संख्यायुक्तबाणाद्विचन्द्रयुक्तशकान्विते ।
रचिता नगरी रम्या पुरुषाकृतिशालिनी ॥

–(विद्यारण्यकृत कालज्ञान)

(हरिहर व बुक्कराय हे तुंगभद्रा नदीच्या तीरावरील आनेगोंदी येथे राज्य करीत असता एकदा मृगयेसाठी ते तुंगभद्रा ओलांडून दक्षिण तीरावरील अरण्यात गेले. तेथे एक ससा पाहून त्यांनी आपले शिकारी कुत्रे सशावर सोडले. तो एक विलक्षण चमत्कार त्यांच्या दृष्टोत्पत्तीस आला. तो चमत्कार असा की, सशाने पळून न जाता त्या कुत्र्यांच्यावर उलटून त्यांना जोरजोराने असे चावे घेतले की ती सारी शिकारी कुत्री पार पळून गेली. राजाबरोबरच्या शिकाऱ्यांनी तो चमत्कार राजाला सांगितला. त्याबरोबर राजाने स्वतःही ती परीक्षा पाहून ते एक विलक्षण आश्चर्य स्वतःचे गुरु जे वेदव्यासांचे कृपापात्र श्रीमन्-माधवाचार्य त्यांना हा चमत्कार सांगितला. माधवाचार्य यांनी ती

अद्‌भुत जागा स्वतः पाहण्याची इच्छा दर्शविली व त्या जागेची पाहणी करून त्यांनी राजा हरिहराला तेथेच स्वतःची राजधानी करावयास सांगितले; व तदनुसार शालिवाहन शके १२५८ धातुनामसंवत्सर वैशाख शुद्ध सप्तमी, मघा नक्षत्रावर भव्य अशा विजयनगरची स्थापना करण्यात आली.)

येथे ससा आणि शिकारी कुत्रा हे रूपक अत्याचारी मुसलमानी आक्रमकांसमोर गोगलगाय बनलेला दक्षिणेतील हिंदु समाज व आक्रमक मुसलमान समाज यांवरील रूपक आहे हे सहज उलगडण्यासारखे आहे. शिकारी कुत्रा ज्याप्रमाणे नेहमीच सशाची शिकार करतो व ससा नेहमीच एक तर पळून तरी जातो अथवा शिकारी कुत्र्याच्या हातून मृत्युमुखी तरी पडतो त्याप्रमाणे हिंदूंची तत्कालीन अवस्था होती हे मागे साधार दिग्दर्शित केलेच आहे. अशा स्थितीत जम्बुकेश्वराच्या निधनानंतर आपला स्वातंत्र्य-संघर्ष अखंड चालवून मलिकनबी या महंमद तघलकाच्या सुभे-दाराला हुसकून लावण्याचे जे तेज त्याच्या प्रजाजनांनी म्हणजेच तेथील हिंदूंनी प्रकट केले, ते सशाने शिकारी कुत्र्यांना पळवून लावण्याइतकेच आश्चर्यजनक व स्तिमित करून सोडणारे होते. माधवाचार्यांनी हा चमत्कार पाहिला व धर्मासाठी आवश्यक ते शक्तिकेंद्र निर्माण करावयास हाच योग्य प्रदेश आहे हे ओळखून राजा हरिहराच्या आकांक्षेला पल्लवित केले व अंकितत्व झुगारून देऊन व स्वतंत्र होऊन धर्मराज्याच्या प्रतिष्ठापनेची प्रेरणा दिली. जुन्या विजयनगरचेच त्यांनी पुनरुज्जीवन केले. आपल्या या विद्यानिधि मार्गदर्शकाच्या अथवा गुरूच्या स्मरणार्थ राजा हरि-हराने या प्राचीन नगराचे नांव विद्यानगर असे ठेविले व माधवा-चार्यांनीच आपले प्रधानमंत्रिपद स्वीकारून धर्मसाम्राज्याचे त्यांनीच चित्रित केलेले हे सुवर्णस्वप्न साकार करण्यासाठी प्रत्यक्ष सहायक होण्याची त्यांना प्रार्थना केली. माधवाचार्यांनी मंत्रि-पदाची धुरा आपल्या स्कंधावर घेतली. जगद्‌गुरु विद्यातीर्थ

महेश्वरांची तपस्या व शृंगेरीचे सामर्थ्य यामुळे आपोआपच या महान् प्रयत्नांच्या पाठीशी उभे राहिले.

महामात्य माधवाचार्य

महामात्य माधवाचार्यांनी हरिहराचे राज्य प्रथम स्थिरपद करून दक्षिणेतील नष्ट झालेल्या छोट्या मोठ्या हिंदु राज्यांतील व्यवसायहीनतेमुळे भटकणाऱ्या लढवय्यांना व सैनिकांना आपल्या राज्यात उदार आश्रय देऊन त्यांची सैन्यात भरती करण्याचा उपक्रम प्रारंभ केला. त्यामुळे राजा हरिहराचे सैन्यबळ चांगलेच वाढले. आपले विश्वासू दूत ठिकठिकाणी मुसलमानी आक्रमणामुळे खिळखिळचा झालेल्या व नाममात्र उरलेल्या वारंगळ, देवगिरी, पांड्य, चोल इत्यादि राजवंशांकडे व त्या त्या राजवंशांच्या परिसरातील सरदार, सुभेदार व इतर तोलाच्या लोकांकडे पाठवून त्यांना धर्मराज्याच्या प्रतिष्ठापनेसाठी बद्धपरिकर झालेल्या हरिहराच्या ध्वजाखाली येण्याविषयी त्यांनी आवाहन केले. मलिकनबी सुभेदाराला दक्षिण भारतातून हाकलून लावण्यासाठी राजा जम्बुकेश्वराच्या प्रजाजनांनी जी उठावणी केली तिच्यात माधवाचार्यांचा हात होता असे एक मत आहे. राजा हरिहराला नव्या राजधानीतील राजसिंहासनावर प्रतिष्ठापित करताना गोब्राह्मणप्रतिपालनाचा म्हणजे धर्मरक्षणाचाच ध्येयवाद त्यांच्या डोळ्यांसमोर होता व त्यासाठीच ही मंत्रिपदाची धुरा त्यांनी पत्करलेली होती. या दृष्टीने पुढील उल्लेख मनन करण्यासारखा आहे.

पंपातीरनिवासश्रीविरूपाक्षप्रसादतः ।
तपोबलेन लोकानामनुग्रहविधित्सया ॥
निर्माय विद्यानगरं नृपं हरिहराभिधम् ।
गोदेवद्विजरक्षार्थमभ्यषिचन्नृपासने ॥

– (एपि. इं. खण्ड ३६, शृंगेरी ११, पृ. ३६२)

(पम्पातीरावर निवास करणाऱ्या भगवान् श्रीविरूपाक्ष देवाच्या कृपाप्रसादाने, तपोबलाने, लोककल्याणाच्या हेतूने श्रीमत्

माधवाचार्यांनी विद्यानगराची प्राणप्रतिष्ठा करून त्या ठिकाणी गाई, देव व ब्राह्मण यांच्या संरक्षणार्थ हरिहर नावाच्या राजाला राज्याभिषेक केला.) याप्रमाणे हरिहराचा राज्यविस्तार हा या आवाहनाचा हेतु नसून स्वदेश व स्वधर्माचे संरक्षण हा त्याचा हेतु असल्यामुळे संकटाची झळ लागलेल्या या राजवंशाने या आवाहनाचे स्वागत केले व साऱ्या दक्षिणेत संघधर्माच्या या मृत्युंजय महामंत्राचा प्रवाह दिसू लागला. संघधर्माची जाणीव नसल्यामुळेच हिंदूंचा वारंवार पराभव होत होता हे मागे दाखविलेच आहे. या धर्माचा प्रखर प्रकाश पसरू लागताच माधवाचार्यांच्या नेतृत्वाखाली हे हिंदु धर्मराज्य वेगाने विजयी, विशाल व समर्थ साम्राज्यात परिणत होऊ लागले. कर्नाटकातील कलादगीपर्यंतचा प्रदेश अधीन करून त्याच्या रक्षणासाठी बादामीचा दुर्ग बांधण्याचे कार्य विजयनगरच्या संस्थापनेनंतर पहिल्या चार वर्षांतील आहे. इ. स. १३३८ साली दक्षिण कानडा प्रांतावर स्वारी करून हरिहराने पश्चिम समुद्रापर्यंत आपला प्रभाव गाजविला. इ. स. १३४२ साली होनावरचा यवन सुभेदार जलालुद्दीन याच्या छातीवर हरिहराचा धाकटा भाऊ मारप्पा वडेयर याचे खड्ग रोखले जाताच त्याने दिल्लीपतीचे अंकितत्व सोडून विजयनगरचे मांडलिकत्व स्वीकारले. त्यामुळे दक्षिण कानडाचा मंगळूरपर्यंतचा सर्व भाग विजयनगरच्या आधिपत्याखाली आला. लवकरच वरंगळवर आक्रमण करून राजा हरिहराने तेथील मुसलमान सुभेदार इम्मद-उल्-मुल्क याचा पराभव करून त्याला हाकलून दिले व इस्लामियांनी बळाने घशात घातलेला तो प्रांत विजयनगरच्या साम्राज्यात समाविष्ट केला. मदुरेचा सुभेदार ग्यासुद्दीन याच्याशी झालेल्या युद्धात द्वारसमुद्रचा होयसळ राजवंश संपूर्णपणे नष्ट झाल्यामुळे ते राज्य माधवाचार्यांच्या प्रयत्नाने विजयनगरच्या साम्राज्यात समाविष्ट करण्यात येऊन त्याचे प्रांताधिपत्व हरिहराचा धाकटा बंधु प्रौढप्रताप बुक्कराय याला देण्यात आले. याप्रमाणे कोलार, अनंतपूर, म्हैसूर, चित्रदुर्ग, कडूर, शिमोगा इत्यादि अनेक विभाग

विजयनगरच्या राज्यात समाविष्ट होऊन हिंदूंची प्रबल मध्यवर्ती सत्ता निर्माण करण्यात माधवाचार्यांनी यश मिळविले. जे ध्येयवादी होते ते स्वयंप्रेरणेने या कार्यात समाविष्ट झाले व जे स्वार्थवादी नि महत्कार्याचे महत्त्व न ओळखणारे होते त्यांना खड्गबळाने दमवून अभेद्य आघाडी निर्माण करण्यात अमात्य माधव यशस्वी झाले.

दिल्लीपतीचा पराभव

विजयनगरचे हे नवोदित धर्मराज्य याप्रमाणे बद्धमूल होत असताना त्याच्यावर एक महान् आपत्ति येऊन कोसळली. प्रत्येकच संघर्षप्रधान महत्कार्याला या प्रसंगातून जाण्याचे दिव्य पत्करावेच लागते. वरंगळचा मुसलमान सुभेदार इम्मद-उल्-मुल्क याचा पराभव करून त्याचा प्रदेश विजयनगरने जिंकून घेतल्याचा उल्लेख मागे केलाच आहे. हा इस्लामी सुभेदार पराभूत होऊन दौलताबादला (देवगिरीला) पळून गेला व तेथून त्याने दिल्लीच्या बादशहाला हरिहर स्वतंत्र होऊन आपले राज्य दृढमूल करीत असल्याची व दक्षिणेतून इस्लामी सत्ता संपूर्णपणे उखडून टाकण्याचा त्याचा प्रयत्न मूळ धरू लागल्याची वार्ता कळविली. ही वार्ता येताच मोठे सैन्य बरोबर घेऊन, या चिमुकल्या राज्याला पूर्णपणे धुळीस मिळविण्यासाठी दिल्लीपति महम्मद तघलक विजयनगरवर चालून आला. बादशहा चालून येताच हरिहरानेही त्याच्याशी धडक दिली. या युद्धात चंचल जयश्रीने हरिहराला विजयाची माळ घातली व तो जो आजवर दिल्लीपतीचा नावाला तरी 'महामंडलेश्वर' होता त्याऐवजी स्वतंत्र राजा झाला. त्याच्या या विजयाचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आढळते :—

तत्र राजा हरिहरो धरणीमशिषाच्चिरम् ।
सुत्रामसदृशो येन सुरत्राणः पराजितः ॥

—(एपि. इंडिका, खंड, ३–२४)

(राजा हरिहराचे काय वर्णन करावे ? त्याने महेन्द्रासारख्या सुलतानाचा देखील पराभव केला.) या महान् विजयानंतर

शृंगेरीला जाऊन त्याने आपल्या बंधूंसह त्या पीठाची पूजा केली व त्यांच्या साहाय्याविषयीच्या कृतज्ञताबुद्धीने मागच्या प्रकरणात उल्लेखिलेले अग्रहारांचे मोठे दानपत्र आचार्यपीठाला समर्पण केले. हंपी येथील भगवान् श्रीविरूपाक्ष हे हरिहराचे कुलदैवत होते. राजाचे राजपत्रावरील हस्ताक्षर 'श्रीविरूपाक्ष' असे लिहिण्यात येई. या विजयाच्या स्मरणार्थ विरूपाक्ष मंदिराचा जीर्णोद्धार करून हरिहराने ते मोठ्या भव्य व आकर्षक स्वरूपात बांधले. विजयनगरचे राजचिन्ह वराह हे असून राजमुद्रेवर व नाण्यांवर त्याचा ठसा असे. यज्ञवराहाने हिरण्याक्षाचा वध करून दैत्यांच्या अधीन असलेल्या पृथ्वीचा उद्धार केला व दैत्याधीन झालेल्या भरतभूमीचा पुनरुद्धार करण्यासाठीच विजयनगरचे खड्ग उपसण्यात आले होते. त्यामुळे हे राजचिन्ह अत्यंत अन्वर्थ होते हे सांगावयास नकोच. राजा हरिहराचे तिघेही बंधु पराक्रमी असून राज्यविस्तारास त्यांचे फार मोठे साह्य झाले आहे. महाराज बुक्काचा यापूर्वी उल्लेख केलाच आहे. तिसरा भाऊ कंपण्ण ओडेयर याने मन्मेयदेव याचा पराभव करून उदयगिरीचा महत्त्वाचा दुर्ग व नेल्लूर व कडाप्पा हे प्रदेश विजयनगरला जोडले. इतर ठिकाणी नाकेबंदी झाल्यामुळे वरंगळहून मुसलमान पूर्वेच्या रोखाने नेल्लूर प्रांतातून उदयगिरीवरून दक्षिणेत उतरत असत तेथील राजा मन्मेयदेव हा अत्यंत दुबळा असून यावनी लाट अडविण्याचे त्याच्यात सामर्थ्य नव्हते. त्यामुळे स्वतःच्या राज्याच्या संरक्षणासाठी त्याने या आक्रमक मुसलमानांचा मार्ग रोखून न धरता त्यांच्याशी सहायकाच्या धोरणाने वागावयास प्रारंभ केला. दक्षिणेतील हिंदु पुनरुत्थानाला हे मोठेच संकट असल्यामुळे उदयगिरी स्वाधीन करून घेणे ही राजकीय दृष्टीने अत्यावश्यकच गोष्ट होती. कम्पाने उदयगिरी अधीन होताच उदयगिरीवर एक प्रबल सैन्याचा भाग सदाचा ठेवून पूर्वेकडून येणारा मुस्लिम आक्रमणाचा ओघ सदाचा रोखून धरला. श्रीमन्माधवाचार्यांचे धाकटे बंधु प्रसिद्ध वेदभाष्यकार सायणाचार्य हे या कंपाचे अमात्य होते. आपल्या

जगद्विख्यात बंधूप्रमाणे सायणाचार्य हे महापंडित व राजनीति-धुरंधर तर होतेच; पण खड्ग गाजविणारे पराक्रमी वीरही होते. उदयगिरीवर चालून येणाऱ्या अनेक आक्रमकांची त्यांनी खोडकी जिरविली. चोल नरेश चम्प अथवा शंभुवराय याचा पराभव करून त्यांनी जो आपला प्रताप प्रकट केला त्याचे वर्णन पुढील-प्रमाणे आढळते :—

जगद्वीरस्य जागर्ति कृपाणः सायणप्रभोः ।
किमित्येते वृथाटोपा गर्जन्ति परिपन्थिनः ।।
दिष्टया दैष्टिकभावसंभृतमहः सम्पद्विशेषोदयम् ।
जित्वा चम्पनरेन्द्रमूर्जितयशाः प्रत्यागतः सायणः ।।

(जगद्वीर सायणाच्या हातात तळपते खड्ग असताना शत्रूंनी कितीही कंठशोष केला तरी त्याचा काय उपयोग होणार? संपत्तीने मदांध झालेल्या महाराज चम्पाचा पराभव करून विख्यातकीर्ति सायणाचार्य परतले) कम्पराज व त्याचा पुत्र संगमराय या दोहों-चेही सायणाचार्य मंत्री होते.

हरिहराच्या या स्वातंत्र्यप्रयत्नाच्या वेळीच या नवोदित धर्म-राज्याला दक्षिणेतच एक सदाचे संकट उपस्थित झाले होते व ते म्हणजे बहामनी राज्याचे होय. इ. स. १३४७ मध्ये महंमद तघलकाविरुद्ध दक्षिणेतील मुसलमान सरदारांनी जी बंडे केली त्यांत या राज्याचा उदय झाला. गुलबर्गा येथे त्याची राजधानी होती. पहिला सुलतान अल्लाउद्दीन हसन याने दिल्लीपतीचा जो प्रदेश हरिहराने आपल्या राज्यास जोडलेला होता त्यावर आपला अधिकार सांगावयास प्रारंभ केला. हा अधिकार प्रस्थापित करण्या-साठी भीमा नदी उतरून त्याने विजयनगरच्या प्रदेशावर आक्रमण केले. कृष्णेच्या उत्तरेचा काही प्रदेश तोडून देऊन दाननीतीने माधवाचार्यांनी हे संकट टाळले. इ. स. १३५५ साली हरिहर कालवश होऊन त्याचा विक्रमशाली व कर्तृत्ववान् बंधु बुक्कराय हा विजयनगरच्या सिंहासनावर आला. अकुमलच्या शिलालेखात हरिहराचे पुढीलप्रमाणे वर्णन आढळते :—

यत्पादः परराजरत्नमुकुटी संघातजांघालिको ।
यत्पाणिर्नवपारिजातसुषमापांडित्यवैतंडिकः ॥
यन्मूर्तिः करुणापयोधिलहरीमाधुर्यसूर्योदयः ।
तस्मै हरिहरभूपते रणविदे तिष्ठेत कः पार्थिवः ॥

हरिहराच्या निधनानंतर महामात्य माधवाचार्य काही काळ निवृत्त होऊन वाराणशीला जाऊन राहिले होते.

बुक्कराय व माधवाचार्य

बुक्कराय गादीवर येताच त्याला माधवाचार्यांची निवृत्ति चांगलीच जाणवली व त्याने शृंगेरीचे तत्कालीन पीठस्थ आचार्य श्रीभारतीतीर्थ यांना मध्यस्थी घालून वाराणशीहून माधवाचार्यांना पुनश्च मंत्रिपद स्वीकारावयास बोलावून घेतले. श्रीमन्माधवाचार्य आता वृद्ध झाले होते. पण बुक्कारायाच्या आग्रहासाठी त्यांनी मंत्रिपदाचा स्वीकार केला. दहा वर्षेपर्यंत म्हणजे इ. स. १३६५ पर्यंत त्यांनी ही मंत्रिपदाची धुरा संभाळली. बुक्कराय गादीवर येण्याच्या वेळी राज्यात जे अंतर्गत कलह होते त्यांची नीट व्यवस्था करून त्याने राज्यविस्ताराकडे आपली दृष्टि वळविली. इ. स. १३५८ मध्ये त्याने मलबारवर सैन्य पाठवून तेथील लहरी राजा कुबंत हसन कांगू याचा पराभव केला, व त्याचा प्रदेश विजयनगरच्या साम्राज्यात समाविष्ट केला. बुक्काचा हा विजय पाहून व आपण महामात्याच्या अधिकारपदावर राहणे इष्ट नाही असे ठरवून माधवाचार्यांनी आपले धाकटे बंधु वेदभाष्यकार सायणाचार्य यांच्याकडे मंत्रिपद सोपवून ते राजकारणनिवृत्त झाले. इ. स. १३६५ या वर्षी भारतीय ब्राह्मण्याच्या तत्त्वास अनुसरून माधवाचार्यांनी यापुढचा आपला काळ ग्रंथलेखन व सायणाचार्यांच्या अलौकिक ग्रंथांचे समालोचन या कार्यात घालविला. लवकरच बुक्करायाच्या मंत्रिमंडळात एका महाप्रतापी पुरुषाला समाविष्ट करून घेण्यात आले. तो प्रथम बुक्काचा धाकटा बंधू मारप्पा वडेयर याचा अमात्य होता. या प्रतापी पुरुषाचे नाव माधवमंत्री याचे वृत्त यापूर्वी दिलेच आहे. श्रीमन्मा-

धवाचार्य वयाच्या ७० व्या वर्षी स्वेच्छेने मंत्रिपदावरून निवृत्त झाले. पुढचा दहा वर्षांचा काळ त्यांनी स्वस्थ चित्ताने विशुद्ध ज्ञानोपासनेत घालविला.त्यानंतर इ. स. १३८० मध्ये श्रीशंकरानंद यतीकडून वयाच्या ८५ व्या वर्षी विधिपूर्वक संन्यासदीक्षा ग्रहण करून ते विद्यारण्यमुनि या अभिधानाने शृंगेरीच्या आचार्यपीठावर अधिष्ठित झाले. बुक्करायाचे पराक्रम व विजयनगरच्या धर्मसाम्राज्याचा विकास ते पहात होते. शृंगेरीचे नैतिक अधिष्ठान या सिंहासनाला त्यांच्या रूपाने प्राप्त झाले होते.

इ. स. १३५५ ते १३७६ हा बुक्करायाचा राज्यकाल होय. इ. स. १३६६ मध्ये म्हणजे माधवाचार्यांच्या निवृत्तीनंतर एकच वर्षाने कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्यांमधील काही किल्ल्यांच्या संबंधात त्याचा बहामनी सुलतान महंमदशहा याच्याशी कलह सुरू झाला. बुक्करायाने सुलतानावर आक्रमण करून मुद्‌गलवर विजय मिळविला. सुलतान महंमदशहाचेही सैन्यबळ भक्कम होते. तो मुद्‌गलजवळ सैन्याची छावणी करून राहिला. पुढे पाऊस पडून सर्व प्रदेश युद्धास निरुपयोगी झाल्यामुळे बुक्करायाला अदोनीपर्यंत माघार घेणे भाग पडले. इ. स. १३६६ च्या जुलै महिन्यात अदोनी येथे या दोन प्रबल सत्ताधिपांचे भयंकर युद्ध होऊन त्यात शेवटी बहामनी सुलतान विजयी झाला. त्याने विजयनगरपर्यंत बुक्करायाचा पाठलाग करून विजयनगरला वेढा दिला. एक महिनापर्यंत हा वेढा चालू होता. पण राजधानी अभेद्य आहे असा सुलतानाला प्रत्यय आला. राजधानीवरील हे संकट लवकर दूर व्हावे असे बुक्करायालाही वाटत होते; व मिळालेला विजय सन्मानाने घेऊन जावे अशा मनोवृत्तीत सुलतानही आलेला होता. एक महिन्याच्या वेढ्याने तोही टेकीस आलेलाच होता. शेवटी बुक्करायाकडून त्याला बरीच मोठी रक्कम देण्याचे आश्वासन मिळाले, व तेवढ्यावर संधि होऊन सुलतान वेढा उठवून निघून गेला.

धवाचार्य वयाच्या ७० व्या वर्षी स्वेच्छेने मंत्रिपदावरून निवृत्त झाले. पुढचा दहा वर्षांचा काळ त्यांनी स्वस्थ चित्ताने विशुद्ध ज्ञानोपासनेत घालविला.त्यानंतर इ. स. १३८० मध्ये श्रीशंकरानंद यतीकडून वयाच्या ८५ व्या वर्षी विधिपूर्वक संन्यासदीक्षा ग्रहण करून ते विद्यारण्यमुनि या अभिधानाने शृंगेरीच्या आचार्यपीठावर अधिष्ठित झाले. बुक्करायाचे पराक्रम व विजयनगरच्या धर्मसाम्राज्याचा विकास ते पहात होते. शृंगेरीचे नैतिक अधिष्ठान या सिंहासनाला त्यांच्या रूपाने प्राप्त झाले होते.

इ. स. १३५५ ते १३७६ हा बुक्करायाचा राज्यकाल होय. इ. स. १३६६ मध्ये म्हणजे माधवाचार्यांच्या निवृत्तीनंतर एकच वर्षाने कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्यांमधील काही किल्ल्यांच्या संबंधात त्याचा बहामनी सुलतान महंमदशहा याच्याशी कलह सुरू झाला. बुक्करायाने सुलतानावर आक्रमण करून मुद्गलवर विजय मिळविला. सुलतान महंमदशहाचेही सैन्यबळ भक्कम होते. तो मुद्गलजवळ सैन्याची छावणी करून राहिला. पुढे पाऊस पडून सर्व प्रदेश युद्धास निरुपयोगी झाल्यामुळे बुक्करायाला अदोनीपर्यंत माघार घेणे भाग पडले. इ. स. १३६६ च्या जुलै महिन्यात अदोनी येथे या दोन प्रबल सत्ताधिपांचे भयंकर युद्ध होऊन त्यात शेवटी बहामनी सुलतान विजयी झाला. त्याने विजयनगरपर्यंत बुक्करायाचा पाठलाग करून विजयनगरला वेढा दिला. एक महिनापर्यंत हा वेढा चालू होता. पण राजधानी अभेद्य आहे असा सुलतानाला प्रत्यय आला. राजधानीवरील हे संकट लवकर दूर व्हावे असे बुक्करायालाही वाटत होते; व मिळालेला विजय सन्मानाने घेऊन जावे अशा मनोवृत्तीत सुलतानही आलेला होता. एक महिन्याच्या वेढ्याने तोही टेकीस आलेलाच होता. शेवटी बुक्करायाकडून त्याला बरीच मोठी रक्कम देण्याचे आश्वासन मिळाले, व तेवढ्यावर संधि होऊन सुलतान वेढा उठवून निघून गेला.

यावेळी दक्षिणेत तुंगभद्रेपासून दक्षिणेकडचा प्रदेश यावनी लांछनापासून विमुक्त झालेला होता. एकच शल्य उरलेले होते व ते म्हणजे मदुरेचे इस्लामी राज्य होय. तेथील सुलतान अल्लाउद्दीन शिकंदर हा जसा अत्याचारी, तसाच पराक्रमीही होता. सत्तेच्या दृष्टीने संपूर्ण दक्षिणेतून अत्याचारी यवनांचे निर्मूलन करावयास्तव कटिबद्ध झालेल्या बुक्काने या सुलतानाचे पारिपत्य करण्याच्या कामी आपला मुलगा कम्प अथवा कम्पराय याची नियुक्ति केली. कम्प त्यावेळी कोलार प्रांताचा प्रांताधिप असून तो मूळबागल येथे राहत असे. त्याच्याबरोबर मोठी प्रबळ सेना व स्वतःचे गोपण्ण ओडेयर व मंगप्पा दन्नायक हे दोन प्रबळ सेनापतिही बुक्काने दिले. कम्पाने प्रथम हिंदु बंडखोरांचा समाचार घेऊन त्यांना नमविले. कांजीवरमचा चोल राजा शंभुवराय व वन्यराज हे ते बंडखोर हिंदु सामंत होत. या बंडखोरांना चेचून काढल्यानंतर कम्परायाने मदुरेवर आक्रमण केले. तेथे झालेल्या भयंकर रणकंदनात कंपाचा सेनापति मंगाप्पा याने सुलतान अल्लाउद्दीन शिकंदर याला कंठस्नान घालून वीरवल्लाळाच्या वधाचा सूड उगविला व मुसलमानी सत्तेची पाळेमुळे खणून काढून तो प्रदेश विजयनगरच्या साम्राज्यात समाविष्ट केला. तात्पर्य, इ. स. १३२४ साली मुसलमानांच्या घशात गेलेली मदुरा इ. स. १४७१ साली विमुक्त झाली. तेथील भव्य राजप्रासादावर व हिंदुमंदिरांच्या वैभवशाली शिखरांवर हिंदूंचा राष्ट्रध्वज डौलाने फडकू लागला. मदुरेतील सुभव्य मंदिरांतील पूजाअर्चा बंद पाडून यवनांनी देवळांना कुलपे ठोकली होती. कंपरायाने ती तोडून काढून पुन्हा तेथील पूजाअर्चा प्रारंभ केल्या. शंखांच्या गंभीर नादाने वातावरण पुन्हा निनादित झाले व हिंदुधर्मसंस्थेला नवचैतन्य मिळाले. यवनांनी जप्त केलेली हिंदुमंदिरांची भूसंपत्ति कंपरायाने मोकळी केली. मदुरा मुक्त झाली तरी श्रीरंगपट्टण अजून यवनांच्या मिठीत होते, ते श्रीवैष्णव धर्माचे मूळपीठ असल्यामुळे हिंदूंच्या दृष्टीने त्याचे अतोनात महत्त्व होते. इ. स.

१३२७ मध्ये मदुरेच्या सुलतानाने ते जिंकल्यावर तेथील श्रीरंगनाथाच्या मूर्तीचा विध्वंस होईल हे ओळखून वैष्णवांनी ती मूर्ति तिरुपति येथे सुरक्षित ठेवली होती. मदुरा-विजयानंतर कंपरायाचे सेनापति गोपणार्य हे श्रीरंगपट्टणवर चालून गेले व मुस्लिम सत्तेचा कलंक पूर्णपणे नष्ट करून श्रीरंगपट्टण त्यांनी मुक्त केले. तिरुपतीहून रंगनाथाची मूर्ति परत आणून तिची पुनश्च श्रीरंगपट्टणला स्थापना करण्यात आली. काही दिवस कंपरायाने या विभागात निवास करून दक्षिण दिग्विजय पूर्ण केला. विजयनगरची विजयी सेना दक्षिण समुद्रास जाऊन भिडली. महामात्य माधवाचार्यांचे स्वप्न पूर्ण झाले. दक्षिणेत यवनांचे पुसटते सुद्धा पदचिन्ह राहिले नाही. जे सुवर्णस्वप्न साकारलेले प्रत्यक्ष पाहण्यासाठी विद्यातीर्थ महेश्वरांची तपस्या व माधवाचार्यांचे कर्तृत्व खर्ची पडले ते या दक्षिण दिग्विजयाने संपूर्णपणे प्रत्यक्षात आलेले पाहून राजकारणनिवृत्त वृद्ध माधवचार्यांच्या डोळ्यांत केवढे आनंदाश्रू तरळले असतील ! श्रीरंगपट्टणाच्या श्रीरंगनाथमंदिराच्या महाद्वारावर गोपणार्यांचा हा वैभवशाली विक्रम पुढीलप्रमाणे शिलाटंकित केलेला आजही पहावयास मिळतो. :–

आनीयानीलशृंगद्युतिरचितजगद्रञ्जनादञ्जनाद्रेः।
चेञ्ज्यामाराध्य कंचित् समयमथ निहत्योऽवनुष्कान् तुरुष्कान् ॥
लक्ष्मीक्ष्माभ्यामुभाभ्यां सह निजनिलये स्थापयन् रंगनाथम् ।
सम्यग्वर्यां सपर्यां कुरुत निजयशो दर्पणो गोपणार्यः ॥

–(एपि. इंडिका, खंड ६ वा, नं. ३३ पृ. ३२३)

(तिरुपतीहून श्रीरंगनाथाला आणून श्रीदेवी, व भूदेवीसहित त्याची पुन्हा प्रतिष्ठापना करून श्रीगोपणार्यांनी आपले यश प्रतिष्ठापित केले आहे.) इ. स. १३७३ मध्ये कंपराय दक्षिण दिग्विजय करून परत आल्यावर त्याचे राजधानीत केवढे भव्य स्वागत झाले असेल ! त्याची पत्नी गंगादेवी ही आचार्य त्र्यंबक क्रियाशक्तीची शिष्या असून महापंडिता आणि सिद्धहस्त कवयित्री होती. **तिने**

आपल्या पतीच्या या दक्षिण दिग्विजयावर 'मदुराविजयम्' या नावाचे एक उत्कृष्ट काव्य लिहिलेले आहे. या काव्यात आपल्या श्वशुराची राजधानी असलेल्या विजयनगरचे या राजस्नुषेने जे हृदयंगम वर्णन केलेले आहे त्यावरून तिच्या कल्पनाविलासाच्या उत्तुंगतेची जशी कल्पना येते, तशीच विजयनगरच्या भौतिक व सांस्कृतिक वैभवाचीही कल्पना येते. उदाहरणार्थ, पुढील वर्णन पहा:–

" तस्यासीद्विजया नाम विजयार्जितसम्पदः ।
राजधानी बुधैः श्लाघ्या शक्रस्येवामरावती ॥
सुरलोकान्तसंक्रान्तस्वर्णदी मत्सरादिव ।
परिखाता महो यान्त्या परीता तुङ्गभद्रया ॥
लक्ष्मीलतालवालेन क्ष्मावधूनाभिशोभिना ।
चक्राचलप्रकारेण प्राकारेण परिष्कृता ॥
स्फुरन्मणिप्रभाहूतपुरुहूतशरासनैः ।
सुमेरुशृंगसंकाशैः गोपुरैरुपशोभिता ॥
उत्फुल्लचम्पकाशोकनागकेसरकेसरैः ।
वसंतवासभवनैरारामैरभितो वृता ॥
कस्तूरीहरिणाक्रान्तकर्पूरकदलीतलैः ।
मनोभवमहादुर्गैः महिताकेलिपर्वतैः ॥
कमलामोदमधुरैः कलहंसकुलाकुलैः ।
क्रीडासरोभिः सहिता मणिसोपानमञ्जुलैः ॥
यशस्तोमैरिवाशेषनगरी विजयार्जितैः ।
सौधैः प्रकाशितोत्सेधा शरदम्भोदपाण्डुरैः ॥
विकसद्वनितावल्ली विलासवनवाटिका ।
दक्षिणाशा सरोजाक्षी फाललीलाललाटिका ॥
द्विजराजसमुल्लासनित्यराकानिशीथिनी ।
गन्धर्वगणसान्निध्यनव्यदिव्यवरूथिनी ॥
भुजंगसंघसंवासभूतेशमुकुटस्थली ।
सुमनस्तोमसंचारसुवर्णगिरिमेखला ॥

....५

लीलेव दृष्टिवृद्धीनां शालेव सकलश्रियाम् ।
मालेव सर्वरत्नानां वेलेव सुकृतांबुधेः ।।
यस्यां प्रासादशृंगेषु लग्नं मार्तण्डमण्डलम् ।
संधत्ते वीक्ष्यमाणानां सौवर्णकलशभ्रमम् ।।
यत्सौधचंद्रशालासु विहरन्त्यो मृगेक्षणाः ।
शशांकमवलम्बन्ते मुक्ताकंदुकशंकया ।।
यत्र सौधेषु संगीतमृदंगप्रतिनादिषु ।
अकाण्डे ताण्डवारम्भं वितन्वन्ति शिखण्डिनः ।।
पद्मरागोपलोत्कीर्णप्रासादप्रान्तवर्तिनः ।
सन्ततं यत्र दृश्यन्ते सान्ध्या इव बलाहकाः ।।
सन्ध्यासु यत्र निर्यान्ति जालेभ्यो धूपराजयः ।
अन्तः प्रदीपिकालोकचकितध्वान्तसन्निभाः ।।
यद्दीर्घिकासु माणिक्यमयसोपानचारिभिः ।
क्षणदास्वपि चक्राह्वैर्विरहो नानुभूयते ।।
यदङ्गनामुखाम्भोजलावण्यालाभलज्जितः ।
कलङ्कच्छद्मना चन्द्रो व्यनक्ति हृदयव्यथाम् ।।
यत्र स्त्रीणां कटाक्षेषु यूनां हृदयहारिषु ।
पुष्पास्त्रसंचये वाञ्छं मुञ्चते पञ्चसायकः ।।
मरालैः मञ्जुमञ्जीरशिञ्जिताकृष्टमानसैः ।
लीलागतिमिव प्राप्तुं सेव्यन्ते यत्र योषितः ।।
यत्रावलग्नसादृश्यं वाञ्छाविमतमम्बरम् ।
प्रायः पयोधरोत्सेधैः निरुन्धन्ति पुरन्ध्रयः ।।
यत्र वामभ्रुवामेव काठिन्यं स्तनमण्डले ।
कौटिल्यं कबरीभारे कार्श्यं मध्ये च दृश्यते ।।"

(मदुराविजयम्, IV,V.43)

(त्या श्री बुक्करायाची महेन्द्राच्या अमरावतीप्रमाणे भव्य व सुंदर राजधानी असून सौंदर्याच्या तज्ज्ञांनी तिची वारंवार प्रशंसा केलेली होती. स्वपराक्रमाने अनेकांच्यावर विजय संपादन करून

राजाने तिचे महत्त्व वाढविले होते. स्वर्गाला परिखा असलेल्या मंदाकिनीच्या मत्सरानेच जणू तुंगभद्रेने या राजधानीला आपली परिखा घातलेली होती. तिला भव्य प्राकार होते. मेरूच्या शिखरा-प्रमाणे उंच व आपल्या रत्नखचिततेने इंद्रधनुष्याला लाजविणारी अशी अनेक गोपुरे, फुललेले चंपक, अशोक इत्यादि वृक्ष ज्या उद्यानातील वसंतवासभवनात आहेत अशी अनेक उद्याने त्या राजनगरीत होती. उत्कृष्ट केलीपर्वत व कलहंसांच्या किल-बिलाटांनी निनादित झालेल्या अनेक पुष्करिणी असून त्यांच्या पायऱ्या रत्नखचित आहेत. शरद् ऋतूतील मेघाप्रमाणे पांढऱ्या रंगाच्या व राजघराण्याच्या विजयाची जणू प्रतीकेच असणाऱ्या अशा अनेक सौधांनी ती नगरी सुशोभित होती. द्विजराजांच्या नित्य उल्हासाने (द्विजराज म्हणजे चंद्र व ब्राह्मण) तेथील प्रत्येक रात्र नित्य पौर्णिमा होती. सर्व प्रकारच्या अभिवृद्धीचा तेथे सहज विलास आहे. सर्व प्रकारच्या वैभवाचे ते निवासस्थान आहे. सर्व रत्नांची ती जणू माळ आहे व सुकृताच्या समुद्राची ती जणू मर्यादा आहे. या नगरीचे प्रासाद इतके उंच आहेत की, त्यांच्या वरच्या शिखरांना उदयाच्या वेळी टेकणारे सूर्यबिंब पाहून लोकांना तेथे जणू की काय सुवर्णकलशच ठेवलेला आहे असे वाटते. या प्रासादांच्या सौधावरील चंद्रशालांत विहार करणाऱ्या हरिणाक्षी, मोत्याच्या कंदुकाच्या भ्रमाने चंद्राला स्पर्श करतात. सौधासौधावर होणाऱ्या संगीताच्या मैफलींतून वाजणाऱ्या मृदंगांचा घनगंभीर नाद ऐकून तो मेघांचाच नाद आहे अशा समजुतीने भलत्याच वेळी मोर आपल्या नृत्याला प्रारंभ करितात. आमच्या या राजनगरात चक्रवाकांच्या जोडप्यांना विरह कधीही सहन करावा लागत नाही. कारण रात्रीच्या वेळी सुद्धा येथील बाहुल्यांच्या मणिमय पायऱ्यावरून फिरणारे चक्रवाक व चक्रवाकी एकमेकांना पाहू शकतात. आमच्या राजनगरींतील स्त्रिया इतक्या लावण्य-संपन्न आहेत की तसे लावण्य आपल्याला प्राप्त झाले नाही, म्हणून लज्जित होऊन चंद्र काळ्या डागाच्या मिषाने जणू स्वतःची

हृदयव्यथाच व्यक्त करीत असतो. युवकांच्या हृदयांचे पाणी पाणी करणारे तेथील स्त्रियांचे सामर्थ्यशाली कटाक्ष पाहून मदनाला आपल्या पुष्परूपी अस्त्रांचा संचय करण्याची इच्छा उरत नाही. स्त्रियांच्या पदन्यासाच्या वेळी त्यांच्या चरणनूपुरांच्या नादाने आकृष्ट झालेले राजहंस त्यांच्यापासून गतिलीलेचे शिक्षण घेण्यासाठी सतत त्यांच्या सहवासात राहण्याचा प्रयत्न करीत असतात. या सबंध नगरीत काठिण्य फक्त वामाक्षींच्या स्तनमंडलाच्या ठिकाणी, कौटिल्य फक्त त्यांच्या कुरळचा केसांच्या ठिकाणी, व कृशता केवळ त्यांच्या कटिप्रदेशाचे ठिकाणीच दृष्टोत्पत्तीस येते, अन्यत्र नाही.)

या विदुषी राजस्नुषेने आपल्या विख्यात श्वशुराचा निर्देश करताना ' कर्नाटलोकनयनोत्सवपूर्णचंद्रः ' या शब्दाने केला आहे. मूळच्या विजयनगरचे श्रीमद् विद्यारण्यांच्या संस्मरणार्थ राजा हरिहराने जे विद्यानगर असे नाव ठेवले होते ते कंपरायाच्या या वैभवशाली दक्षिण दिग्विजयाच्या स्मृतीसाठी त्यांच्याच संमतीने पुनश्च विजयनगर असे नाव ठेवण्यात आले. बुक्काच्या राजवटीत भौतिक ऐश्वर्याप्रमाणेच विजयनगरचे सांस्कृतिक ऐश्वर्यही अतोनात वाढलेले होते. वेदभाष्याचे प्रवर्तन त्याच्याच इच्छेने झाले आहे. यावरून त्याची धारणा व्यक्त होणारी आहे. या जयशाली व महापराक्रमी राजाचे देहावसान इ.स. १३७६ साली झाले. त्याच्या दोनच वर्षे आधी ज्याने रामेश्वरावर हिंदुध्वज फडकाविला तो त्याचा विक्रमशाली पुत्र कंपराय कालाधीन झाला होता. बुक्काचे पुढील वर्णन त्याच्या योग्यतेची कल्पना देणारे आहे.

आसन् हरिहरः कम्पो बुक्करायमहीपतिः ।
मारपो मुद्दपश्चेति कुमारास्तस्य भूपतेः ॥
पञ्चानां मध्यगस्तेषां प्रशास्ते बुक्कभूपतिः ।
प्रचण्डविक्रमो मध्ये पाण्डवानामिवार्जुनः ॥
भग्नाः कलिंगाऽमितशौर्यवृत्तेर्वंगा विभिन्नांगविघूर्णनेत्राः ।
आन्ध्राश्च रंध्राणि विशन्ति यस्य बाहूग्रखड्गेन विशीर्यमानाः ॥

हृदयव्यथाच व्यक्त करीत असतो. युवकांच्या हृदयांचे पाणी पाणी करणारे तेथील स्त्रियांचे सामर्थ्यशाली कटाक्ष पाहून मदनाला आपल्या पुष्परूपी अस्त्रांचा संचय करण्याची इच्छा उरत नाही. स्त्रियांच्या पदन्यासाच्या वेळी त्यांच्या चरणनूपुरांच्या नादाने आकृष्ट झालेले राजहंस त्यांच्यापासून गतिलीलेचे शिक्षण घेण्या-साठी सतत त्यांच्या सहवासात राहण्याचा प्रयत्न करीत असतात. या सबंध नगरीत काठिण्य फक्त वामाक्षींच्या स्तनमंडलाच्या ठिकाणी, कौटिल्य फक्त त्यांच्या कुरळ्या केसांच्या ठिकाणी, व कृशता केवळ त्यांच्या कटिप्रदेशाचे ठिकाणीच दृष्टोत्पत्तीस येते, अन्यत्र नाही.)

या विदुषी राजस्नुषेने आपल्या विख्यात श्वशुराचा निर्देश करताना ' कर्नाटलोकनयनोत्सवपूर्णचंद्रः ' या शब्दाने केला आहे. मूळच्या विजयनगरचे श्रीमद् विद्यारण्यांच्या संस्मरणार्थ राजा हरिहराने जे विद्यानगर असे नाव ठेवले होते ते कंपरायाच्या या वैभवशाली दक्षिण दिग्विजयाच्या स्मृतीसाठी त्यांच्याच संमतीने पुनश्च विजयनगर असे नाव ठेवण्यात आले. बुक्काच्या राजवटीत भौतिक ऐश्वर्याप्रमाणेच विजयनगरचे सांस्कृतिक ऐश्वर्यही अतोनात वाढलेले होते. वेदभाष्याचे प्रवर्तन त्याच्याच इच्छेने झाले आहे. यावरून त्याची धारणा व्यक्त होणारी आहे. या जयशाली व महापराक्रमी राजाचे देहावसान इ.स. १३७६ साली झाले. त्याच्या दोनच वर्षे आधी ज्याने रामेश्वरावर हिंदुध्वज फडकाविला तो त्याचा विक्रमशाली पुत्र कंपराय कालाधीन झाला होता. बुक्काचे पुढील वर्णन त्याच्या योग्यतेची कल्पना देणारे आहे.

आसन् हरिहरः कम्पो बुक्करायमहीपतिः ।
मारपो मुद्दपश्चेति कुमारास्तस्य भूपतेः ॥
पञ्चानां मध्यगस्तेषां प्रशास्ते बुक्कभूपतिः ।
प्रचण्डविक्रमो मध्ये पाण्डवानामिवार्जुनः ॥
भग्नाः कलिंगाऽमितशौर्यवृत्तेर्वंगा विभिन्नांगविघूर्णनेत्राः ।
आन्ध्राश्च रंध्राणि विशन्ति यस्य बाहूग्रखड्गेन विशीर्यमानाः ॥

तुरुष्काः शुष्कवदनाः पांड्यभूपाः पलायिताः ।
स्वभुजार्जितवीर्येण तस्मिन् राज्यं प्रशासति ॥
बुक्करायो भवेच्छ्रीमान् भुजार्जितपराक्रमः ।
मेदिनी च प्रजा येन स्वपुत्रा इव रक्षिताः ॥
राजाधिराजतेजस्वी यो राजपरमेश्वरः ।
भाषालंघितभूपालभुजंगमविहंगमः ॥
राजराजभुजंगो यः पररायभयंकरः ।
हिंदुरायसुरत्राण इत्येतैरुपशोभितः ॥
विद्याभिधाननगरी विजयोन्नतशालिनी ।
विद्यारण्यकृता तस्यां रत्नसिंहासने स्थितः ॥
यस्मिन् षोडशदानानां धरायां परिशोभितम् ।
दानाम्बुधारया तस्य वर्धते धर्मपादपः ॥

—(एपि. कर्नाटिका, खंड १०, मुळबागल, १५८, पृष्ठ १३५)

(त्या संगम भूपालाचे हरिहर, कम्प, बुक्कराय, मारप्प व मुद्दप्प असे पाच पुत्र होते. या पाचांपैकी मधला जो बुक्कराय तो मध्यमपांडव अर्जुनाप्रमाणे प्रचंड पराक्रमी होता. त्याच्या बाहुप्रतापाने व खड्गप्रतापाने कलिंग, वंग व आंध्र भग्न झाले; तुरुष्क शुष्कमुख झाले; पांड्य भूप पळून गेले. विक्रमशाली बुक्कराय जसा पराक्रमी तसाच प्रजावत्सलही होता. त्याने प्रजा व पृथ्वी यांचे आपल्या मुलाप्रमाणे संरक्षण केले. हा तेजस्वी महाराजाधिराज अनेक राजांचा परमेश्वर म्हणजे सम्राट् होता. शत्रुराजांना तो अत्यंत भयंकर असून त्याला राजाधिराज, राजपरमेश्वर, हिंदुराय, सुरत्राण (सुलतानाचा पराभव करणारा) राजराजभुजंग व पररायभयंकर अशा बिरुदावलि होत्या. अखंड विजयांच्या परंपरेमुळे उन्नत झालेली, विद्यारण्यांनी संस्थापिलेली जी विद्या नावाची नगरी, तेथे रत्नखचित राजसिंहासनावर बसून त्याने सर्वोत्कृष्ट षोडश दाने दिली होती. दानाच्या पाण्याच्या संतत धारेने त्याचा धर्मवृक्ष अखंड वर्धमान झाला होता.) स्वतः माधवाचार्यांनीच बुक्काचे आपल्या 'जैमिनिन्यायमालाविस्तर:

या ग्रंथात पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे :–

'युक्ति मानवतीं विदः स्थिरमतिर्भेदे विशेषार्थभाक्– ।
गोप्ताहः क्रमकृत्प्रयुक्तिनिपुणः श्लाघ्यातिदेशोन्नतिः ॥
नित्यस्फूर्त्यधिकारवान्नातसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरः ।
जागर्ति श्रुतिमत्प्रसंगचरितः श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ॥

—(जैमिनिन्यायमालाविस्तर)

(उत्कृष्ट तर्कवादाचा ज्ञाता, स्थिरबुद्धि, भेदप्रक्रियेत विशेष निपुण, राजनीतिकुशल, प्रशंसनीय देशोन्नति करणारा, नित्य-स्फूर्तीचा अधिकारी, सर्व प्रकारच्या संकटांवर मात करणारा, स्वतंत्र सम्राट् व आपल्या चारित्र्यातून नि व्यवहारातून वेदप्रणीत धर्माचा सदैव आविष्कार करणारा बुक्कराय अखंड जागृत आहे.) सायणमाधवांच्या व तत्समकालीनांच्या साहित्यप्रपंचाची मागेच कल्पना दिलेली आहे. या साहित्यप्रपंचाकडे पाहिले तरी दक्षिण भारताच्या तत्कालीन सांस्कृतिक वैभवाची कल्पना येऊ शकते. बुक्कानंतर त्याची पहिली राणी गौरांबिका हिचा पुत्र हरिहर इ. स. १३७७ साली गादीवर बसला. त्याच्या कारकिर्दीत श्रीमन् माधवाचार्यांनी दोन महान् विजय पाहिले. त्याचा सेनापति चन्नाप्पा ओडेयर याने आदोनीवर स्वारी करून तेथे ठाण मांडून बसलेल्या सुलतानाला पिटाळून लावले व हरिहराने लवकरच कोकण यवनाच्या दास्यातून मुक्त केले. या जयशाली घटनांच्या वेळी माधवाचार्य हे जगद्‌गुरु विद्यारण्य झाले होते. आपण लाव-लेल्या साम्राज्यवृक्षाची वाढ पाहात पाहात व पंचदशीसारखे भारतीय अध्यात्माचे अनेक नन्दादीप उजळीत इ.स. १३८६ साली श्रीमद् विद्यारण्य समाधिस्थ झाले. त्यांच्या निधनानंतर लौकरच माधवमंत्र्याने गोवा विमुक्त करून विजयनगरच्या साम्राज्याची सीमा पश्चिमसमुद्राला भिडविली.

श्रीमन्माधवाचार्य विद्यारण्य ही भारताच्या इतिहासातील अपूर्व विभूति होऊन गेली. ज्ञान, तपस्या, विद्वत्ता, कर्तृत्व राज-नीतिपटुता, प्रतिभा या अलौकिक गुणांचा इतका प्रचंड निधि

मानवतेच्या इतिहासात सहसा आढळणार नाही. संन्यास व कर्मयोग यांचे इतके अपूर्व संगमस्थान दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तिमत्त्वात आढळत नाही. श्रीमदाद्यशंकराचार्य व श्रीमदार्य चाणक्य यांच्या विभूतिमत्त्वाचे श्रीमन्माधवाचार्य विद्यारण्य हे जणू संगमस्थान होते. समर्थांच्याही काही शतके पूर्वी त्यांनी अंगीकृत केलेले कार्य इतक्या भक्कमपणे माधवाचार्यांनी पार पाडले आहे. विजयनगरचे साम्राज्य स्मृतिशेष झालेले असले तरी जोवर या देशाचे अस्तित्व आहे व वैदिक धर्माचे अस्तित्व आहे तोवर माधवाचार्यांचे कीर्तिशरीर 'नास्ति तेषां यशःकाये जरामरणजंभयं' अशा स्थितीतच राहील. हिंदुधर्म मृत्युंजय आहे ही इतिहासाची साक्ष आहे. हिंदुराष्ट्र मृत्युंजय आहे हा इतिहासाचा संकेत आहे. माधवाचार्य विद्यारण्य हे मृत्युंजय राहणार हे निर्विवाद आहे. या अवतारी महानुभावाची एक आसनस्थ मूर्ति हंपी येथे स्थापन केलेली आहे. आसनस्थ श्रीमद् विद्यारण्य व्याख्यानमुद्रा धारण करून श्रीचक्रासमोर बसले आहेत अशी त्या मूर्तीची ध्यानमुद्रा आहे. जणू सर्वसमर्थ प्रतापशाली, सर्वमंगल जीवन जगण्याचा ते या राष्ट्राला संदेशच देत आहेत.

□ □ □

प्रकरण सातवे

विजयनगरच्या साम्राज्याची मध्याह्न

विजयनगरच्या साम्राज्यसिंहासनावर एकंदर चार राजवंशांनी राज्य केले. संगम, साळुव, तुळुव व आरवीडु हे ते चार राजवंश होत. साम्राज्याचा प्रारंभ दक्षिणदिग्विजय करणाऱ्या कंपरायाने केला. या महान् हिंदु साम्राज्याने दुसऱ्या साळुव राजवंशातील

द्वितीय राजपुरुष सम्राट् कृष्णदेवराय याच्या वेळी उत्कर्षाची परिसीमा गाठलेली होती. स्वराज्यात शिल्पकला, तत्त्वज्ञान, साहित्य, वैभव व पराक्रम या सर्व दृष्टींनी राष्ट्रजीवन कसे समृद्धीचे शिखर गाठते याचे निदर्शनच कृष्णदेवरायाच्या वेळी निर्माण झाले होते.

इस्लामशी टक्कर देऊन हिंदुत्व जिवंत ठेवणे हे जे विजयनगरचे कार्य ते कंपरायाने दक्षिणेपुरते पूर्ण केले. पण उत्तर सीमेवर होणाऱ्या उपद्रवाला आळा घालण्याचे काम विजयनगरला जन्मभर पुरून उरले. दक्षिणेत सर्वांत प्रथम आक्रमण करणाऱ्या दिल्लीच्या सुलतानांची सत्ता महम्मद तघलकानंतर इतकी खिळखिळी झालेली होती की, दिल्लीपतीकडून दक्षिणेकडे स्वारी होण्याचा संभव महम्मद तघलकानंतर उरलेला नव्हता. महम्मद तघलकानंतर दिल्लीच्या सिंहासनावर आलेल्या फेरोजशहा तघलकाने उत्तरेकडील स्वतःच्या साम्राज्याचे संरक्षण करण्याचे व दक्षिणेकडे ढुंकूनही न पाहण्याचे धोरण स्वीकारले होते. त्यानंतर लवकरच दिल्लीवर समरकंदच्या तैमूरलंगाची जी भयानक स्वारी झाली तिने दिल्लीची सत्ता इतकी खिळखिळी होऊन गेली होती की त्यानंतर जवळ जवळ एक शतकपर्यंत दिल्लीहून दक्षिणेकडे स्वारी होण्याचा संभवही उरला नव्हता. याप्रमाणे दिल्लीपतीचे भय नसले तरी दिल्लीपतीच्या साम्राज्यातूनच फुटून निघालेली एक स्वतंत्र व प्रबल यावनी सत्ता विजयनगरबरोबरच जन्म पावली होती व वाढत होती. ही सत्ता दक्षिणेतच असून तिची राजधानी गुलबर्गा ही होती. ही सत्ता म्हणजे हसन गंगू बहामनी याने स्थापन केलेली बहामनी सत्ता होय. फेरोज तघलकाच्या वेळेपासूनच उत्तरेकडील आक्रमणाचे भय नाहीसे झाल्याचे पाहून दिल्लीच्या साम्राज्यातून फुटून निघालेल्या बहामनी सुलतानाने दक्षिणेकडे आपली सत्ता वाढविण्याचा जोराचा प्रयत्न प्रारंभ केला व या आक्रमणाला पायबंद घालण्यासाठी आपल्या उत्तर सीमेवरील हा अनिवार्य संघर्ष विजयनगरला सतत चालविणे भाग

पडले. विजयनगर व बहामनी राजे यांच्या या संघर्षाचा इतिहास एकतर्फी लिहिलेला आहे. मुस्लिम इतिहासकार फेरिश्ता प्रभृतींनी वारंवार असे दाखविले आहे की, या संघर्षात बहामनी सुलतानांचा नेहमी विजय होई; त्यांनी विजयनगरच्या राजांना खंडणी देणाऱ्या मांडलिकाच्या योग्यतेस पोहोचविले होते. पण हे साफ खोटे आहे. महाराज कृष्णदेवरायाला आजारी स्थितीत रणांगणात नुसते उभे ठाकलेले पाहताच बहामनी सुलतानाने पळ काढला व रामराजाचे चरणचुंबन करून निझामशहाने आपला जीव वाचविला ही गोष्ट ध्यानात घेतली तर विजयाच्या ह्या घोषणा किती एकतर्फी व चुकीच्या आहेत याची कल्पना येते. हरिहररायाच्या सैन्याने विजयनगरच्या भोवती पडलेला सुलतान मुजाहिदचा वेढा उठवून त्याला परत पाठविले व अदोनी येथे बहामनी सुलतानांचा पराभव करून विजयनगरच्या रायाने तुरुष्कांना अदोनीवरून व गोव्यातून हाकलून दिले असे स्पष्ट शिलालेख आहेत. या घटनांच्या प्रसंगीही मुसलमान इतिहासकार विजयनगरच्या राजाकडून खंडणी मिळाल्यामुळे बहामनी सुलतान परत गेला असे लिहू लागले तर त्याला कवडीचीही किंमत देण्याचे कारण नाही हे स्पष्टच आहे.

मुसलमानांच्या निर्विवाद पराभवाची किती तरी उदाहरणे या संघर्षात घडून आलेली आढळतील. उदाहरणार्थ, अदोनीच्या ईशान्येस पानगल नावाचा किल्ला असून त्यावर विजयनगरच्या रायाचे स्वामित्व होते. फिरोझ बहामनीने इ. स. १४१७ मध्ये तो किल्ला घेण्याचे ठरवून त्याला दोन वर्षे वेढा घातला. तो घेणे अशक्य आहे असे दिसून आल्यावर फिरोझ बहामनी परतू लागला. त्यासरशी विजयनगरचा राजा देवराय याने विजयनगर व तेलंगण येथील संयुक्त फौजा घेऊन त्याच्यावर इतक्या जोराचा हल्ला चढविला की मुस्लिम सैन्याची दाणादाण होऊन फिरोझ बहामनी पळून गेला व त्याचा मुख्य सेनापति ठार झाला. विजयी हिंदूंनी त्याचा पाठलाग करून त्याचा प्रदेश उद्ध्वस्त केला व

सहस्त्रावधि यवनांचा पराभव केला. पुढे या धक्क्याने फिरोझला मृत्यु आला. अशा या पराक्रमी देवरायाने आपली मुलगी सुलतानाला दिली होती असा खोटा प्रचार करावयासही फेरिश्ताला दिक्कत वाटत नाही !

या सर्व घटनांचा विचार केला तर आंध्र युनिव्हर्सिटीतील श्री. गुर्ती व्यंकटराव यांच्या निर्णयावर कोणालाही येणे भाग पडेल. ते लिहितात की, 'बहामनी सुलतान व विजयनगरचे राज्य यांची युद्धे अखंड किंवा अतिशय परिणामकारक अशी केव्हाच झाली नाहीत. जितक्या वेळा सुलतान जय पावले, बहुतेक तितक्याच वेळा ते पराभव पावले. पहिला बुक्क किंवा पहिला देवराय यांजवर मिळविलेल्या जयापेक्षा मुजाहिद शहा व फिरोझ शहा यांचे त्यांनी केलेले पराभव कमी तीव्र नव्हते. तरीही रायांनी सुलतानावर कोणत्या अटी लादल्या याची माहिती फेरिश्ता व अली हे मुसलमान इतिहासकार मुळीच देत नाहीत. सुलतानांना विजयनगर हे बळकट स्थळ केव्हाच घेता आलेले नाही; ते दुर्भेद्य होते. तोवर सुलतानास वार्षिक खंडणी भरण्याचे रायांना काही कारण नव्हते. या गोष्टीकडे हे पश्चात्कालीन बखरकार दुर्लक्ष करतात. समकालीन परदेशी प्रवासी विजयनगरच्या राज्याच्या भरभराटीची व प्रभावाची साक्ष देतात, व बहामनी सुलतानांना रायांनी खंडणी भरल्याचें त्यांपैकी कोणीच सांगत नाही. वस्तुस्थिति अशी दिसते की, त्या दोहोंपैकी कोणतेही एक राज्य दुसऱ्यास मांडलिक बनविण्यास असमर्थ होते व तंटा बहुतकरून प्रदेशाबद्दल असे. बहामनी सुलतान प्रबल झाले की ते तरवारीच्या जोरावर रायाकडून द्रव्य उकळीत. रायांनी खंडणी म्हणून हे द्रव्य केव्हाच दिले नाही. वार्षिक खंडणी म्हणून सुलतानांच्या खजिन्यात भरणा करण्याची तर गोष्टच बोलण्यास नको. आपल्या सामान्य प्रजाजनांची लूट व कत्तल थांबविण्यासाठी शत्रूस दिलेला पैसा यापलीकडे ही संपत्ति देण्याबाबत त्यांची निराळी कल्पना नव्हती. मोठेपणाच्या कल्पनेने ग्रासले गेलेले

मुसलमान बखरकार या व्यवहारास खंडणी हे मोठे नाव उगीचच देत असतात,' – (विजयनगर स्मारकग्रंथ, पृष्ठ २८१)

विजयनगरचा इतिहास वाचताना शिलालेख, दानपत्रे आदि तत्कालीन उपलब्ध अस्सल ऐतिहासिक पुराव्यावरच भर ठेवणे कां आवश्यक आहे हे यावरून लक्षात येईल. पहिल्या संगम राजघराण्याची कारकीर्द एका शतकाहून अधिक टिकली. या काळामध्ये विजयनगरवर उत्तरेकडून मुसलमानांचे हल्ले होत असत. कधी विजयनगरच्या राजांनी कुरापत काढल्यामुळे तर कधी स्वतःच्याच स्फूर्तीने हे हल्ले होत. पण या युद्धात दोनतीनदाच विजयनगरला काय ती माघार घ्यावी लागली. तेवढी सोडली तर विजयनगरच्या विक्रमशाली सैन्याने आपली सीमा उत्तम प्रकारे संभाळली होती. या सतत युद्धामुळे हिंदूंची प्रतिकारशक्ति वाढली व दुसऱ्या देवरायाच्या कारकिर्दीत सैन्याची नव्या पद्धतीवर रचना करण्यात येऊन साम्राज्याच्या अंतर्गत व्यवस्थेचे व संघटनेचे कार्य सुरू झाले. मुस्लिम सत्तांच्या काळात व युद्धकाळात जी अव्यवस्था माजली होती ती नष्ट करून जुन्या हिंदुपद्धतीनुसार साम्राज्यात संपूर्ण सुव्यवस्था निर्माण करण्यात आली. परंपरागत चालीरीतींचे आपण पुरस्कर्ते आहोत असे या साम्राज्याचे संस्थापक व त्यांच्या नंतरचे राजे अभिमानपूर्वक सांगत असत. परंपरागत तत्त्वांचा त्यांनी इतक्या कसोशीने व उत्कटत्वाने मान राखला की त्यामुळेच ते जनतेतील सर्व थरांत प्रिय झाले. साम्राज्यसंस्थापकांनी खेड्यांत चालू असलेली ग्रामसंस्थेची घटना बुद्धया कधीही बदलली नाही. आज खेड्यांच्या राज्ययंत्रांतील लोकसत्तात्मक प्राण व स्थानिक स्वायत्तताही जर नाहीशी झाली असली तर त्याचा दोष विजयनगरच्या राजांना लावता येणार नाही. जुन्या सनदा नव्या करून देणे, शहरे व प्रांत यांच्या नव्या नावांबरोबर जुन्या नावांचाही उल्लेख करणे, प्रांतांचे जुने विभाग कायम ठेवणे, जुनी चलनी नाणी चालू ठेवणे, ही कृत्ये विजयनगरच्या

राजांनी प्रजाजनांची मने दुखविली न जावी व जुन्या राजघराण्यांचा आदर राखला जावा याच हेतूने केली. धार्मिक बाबतीत राज्यकर्त्यांनी तटस्थपणा ठेवला. तसा तो सामाजिक बाबतीतही ठेविला. सामाजिक बाबतीत या राज्यकर्त्यांनी जर कधी हात घातला असला तर तो सर्वांनी शांततेने रहावे या हेतूनेच घातला असेल. केव्हा केव्हा काही बाबींपुरते कायदेही त्या सरकारने केले आहेत. इ. स. १४२५ मध्ये पडईविडु राज्य (हल्लीचा अर्काट जिल्हा) येथील कानडी, तामीळ, तेलगू व गुजराथी या पोटजातींचे ब्राह्मण अर्क पुष्करणी येथील गोपीनाथाच्या देवालयात देवासमोर जमले. त्या सर्वांनी एक पत्र लिहून काढले, व जे ब्राह्मण कन्यादानाशिवाय इतर पद्धतीने लग्न करतील ते राजाकडून शिक्षेस पात्र होतील व जातिबहिष्कृत करण्यात येतील असे घोषित केले. अशासारख्या महत्त्वाच्या बाबतीत मात्र राज्यकर्ते हात घालीत असत. हुंड्याची पद्धत, तिचे भयंकर परिणाम व ते थांबविण्याकरिता या राजांनी केलेले प्रयत्न यांचे दाखले जुन्या कागदपत्रांतून सापडतात. या वेळी साम्राज्याचा विस्तार दक्षिणेकडे वाढून सीमेपर्यंत सर्व दक्षिण द्वीपकल्पाचा त्यात समावेश होऊ लागला होता. दुसऱ्या देवरायाच्या कारकिर्दीत समुद्रातील वाहतुकीवर व व्यापारावर देखरेख ठेवण्याचे काम लव-कण उपाख्य लक्ष्मण या स्वतंत्र अधिकाऱ्याकडे देण्यात आले. त्याला दक्षिण समुद्राचा स्वामी अशी पदवी होती. परंतु या वेळी किंवा पुढे केव्हाही विजयनगरचे आरमार किंवा व्यापारी जहाजे अशी कधीच नव्हती. पूर्वी चोल राजांची व नंतर पांड्यांचीही जलयाने होती. विजयनगरची मात्र जहाजे नसावी हे थोडे चमत्कारिक दिसते. डॉ. एस. कृष्णस्वामी अय्यंगार यांनी याचे कारण असे उल्लेखिले आहे की, "किनाऱ्यावरील व्यापार मार्कोपोलो हिंदुस्थानात आला त्या वेळेपासूनच मुसलमानांच्या हाती जाऊ लागला होता. तो आता पूर्णपणे मुसलमानांच्या हाती गेला असावा व त्यामुळेच विजयनगरला जहाजे ठेवण्याची आवश्यकताच भासली

नसावी. हे एक वैगुण्य वगळले तर साम्राज्याची अंतर्गत व्यवस्था उत्तम प्रकारे करण्यात आली होती.

पहिल्या संगम राजवंशाचे कार्य दक्षिण भारत विमुक्त करणे, उत्तरसीमा नीट संभाळणे व साम्राज्याची योग्य संघटना करून राज्यकारभार सुरळीत धर्तीवर आणणे हे होते. तसेच जुन्या हिंदुपद्धतीप्रमाणे सर्व विद्या व विशेषत: धर्मविषयक ज्ञान गुरुशिष्य-परंपरेने चालत असे. परचक्राच्या वावटळीत व युद्धाच्या धामधुमीत ही परंपरा टिकणे अशक्य आहे हे ओळखून साम्राज्याच्या उदया-बरोबर राज्यातील सर्व विद्वानांना एकत्रित करून ग्रंथनिर्मितीच्या द्वारे या ज्ञानाच्या संरक्षणाचा व संवर्धनाचा भक्कम प्रयत्नही या पहिल्या राजवंशाकडून झाला. येथे या राजवंशाचे काम संपले. हा राजवंश इ.स. १३३६ ते १४८७ पर्यंत टिकून पुढे नष्ट झाला. या राजवंशातील शेवटचा राजा दुसरा विरूपाक्ष हा इ.स. १४६५ मध्ये गादीवर आला. हा फार विक्षिप्त व क्रूर होता. मदिरा व मदिराक्षी यांखेरीज त्याला कशाचीही चाड नव्हती. त्याच्या कारकिर्दीत साम्राज्यावर अनेक संकटे कोसळली. एकदा भटकळ येथील अरब व्यापाऱ्यांवर त्याचा रोष होऊन त्यांची सरसकट हत्या करण्याची आज्ञा त्याने आपल्या होनावर येथील अधिकाऱ्यांना दिली. दहा सहस्र लोक या आज्ञेने प्राणास मुकले. त्याच्या या कृत्याचा सूड घेण्याच्या हेतूने इ. स. १४६९ मध्ये महम्मदशहा बहामनीच्या आज्ञेवरून त्याचा प्रधान महम्मद गवान याने गोव्यावर स्वारी करून गोवा व कोकणपट्टी विजयनगरच्या साम्राज्यातून हिसकावून घेतले. याच सुमारास मदुरेच्या पाण्ड्य राजानेही उचल घेऊन कांचीवरम्‌पर्यंत चाल करून सर्व प्रदेशाची धुळधाण केली. महम्मदशहाने इ. स. १४८० मध्ये राजमहेन्द्री व कोंडापल्ली घेऊन कोंडवीड येथील भव्य देवालयांचा नाश केला व मशीद बांधली. मशिदीच्या स्थापनेच्या वेळी काही ब्राह्मणांना आपल्या हाताने ठार करून त्याने गाझी ही पदवी धारण केली

होती. यानंतर सुलतानाने दक्षिणेस मालूर व कांचीवरम्‌पर्यंत दौड करून कांचीवरम् लुटून फस्त केले. सर्व दिशांनी सारखा पराभव होत राहिल्यामुळे विरूपाक्षाविरुद्ध जिकडे तिकडे असंतोष माजला व त्यातच त्याच्याच ज्येष्ठ पुत्राने त्याचा वध केला. या मुलाने राज्यपद नाकारल्यामुळे त्याचा धाकटा भाऊ पदेयराय हा गादीवर बसला. तोही आपल्या बापाप्रमाणेच व्यसनसागरात निमग्न झाल्यामुळे राजास पदच्युत करून राजघराण्यातील दुसऱ्या कुटुंबातील एक पुरुष नरसा ऊर्फ नरसिंह हा इ.स. १४८६ मध्ये राजा झाला. याला साळुव नरसिंह असे म्हणतात. साळुव ही सैनिकी पदवी आहे.

साळुव राजघराणे

साळुव ही पदवी नरसिंहाच्या एका पूर्वजाने मिळविली होती. या वेळी विजयनगरच्या राज्यात जसे बखेडे सुरू झाले होते तसेच बहामनी राज्यातही सुरू झाले असल्यामुळे विजयनगरच्या दुफळीचा विशेष लाभ मुस्लिम सत्तेला घेता आला नाही. याच सुमारास कलिंग प्रांतात म्हणजे आजच्या ओरिसा प्रांतात क्रांति होऊन कपिलेश्वर नावाच्या राजाने गादी बळकाविली होती. कपिलेश्वर व त्याचा मुलगा पुरुषोत्तम यांनी पूर्व किनाऱ्याने राजमहेन्द्रीपर्यंतचा प्रदेश जिंकून नंतर कृष्णाकाठाने वर येत महत्त्वाची नाक्याची ठिकाणे ताब्यात घेऊन ते दक्षिणेकडे विजयनगरपर्यंत राज्यात उतरले व तिरुअण्णामलईच्या आसपासपर्यंत म्हणजे अर्काट जिल्ह्यापर्यंतचा प्रदेश त्यांनी जिंकला. ओरिसाच्या कपिलेश्वराच्या ह्या स्वाऱ्या विजयनगर येथील क्रांतीच्या काही दिवस पूर्वीच सुरू झाल्या होत्या; व त्यामुळेच आपल्या राजाच्या दुबळेपणाची चीड येऊन साम्राज्याची पिछेहाट थांबविण्याच्या निश्चयाने साळुव नरसिंहाने साम्राज्याची सूत्रे आपल्या हाती घेतली होती. म्हणूनच ह्या राज्यक्रांतीच्या वेळी विजयनगरची प्रजा साळुव नरसिंहाच्या पाठीशी उभी राहिली. बहामनी सुलतानांनीही कपिलेश्वराप्रमाणे

चढाई करून कृष्णा व तुंगभद्रा ह्या नद्यांमधील विजयनगरचा प्रदेश गिळंकृत केला होता. नरसिंहाने राज्यावर येताच प्रथम कपिलेश्वराने बळकाविलेला प्रदेश मोकळा केला. त्यामुळे विजय-नगरचे लोकमत त्याला पूर्णपणे अनुकूल झाले. स्वतःचा मुलगा राज्यावर यावा अशी त्याची इच्छा होती. पण तो तितकासा कर्तृत्ववान् नव्हता. बहामनी सुलतानाकडून आपला गेलेला प्रदेश परत मिळविण्यापूर्वीच नरसिंहाला मृत्यूने गाठले. मृत्युपूर्वी राज्यकारभार व युद्धे करण्याचे दायित्व आपला विश्वासू व शूर सेनापति नरसा नायक ह्याच्यावर त्याने सोपविले व मुलाला त्याच्या स्वाधीन केले. नरसानेही आपल्या धन्याच्या मुलास गादीवर बसवून अनेक संकटे सोसूनही धन्याची आज्ञा भक्तिपूर्वक पाळली. नरसाचा मुलगा नरसिंह हाही आपल्या पित्याप्रमाणेच शूर व कर्तृत्ववान् होता. त्याने विजयनगरचा गेलेला बहुतेक प्रदेश परत मिळविला, पण दुबळ्या राजाच्या सिंहा-सनाला संभाळण्याचा व्यर्थ भार उचलण्याऐवजी या घराण्याचा शेवटचा राजा इंमडी नरसिंग याला पदच्युत करून इ. स. १५०४ मध्ये वीर नरसिंहराय हा स्वतःच गादीवर बसला. हा तुळुव राज-वंशाचा पहिला पुरुष होय. याने राज्यारोहणाच्या पहिल्याच वर्षी विजयनगरवर चालून आलेल्या बहामनी सुलतानाचा पराभव केला. तो इतका खरपूस होता की, सुलतान मोहम्मद शहाला दाती तृण धरून पळून जावे लागले. वीर नरसिंहाला आयुष्य मात्र फारच थोडे लाभले. केवळ चारच वर्षे राज्यकारभार करून इ. स. १५०९ मध्ये तो दिवंगत झाला. त्याच्या मागून त्याचा धाकटा बंधु कृष्णदेवराय हा १५०९ मध्ये गादीवर बसला. विजयनगरच्या हिंदुसाम्राज्याचे सुवर्णयुग म्हणजे कृष्णदेवरायाचा राज्यकाल होय. या साम्राज्याचा मध्याह्नकाल म्हणजे कृष्णदेवरायाचा राज्यकाल असे इतिहासकार वर्णन करतात. विजयनगरच्या साम्राज्याच्या स्थापनेचा संपूर्ण हेतु त्याच्या समयी सफळ झाला, व पराक्रम यश, वैभव, कला, साहित्य, पांडित्य इत्यादि गोष्टींचा परमोत्कर्ष

होऊन, समर्थ वैभवशाली व कल्याणमय हिंदुराष्ट्राचे विकसित स्वरूप त्याच्या काळी प्रकट झाले.

सम्राट् कृष्णदेवराय

सम्राट् कृष्णदेवरायाचा राज्यकाल इ. स. १५०९ ते १५३० पर्यंत होता. पराक्रम, पांडित्य, प्रतिभा, राजकारण, प्रजावात्सल्य, गुणग्राहकता, शालीनता, कलात्मकता व वैभव या अलौकिक व दुर्लभ गुणसमुच्चयाचे ते निवासमंदिर असून सम्राट् समुद्रगुप्त, हर्षवर्धन, अशोक, चंद्रगुप्त यांच्या योग्यतेचा तो होता. लोक-कल्याणाच्या कसोटीच्या दृष्टीने त्याने वेळोवेळी काढलेल्या राजाज्ञा व त्याचे काही उद्गार या दृष्टीने मननीय आहेत. त्यातील काही येथे उद्धृत करतो. "राजाने आपल्या उत्पन्नाचा चौथा हिस्सा दानधर्म व उपभोग यांत खर्च करावा. निम्म्या उत्पन्नातून सैन्य ठेवावे व उरलेला चौथा हिस्सा खजिन्यात जमा करावा. हत्ती व घोडे विकत घेणे; त्यांना खाऊ घालणे, सैन्य बाळगणे, देव व ब्राह्मण यांची पूजा करणे व स्वतः जरूर त्या गोष्टीचा उपभोग घेणे या कामी खर्च होणारा पैसा अनाठायी जात नाही." "टाकी आणि तलाव बांधून सरकारनेच पाण्याची सोय केली पाहिजे". "गरीब रयतेला जमिनी हलक्या दराने द्याव्यात कारण त्यामुळेच अखेर खजिन्यात पैशाची भर पडेल." प्रजापालन, धर्मपालन व इतरांना धर्मप्रमाणे वागावयास लावणे ही राजाची कर्तव्ये होत.

पराक्रम व कर्तृत्व

सम्राट कृष्णदेवरायाचा इतिहास फार त्रुटित स्वरूपात मिळतो. त्याच्या पित्याचे नाव नरसा व आईचे नाव नागलादेवी. तो साम्राज्य सिंहासनावर येताच त्याचे वर्चस्व झुगारून देण्या-साठी जिकडे तिकडे मांडलिकांची बंडे उद्भवली. त्या वेळी बहामनी राज्यात अंतःस्थ कलह चालू होते व ओरिसाचा राजा विजयनगर-वर चालून येण्याच्या सिद्धतेत होता. कृष्णदेवरायाने प्रारंभीची दीड दोन वर्षे कसल्याही प्रकारची हालचाल न करता युद्धाच्या

कडेकोट सिद्धतेत घालविली. इ. स. १५१० मध्ये युसुफ आदिल-शहाच्या मृत्यूनंतर त्याचा दिवाण कमालखान व अमीरबरीद यांनी त्याच्या प्रदेशाची आपापसांत वाटणी करण्याचे कारस्थान चालविले होते. त्याची कुणकूण लागताच उत्तरेकडील आपले सदाचे शत्रु असणाऱ्या बहामनी राज्याच्या तुकड्यांना शह बस-विण्यासाठी व आदिलशहाच्या तावडीतून गोवा मुक्त करण्यासाठी त्याने पोर्तुगीजांशी समान शत्रुमित्र-संधि करून त्यांना आपल्या बाजूला वळविले व प्रथम साम्राज्यातील अंतःस्थ बंडाळी मोडून काढून त्याने ते निर्वेध केले. उम्मतूर (म्हैसूरजवळ) शिवसमुद्रम् (कावेरीच्या काठी) इत्यादि ठिकठिकाणच्या बंडखोरांचा निःपात करून त्याने श्रीरंगपट्टण जिंकून तेथे आपला प्रतिनिधि नियुक्त केला. याच सुमारास आदिलशाही प्रदेशाची वाटणी करण्याचे कमाल व बरीद यांचे प्रयत्न फसून आपापसांत भांडणे सुरू झाल्याचे पाहून कृष्णदेवरायाने त्याचा लाभ करून घेण्यास्तव विजापूरवर चढाई केली. सम्राट् आलेला पाहताच शिबंदी पटापट किल्ले सोडून पळून गेले व नेहमीच्या भांडणाचा विषय असलेले मुद्गल, रायपूर हे किल्ले व रायपूरचा दुआब केवळ दराऱ्याने विजय-नगरच्या अधीन झाला. उत्तरसीमेची पूर्ण व्यवस्था करून व ओरिसाच्या राज्यावर चढाई करून कृष्णदेवरायाने इ. स. १५१३ मध्ये उदयगिरीवर विजय मिळविला. इ. स. १५१४ मध्ये कल्याणी व कलबुर्गा जिंकून रायाने जमखंडी येथे निजामशहाला परा-भवाची धूळ चारली. १५१५ मध्ये कृष्णेच्या मुखाजवळील कोंड-वीडचा दुर्ग जिंकून ओरिसाचा राजा गजपति प्रतापरुद्र याचा संपूर्ण पराभव केला. क्रमाक्रमाने बेझवाडा, कोंडापल्ली, राजमहेन्द्री हे दुर्ग जिंकून तो पश्चिम तेलंगण प्रांतात शिरला, व इन्द्रकोंडा, नलकोंडा, देवरकोंडा इत्यादि महत्त्वाचे दुर्ग जिंकून वरंगळचा सुभेदार शिकतखान याला रणात धूळ चारली. ओरिसाचा राजा प्रतापरुद्र गजपति याने कृष्णदेवरायाशी निर्णायक युद्ध करण्यासाठी पोट्टनूर येथे प्रबल सेना एकत्रित केली. पण ऐन वेळी आपल्या

सरदारांत फितुरी असल्याच्या संशयावरून युद्ध न करता तो पळून गेला. हा अनपेक्षित विजयलाभ मिळाल्याचे स्मारक म्हणून कृष्णदेवरायाने त्या जागी एक विजयस्तंभ उभारला. कृष्णदेवरायाशी चालू असलेल्या संघर्षात आपले राज्यच संपूर्ण नष्ट होईल या भयाने प्रतापरुद्र गजपतीने आपल्या मुलीशी त्याचा विवाह करून नवे नाते जोडले. या नव्या संबंधाने रायाने कृष्णेच्या अलीकडील जिकलेला सर्व प्रदेश आपल्या सासऱ्याला परत दिला. या विजययात्रेतील सफलतेविषयी परमेश्वराचे उतराई होण्यास्तव धार्मिक हृदयाच्या या रायाने इ. स. १५०६ मध्ये रामेश्वरपर्यंत तीर्थयात्रा करून अपार दानधर्म केला.

रायचूर व मुदगल हे किल्ले व रायचूरचा दुआब यांच्यावर स्वामित्व मिळविणे म्हणजे आजवर टिकून धरलेले बहामनी राजांचे नाकच कापणे होते. विजापूरच्या आदिलशहाच्या अंतःकरणात हा पराजय काटाप्रमाणे सलत होता. त्याने इ. स. १५२० मध्ये रायचूरवर मोठ्या सिद्धतेनिशी स्वारी केली. पण कृष्णदेवरायाने या युद्धात त्याचा सदाची आठवण राहण्यासारखा पराभव तर केलाच; पण त्याला विजयनगरच्या हिंदु सिंहासनाचे मांडलिक करावे म्हणून मुद्गलदुर्गाच्या मार्गाने रायाने विजापूरच्या सीमेत आपले सैन्य घुसविले. वाटेत फिरोजाबाद व सागर लुटून त्याने राजधानी कलबुर्गा जिंकली. तीन राजपुत्रांना पकडून त्यांपैकी एकाला सिंहासनावर बसवून दुसऱ्या दोघांना त्याने आपल्याबरोबर विजापूरला नेले व विजापूर जाळून सभोवारचा प्रदेश उद्ध्वस्त केला. त्यानंतर काही वर्षे रायाकडे ढुंकूनसुद्धा पाहण्याचे आदिलशहाला धैर्य झाले नाही. यानंतर इ.स. १५२९ मध्ये कृष्णदेवराय फार आजारी पडला. या स्थितीत तो युद्धाला येणार नाही अशा समजुतीने आदिलशहाने पुनश्च रायचूरवर स्वारी केली. पण रणांगणावर कृष्णदेवरायाला नुसते उभे ठाकलेले पाहताच सारे अवसान गळून, एकही शस्त्र उचलले गेले नव्हते तोंच आदिलशहा जीव घेऊन पळून गेला. विजयनगरच्या

साम्राज्याकडे कोणीही वक्र दृष्टीने पाहू नये असा दरारा कृष्णदेव-रायाने आपल्या पराक्रमाने उत्पन्न केला होता व तो जिवंत असे-पर्यंत तो कसा टिकून होता याचे उदाहरण म्हणजे हे आदिलशहाचे पलायन होय. पूर्वीचा संपूर्ण प्रदेश जिंकून त्याने साम्राज्याची सीमा कृष्णातीराला तर भिडविलीच; पुढेही दिग्विजय करीत थेट सिंहाचलम् व कटकपर्यंत त्याने आपल्या साम्राज्याचा विस्तार केला. मुसलमानांना पराभूत करून त्याने कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्यांमधील प्रदेश मिळवून रायचूर दुआब खालसा केला व आपल्या वाटेस सहसा कोणी जाणार नाही इतका वचक निर्माण करून उत्तर सीमेसंबंधात विजयनगरला त्याने सुरक्षितता प्राप्त करून दिली ही त्याची सर्वात महत्त्वाची कामगिरी होय. आपल्या पूर्वीच्या सम्राटांचे स्वप्न त्याने या कृत्याने साकार केले. पश्चिम किनाऱ्या-जवळच्या अंकोला नगरापासून रायचूरपर्यंत एक रेषा काढून ती कृष्णानदीच्या ओघाबरोबर तिच्या मुखापर्यंत मिळविली तर ती कृष्णदेवरायाच्या राज्याची उत्तर सीमा म्हणता येईल. मलबार किनारा वगळून ह्या रेषेच्या दक्षिणेकडील द्वीपकल्प म्हणजे हे साम्राज्य होय. त्याच्या साम्राज्याचे स्वाभाविक तीन विभाग पडत. एक पश्चिम घाट आणि पश्चिम समुद्र यांमधील कानडी किनारा, दुसरा पश्चिम आणि पूर्वघाटामधील दक्षिणचे पठार व तिसरा कारोमांडेल किनारा. कृष्णदेवरायाच्या राज्यातील लोक-संख्या १ कोटी ८० लक्ष असावी असा संशोधकांचा तर्क आहे.

व्यक्तिजीवन

पेस नावाच्या तत्कालीन प्रवाशाने लिहिले आहे : "हा राजा साधारण मध्यम उंचीचा, गौरवर्णाचा असून त्याची शरीरयष्टि चांगली होती. त्याची गणना कृश माणसांपेक्षा स्थूल माणसांतच होत असे. त्याच्या तोंडावर देवीचे वण असून त्याचा दरारा सर्व लोकांवर असे. त्याचा स्वभाव आनंदी व विनोदप्रिय होता. परकीय राष्ट्रांतील लोकांची चांगली बूज ठेवून त्यांची संभावना करण्या-

कडे त्याचा विशेष कल असे व अशी माणसे कोणत्याही श्रेणीची असली तरी त्यांची माहिती तो मोठ्या आस्थेने विचारी असे सांगतात. त्याची राज्यपद्धति व न्यायपद्धति विशेष चांगली होती. ऐन तारुण्यात त्याला व्यायामाचा नाद होता. कुस्ती व घोड्यावरील रपेट हे त्याचे विशेष आवडीचे व्यायामाचे प्रकार होत. पारिजातापहरण या काव्याचे महत्त्व विजयनगरचा इतिहास उलगडण्याच्या दृष्टीने संशोधक जगतात विशेष मानण्यात येते. त्या काव्यात, कृष्णदेवरायाला पांडवांतील नकुलाइतके अश्वविद्येचे ज्ञान होते असे म्हटले आहे. (स. ७ श्लोक ९२) सकाळी सूर्योदयापूर्वी उठून तो अंगाला तेल लावी व ते तेल जिरे-पर्यंत घोड्याची रपेट करी. कृष्णदेवरायाच्या व्यायामाचे पेस पुढीलप्रमाणे वर्णन करतो : "राजा सकाळी उठल्याबरोबर एक भांडे तिळाचे (जिजेलीचे) तेल पीत असे व सर्व अंगाला तेंच तेल लावी. नंतर मातीचे मोठमोठाले गोळे हातात घेऊन तो लंगोट कसून वजन उचलण्याचा व्यायाम करी, व दांडपट्टा खेळून अंगाचे तेल जिरवी. हे झाल्यावर आपल्या पदरच्या एखाद्या पहिलवानाशी हा कुस्ती खेळे व नंतर घोड्यावर बसून इकडे तिकडे रपेट करी. हे सर्व सूर्योदयाच्या पूर्वी व्हावयाचे. नंतर राजाने स्नानास उठावयाचे असा क्रम असे. तिरुमलांबा, अन्नपूर्णा व कमला अशा त्याच्या तीन राण्या असून त्यांतील अन्नपूर्णा ही ओरिसाचा राजा प्रतापरुद्र गजपति याची कन्या होय. कृष्णदेवरायाच्या राहण्याच्या महालाचे नाव मलयकूट असे होते. प्रासादाच्या उंचीवरून हे नाव पडले असावे. त्याच्या राजसभेचे नाव भुवनविजय असे होते. साधा व पांढरा शुभ्र पोशाख हे त्याचे वैशिष्ट्य होते. त्याच्या अंगावर सोन्याची व गुलाबाची फुले असत. गळ्यात हिऱ्याचा कंठा व डोक्याला जरतारी पगडी असे.

लोकप्रियता व औदार्य

कृष्णदेवराय हा आपल्या प्रजेचा अत्यंत आवडता राजा होता. त्याची प्रजा तामीळ, तेलगू व कर्नाटकी अशी त्रिविध होती. पण

समानतेच्या पायावर साम्राज्यातील सर्व घटकांचे त्याने आदर्श एकसूत्रीकरण करून दाखविले. आंध्र, कन्नड व तामीळ या तिन्ही लोकांना समानतेने वागवून त्यांच्या सहविचाराने त्याने राज्य चालविल्यामुळे आपल्या या सम्राटाचा गौरव करण्याची त्यांच्यामध्ये एक प्रकारे अहमहमिका लागून राहिलेली दिसते. तामीळ लोकांनी त्याला आपला रायर, तेलगू लोकांनी आपला रायलू व कर्नाटकी लोकांनी त्याला आपला रायरू म्हणून आपापल्या वैशिष्टयपूर्ण भाषेत संबोधिले आहे. कृष्णदेवरायाने आपल्या राज्याच्या अंतर्गत व्यवस्थेचे धोरण आखताना प्रजापालन, धर्मपालन, कर्तव्यपालन या संबंधात सर्वांवर समान करडे नियंत्रण व दया आणि न्याय यांची व्यवहारात योग्य सांगड घालणे ही तत्त्वे आचरणात आणलेली होती. त्याच्या दिग्विजयाच्या वेळच्या शत्रूशी झालेल्या व्यवहारातही त्याचा सांस्कृतिक आदर्श व त्याच्या हृदयाची श्रीमंती प्रत्ययास येतात. वारंवार आगळीक करणारा कलिंग देशाचा (ओरिसा) राजपुत्र वीरभद्र याला त्याने पकडूनही जीवदान दिले व सभ्यतेने वागविले. उम्मतूर प्रदेश जिंकल्यावर तेथील राजवंश नष्ट न करता आपले मांडलिक म्हणून त्याने त्यांना पुनश्च त्यांच्या वंशपरंपरागत सिंहासनावरच सन्मानाने प्रतिष्ठापित केले. त्याच्या हृदयाच्या उदात्ततेचे व औदार्याचे एक वर्णन रायचूरच्या लढाईच्या वेळी न्युनिझ या परकीय प्रवाशाने केलेल्या वर्णनात पहावयास सापडते. या युद्धात बहामनी शत्रूंचा पराभव केल्यावर कृष्णदेवरायाच्या सेनानींनी मुसलमानांचा पाठलाग नदीतीरापर्यंत करून त्यांची भयानक पारध सुरू केली. पण सम्राटाच्या दयापूर्ण हृदयाला ती गोष्ट बरी वाटली नाही. त्याने तत्काळ तो संहार थांबविला. त्याचे सेनानी संधीचा लाभ घेऊन शत्रूचा संपूर्ण निःपात करण्याची आज्ञा द्यावयास त्याला आग्रह करीत होते, पण त्याने ती गोष्ट नाकारली. स्वतःच्या सामर्थ्याचा त्याला पूर्ण आत्मविश्वास होता. एका वेळी सहा लक्ष पदाति, साठ सहस्र अश्वदळ, व दोन सहस्र गजसैन्य रणांगणावर उभे

करण्याचे त्याचे सामर्थ्य होते व त्याचा हा आत्मविश्वास त्याने आजीवन खरा करून दाखविलेला आहे. त्यामुळे मर्यादा पुरुषोत्तम श्रीरामचंद्रांची परंपरा पुनरुज्जीवित करू इच्छिणाऱ्या या सम्राटाने ते मानवताविरोधी कृत्य करावयास मुळीच संमति दिली नाही. कृष्णदेवरायाच्या राज्यकालाचा पूर्वार्ध साम्राज्य सुसंघटित करण्यात गेला व उत्तरार्ध कला, वाङ्मय व शिल्प यांची अभिवृद्धि व राज्याचे वैभव वाढविणे यात खर्ची पडला. तुंगभद्रा नदीवरचा पूल, साम्राज्यातील पाटबंधाऱ्यांची कामे, पाण्यासाठी जागोजाग निर्माण केलेली विस्तीर्ण व खोल अशी अनेक तळी, ही कृष्णदेवराय साम्राज्यातील शेतीची साधनें व संपत्ति यांच्या समृद्धीसाठी किती दक्षता घेत असे याची निदर्शकच होत.

नागपूरच्या दक्षिणेस कृष्णदेवरायाने एक मोठा तलाव बांधलेला आहे. या तलावाची उपयुक्तता व सम्राटाची लोककल्याणाची तळमळ यांचे वर्णन करताना न्युनिझ म्हणतो : या पाण्यामुळे त्याने शहरात पुष्कळच सुधारणा केल्या व बागांना आणि भाताच्या शेतांना पाणी मिळण्यासाठी पुष्कळ पाट बांधले. जमिनीच्या सुधारणेसाठी राजाने लोकांना ९ वर्षे जमिनी फुकट दिल्या. त्यामुळे २० सहस्र परडोई इतका वसूल झाला. कोरगाल येथे राजाने बांधलेल्या मोठ्या धरण व पाटांपैकी बसवन्नापाट अजूनही उपयुक्त व महत्त्वाचा आहे.

भौतिक वैभवश्री

कृष्णदेवराय याच्या काळी विजयनगरचे वैभव कळसास पोहोचले होते. तत्कालीन भारत व युरोप यांच्यामधील औद्योगिक स्थितीविषयी लिहिताना मूरलंड म्हणतो : "माझ्या मते हल्लीपेक्षा त्या वेळी उद्योगधंद्याचे बाबतीत हिंदुस्थान पश्चिम युरोपपेक्षा बराच पुढे गेला होता याबद्दल वाद नाही." कापडाचे समृद्ध कारखाने व विपुल खनिज संपत्ति यांची तत्कालीन चित्तवेधक वर्णने आढळतात. रायाच्या राज्यसभेतील नृत्यांगना फारच

श्रीमंत होत्या. त्या डोक्यापासून पायापर्यंत हिऱ्यामोत्यांचे दागिने घालीत. प्रत्येक दागिन्यांचे बारीकसारीक वर्णन करून पेसने म्हटले आहे, 'या स्त्रियांच्या अंगावरील दागिन्यांचे मूल्य कोण सांगू शकेल! दागिने घालण्याचा प्रघात इतका होता की, घोडे व हत्ती यांनासुद्धा दागिन्यांनी मढविण्यात येई. रत्नजडित सोन्या-चांदीचे पत्रे हत्तीघोडयांच्या मस्तकांना लावीत असत. सैनिकांची धनुष्ये सोन्याचांदीच्या पत्र्यांनी मढविलेली असत. सैन्याची दहा-दहा व वीस वीस लक्ष संख्या ध्यानात घेतली तर ह्या धातुकामा-मुळे किती माणसांना व्यवसाय मिळून त्यांचे सन्मानाने पोषण होई याची कल्पना करिता येते. सुगंधी द्रव्ये, फुले व अत्तरे यांची लोकांना अतोनात आवड असून विजयनगरमधील व्यापाऱ्यांचा तो महत्त्वाचा व्यवसाय होता. सैनिक व श्रमजीवी वर्ग यांचे वेतन तत्काळ देण्याच्या नियमामुळे कृष्णदेवराय त्या वर्गात अत्यंत लोकप्रिय होता. बारबोसा नावाचा परकीय प्रवासी लिहितो 'कृष्णदेवरायाच्या जवळ १६०० मोतद्दार, ३०० अश्वशिक्षक व २००० इतर कारागीर म्हणजे लोहार, गवंडी, सुतार, व परीट असत. व त्यांना तो रोज पगार देत असे. राजवाडयाच्या दरवाज्यात तो भत्ता देई. विजयनगरमध्ये सुवर्णमान व सुवर्ण-चलन होते. मुख्य नाणे 'वराह' हे असून त्याच्यावर भगवंताच्या वराहावताराचे चिन्ह होते. तांबे व चांदीचीही हलकी नाणी असत. वस्तूंच्या किंमती कमी असून स्वस्ताई होती. पेस म्हणतो, 'विजयनगर हे सर्व जगातील संपन्न शहर असून तांदूळ, गहू, धान्ये ज्वारी, बार्ली, घेवडा, कडधान्ये, चणे व कित्येक स्वदेशीय बीजे यांनी परिपूर्ण होते. वस्तु फारच स्वस्त किंमतीत मिळत. शहरात एका व्हिंटेमला (१.७ पेन्स, दीड आणा) तीन व बाहेर चार पक्षी मिळत, एका व्हिंटेमला किंवा दीड आण्याला ६ ते ८ तित्तिर पक्षी किंवा १२ ते १४ कबुतरे मिळत. एक फनम किंवा एक हण (आठ आणे)ला द्राक्षांचे तीन घड व दहा डाळिंबे मिळत. एक पार्डोआस (५ रुपये) शहरात १२ मेंढरे व रानात १४ ते

१५ मिळत. विजयनगरमध्ये घोडा आणि दासी असलेला सरदार महिन्यास ४ ते ५ पार्गोआ किंवा २० ते २५ रुपयांवर राहू शकत असे. राजाला दरवर्षी एक कोट प्रताप (एक सोन्याचे नाणे) शिल्लक टाकण्याची सवय होती. यावरून त्याच्या खर्चास लागणाऱ्या संपत्तीची व राज्याच्या उत्पन्नाची कल्पना येण्यासारखी आहे. शहरातील घरे राजवाड्यासारखी दिसत, असे पेसने वर्णन केले आहे. आपले आश्रित कवि व सामान्य प्रजा यांच्यावर कृष्णदेवराय अनेक प्रसंगी देणग्यांची खैरात करी. वसंतोत्सवात प्रतिवर्षी तो कवींना पारितोषिके देत असे. तुलापुरुषदानाचा विधि त्याने अनेकदा केला. त्या प्रत्येक वेळी तो आपल्या भारंभार सोने व मोती प्रदान करी. हंपीच्या विरूपाक्ष देवालयापासून नदीच्या काठाने जाणाऱ्या मार्गावर राजतुला नावाचे स्थान आहे. तेथे राजाने आपली सुवर्णतुला केली होती. आपल्या अधिकाऱ्यांना तो जसे प्रसंगी कठोर शासन करी. तसेच त्यांच्या कामगिरीबद्दल प्रसंगी विशेष गौरवही करी. कलिंग देशाशी झालेले युद्ध संपल्यावर कृष्णदेवरायाने आपला मुख्यप्रधान तिम्मरसु उपाख्य आप्पाजी याला गालिच्याच्या बैठकीवर बसवून त्याच्या मस्तकावर सुवर्ण व रत्ने यांचा अभिषेक केला होता. शांतता प्रस्थापित झाल्यावर आपल्या राज्यव्यवस्थेतील दोष शोधून ते नाहीसे करण्याकडे कृष्णदेवरायाने खास लक्ष पुरविले होते. प्रजेला जाचक वाटणारे कर त्याने बंद केले. त्या वेळची दळणवळणाची साधने ध्यानात घेतली तर त्याच्या साम्राज्याचा विस्तार फार मोठा होता. ह्या सर्व प्रदेशावर योग्य नियंत्रण रहावे म्हणून त्याचे त्याने सुभे पाडले होते. या सुभ्यांचेही छोटे विभाग असून ते स्वयंशासित असत. डॉ. एस. कृष्णस्वामी अय्यंगार म्हणतात, "दहाव्या ते चौदाव्या शतकात चोलांचे राज्य आले व गेले, मुसलमानांच्या स्वाऱ्याही झाल्या तरी राज्यव्यवस्थेची ही रूपरेखा टिकून राहिली. देवरायाने तिला संघटित स्वरूप दिले तेव्हापासून कृष्णदेवरायापर्यंत तिकडे कोणी लक्ष दिले नव्हते. त्यामुळे ह्या वेळपर्यंत मोठमोठे

सुभे हे मांडलिक राज्येच बनत चालले होते. अशा स्थितीत साम्राज्याच्या चौकटीस या सुभेदारांच्या स्वातंत्र्यलालसेचे मोठे भय होते. कृष्णदेवरायाने या सर्व सुभेदारांवर आपला नीट वचक बसविला, व हे भय दूर केले.' –(विजयनगर स्मारकग्रंथ पृष्ठ १७)

धार्मिकता

कृष्णदेवराय हा स्वभावतःच अत्यंत धार्मिक प्रवृत्तीचा असून त्याच्या धार्मिकतेमुळे दक्षिणेत विशुद्ध स्वरूपात भारतीय शिल्प प्रकट झाले व विकसन पावले. डॉ. अय्यंगार लिहितात :–

कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीतील महत्त्वाचे कार्य म्हणजे मुसलमानांच्या स्वाऱ्यांमुळे उद्ध्वस्त झालेल्या देवळांच्या जीर्णोद्धाराकरिता त्याने वेगळा काढलेला निधि. आपली उत्तरेची मोहीम संपवून आल्याबरोबर दहा हजार मोहरा ह्या धार्मिक कार्यासाठीच वेगळ्या काढून त्याने हे काम सुरू केले. लहान प्रमाणावर सुरू केलेला हा उपक्रम पुढे पुष्कळच वाढला व पडकी देवालये दुरुस्त करणे येवढ्यावरच तो न राहता लहान देवालये भव्य व विस्तृत करण्याचाही उपक्रम सुरू झाला. अशा प्रकारे जणू काय हिंदुधर्म जिवंत ठेवणाऱ्या व त्याची जोपासना करणाऱ्या धार्मिक संस्थाच ठिकठिकाणी स्थापन करण्यात आल्या. दक्षिण हिंदुस्थानात जागोजागी मोठमोठी गोपुरे आहेत. त्यांतील बहुतेकांना ' रायगोपुरम् ' असे म्हणतात. ही सर्वच कृष्णदेवरायाने बांधली नसली तरी त्याने सुरू केलेल्या उपक्रमाचे ते पर्यवसान म्हणून त्यांना 'रायगोपुरम्' म्हणून संबोधण्यात येत असावे. त्याची आणखीही धार्मिक कृत्ये ध्यानात ठेवण्यासारखी आहेत. उदयगिरीचा किल्ला घेतल्यावर तेथील बाळकृष्णाची मूर्ति विजयनगरला नेऊन त्याने तिची तेथे स्थापना केली. तसेच विजयनगर येथे त्याने एक सर्वोत्कृष्ट विठ्ठलमंदिर बांधले. पंढरपूरच्या ऐतिहासिक विठ्ठल मूर्तीला मुसलमानांचा बरेच वेळा उपद्रव झाला होता म्हणून ती मूर्ति पंढरपूरहून विजयनगरास नेऊन ह्या देवळात तिची स्थापना करण्याचे

त्याने ठरविले. ह्या त्याच्या प्रवृत्तीमुळे विजयनगरच्या सरहद्दीवर ज्या मुलुखात मुसलमान लोकांचा फार त्रास होत असे त्या भागातील सर्व देवालये कृष्णदेवरायानेच बांधली असा सर्वसाधारण समज रूढ आहे. –(विजयनगर स्मारकग्रंथ, पृ. १६ व १७)

कृष्णदेवरायाने अनेक देवस्थानांना देणगी म्हणून जडजवाहीर दिले. या देणगीचे प्रमाण काय असे याची कल्पना येण्यास्तव एकच उदाहरण पुरेसे होईल. त्याने कालहस्तीश्वराला एक रत्नहार, पूजेची उपकरणे व सोन्याची रत्नजडित प्रभावळी दिली असा उल्लेख आहे. त्याच्या आमुक्तमाल्यदा या नावाच्या ग्रंथावर वैष्णव धर्माची छाया असल्याचे आढळून येत असल्यामुळे तो वैष्णव धर्माचा होता असे म्हणतात. पण वैयक्तिक उपासनेच्या विषयात तो कोणत्याही संप्रदायाचा अनुयायी असला तरी महामुनि विद्यारण्यांनी दिलेल्या समान हिंदुत्वाच्या अधिष्ठानापासून या 'सकळवर्णाश्रमधर्मप्रतिपालक' सम्राटाने आपले सिंहासन रेसभरही ढळू दिले नाही. तिरुमल येथील वेंकटनाथ ही त्याची कुलस्वामिनी देवता होती. कृष्णदेवराय व त्याच्या दोन राण्या यांच्या प्रतिमा वेंकटनाथाच्या देवालयात आहेत. उत्तरेकडील 'सिंहाचलम्' पासून तो दक्षिणेकडील 'रामेश्वरम्' पर्यंतच्या सर्व संप्रदायांच्या मंदिरांना त्याच्या औदार्याचा लाभ झालेला आहे. अभंग शिलेची नरसिंहाची भव्य मूर्ति त्याच्या वेळीच निर्माण झाली. विरूपाक्षाचे गोपुर त्यानेच बांधले. जैन सम्प्रदायाच्या वाढीलाही त्याच्या राज्यात भरपूर संधि मिळाली. कृष्णदेवरायाने कनकाभिषेक करून वल्लभाचार्यांचा गौरव केला होता. असा उल्लेख 'वल्लभाचार्यचरितम्' या ग्रंथात आहे. त्याने माध्वपंथाला प्रोत्साहन दिल्याचाही उल्लेख 'व्यासयोगिचरित' या ग्रंथात आहे. त्याची धर्मदृष्ट्या महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे दक्षिणेकडील गोपुरांची पद्धति होय. त्या त्या संप्रदायाच्या उपासनामंदिरासमोर असलेले हे भव्य गोपुर म्हणजे त्या त्या संप्रदायाच्या सांस्कृतिक स्वरूपाच्या इतिहासाचे संपूर्ण उघडलेले

पृष्ठच होय. त्या त्या गोपुरावर त्या त्या संप्रदायाच्या दैवत-प्रकरणाचा, साधुसंतांचा व द्रष्टयांचा संपूर्ण इतिहास चित्रित अथवा टंकित केलेला असतो.

पांडित्य, प्रतिभा, शालीनता व विद्वत्परामर्श

कृष्णदेवराय हा केवळ पराक्रमी, उदार व राजनीतिज्ञच होता असे नव्हे, तर तो स्वतः प्रतिभासंपन्न कवि व पंडित होता. 'आमुक्तमाल्यदा' या नावाचा त्याचा प्रसिद्ध तेलगू भाषेतील ग्रंथ असून या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत आपण स्वतः संस्कृत भाषेत लिहिलेल्या ग्रंथांचीं नांवे त्याने उल्लेखिली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे: (१) मदालसाचरित (२) सत्यवधूप्रीणनम् (३) सकलकथासार-संग्रह (४) ज्ञानचिंतामणि व (५) रसमंजरी. या पाच ग्रंथांपैकी पहिला ग्रंथ ओजस्वी लेखनशैलीबद्दल, दुसरा ग्रंथ ध्वनिप्रधानते-बद्दल, तिसरा पौराणिक कथांच्या संग्रहाबद्दल, चौथा त्यातील समर्पक वाक्प्रयोगाबद्दल व पाचवा त्यातील माधुर्याबद्दल प्रसिद्ध होता. कालाच्या ओघात जसे हे साम्राज्य तसेच हे ग्रंथही आज केवळ स्मृतिशेष आहेत. याशिवाय 'जांबवतीकल्याणम्' या नावाचे एक नाटकही त्याने लिहिले. या नाटकात जांबवानाची मुलगी जाम्बवती हिच्या भगवान् श्रीकृष्णाशी झालेल्या परिणयाचे कथानक वर्णिले आहे. विजयनगरच्या सम्राटांचे कुलदैवत जे विरूपाक्ष त्याच्या चैत्र महिन्यातील उत्सवप्रसंगी या नाटकाचा प्रयोग करण्यात आला होता.

अशा प्रतिभासंपन्न, विद्यासंपन्न व स्वतःच प्रथम श्रेणीचा ग्रंथकार असणाऱ्या उदारधी सम्राटाभोवती तशीच प्रभावळ निर्माण होणार हे उघडच आहे. सम्राटाचा अमात्य तिम्मरसु उपाख्य अप्पाजी हाही जसा रणशूर व राजनीति कुशल तसाच उज्ज्वल योग्यतेचा संस्कृत पंडित व ग्रंथकार होता. अगस्त्य नावाच्या ग्रंथकर्त्याच्या 'बालभारतम्' नावाच्या ग्रंथावर त्याने मनोरमा या नावाची टीका लिहिली आहे. कृष्णदेवरायाभोवतीच्या साहित्यिक

प्रभावळीत तेलगू, कानडी, तामीळ व संस्कृत या चारही भाषांचे नामवंत ग्रंथकार व पंडित होते. वाङ्मयनिर्मितीच्या दृष्टीने हा वैभवशाली काळ असून विद्वानांचा सत्कार करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे त्याच्या राजसभेला 'भुवनविजयम्' असे नाव मिळाले होते असे म्हणतात. नादिंडलगोप, युसदेच्छ, बंदम् लक्ष्मीनारायण, ईश्वर-दीक्षित हे त्याच्या राजसभेचे संस्कृत पंडित असून बंदम् लक्ष्मी-नारायण हा तर संगीतज्ञही होता. त्याने 'संगीतसूर्योदयम्' या नावाचा ग्रंथ लिहून तो सम्राटाला अर्पण केला. कृष्णदेवरायाने त्याच्यावर औदार्याचा वर्षाव करून हत्ती, सोन्याची शिबिका, दोन शुभ्र मोत्यांची छत्रे व मलहारी वाद्ये ही राजभूषणे वापर-ण्याची त्याला अनुज्ञा दिली. ओरिसाची राजकन्या ही कृष्णदेव-रायाची एक राणी होती याचा उल्लेख मागे केलाच आहे. 'तुक्कादेवी' हे तिचे टोपण नाव असून ती संस्कृतज्ञ व कवयित्री होती. 'तुक्कापंचकम्' नावाचे तिचे काव्य आहे. याशिवाय अल्ल-सानी पेदुन्न, नंदी तिमण्णा, मादय्यगारी मल्लन्न, धूर्जटी, अय्यल राजूरामभद्र, पिंगली सुरण्णा, रामराज भूषण, तेनलिरामलिंगम्, कंदुकुरु रुद्र, तल्लपक पेदु, तिम्मलय्या, लल्लपक चिन्नान्न, चिंतलपूडी, बेल्लकवि व देवीकुमर मल्लम्मा हे नामवंत तेलगू साहित्यिक, तिम्मण्णा, व्यासराय, पुरंदरदास, कनकदास, अभिनव-वादी विद्यानंद, मल्लणार्य कुमार वाल्मीकि, छाटू विठ्ठलनाथ हे कानडी साहित्यिक; कुमार सरस्वती, मंडल पुरुष, ज्ञानप्रकाश, तत्त्वप्रकाशकवि, हरिहृदयदास हे तामिळ साहित्यिक कृष्णदेव-रायाच्या राजसभेत आकाशातील नक्षत्रमंडळाप्रमाणे शोभत होते. त्यांची त्या त्या भाषेतील रचना भारतीय साहित्याचे तेजस्वी रत्नभांडार होऊन राहिलेली आहे. कृष्णदेवरायाच्या साहित्यिक दृष्टीला सांप्रदायिकतेची बंधने नसल्यामुळे त्याच्या या साहित्यिक प्रभावळीत सर्व संप्रदायांचे पंडित होते. राजा हा इतका गुणग्राहक व विनयसंपन्न होता की, तेलगू साहित्यातील 'पितामह' पेदन्नकवि याची पालखी स्वतःच्या खांद्यावर वाहून राजाने त्याच्या पायात

आपल्या हाताने सुवर्णालंकार घातला होता. कृष्णदेवरायाने आपल्या 'आमुक्तमाल्यदा' ग्रंथाने तेलगू वाङ्मयात मोलाची भर घातलेली आहे. या ग्रंथातील चौथ्या सर्गात शुक्रनीतीच्या धर्तीवर राजनीतीची सूत्रे सांगितलेली आहेत. राजमहेन्द्रीचे श्री. टेकुमल्ल अच्युतराव आपल्या तुळुव राजवंशावरील लेखात म्हणतात, "कृष्णदेवराय याने आंध्र काव्यवाङ्मयात एक नवीन प्रकार प्रचलित केला. त्याच्या पूर्वी आन्ध्रदेशीय कवि हे संस्कृत काव्यांचे अनुवाद करीत किंवा त्यातील कल्पना घेऊन तिच्या पायावर आपल्या कवित्वाचे मनोरे उठवीत. कृष्णदेवराय याला असले उष्टावणे आवडणे शक्यच नव्हते. त्याने स्वतःच्या उदाहरणाने संस्कृत काव्याच्या धर्तीवर पण निराळ्या वळणाने 'प्रबंध' लिहिण्याची प्रथा पाडली. संस्कृत काव्यात अनेक सर्ग असतात व एका सर्गाला एकच वृत्त असते. परंतु त्याने असे प्रणीत केले की, आन्ध्र प्रबंधाची कमीत कमी सर्गसंख्या तीन व अधिकांत अधिक सर्गसंख्या सात किंवा आठ असावी. शिवाय हे सर्ग गद्यपद्यात्मक असून पद्य हे विविधवृत्तांत असावे. अशा लेखनपद्धतीमुळे आन्ध्रप्रबंध हे अधिक वाचनीय व आनंदोत्पादक झाले. त्याने रचलेला 'आमुक्तमाल्यदा' हा प्रबंध म्हणजे प्रबंधवाङ्मयातील शेखरीभूत ग्रंथ होय. कृष्णदेवराय हा वैष्णव होता. त्याने द्राविड वैष्णव ग्रंथांतून आपल्या काव्यासाठी विषय निवडून काढला. याशिवाय इतर वैष्णव ग्रंथांतील कथांचाही त्याने भरपूर उपयोग करून घेतला. त्यामुळे त्याचा ग्रंथ हे जसे काव्य तसेच ते धर्मपुस्तकही झाले आहे. कृष्णदेवरायाने प्रचलित केलेला प्रबंधप्रकार तेलगू वाङ्मयाला नवीन असला तरी संस्कृतला मात्र नवीन नाही. 'चम्पू' या नावाने संस्कृत साहित्यात तो फार पूर्वीच रूढ झालेला आहे. कृष्णदेवरायाने तो तेलगू भाषेत प्रथमच प्रचलित केला असा याचा निष्कर्ष आहे.

कलोत्कर्ष

साहित्याप्रमाणेच चित्र, नृत्य, शिल्प, संगीत इत्यादि कलांतही

त्या वेळी परमोत्कर्ष झालेला आढळतो. तत्कालीन प्रवासी पेस याच्या वर्णनावरून या कलोत्कर्षाची कल्पना येते. पेस म्हणतोः–

"राजवाड्यातील हस्तिदंती महालात राज्यातील सर्व लोकांच्या अगदी पोर्तुगीजांच्यासुद्धा चालीरीतींची चित्रे एके ठिकाणी काढली होती. हे लोक आपल्या देशात कसे राहतात हे त्या चित्रात इतक्या बारकाईने दर्शविले होते की, त्यांच्यातील अंधळे व भिकारी कसे असतात यांचीही चित्रे सुटलेली नव्हती." या योगाने बाहेरील जगाचे राजस्त्रियांना सहजासहजी ज्ञान होई. परकीय लोकांच्या पद्धतीच्या चित्रणावरून कलाप्रियतेप्रमाणेच कृष्णदेवरायाच्या ठिकाणी किती खोल राजकीय बुद्धिमत्ता वसत असली पाहिजे हे स्पष्ट होते. पेस लिहितोः–

"एका दालनाच्या बाहेरच्या बाजूस वीरस्त्रियांचे हाती धनुष्य-बाण दिलेल्या आकृति भिंतीवर कोरलेल्या आहेत. दुसऱ्या दाल-नाचे रंगाचे काम चालूच आहे. ते बाकीच्या सर्व कामांपेक्षा सुरेख व्हावयाचे असून तेथील भूमि, छत सर्व काही सोन्याच्या पत्र्याने मढविले जावयाचे आहे असे बरोबरच्या लोकांनी कळविले."

पशूंना शृंगारण्याकडेही चित्रकलेचा उपयोग होत असे. स्वतः राजाने केलेल्या सैन्याच्या पहाणीचे वर्णन करताना पेस लिहितोः "हत्तीवर किनखापाच्या किंवा जरतारी काम केलेल्या मखमलीच्या झुली होत्या. त्यांना जाळ्या व झालरी लावलेल्या होत्या. शिवाय इतर रंगीबेरंगी कापड घातलेले होते. हत्तीच्या दोन्ही बाजूंना घंटा लोंबत होत्या. त्या घंटांच्या आवाजाचा प्रतिध्वनि जणू काय भूमीतूनच उमटत होता. हत्तींच्या गंडस्थळावर राक्षसांची व इतर वन्यपशूंची चित्रे काढली होती."

राजवाड्याच्या प्रवेशद्वाराचे वर्णन करताना पेस लिहितोः– "राजवाड्याच्या प्रवेशद्वाराबाहेर हुबेहूब जिवंत भासणारे दोन पुतळे दृष्टीस पडतात. उजव्या बाजूचा पुतळा राजाच्या वडिलांचा आहे. वडिलांची मूर्ति काळीसावळी, सुदृढ, उंच आणि भरदार

बांध्याची दिसते. ह्या पुतळ्यावर ते जिवंत असताना घालीत असल्याप्रमाणे पोशाख चढविला आहे." कृष्णदेवरायकालीन चित्रकलेचा कल वास्तवतेचे चित्रण व नैसर्गिक रंगांचे अनुकरण यांकडे होता.

शिल्पकला

सम्राट् कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीत कृष्णस्वामींचे, हजार रामाचे व विठ्ठल स्वामीचे अशी तीन मंदिरे बांधली गेली. या तिन्ही मंदिरांचे बांधकाम कठीण व ओबडधोबड कुरुंदी दगडांचे आहे. यशोमंदिराचे बांधकाम ज्या काळचा मऊ दगडाचे आहे त्या जातीचा दगड काही ठिकाणी वापरला आहे. परंतु सामान्यत: पहिलाच दगड वापरला आहे. या दगडांच्या वजनामुळे देवळांच्या कळसासाठी अथवा गोपुरांसाठी त्याचा उपयोग केलेला नाही. कृष्णदेवरायकालीन शिल्प व खोदकाम यांच्यासंबंधी आपला अभिप्राय व्यक्त करताना विजयनगरच्या इतिहासाचे विख्यात संशोधक श्री. आर. एन. सॅलॅटोर लिहितात :–

"विजयनगरच्या कारागिरांचे कौशल्य देवळाच्या व इतर इमारतीच्या भिंतीवर दृष्टीस पडते. दक्षिण हिंदुस्थानात विजयनगर येथील खोदकामाच्या कौशल्याची बरोबरी दक्षिणेत इतरत्र कोठेही होऊ शकणार नाही. विजयनगर, श्रीशैलम्, वेलोर, मुडबिद्री व भटकळ येथे त्या काळचा सर्व सामाजिक इतिहास दगडावर कोरलेला दृष्टीस पडतो. विजयनगर येथील यशोमंदिरात परदेशच्या वकिलांची भेट घेत असलेले राजे लोक, नृत्यकलेची चढाओढ पाहत असलेल्या राण्या व त्यांचे यजमान, अरण्यात रानडुकरे व पशुपक्षी यांची शिकार करणारे व कित्येक ठिकाणी धनुष्यबाण घेतलेल्या आपल्या स्त्रियांबरोबर असलेले सरदार, आरशात पाहणाऱ्या स्त्रिया, नृत्यकलेचे शिक्षण घेत असलेल्या मुली, राजासमोर आणलेले कैदी वगैरे विविध प्रसंगांची चित्रे दगडावर कोरलेली असतात. या सर्व कोरीव कामांत एका तऱ्हेची

आकर्षक शक्ति दृष्टीस पडते. ही चित्रे पाहत असता त्यांच्या स्वाभाविकतेमुळे ती जणू काय प्रत्यक्ष आपणांपुढे आहेत असा भास होतो. ह्या वेळच्या पुतळे करण्याच्या कलेबद्दल विशेष लिहिता येत नाही. कारण काळाच्या फेऱ्यापुढे फारच थोडे पुतळे अस्तित्वात आहेत. तरी पण विठ्ठलस्वामींच्या देवळात व इतर ठिकाणी जे राजे व राण्या यांचे शिरकमलविरहित पुतळे आहेत त्यांवरून त्या वेळच्या कारागिरांच्या कौशल्याची कल्पना येऊ शकते. विशेषत: लुगडी नेसलेल्या स्त्रियांची दगडावर काढलेली चित्रे फारच मनोरम आहेत."

(–विजयनगर स्मारक ग्रंथ, पृष्ठ १९६–१९७)

संगीत व नृत्य

कृष्णपूरच्या शिलालेखात राजा कृष्णदेवराय याचा संगीतात हात धरणारा दुसरा कोणीही नाही असे वर्णन केलेले आहे. आपल्या एका संगीतज्ञ आश्रिताला त्याने राजभूषणे दिली होती याचा मागे उल्लेख केलाच आहे. स्वत: कृष्णदेवराय हा नाटककार असून त्याच्या 'जांबवतीकल्याणम्' या नाटकाचे प्रयोग होत असत याचा उल्लेख मागे केलाच आहे. त्यावरून आधीच श्रेष्ठ असलेली भारतीय रंगभूमि त्याच्या काळी चांगल्याच ऊर्जितावस्थेस आली असली पाहिजे हे उघडच होते. नृत्यांगनांना व विशेषत: देवदासींना विशेष मान होता. यावरून नृत्यकलेची ऊर्जितावस्थाही स्पष्ट होते. बारबोसा नांवाचा प्रवासी लिहितो, "वयाचे दहावे वर्षी मुलीचा पालक तिला मोठ्या समारंभाने एखाद्या वधूप्रमाणे नटवून सर्व नातेवाईकांसमवेत देवळात घेऊन जातो. अशा रीतीने त्या 'देवदासी' बनत. त्यांना अत्यंत आदराने वागविण्यात येत असे' पेसने लिहिले आहे : 'त्यांची घरे सुशिक्षित वस्तीत असत; प्रत्येक शहरी त्यांची घरे शहराच्या उत्तम भागात असत. सभ्य व संभावित गृहस्थ त्यांच्याकडे जात येत. त्यांचे घरी जाणे येणे दूषण समजले जात नसे. त्या स्त्रियांना राजस्त्रियांच्या

कडे जाण्याची सुद्धा अनुज्ञा असे. त्या त्यांच्याकडे जाऊन राहत व त्यांच्याबरोबर पानविडे खात. कोणाही सरदाराला मग तो कितीही उच्च असो – असे वागण्याची सवलत नसे. त्यांना सन्मान देण्यात येई.' महानवमीच्या दिवशी देवतेच्या 'यशोमंदिराचे' पायऱ्याजवळ जाण्याचा अधिकार केवळ त्यांनाच होता. अशा लोकाश्रयामुळे त्या चांगल्याच धनसंपन्न असत. पेस लिहितो, 'त्यांच्या अंगावरील दागिन्यांचे कोण वर्णन करू शकणार आहे ? त्यांच्या गळ्यात मोती, माणके, हिरे वगैरे रत्ने असलेले सुवर्णाचे हार व इतर अलंकार, बाहू, कोपरे व मनगटे ह्यांच्यामध्ये घातलेली तसेच बाजूबंद व अनेक तऱ्हेची कांकणे, कमरेतील रसना व कमरपट्टे, पायात तोरड्या, पैंजण वगैरे इतर दागिने यांचे किती वर्णन करावे?' त्यांच्या मालकीच्या जमिनी असत. त्यांच्या दासदासी असत व त्या डोल्या नि मेणे यांतून हिंडत. त्यांच्या दासदासी व त्यांचे दागिने हजाररामाच्या मंदिरातील व यशोमंदिरातील कोरीव चित्रावरून पाहावयास सापडतात.

नृत्यकलेचे शिक्षण प्राचीन भारतीय संस्कृतीप्रमाणे राजस्त्रियाही घेत असत. त्यासाठी खास शिक्षणाची योजना असे. या शिक्षणासाठी बांधलेल्या नृत्यशाळेचे वर्णन करताना पेस म्हणतो 'ज्या महालात राजवाड्यातील स्त्रिया शिक्षण घेत असत तो महाल अरुंद पण लांब आहे. त्याच्यातील खांबावर मूर्ति कोरलेल्या आहेत. ते खांब व त्या मूर्ति बाजूच्या भिंतीपासून सुमारे एक एक हात अंतरावर अशा सबंध दालनभर आहेत. खांबाखांबामध्ये सुमारे दोन दोन हात अंतर आहे. त्या साऱ्या कामावर सुरेख मुलामा दिलेला आहे. खांबावरील टोपीच्या दगडात हत्ती व इतर वनपशु मोकळे व उठावदार कोरले आहेत. त्यामुळे पलीकडील तशीच चित्रे दिसण्यास अडचण पडत नाही. आतील बाजूस विवक्षित ध्यानमुद्रा दर्शविणाऱ्या मूर्ति आहेत; पाठीला पाठ लावलेली माणसे व इतर प्राणी ह्यांचीही चित्रे आहेत. दोन दोन खांबावर एक एक असे

बरेच आडवट (Cross Bar) दिलेले आहेत, ते लाकडी तावदाना-प्रमाणे तबकडीवर आहेत. तेथे हातभर उंच अशा वृद्ध माणसांच्या मूर्ति कोरुन त्यांच्यावर मुलामा केला आहे. प्रत्येक तबकडीमध्ये एक एक ह्याप्रमाणे साऱ्या दालनभर मूर्ति बसविल्या आहेत. खांबा-वरही अशाच लहान मूर्ति, त्यावर त्याहून लहान, त्याच्याहीवर त्याहून लहान याप्रमाणे उतरत्या प्रमाणात थेट घुमटापर्यंत पोहोचविल्या आहेत. त्यांच्या प्रमाणबद्ध सौंदर्याचे वर्णन कोठवर करावे? या मूर्ति व खांब यांच्या दरम्यान वेलबुट्टीच्या आकाराची पाने कोरलेली आहेत. त्या साऱ्या पानांना मुलामा केलेला असून त्याच्या पाठीमागल्या बाजूस लाल व निळा रंग दिलेला आहे. ह्याशिवाय खांबावर हरिणादि वनचर प्राण्यांची चित्रे कोरलेली आहेत. हत्तींच्यावर व तबकड्याच्यामध्ये अप्सरांच्या बैठ्या मूर्ति कोरलेल्या आहेत व त्या लहान लहान खंजिरा वाजवीत आहेत.

प्रत्येक नृत्यविशेषामध्ये अखेरीला नर्तकीला जो पवित्रा असावा लागतो, त्यांची ह्या तबकड्यांवरील चित्रे द्योतक आहेत. प्रत्येक तबकडीत निरनिराळ्या नृत्याचा प्रकार दाखविला आहे. त्यावरून नृत्यकला शिकत असता प्रत्येक तऱ्हेच्या शेवटी कशा रीतीने उभे राहिले पाहिजे हे चटकन दिसून येऊन नृत्याचा पाठ आपोआपच मिळतो.

या दालनाच्या टोकाला एकीकडे सुरेख रंगवून तयार केलेली जागा आहे, तेथे नृत्य शिकणाऱ्या स्त्रिया आपले नृत्य उठावदार व सुबक दिसावे म्हणून व शरीरास लवचिकपणा यावा म्हणून निरनिराळ्या तऱ्हेचे हातापायाचे व्यायाम घेत असत. त्यांच्या समोरच्या टोकाला उजवीकडील जागेत नृत्यशिक्षण चालू असता ते पाहण्याची व्यवस्था खास राजासाठी केली आहे. या जागेच्या जमिनी, भिंती वगैरे सोन्याने मढविलेल्या आहेत. भिंतीच्या मध्य-भागी सुमारे बारा वर्षांच्या मुलीची सुवर्णमयी प्रतिमा आहे. तिचे हात एका विवक्षित प्रकारच्या नृत्याच्या अवसानाच्या वेळी असावे तसे उंच केलेले आहेत

राणी गंगादेवी, चिक्कादेवी यांसारख्या सम्राज्ञींच्या पांडित्या-वरून तत्कालीन स्त्रीजीवनाची व स्त्रीशिक्षणाची पातळी समजून येण्यासारखी आहे. स्वराज्यात राष्ट्रजीवनाची सर्वच्या सर्व अंगे कशी समृद्ध, विकसित, संपन्न व वैभवशाली होतात याचे प्रात्य-क्षिकच सम्राट् कृष्णदेवराय याच्या वेळी निर्माण झाले होते यात शंका नाही.

□ □ □

प्रकरण आठवे

साम्राज्याचा अध:पात व अंत

इ. स. १५३० मध्ये सौभाग्य, कर्तृत्व, पांडित्य, व धार्मिकता यांचे संगमस्थान असलेला वैभवशाली सम्राट् कृष्णदेवराय वयाच्या पंचेचाळीसाव्या वर्षी आजारी पडून कालवश झाला व या हिंदु साम्राज्याच्या ऱ्हासाला प्रारंभ झाला. त्याच्यानंतर त्या सिंहा-सनावर आलेल्या राजांच्या व्यक्तिवादामुळे व नादानपणामुळे साम्राज्याच्या घटकातील एकसूत्रता भंग पावली, तिच्यातच या धर्मसाम्राज्याच्या विनाशाची बीजे होती.

कृष्णदेवरायानंतर त्याचा धाकटा बंधु अच्युतराय व जावई रामराजा यांच्यात कोणी गादीवर बसावे याविषयी संघर्ष उत्पन्न झाला. स्वतः कृष्णदेवरायाने अच्युतरायालाच पुढचा वारस म्हणून नियुक्त केले असले तरी काही सामंतांनी रामराजाचा पक्ष उचलून धरला. या आपसांतील संघर्षामुळे शत्रूचे फावले. इस्माईल आदिल-शहाने या संधीचा लाभ घेऊन रायचूर व मुद्गल सर केले व प्रत्यक्ष विजयनगरवर चाल करून त्याचे उपनगर नागलापूर भुई-सपाट केले. रायचूर तर गमवावेच लागले; पण राज्य वाचविण्या-साठी अच्युतरायाला आदिलशहास पुष्कळ धन द्यावे लागले. या प्रकाराने रामराजा शहाणा होऊन त्याने गादीच्या संघर्षातून आपले अंग काढून घेतले. राजा झालेल्या अच्युतरायाने प्रथम राज्यातील बंडाळी मोडून काढली व रायचूरवर मोठ्या सिद्धतेनिशी चढाई

केली. पण अच्युतरायाचा एक विश्वासपात्र मुसलमान सेनानी आसदखान याने ऐन युद्धाच्या वेळी विश्वासघात करून शत्रूला साह्य केल्यामुळे अच्युतरायाला रायचूरचा नाद सोडावा लागला. याप्रमाणे सम्राट् कृष्णदेवरायाच्या मृत्यूनंतर चौथ्याच वर्षी विजयनगरची उत्तर सरहद्द पुन्हा धोक्यात आली.

काही दिवसांनी हा अच्युत स्वतः विलासात दंग झाला व राज्यकारभार आपल्या तिरुमल नावाच्या दोन मेव्हण्यांच्या स्वाधीन करून त्याने त्यात लक्ष घालण्याचे सोडून दिले. या मेव्हण्यांचे त्याला मोलाचे साह्यही होत असेल व ते फार धुरंधरही असतील; पण विजयनगरच्या मानधन सामंतांना ही शालकांची सत्ता मुळीच आवडली नाही. राजाच्या वतीने का होईना, पण आपल्या बरोबरीच्या सरदारांच्या आज्ञा पालन करण्यात त्यांना कमीपणा वाटू लागला. या मेव्हण्यांनाही नव्या अधिकारामुळे माज चढून त्यांनी लोकांवर अत्याचार करण्यास व उद्दामपणाने वागण्यास प्रारंभ केला. याप्रमाणे धर्मराज्यातील धर्म संपला व केवळ सत्तास्पर्धेचे केन्द्र असणारे राज्य तेवढे राहिले. साम्राज्यात ठिकठिकाणी सामंतांची व सुभेदाराची बंडे उद्भवली. अच्युतरायाच्या या दोन्ही मेव्हण्यांचे तिम्म किंवा तिरुमल हे एकच नाव होते व ते सलकम् तिम्मराजु किंवा तिरुमलराजु ह्या आडनावाने ओळखले जात.

सर्व सामंतांची मने त्यांच्याविरुद्ध विटून कृष्णदेवरायाचा जावई रामराजा याच्या नेतृत्वाखाली त्यांच्याविरुद्ध एक मोठा प्रबल पक्ष संघटित झाला. या गोंधळातच इ. स. १५४१ डिसेंबर महिन्यात सम्राट् अच्युतराय मरण पावला. त्याच्या मृत्युनंतर वरदांबा नावाच्या त्याच्या राणीपासून झालेला त्याचा पुत्र वेंकटदेवराय हा गादीवर बसला. अच्युतरायाचा रंगराय या नावाचा एक धाकटा भाऊ होता. त्याने वेंकटदेवराय हा अच्युतरायाचा अस्सल वारस नसल्यामुळे आपणच खरे वारस आहोत अशी वार्ता प्रसृत करून राज्यसाधनेसाठी प्रयत्न चालविले. रामराजाने रंगरायाचा पक्ष उचलून धरिला व तिरुमल बंधूंनी आपल्या भाच्याचा पक्ष उचलून

धरिला. या दोन्ही पक्षात रामराजाच्या अंतःकरणात राष्ट्रप्रेमादि उदात्त भावना असल्याचे प्रत्ययास येते; पण तिरुमल बंधु हे केवळ स्वार्थी नरराक्षस होते. त्यांनी रामराजाच्या पक्षासमोर आपले काही चालणार नाही असे पाहून खूप संपत्तीचे आमिष दाखवून विजापूरच्या इब्राहिम आदिलशहास विजयनगरला येऊन आपणास साहाय्य करण्याविषयी पाचारण केले. आयते साम्राज्य घशात येत असलेले पाहून आदिलशहाने वेंकटरायास साह्य करण्यास येत आहोत असा बहाणा करीत तो विजयनगरला आला व राजधानीपासून दोन मैलांवर त्याने आपली छावणी थाटली. या स्वारीचे दूरगामी परिणाम रामराजा व त्याच्या पक्षाच्या इतर सामंतांनी ओळखले, व स्वतःच पडते घेऊन नि इब्राहिम आदिलशहाच्या घशात पुष्कळ द्रव्य ओतून त्यांनी त्याला परत पाठविले.

आदिलशहा गेल्यावर रामराजाने वेंकटदेवरायाभोवती स्वतःचे कडे उत्पन्न केले, व राज्यातील दक्षिणेकडची बंडे मोडून काढण्याच्या कामगिरीवर तो गेला. तिरुमल बंधू तो जाण्याची संधिच पहात होते. तो जाताच तिरुमल बंधूंनी वेंकटदेवरायास परत आपल्या पकडीत घेतले व राज्यकारभाराची सूत्रे ते चालवू लागले. रामराजाला हे कळताच तो राजधानीकडे वळला. त्यावरोबर घाबरून जाऊन तिरुमल बधूंनी इब्राहिम आदिलशहाला पुन्हा निमंत्रण दिले. रामराजा येऊन पोहोचण्याच्या आतच आदिलशहाने विजयनगरात पदन्यास केला. त्याचे स्वागत तिरुमल बंधूंनी कसे केले असेल ? त्या घरबुडव्या राष्ट्रद्रोह्यांनी, स्वामी विद्यारण्यांच्या प्रतिभेतून निर्माण झालेल्या व पुण्यश्लोक बुक्कराय आणि सम्राट् कृष्णदेवराय यांच्या पादस्पर्शाने पवित्र झालेल्या धर्मसाम्राज्याच्या त्या महनीय सिंहासनावर इब्राहिम आदिलशहाला बसविले आणि एक सप्ताह विजयनगरमध्ये आनंदमहोत्सव केला. आता त्या सिंहासनाला जगण्याचा काही अधिकार होता काय ? त्याची वास्तुदेवता किती रुष्ट झाली असेल? तिच्या त्या रोषाचे प्रत्यंतर त्या पिढीतच आले.

रामराजा परत येताच हा लाजिरवाणा प्रकार पाहून तो स्तंभितच झाला. त्याने तिरुमल बंधूंची भेट घेऊन त्यांनाच कारभार पहावयास सांगितले; पण आदिलशहाची ही ब्याद लवकर घालवून देण्याविषयी विनवणी केली. ती तशी रिक्त हस्ताने कशी जाणार ? तिरुमल बंधूंनी पन्नास लक्ष होन आदिलशहाच्या घशात ओतल्यावरच त्याने विजयनगर सोडले. आदिलशहा परत गेल्यावर रामराजासारखा प्रबल प्रतिस्पर्धी सत्तास्पर्धेच्या राजकारणाला राज्य बुडण्याची कडू फळे येत असलेली पाहून आपण होऊन निवृत्त झाला. तेव्हा तिरुमल बंधूंनी आपली दृष्टि सिंहासनावरचे केवळ बाहुले असलेल्या गरीब बिचाऱ्या वेंकटदेवरायाकडे वळविली. भाच्याविषयीचे प्रेम म्हणून त्यांनी त्याचा पक्ष घेतलाच नव्हता. संघर्षातील सत्तास्पर्धेचे राजकारण त्याच्या नावाच्या आधाराविना चालण्यासारखे नव्हते. म्हणूनच केवळ त्यांनी त्याचा पक्ष घेतलेला होता. रामराजाच्या उदात्त हेतूस्तव पड खाण्यामुळे त्यांच्या मार्गातील अडथळा दूर होताच थोरल्या तिरुमलाने आपल्या भाच्याला –सिंहासनस्थ वेंकटदेवरायाला ठार मारून गादी स्वतःच बळकावली.

गादी बळकाविणे सोपे असले तरी ती पचविणे अत्यंत कठीण होते. कोणीही डोके वर काढू नये म्हणून तिरुमल बंधूंनी प्रजेवर अनन्वित अत्याचार चालविले. चैनीसाठी खजिन्याची बारेमाप उधळपट्टी चालविली. त्यांना खरी भीति राजसभेतील सामंतांची होती. म्हणून त्यांच्यापैकी प्रमुखांना भेटीला बोलावून मूर्खपणाने व क्रूरपणाने त्यांचे डोळे काढले. त्याचा परिणाम या बंधूंच्या पूर्ण विनाशात झाला. सरदारांनी आपला संघ करून रामराजाला नेतृत्वासाठी पाचारण केले व रामराजाने विजयनगरवर स्वारी केली. धाकटा तिरुमल ससैन्य चार कोस नगराबाहेर येऊन त्याच्यावर तुटून पडला. पण सारे सैन्य रामराजाला पाहताच त्याला जाऊन मिळाले, व एकटया पडलेल्या तिरुमलाला पकडून ठार मारण्यात आले. रामराजाने विजयनगरात प्रवेश करताच

सम्राट् कृष्णदेवरायाच्या राण्यांनी आपल्या लोकांना नगराची द्वारे मोकळी करून रामराजाचे स्वागत करण्याची आज्ञा दिली. थोरल्या तिरुमलाला मृत्यु समोर पाहताच वेड लागले. संतापाच्या लहरीत त्याने आपले सर्व हत्ती व घोडे यांचे डोळे काढविले. तसेच हिरे, माणिक, मोती, वगैरे राजवाड्यातील सर्व रत्ने जात्यात घालून भरडली व त्यांची पूड उधळून टाकली. शेवटी आपल्या महाला-तील खांबाला एक तलवार आडवी बांधून तिच्या टोकावर आपण स्वतः जाऊन जोराने आदळला व ती तरवार त्याच्या छातीतून आरपार जाऊन या नरपिशाच्चाचा अंत झाला.

रामराजाने कृष्णदेवरायाचा सर्वांत धाकटा बंधु जो रंगराय त्याचा मुलगा सदाशिव देवराय याला इ. स. १५४३ मध्ये गादीवर बसविले. हा मुलगा केवळ दीड वर्षाचाच असल्यामुळे राजप्रति-निधि या नात्याने रामराजा स्वतः राज्यकारभार पाहू लागला. आपले बंधु तिरुमल व वेंकटाद्रि यांना क्रमाने मंत्रिपद व सेना-पतिपद देऊन त्याने विजयनगरच्या साम्राज्याच्या अंतर्गत संघ-टनेस प्रारंभ केला. सुदैवाने त्याला अत्यंत अनुकूल संधि मिळाली. ती संधि म्हणजे बहामनी सुलतानांचे आपसांत प्रारंभ झालेले झगडे ही होय.

सम्राट् कृष्णदेवरायाच्या वेळीच एका पातशाहीचे पाच तुकडे झालेल्या बहामनी शाहचांचे आपापसांत झगडे सुरू झालेले होते. रामराजाच्या वेळी तर एका बाजूने बुऱ्हाण निजामशहा व गोवळ-कोंड्याचा जमशीद कुतुबशहा आणि दुसऱ्या बाजूने इब्राहिम आदिलशहा व बेदरचा अमीर बरीद यांच्यामध्ये चांगलेच युद्ध जुंपून अहमदनगर व गोवळकोंड्याच्या सुलतानांनी रामराजाला साहाय्यार्थ बोलाविले. या संघर्षाचा रामराजाने पूर्ण लाभ घेतला. युद्धात रामराजाच्या साहचामुळे निजामशहाचा विजय झाला व पराभूत पक्षाकडून रामराजाला पुष्कळ संपत्ति मिळाली. ह्या सुलतानांच्या आपापसांतील कलहामळे रामराजाला विजयनगरच्या

साम्राज्याचे एकसूत्रीकरण करावयास भरपूर वेळ मिळाला व ते कार्य होताच त्याने या सुलतानांची भांडणं भेदनीतीने चांगलीच चेतवून कधी या पक्षाला तर कधी त्या पक्षाला मिळून बहामनी राज्याचे लचके तोडावयास व उत्तरेकडे आपले साम्राज्य वाढवावयास प्रारंभ केला. इ. स. १५५० मध्ये रामराजाने निझामशहा व आदिलशहा यांच्या भांडणाचा लाभ घेऊन, रायचूर व मुद्गल जिंकले व सम्राट् कृष्णदेवरायाच्या नंतर झालेली विजयनगरची हानि भरून काढली. यानंतर बहामनी सुलतान वारंवार रामराजाचे साहाय्य मागत व रामराजा त्यांच्याकडून द्रव्य उकळून त्यांना स्वतःच्या लाभाच्या दृष्टीने साहाय्य करी. त्याची ही भेदनीति त्याच्या जीवनाच्या सायंकाळपर्यंत यशस्वी होत राहिली. पण या सततच्या यशाने अखंड सावधानता नष्ट होऊन मोठमोठ्या राजनीतिज्ञांचे प्रज्ञाचक्षुही अंध करणारा अहंकार त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न झाला आणि त्यानेच त्याचा आणि त्याच्याच बरोबर विजयनगरच्या साम्राज्याचाही अंत घडवून आणला.

इ. स. १५६६ मध्ये रामराजाने पोर्तुगीजांना पराभूत करून गोव्यातील पुष्कळसा प्रदेश विजयनगरच्या साम्राज्यास जोडला. इ. स. १५५७ मध्ये अली आदिलशहाने रामराजाच्या साहाय्याने हुसेन निझामशहावर चढाई केली. या युद्धात कोंडापल्ली प्रांत रामराजाने विजयनगरच्या साम्राज्यास जोडला. रामराजाच्या चढाईने हुसेन निझामशहाने घाबरून त्याच्याशी संधीची बोलणी प्रारंभ केली. रामराजाने त्याला अशा अटी घातल्या की त्याने आदिलशहाला कल्याणीचा दुर्ग द्यावा व स्वतः राजसभेत येऊन आपले पाय वंदन करावे. दुसरी अपमानास्पद वाटणारी अटही प्राणभयाने मान्य करून निझामशहाने रामराजाचे चरणवंदन केले व आपली सुटका करून घेतली. या युद्धाने यादवगिरी व बागलकोट हे दोन प्रांत विजापूरकरांकडून विजयनगरला मिळाले. परतताना तेलंगणात शिरून रामराजाने गोवळकोंड्याच्या कुतुब-

शहाचा पराभव केला व पानगल आणि गणपुरा हे दोन नवे प्रदेश जिंकून घेतले.

याप्रमाणे इ.स. १५६६ पर्यंत विजयनगरच्या साम्राज्याचा उत्कर्ष वर्धिष्णु होत होता. या उत्कर्षामुळे व एकसारखे यशच मिळाल्याने रामराजाला अहंकार उत्पन्न झाला व शत्रूंच्या व्यवहाराकडे, त्यांना कस्पटासमान समजून तो दुर्लक्ष करू लागला. प्रदेश गेल्यामुळे आदिलशहा व कुतुबशहा आपल्या मनात जळत होते व प्रत्यक्ष राजाचे नव्हे, तर राजप्रतिनिधीचे चरणवंदन करावे लागल्यामुळे निझामशहा तर दुखावलेल्या सापासारखा फूत्कार टाकीत होता. विजयनगर साम्राज्याचा विनाश करणाऱ्या तालिकोटच्या युद्धापूर्वीची परिस्थिति व यावनी सत्तांचे त्यासाठी झालेले संघटन यांचे शब्दचित्र रेखाटताना अली आदिलशहाच्या पदरी नोकर असलेला तत्कालीन लेखक रफिउद्दीन शिराझी लिहितो :

"तालिकोटच्या लढाईपूर्वी विजयनगरचे साम्राज्य कळसास पोहोचले होते. विजयनगरच्या राज्याचा विस्तार आजूबाजूस चारशे मैलांवर असून त्या पलीकडेही राज्याचा दरारा शेकडो मैल पसरला होता. विजयनगरच्या साम्राज्याच्या सीमेवर असलेल्या मुसलमानी राज्यांपैकी विजापूरचा अली आदिलशहा विजयनगरच्या रामराजाच्या हातचे केवळ एक खेळणे झाला होता. बहामनी राज्य एकत्र असताना तेथील राजांनी विजयनगरच्या राज्यावर हल्ले केले होते व त्यांत मुसलमानी बहामनी राजांचा कित्येक प्रसंगी जयही झाला होता. परंतु बहामनी राज्याचे तुकडे झाल्यानंतर विजयनगरचे साम्राज्य बहामनी राज्याच्या या स्वतंत्र घटकांना पुरून उरले होते. विजापूरची आदिलशाही व अहमदनगरची निझामशाही यांचे वाकडे असल्यामुळे आदिलशहाने विजयनगरच्या रामराजाचे साहाय्य घेऊन निझामशहाच्या राज्यावर स्वारी केली. विजयी रामराजाच्या सैन्याने निझामशहाचा दौलताबादेपासून जुन्नरपर्यंतचा सर्व मुलूख उजाड करून टाकला.

या वेळी हिंदु सैन्याने शत्रूच्या मुलुखात पुष्कळ लूटमार केली. मशिदींची नासधूस केली व कुराणाचा अपमान केला. रामराजाही या विजयाने चढून गेला. त्याने आपल्या दरबारी असलेल्या मुसलमानी राज्यांच्या प्रतिनिधींना प्रहर प्रहर खोळंबून ठेवावे व त्यांचा अपमान करण्यात डौल मानावा असे तो वागू लागला. अली आदिलशहा हा त्याचा मित्र; पण त्यालाही रामराजाचा हा चढेलपणा खपला नाही. निझामशहा हा आपल्या राज्याची वाताहत झालेली पाहून विजयनगरच्या रामराजावर फारच चिडला. या काफिर हिंदुराज्याचा नाश करण्यासाठी खऱ्या मुसलमानांनी एकत्र झाल्याविना गत्यंतर नाही याची त्याला खात्री पटली. त्याने आपल्या विश्वासातल्या सरदारांची पुढील तयारीसाठी बैठक भरवून सल्लामसलत घेतली.

इस्लामचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी हिंदु राजांबरोबर शेवटचा निकराचा सामना देण्याची वेळ आली आहे व त्यात जगू वा मरू या निश्चयानेच पडले पाहिजे असाच या मसलतीचा निर्णय झाला. निझामशहाजवळ किश्वरखान लारी व तुराब शिराझी नावाचे मोठे विश्वासू सरदार होते. त्यांनी निझामशहाला सुचविले की रामराजा प्रबळ आहे, त्याच्याशी एकट्या दुकट्याने लढून धडगत नाही. सर्व मुसलमान राजांनी एक झाले पाहिजे. विशेषतः रामराजाचा एके काळचा स्नेही अली आदिलशहा याला फोडून आपल्या बाजूस पक्के बांधून घेतले पाहिजे. हा विचार निझामशहास पसंत पडला. विजापूर व अहमदनगर यांच्या दरम्यान सोलापूरच्या किल्ल्याचा वाद होता. निझामशहाने विजयनगरच्या हिंदु साम्राज्याविरुद्ध दक्षिणेतील मुसलमानी राज्यांचा संघ करण्याचे निश्चित ठरविले व त्यात विजापूरच्या अली आदिलशहाने येऊन मिळावे म्हणून पूर्वीचा वाद मिटविण्यासाठी त्याने आदिलशहाकडे सोलापूरच्या किल्ल्याची चावी धाडली व 'इस्लामच्या रक्षणासाठी एकत्र या' असा निरोप धाडला. विजापूरच्या आदिलशहाला रामराजाने साह्य केले होते त्यामुळे आदिलशहा दडपला

गेला होता. त्याने ह्या संधीचा उपयोग करण्याचे ठरविले. निझामशहा व आदिलशहा यांच्यात सलोख्याची बोलणी होऊन विजयनगरच्या हिंदु राज्याविरुद्ध मुसलमानी राज्यांचा संघ करून हिंदु राज्यावर शेवटचा हल्ला करण्याचे ठरविण्यात आले. या समेटाला शेवटची पक्की गाठ परस्परांतील विवाहसंबंधाने मारावी असे नाजूक राजकारणही लढविण्यात आले. हुसेन निझामशहाची मुलगी चांदबिबी आदिलशहाला देण्यात आली व आदिलशहाची बहीण हृदियाबिबी हिचे लग्न निझामशहाचा मुलगा मूर्तझा याच्याशी लावण्यात आले. या दोन्ही लग्नांचे आरसपारस समारंभ मोठ्या थाटाने साजरे झाले; व उभय राजकन्या आपापल्या सासरी नांदू लागल्या. गोवळकोंड्याचा कुतुबशहा व बेदरचा बरीदशहा हेही विजयनगरच्या जुलुमाने संत्रस्त झाले असल्यामुळे तेही निझामशहाच्या संघाला येऊन मिळाले. वऱ्हाडच्या इमादशहाचे निझामशहाशी बरे नसल्यामुळे तो मात्र या मुसलमानी संघात सामील झाला नाही.

विजयनगरचा राजा लढाई स्वत: सुरू करणार नाही हे माहीत असल्यामुळे स्वत: होऊनच कुरापत काढण्याचे आदिलशहाने ठरविले. आदिलशहाने 'आमचे रायचूर व मुद्गल हे किल्ले आम्हांस परत करावे' असा निरोप वकिलाहाती विजयनगरच्या रामराजाकडे पाठविला. रामराजाने हिंदु राज्यांविरुद्ध चाललेला मुसलमानी राज्यांचा हा कट ओळखला व त्याने आदिलशहाच्या वकिलाचा उपहास करून त्यास हाकलून लाविले. इतके झाल्यावर इस्लामच्या रक्षणासाठी व काफिरांच्या नाशासाठी सर्वांनी आपले प्राण जाईपर्यंत तनमनधने करून शिकस्त करावयाची अशा प्रकारचे करार मदार ह्या चारी मुसलमानी राजांचे झाले. लगेच सर्वांच्या फौजा लढाईवर निघाल्या व त्यांनी विजापूरकरांच्या ताब्यातील तालिकोट येथे आपल्या छावण्या ठोकल्या. आदिलशहाने या सैन्याचे मोठ्या प्रमाणात उत्तम स्वागत केले. या सैन्याला मेजवान्या दिल्या व दाणागोटा पुरविण्याची व्यवस्था केली.

मुसलमानांचे सैन्य तालिकोटला पोहोचल्याचे समजल्याबरोबर रामराजाने आपला थोरला भाऊ तिम्मराज याच्या बरोबर २० हजार घोडदळ, एक लाख पायदळ व पांचशे हत्ती आघाडीवर धाडले व कृष्णानदीचे सर्व उतार रोखून धरण्यास सांगितले. ह्या अफाट हिंदु सैन्याने ताबडतोब कृष्णा नदीच्या सर्व उतारांवर पक्का बंदोबस्त ठेविला. ठिकठिकाणी मोर्चे बांधून तोफा रोखण्यात आल्या व मुसलमानांना कृष्णा पार होणे अशक्य करून टाकले. रामराजाने सैन्यासाठी लष्कर भरती जारीने सुरू केली व दुसऱ्या भावाबरोबर सैन्याचा दुसरा हप्ता आघाडीवर धाडला व स्वतः एक मोठे सैन्य घेऊन तो मुसलमानांवर चालून गेला.

रामराजाचे एकंदर तीन तुकड्यांतील सैन्य एक लाख घोडेस्वार व पाच लाख पायदळ इतके होते. (रामराजाचे सैन्यबल इतके प्रचंड होते की या पाचही मुस्लिम राज्यांच्या एकजुटीची त्याने केवळ थट्टा केली. आपले सर्व सरदार व सुभेदार एकत्रित करून त्याने युद्धाची कल्पनातीत सिद्धता केली. साठ बंदरे व अनंत वैभवशाली शहरे व परगणे यांची संपत्ति खर्च करून सिलोनच्या सरहद्दीपासून विजयनगरसाठी लढण्यास आलेल्या लोकांस युद्धसामग्री देण्यात आली असे वर्णन उपलब्ध आहे.) कृष्णा नदी ओलांडून जाण्याच्या सर्व जागा हिंदु सैन्याने रोखून धरल्यामुळे मुसलमानी बादशहांना मोठी चिंता पडली. कृष्णा नदीत आणखी काही उतार सापडले पण ते अत्यंत अवघड होते. 'अवघड उतारांवरून मुसलमानी सैन्य नेण्यात येणार असल्याची अफवा उठवावी व त्याप्रमाणे सैन्याची हालचाल करावी, ते पाहिल्यावर हिंदु सैन्य सोप्या उतारांची मोर्चेबंदी व बंदोबस्त सोडून आपल्या मागे धावेल, मग रात्री छापा घालून सोपे उतार काबीज करून सैन्य सोप्या उताराने परतीरावर उतरवावे' अशी मसलत ठरली; व हिंदु सैन्याच्या गाफीलपणामुळे सारे मुसलमानी सैन्य परतीरावर सुरक्षितपणे उतरू शकले !

मुसलमानी सैन्याची रचना

सकाळ उजाडली. दोन्ही सैन्ये एकमेकांसमोर उभी होती. आदिलशहा, निजामशहा, वगैरे मंडळींनी एकत्र जमून लढाईची आखणी केली. आपल्या सैन्यात इमामांच्या नावाने बारा निशाणे उभारली व 'अल्ला आमच्या मदतीस आहे. जय आपलाच आहे.' असे त्या निशाणाव र लिहिले. त्यामुळे मुसलमानी सैन्यात उत्साह व आवेश पसरला. उजवीकडे अली आदिलशहा, डावीकडे कुतुबशहा व अली बरीदशहा, मध्ये हुसेन निजामशहा, त्याच्यापुढे तोफांची रांग व सर्वत्र हत्ती अशी मुसलमानी सैन्याची मांडणी करण्यात आली. मुसलमानी सैन्याने आपली मांडणी व्यवस्थित केल्यावर अत्यंत निकराचा भयंकर हल्ला हिंदु सैन्यावर चढविला.

रामराजाला आपल्या सैन्याच्या प्रचंडत्वाचा व शौर्याचा मोठा गर्व होता. त्याने आपले असंख्य सैन्य पसरून ठेविले. मुसलमानांचा पहिला जोराचा हल्ला हिंदु सैन्यास परतविता आला नाही. त्याची दाणादाण होऊ लागली. रामराजा सिंहासनावर बसून सैन्यास उत्तेजन देत होता. त्यास घोड्यावर बसून लढाईचे नेतृत्व स्वीकारण्यास त्याच्या सरदारांनी सांगितले असता ते त्याने झिडकारले. थोड्याच वेळात मुसलमानांच्या जोराच्या हल्ल्यापुढे हिंदु सैन्याची दाणादाण होऊ लागली. त्याबरोबर रामराजा एका सुवर्णखचित आसनावर बसला. त्याने आपल्यापुढे सुवर्णाच्या नाण्यांचा व रत्नखचित हत्यारांचा व दागिन्यांचा ढीग रचला व शौर्य गाजविणारास मोठमोठी बक्षिसे देण्याचे जाहीर केले. हिंदु सैनिकांस जोराचा आवेश चढला. पन्नास हजार हिंदु तिरकमठेवाले व बंदुकवाले पुढे सरसावले व त्यांनी मुसलमानी सैन्याच्या डाव्या बाजूचा पुरा धुव्वा उडविला.

रामराजा सापडला

आता रामराजावर दोघांकडून हल्ला आला. मागील बाजूने आदिलशहा व पुढील बाजूने निझामशहा व कुतुबशहा चाल करून

गेले. तोफखान्याचा मुख्य रुमीखान यासही तोफखाना सुरू करण्यास हुकूम झाला. त्या वेळी दोन्ही सैन्यात भयंकर हाणामारी चालू होती. दोन्ही बाजूचे वीर निकराने लढून एकमेकांची शिरकमले गवत कापावे तशी कापून आकाशात उडवीत होते. सर्वत्र रक्तमांसाचा चिखल झाला होता.

हिंदु वीरांच्या शौर्यामुळे मुसलमानी सेनेचा धीर सुटलेला पाहताच मारीन किंवा मरेन या इर्ष्येने निझामशहाने आपला तंबू त्या रणमैदानात ठोकला. त्याच्या कृतीने मुसलमानी सैन्याला जोराचे अवसान चढले. मुसलमानी सैन्याचा पाठलाग करणाऱ्या हिंदु सैन्यावर मुसलमानी सैन्य उलटले व हिंदूंचा चारही बाजूंनी कोंडमारा करण्यात आला. आदिलशहाने तिम्मराजाचा पराभव केला व तो रामराजाकडे वळला, मुसलमानांच्या या निर्वाणीच्या माऱ्यापुढे हिंदु सैन्याचा टिकाव लागेना. ते सैरावैरा पळू लागले. आपल्या पळपुट्या सैन्याला अडविण्याचे कार्य रामराजाला अशक्य झाले. ह्या पळपुट्या सैनिकांपैकी एकाच्या वाराने रामराजा जखमी झाला व तो रणांगणावर उभा राहिला. त्याच्या सभोवताली थोड्या हिंदु सैनिकांचा गराडा होता. निझामाच्या तोफखान्यावरील अधिकारी रुमीखान याने पळत्या हिंदु सैनिकांवर तोफांचा भयंकर मारा करून हजारो हिंदूंस कंठस्नान घातले. रुमीखान स्वतः हत्तीवर बसून रणांगणावर हिंडत असता त्याने रामराजाभोवती जमलेल्या थोड्या हिंदु सैनिकांचा गराडा पाहिला व एकदम त्यांचेवर हल्ला चढविला. रामराजाचा एकनिष्ठ सेवक दिलपतराव ब्राह्मण होता. त्याने ओरडून म्हट लेकी, ‘रामराजाला तुडवू नका.’ रामराजा जिवंत बघताच रुमीखानाने त्याला हत्तीच्या सोंडेने उचलले व तो त्याला घेऊन तडक निझामशहाकडे गेला व त्याच्यापुढे रामराजाला उभा केला.

‘आता कसे काय आहे!’ निझामशहाने रामराजाला उपहासाने विचारले. रामराजाने ‘दुर्दैव आमचे’ असे दर्शविण्यासाठी कपाळाला हात लावला.

हिंदु सैन्याची लांडगेतोड चालू होतीच. निजामशहा रामराजाशी बोलत असता त्याचा एक सरदार हकीम कासीम बेगम ताबेजी तेथे आला व 'वेळ घालविला तर आदिलशहा येऊन रामराजाला घेऊन जाईल यासाठी ताबडतोब त्याचे शिर कापावे' असा त्याने निझामशहाला आग्रह केला. ताबडतोब निजामशहाचे हुकुमाने रामराजाचे शिर कापण्यात येऊन ते उंचावर धरण्यात आले. आपल्या राजाचे शिर पहाताच हिंदु सैन्याचा धीर सुटला व ते विजयनगरकडे धावू लागले. रणांगणापासून विजयनगरपर्यंत हिंदु सैन्याचा मुसलमानांनी पाठलाग केला व हजारो हिंदु कापून काढले. लक्षावधि रुपयांची धनदौलत व शेकडो दासदासी मुसलमानांनी लूट म्हणून गोळा केली. शेकडो हत्ती, निशाणे मुसलमानी शहांनी जमा केली. रणांगणावर सोने, रुपये, रत्ने अगणित पडली होती. त्यांचीही लूट करण्यात आली. त्यांपैकी हत्ती, निशाणे व तोफा ही सरकारजमा करण्यात आली. पण सोनेचांदीची केलेली लूट प्रत्येक शिपायास खाजगी जमा करण्यास परवानगी दिली. या लढाईत कामास आलेल्यांची नोंद करण्याचे काम बारा दिवस चालले होते. एकंदर दहा लक्ष सैनिक कामास आले असे म्हणतात.

लढाईनंतर

लढाई संपल्यानंतर वीस दिवस मुसलमानांनी रणक्षेत्रावर मुक्काम करून जखमी लोकांना उपचार केले. ह्या दिवसांत विजयनगरच्या भयभीत प्रजाजनांनी पोबारा केला. कित्येक आपापल्या घरांत, कोठारांत, गुहांत लपले. कित्येक वर्षे परशत्रूंचा उपद्रव न झाल्यामुळे प्रचंड वैभवास चढलेले विजयनगर! त्या शहरात वीस दिवसांनंतर मुसलमानांनी प्रवेश केला व तेथे सहा महिने वास्तव्य केले. विजयनगर व आसपास कित्येक मैल सर्वत्र जाळपोळ करण्यात येऊन लूट करण्यात आली. हजारो लोकांना ठार करण्यात आले. कोटयवधि रुपयांची लूट झाली व विजयनगर साम्राज्याच्या साऱ्या वैभवाला आग लावून ते भस्मसात्

करण्यात आले.तिम्मराज पालकोंड्याच्या किल्ल्यात व रामराजाचा मुलगा आनागोंदीपासून तीन मैलांवरच्या गुहेत दडून राहिले.

या युद्धाच्या प्रारंभी रामराजाला विजयाची इतकी निश्चिति वाटत होती की, आयत्या वेळी त्याच्या प्रचंड सैन्यबलाकडे पाहून घाबरलेल्या अली आदिलशहाने येताना घेतलेला प्रदेश परत देण्याच्या अटीवर त्याच्याशी संधीच्या वाटाघाटी करण्यासाठी निरोप पाठविला असता त्याने त्या गोष्टीला आपला स्पष्ट नकार दिला. अशा स्थितीत रामराजाचा पराभव कां झाला असेल? याचे खरे कारण आयत्या वेळी झालेल्या त्याच्या विश्वासघातात दडलेले आहे. निर्वाणीच्या वेळी प्रत्येकी साठ सहस्र सैन्य पाठीशी असलेले त्याच्या पदरचे दोन मुसलमान सरदार स्वामिद्रोह करून मुसलमान सैन्याला जाऊन मिळाले. वस्तुत: या युद्धाचे स्वरूप नेहमीसारखे नसून ते हिंदु विरुद्ध मुसलमान असे झाले आहे हे रामराजाला कळावयास हवे होते. पण त्याच्या अहंकारी स्वभावामुळे 'सावधपण सर्वविषयी' हा राजकारणातील महामंत्र तो विसरला आणि त्याने आपला सर्वनाश ओढवून घेतला. निझामशहाच्या मनात रामराजा-विषयी इतका विलक्षण दंश होता की, त्याच्या वधानंतर त्याने त्याचे तोंड पेंढा भरून ते आपल्या राजधानीच्या मुख्य गटाराच्या तोंडाशी लावले व कित्येक दिवसपर्यंत त्यातून गांवातील सारे गटार वहावयास लावले असे मुस्लिम इतिहासकार म्हणतात.

यानंतर यवनांनी राजधानीचा जो भयानक विध्वंस केला त्याचे वर्णन करताना विख्यात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी असे उद्गार काढले आहेत की, जगाच्या इतिहासात इतक्या वैभवशाली शहराचा एका रात्रीत इतका भयानक विध्वंस झाल्याचे दुसरे उदाहरण नाही. त्याचे वर्णन करताना शब्द आठवत नाहीत व जिव्हा मौनावते. जे जे सौंदर्यशाली व वैभवशाली होते त्या प्रत्येकाचाच नाश करण्यात आला. तीनशे वर्षे जगाचे डोळे दिप-विणारी ही महान् राजधानी आज हृदयद्रावक भग्नावशेषांचे वसतिस्थान होऊन राहिली आहे !

याप्रमाणे तालीकोटच्या अथवा राक्षसतंगडीच्या युद्धाने विजयनगर धुळीला मिळाले तरी विजयनगरचे साम्राज्य मात्र आरवीड घराण्याच्या नेतृत्वाखाली पुढे शंभर वर्षेपर्यंत कसेबसे जीव धरून होते. याचे कारण केवळ युद्धापुरता झालेला मुस्लिम सत्ताधाऱ्यामधील एकोपा पुढे टिकून न राहता त्यांची आपापसांतच पुनश्च भांडणे सुरू झाली हे होय. विजयनगरचा खरा विद्वेष काय तो, चरणावर मस्तक ठेवावे लागल्यामुळे निझामशहालाच होता; बाकी कोणाला त्याची मोठी चीड नव्हती. रामराजाच्या पराभवाचे खरे कारण त्यानेही एकच निर्णायक लढाई द्यावयाचे ठरविले हे होते. तशी त्याने जर निर्णायक लढाई दिली नसती तर तात्पुरता एकोपा झालेले हे मुस्लिम सत्ताधारी लवकरच आपापसांत भांडून विजयनगरच्या परिसरात हळूहळू समाविष्ट झाले असते असे मानावयास जागा आहे.

विजयनगरच्या विनाशानंतर रामराजाचा धाकटा भाऊ तिरुमल याने राजधानी बदलून ती पेनुकोंडा येथे नेली व लवकरच साम्राज्याची स्थिति सुधारली. पुढे शंभर वर्षेपर्यंत हे राज्य कसेबसे टिकून त्याचा शेवटचा अधिपति श्रीरंगनायक याच्या वेळी त्या राज्याचा अंत झाला. बंडखोर सरदारांनी मध्यंतरीच्या काळात मूळ सत्तेला झुगारून देऊन आपापली अशी नवी नवी राज्ये उभारली. म्हैसूरचे राज्य हे अशा राज्यांपैकीच एक होय. श्रीरंगनायकाच्या वेळी आपापसांत युद्धे प्रारंभ होऊन ही सत्ता विस्कळीत झालीच होती. त्यानंतर विजापूरकरांच्या वतीने छत्रपति शिवाजी महाराजांचे वडील शहाजी राजे यांनी विजयनगरच्या उर्वरित अवशेषांना जिंकून त्यांचा संपूर्ण पराभव केला व श्रीरंगनायक अज्ञातवासात निघून गेला. पुढे श्रीरंगनायकाची राणी हिने छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या दक्षिण दिग्विजयाच्या वेळी त्यांना प्रार्थना केल्यामुळे या हिंदु साम्राज्याचे ऋण ओळखून महाराजांनी तिला काही नक्त नेमणूक करून दिल्याचा एका रौप्यमुद्रिकेत उल्लेख आहे.

दक्षिण हिंदुस्थानात मुसलमानी सत्तेचे आक्रमण सुरू झाल्यावर ते आक्रमण थोपविण्याचा व परतविण्याचा निकराचा प्रयत्न न झाला तर या हिंदु देशात हिंदु संस्कृतीचे बीजसुद्धा शिल्लक उरणार नाही या प्रखर जाणिवेतून व धगधगीत आवश्यकतेतून विजयनगरचा जन्म झाला, व विजयनगरचे उद्दिष्ट पूर्णपणे सफळ होऊन दक्षिण भारतापुरते तरी समर्थ, संपन्न व वैभवशाली हिंदु राष्ट्र तीनशे-साडेतीनशे वर्षेपर्यंत तेथे नांदले. या साम्राज्याने तीनशे वर्षेपर्यंत एक उज्ज्वल परंपरा निर्माण केली. पुढे ते कोसळले, पण त्याची पार्श्वभूमिच शिवछत्रपतींच्या राष्ट्रपुनरुत्थानाच्या कार्याला प्रेरक झालेली आहे. विधिघटनेने या साम्राज्याला शिवछत्रपतींच्या पराक्रमी पित्याच्या हस्तानेच शेवटची तिलांजलि मिळालेली आहे. त्यामुळे पुष्कळ इतिहासकार शहाजीराजांना दोष देतात.

शिवाजी व शहाजी महाराज यांची तुलना करताना शिवछत्रपतींचे एक नवे चरित्रलेखक श्री. भावे यांनी शहाजींना या संबंधात दोष दिला आहे, सातारा येथील हिस्टॉरिकल म्युझियमचे क्यूरेटर श्री. डिकसळकर यांनी यासंबंधात शहाजीराजांची कडक शब्दांत हजेरी घेतली आहे. श्री. डिकसळकर म्हणतात, '१६३७ ते १६६४ हा शहाजीच्या आयुष्याचा उत्तरभाग विजापूरच्या सुलतानांच्या वतीने कर्नाटक जिंकण्यात, विजयनगरच्या सम्राटाचा मुलूख घेण्यात व शेवटी त्याचा निःपात करण्यात खर्ची पडला. तो हिंदु असला तरी विजयनगरशी त्याचा शेवटपर्यंत शत्रुत्वाचा संबंध होता. प्रथम कर्नाटकातील राज्ये जिंकण्यास व पुढे विजयनगरचा नाश करण्यास शहाजीची कामगिरीच बहुतांशी कारण झाली. ज्याच्या मदतीने विजयनगरच्या हिंदु राज्याचे आणखी कित्येक वर्षे रक्षण झाले असते असा शहाजी हा मोठा हिंदु सेनापति होता ही गोष्ट खरीच आहे. परंतु शहाजीच्या सर्व जीवितात व्यापक राष्ट्रीय किंवा धार्मिक कल्पना आपल्याला दिसत नाहीत. आपल्या धन्याचे काम करणे व त्याची कृपा संपादणे येवढाच त्याचा जीवित हेतु दिसतो. ही मनोवृत्ति एकट्या शहाजीचीच होती असे

नाही. त्या काळचे बहुतेक सर्व हिंदु सरदार हीच गोष्ट करीत होते. विजयनगरचे मांडलिकही एकमेकांविरुद्ध लढताना दिसतात. शहाजीने आपले धनी कसे बदलले हे प्रसिद्धच आहे. त्याच्या कामगिरीचे चीज कोणी करीना म्हणून त्याला ही गोष्ट करावी लागली. त्याने विजापूरकरांची दीर्घकाल व अखेरपर्यंत सेवा केली पण त्यांनीही त्याला दोनदा संशयावरून कैद केले. अर्थातच शहाजी नोकरीसंबंधाने अत्यंत तिरस्कार दाखविताना आढळतो. शहाजीने विजापूरची नोकरी सोडून विजयनगरची सेवा स्वीकारली असती तर कर्नाटकच्या इतिहासास कदाचित् निराळेच वळण लागले असते. कारण विजापूरची नोकरी करीत असता त्याने दक्षिणेकडे जो मराठी सत्तेचा पाया घातला तो त्याला विजयनगरची सेवा पत्करूनही घालता आला असता.'

— (विजयनगर स्मारकग्रंथ, पृष्ठ १११ व ११२)

उपलब्ध ऐतिहासिक पुराव्याचा विचार केला तर शहाजी महाराजांवरील हे सारे आक्षेप निर्मूल आहेत असे दिसून येते. ज्या विजयनगरची सेवा शहाजी राजांनी करणे आवश्यक होते असे श्री. डिकसळकर म्हणतात ते शहाजी राजांच्या या स्वाऱ्यांच्या वेळी त्यांची आधारशिला बनण्याच्या अवस्थेत तरी होते काय ? राज्य म्हणून त्याचे स्वरूप मोडकळीस आलेल्या व लवकरच भुई-सपाट होणाऱ्या प्रासादासारखे झाले होते. ज्या ध्येयवादावर विजयनगरच्या साम्राज्याचे सिंहासन उभारण्यात आले होते तो ध्येयवाद शहाजी राजांच्या हृदयात बद्धमूल झालेला असला तरी विजयनगरच्या तत्कालीन वारसदारांना त्याची पुसटती ओळख सुद्धा नव्हती. त्याचे एकच निदर्शक येथे देतो. शहाजीने ज्याला बुडविले असा आक्षेप आहे त्या श्रीरंगनायकाने दिल्लीच्या शहाजहान बादशहाकडे साह्य मागितले होते, व हे साह्य मागताना त्याने जे पत्र पाठविले त्यात विजयनगरचे स्वातंत्र्य अबाधित राखून साम्राज्य सुसंघटित करून दिल्यास त्या मोबदल्यात आपण धर्मांतर करून मुसलमान व्हावयास सिद्ध आहोत असे लिहिले

होते! ज्या धर्माच्या संरक्षणासाठी विजयनगरचे राज्य अस्तित्वात आले त्या धर्मावरच तेथील वारस तिलांजलि द्यावयास सिद्ध असल्यावर शहाजीने त्यांना कशास्तव आश्रय द्यावयाचा व कशास्तव सेवा पत्करावयाची ? आपापसांतील यादवीमुळे विजयनगरचे राज्य संभाळणे त्याच्या वारसांनाच इतके जड झाले होते की आज या बंडखोरांच्या आश्रयास तर उद्या त्या अशा अवस्थेत स्वतः श्रीरंगनायकावरच भटकण्याची पाळी आली असे इतिहास सांगतो. ही परिस्थिति काही शहाजीने उत्पन्न केलेली नव्हती. शहाजीच्या स्वाऱ्यांपूर्वीच ही परिस्थिति उत्पन्न झालेली होती.

कोणत्याही राष्ट्रातील अथवा राज्ययंत्रातील ध्येयवाद सुटला की ही स्थिति उत्पन्न होतेच. कारण राज्यातील अथवा राष्ट्रातील व्यक्तिवादनिरपेक्ष संघजीवनाचे अस्तित्व हे केवळ ध्येयवादावरच अवलंबून असते. एकदा धर्मसंरक्षणाचे व मूल्यसंरक्षणाचे ध्येय संपले म्हणजे मग राजकारणाला व राज्ययंत्राला सत्तास्पर्धेच्या व स्वार्थी संघर्षाच्या आखाड्याचे स्वरूप येते, व संघजीवन क्षणभरही टिकू शकत नाही. विजयनगरची हीच अवस्था शहाजीच्या वेळी झाली होती त्यामुळे धर्मसंरक्षणासाठी स्वतंत्र हिंदु राज्य प्रतिष्ठापित करण्याच्या शहाजीराजांच्या आकांक्षेला विजयनगरच्या पडत आलेल्या प्रासादाची डागडुजी करण्याने कोणतीही सफलता मिळणार नव्हती. प्रत्येक गोष्टीचे कामी विशिष्ट दैवी कार्य असते व ते संपल्यावर ती टिकू शकत नाही असा इतिहासाचा संकेत आहे. विजयनगरचे कार्य संपलेले होते. तेथील जीवनरस आटलेला होता. त्याची जागा दुसऱ्या कोणी तरी घेणे आवश्यक होते. शहाजीने ती घेतली हे योग्य झाले. कोणत्याही अर्थाने विजयनगरच्या आधारावर शहाजीने नवे मंदिर उभारण्यासारखी परिस्थितिच नव्हती व शहाजीच्या समोर जी परिस्थिति होती तिचा विचार केला तर त्याची स्वातंत्र्याकांक्षा उघडपणे विजापूरकरांविरुद्ध बंड करून उठण्याने सफळ होणारी नव्हती. म्हणून त्याने मोडकळीस आलेले व सावरण्याची शक्यताच नसलेले

विजयनगरचे नाममात्र राज्य बाजूस सारून केवळ नाममात्र विजापूरचे अंकित असलेले पण प्रत्यक्षात स्वतंत्र असे हिंदु संस्कृतीचे संपूर्ण प्रतिनिधित्व करणारे राज्य तंजावरला स्थापन केले. त्याची संपूर्ण उभारणी विजयनगरच्या संस्कृतिसंरक्षणाच्या कार्यातूनच मिळालेल्या स्फूर्तीतूनच उत्पन्न झालेली होती. म्हणून विजयनगरच्या ध्येयवादाचा वारसा शहाजीने प्रथम व नंतर खऱ्या विशुद्ध स्वरूपात शिवछत्रपतींनी चालविला. धर्मसिंहासनाची वारसदारी वंशावलंबी नसून कार्यावलंबी व ध्येयावलंबी असते; व म्हणूनच डॉ. कृष्णस्वामी यांनी राज्याभिषेक करून घेण्यात व दक्षिण दिग्विजय करण्यात शिवाजीचा हेतु विजयनगरच्या साम्राज्याचे पुनरुज्जीवन करून औरंगजेब बादशहासमोर त्या साम्राज्याचे सर्वमान्य वारस सम्राट् म्हणून उभे राहणे हाच असला पाहिजे, असे जे मर्मग्राही उद्‌गार काढले आहेत ते अत्यंत यथार्थ आहेत.

वस्तुतः विजयनगरचा शेवटचा वारस श्रीरंग याला शक्य ते साह्य करून वाचविण्याचाच प्रयत्न शहाजीराजांनी केलेला आहे. दक्षिणेत चालून आलेल्या विजापूरच्या सैन्याचे संपूर्ण नेतृत्व शहाजीकडे नसून ते रणदुल्लाखानाकडे होते. शहाजी त्याच्या हाताखाली काम करीत होता. रणदुल्लाखान व मीरजुमला हे दोन मुस्लिम सेनापति अनुक्रमे विजापूर व गोवळकोंडे यांच्या मुस्लिम सत्तांच्या वतीने दक्षिणेतील यच्चयावत् हिंदु संस्थानिकांना व विजयनगरच्या अवशिष्ट हिंदु पाळेगारांना संपूर्णपणे बुडवू इच्छीत होते. शहाजीनेच त्यांचे प्रदेश मर्यादित प्रमाणात त्यांच्याकडे ठेवून त्यांना जीवदान दिलेले आहे. श्रीरंगच्या संबंधात तो हीच गोष्ट करू इच्छीत होता. पण त्याचा डाव फसून त्याला राजद्रोही म्हणून मीरजुमल्याच्या कारस्थानाने विजापूरचा राजबंदी म्हणून राहावे लागले. श्रीरंगासंबंधात याहून अधिक काही करण्याची त्याला शक्यताच नव्हती.

शहाजीला नोकरीचा तिटकारा होता असे स्वतः डिकसळकर मान्य करतात व तरीही ते त्याला धन्याची मर्जी राखावयास्तव

धर्म, संस्कृति व राष्ट्र यांची ओळख न ठेवणारा ध्येयशून्य म्हणतात ! ही दोन्ही परस्परविरोधी विधाने आहेत. वयाच्या साठाव्या वर्षी सुद्धा धन्याच्या रागाला न भिता स्वतःच्या रजपूतपणाचा अभिमान दर्शवीत नोकरीचा तिटकारा व्यक्त करणारा शहाजी श्रीरंग नायकाचा आधार न घेता स्वतंत्रपणे कां राहिला व विजापूरकरांचे नाममात्र अंकितत्व त्याने का पत्करले या प्रश्नाचा त्याच्यावर दोषारोप करण्याआधी, अधिक गंभीर विचार करण्याची आवश्यकता आहे, राज्याच्या तुकड्यासाठी मुसलमान व्हावयास सिद्ध असलेल्या श्रीरंगाचा विचार केवळ मीरजुमला हवा होता म्हणून मोगल बादशहा शहाजहानने केला नाही. नाही तर ज्याची सेवा स्वातंत्र्याकांक्षी शहाजीने करावी असे हे संशोधक अपेक्षितात तो हिंदु म्हणून उरलाही नसता, अशा स्वाभिमानशून्य मनुष्याचा शहाजीचे स्वप्न साकार होण्यासाठी काय उपयोग होणार होता?

पण शहाजीराजे स्वातंत्र्याकांक्षी होते काय ! विद्यारण्यांनी संस्थापिलेल्या व सम्राट् कृष्णदेवरायाने वैभवास आणलेल्या विजयनगरच्या धर्मसिंहासनाचा ध्येयवाद हृदयात साठविण्याइतकी पात्रता शहाजी राजात होती काय ? कीं डिकसळकर म्हणतात तसे 'शहाजीच्या सर्व जीवितात व्यापक राष्ट्रीय किंवा धार्मिक कल्पना दिसत नसून आपल्या धन्याचे काम करणे व त्याची कृपा संपादणे येवढाच त्याचा जीवित हेतु होता ? मालोजीपासूनची शिवछत्रपतींची परंपरा पाहणे आणि शहाजीराजांच्या जीवनाचे समालोचन करणे हे या दृष्टीने आवश्यक आहे.

□ □ □

प्रकरण नववे

शिवाजी महाराजांचे पूर्वज

प्रत्येक यशस्वी घटनेचा नीट उलगडा करावयास लागले तर ती आपल्या मागच्या घटनेचा परिपाक असते असे जे एका विख्यात इतिहासकाराने म्हटले आहे त्यात पुष्कळच तथ्य आहे. शिव-छत्रपतींच्या विभूतिमत्त्वाने यशस्वी झालेल्या कार्यमंदिराच्या उभारणीकडे पाहताना या दृष्टिकोनाचा आश्रय केला तर त्या मंदिराची पायाभरणी त्यांचे वडील शहाजीराजे यांनी करून दिलेली आहे; इतकेच नव्हे, तर शहाजीराजांचे पुत्र म्हणूनच शिवछत्रपतींना आरंभीच्या यशस्वी हालचाली करण्याची शक्यता निर्माण झाली असे मानावयास अतिशय भक्कम प्रमाणे आहेत. ज्यांच्या आधारावर शिवछत्रपतींनी स्वराज्यमंदिराचा पाया घातला ते त्यांचे पिंगळे, अत्रे, दादाजी पानसंबळ, रोझेकर, बांदल जेधे प्रभृति प्रारंभीचे सहकारी शहाजी राजांच्या परिसरातील सरदार व मुत्सद्दी होते. ज्या जहागिरीत स्वराज्याचे मनसुबे रचले जात होते ती शहाजीचीच होती. त्या जहागिरीच्या परिसरातील शस्त्रसंग्रह, वाहने व ठाण्याठाण्यांतून असणारा सरंजाम शहाजी राजांचाच होता. या व शहाजी महाराजांकडून झालेल्या अन्य साहाय्याचा विचार केला तर इतिहासाचार्य राजवाडे यांचे पुढील म्हणणे यथार्थ असल्याचा प्रत्यय येतो. राधामाधवविलासचंपूच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात : 'आकाशातून पडला आणि धावायला लागला' अशातला काही प्रकार शिवाजीचा नव्हता. बापाच्या खांद्यावर उभा राहून शिवाजी पहिल्यांदा उच्चासनस्थ झाला.

शिवचरित्राचा विचार करताना स्वतः शिवाजीमहाराज व त्यांचे पूर्वज यांच्या विषयीचे पूर्वग्रह बाजूस सारणे हे प्रत्येक नव्या विचारकाचे एक महत्त्वाचे काम होऊन बसते, सर जदुनाथ सरकार यांच्यासारख्या विख्यात भारतीय इतिहासलेखकापासून तर ग्रँड डफसारख्या जन्या पाश्चात्य लेखकांपर्यंत अनेक जुन्या लेखकांनी

पुरेशा माहितीच्या अभावी व हट्टाग्रहीपणानेही शिवछत्रपतींच्या-विषयी अनेक विकृत समज पसरविले आहेत. शिवाजी हा निरक्षर होता या विधानापासून त्याचा आजा मालोजी हा स्वभावाने लबाड मनुष्य असून त्याचे पूर्वज हे साधे शेतीचा व्यवसाय करणारे पाटील होते व यशस्वी दरोडेखोरी करून ते राजे बनले येथपर्यंत अनेक प्रकारचे अपसमज या लोकांनी पूर्वी तर पसरविलेच. पण जदुनाथासारख्यांनी तर नवी साधने उपलब्ध असता आपल्या पुस्तकाच्या पांचव्या आवृत्तीत सुद्धा पहिल्या आवृत्तीच्याच चुका जशाच्या तशा ठेवण्याची परिपूर्ण दक्षता (!) ठेवलेली आहे. उदाहरणार्थ, सर जदुनाथ म्हणतात :–

Shivaji was illiterate, he learned nothing by reading. He built up his kingdom and Government before visiting any Royal Court, civilized city or organised camp. He received no help or counsel from any experienced ministers or general but his native genius alone and unaided enabled him to found a compact kingdom and an invincible army and a grand and benificent system of administration.

(शिवाजी अशिक्षित होता. ग्रंथवाचनाच्याद्वारे त्याने कोणतेही ज्ञान मिळविले नाही. कोणत्याही राजदरबारात, सुधारलेल्या शहरात, संघटित सैन्यात वास करण्यापूर्वी त्याने स्वराज्याची स्थापना केली व त्याचा कारभार चालविला. या कामी त्याला कोणत्याही अनुभवी राजकारणपटु अमात्यांचा अगर सेनानायकाचा सल्ला मिळाला नाही. त्याने आपल्या जन्मजात बुद्धिमत्तेने कोणाचीही मदत न घेता स्वराज्याची स्थापना केली, अजिंक्य सेना जमविली आणि कल्याणकारक राज्यपद्धति निर्माण केली.)

शिवछत्रपतींच्या कार्याचे महत्त्व वर्णन करताना ते निरक्षर होते या विधानाची वस्तुत: काहीही आवश्यकता नव्हती. सर्वांत मजेची गोष्ट ही आहे की, शिवछत्रपतींचे वडील शहाजीराजे हे समस्यापूर्ति करण्याइतके व पंडितांना समस्या सांगण्याइतके उत्कृष्ट शिक्षण घेतलेले होते असे राजसभेतील एक कवि जयरामदास पिण्डचे

यांच्या राधामाधवविलासचम्पूवरून सिद्ध होते. शिवछत्रपतींचा धाकटा भाऊ व्यंकोजी हाही उत्कृष्ट शिक्षण घेतलेला रसिक होता. शिवछत्रपतींचा ज्येष्ठ पुत्र संभाजी हा तर चांगलाच संस्कृतज्ञ असून त्याचा बुधभूषण या नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. या सर्व उच्च शिक्षण घेतलेल्या लोकांच्यापेक्षा कितीतरी पटीने अधिक प्रतिभेची झेप असणारा आणि राज्यव्यवहारकोशासारखे कोश निर्माण करण्याची स्वतंत्र प्रज्ञा दाखविणारा शिवाजी मात्र अक्षर-शत्रु होता ! या विधानाचा समाचार घेताना शिवछत्रपतींचे विच-क्षण चरित्रलेखक डॉ. बाळकृष्ण म्हणतात :–

'It was hardly necessary to multiply such instances had not Sir J. Sarkar asserted that Shivajee was illiterate. He maintains that the Europeans never saw him write anything. But we have shown above that the English, the Dutch and the Portuguese have all testified that he could read and write. They received his autograph, letters and treaties personally signed by him. It is hoped that some of these letters will one day be discovered in the European Archives.'

(ही असली अधिक उदाहरणे देण्याची आवश्यकता नाही. परंतु ही उदाहरणे देण्याचे कारण असे आहे की, शिवाजी निरक्षर होता असे सर जदुनाथ सरकार यांनी विधान केले आहे. युरोपियनांनी शिवाजीस लिहीत असताना पाहिले नाही असे जदुनाथांचे म्हणणे आहे. परंतु आम्ही वर असे दर्शविले आहे की, इंग्रज, डच आणि पोर्तुगीज यांनी शिवाजीस लिहिता वाचता येत होते असे नमूद केले आहे. शिवाजीची स्वदस्तुरची पत्रे व त्याची सही झालेले तह त्यांचेकडे येत असत आणि माझी अशी खात्री आहे की, युरोपियन राष्ट्रांच्या दप्तरखान्यात त्यांच्या सहीची पत्रे कधी काळी खचित उपलब्ध होतील.)

शिवछत्रपतींच्या जीवनपटाचा प्रत्यक्ष विचार करताना या विषयीची अधिक प्रमाणे मी उल्लेखीनच. येथे केवळ विकृत समजांचे उदाहरण म्हणून मी रूढ गोष्टींचा निर्देश केला, हीच

अवस्था शहाजीचे व शिवाजीच्या अन्य पूर्वजांचे चरित्र सांगणाऱ्या लेखकांची झालेली आहे. 'शिवाजीचे पूर्वज हे शेती करणारे व दरोडे घालणारे होते' ते भोसेगावचे पाटील असल्यामुळे त्यांचे नाव भोसले पडले. शिवाजीचा आजा मालोजी हा साधा शिपाई होता. रंगपंचमीच्या दरबारात त्याचा मुलगा शहाजी व त्या वेळचा निजामशाहीतील एक तोलदार सरदार लखुजी जाधवराव याची मुलगी जिजाबाई हे दोघे खेळत असता जाधवराव जोडा किती सुंदर दिसतो असे सहज म्हणाल्याबरोबर मालोजी स्वतःला जाधवरावांचा व्याही म्हणवू लागला. जाधवरावांचे प्रस्थ कमी करण्यासाठी निजामशहाने मालोजीला हाती धरून वाढविले, व शहाच्या मध्यस्थीने मुलगी मालोजीच्या मुलाला मिळाली तरी अपमानाचे शल्य जाधवरावांच्या मनात सदाचे राहून शहाजी व जाधवराव यांचे अखंड वैर सुरू होते, इत्यादि सारे अपसमज या पूर्वग्रहविशिष्ट दृष्टिकोनातूनच चालत आलेले आहेत. शहाजीवर जो स्वामीद्रोहाचा सतत आरोप करण्यात येतो तो सुद्धा त्याच्या वंशाचे एक वैशिष्टचच होते अशा पद्धतीचा आहे. मालोजीविषयी लिहिताना ग्रँड डफ असे म्हणतो की :–

'Malojee appears, however to have been crafty and preserving, little scrupulous about the means employed, so that his end could be attained. He retired to his village, where it is pretended, that the Goddess Bhawanee having appeared to him, he discovered a large treasure. At all events he and his brother. Withojee became possessed of money in some secret manner, which in that troubled period of the Nizamshahi government, during the first years of the 17th century, was probably by robbery.

(मालोजी हा स्वभावाने लबाड होता. आपला हेतु साध्य करण्यास्तव कोणत्या भल्या बुऱ्या उपायांची योजना करावयाची याविषयी त्याचे मन साशंक नसे. भवानी त्याचे स्वप्नात येऊन तिने मोठा द्रव्याचा साठा तो ज्या खेड्यात राहत होता तेथे त्याला

दाखविला ही हकीकत बनावट दिसते. एवढी गोष्ट मात्र निश्चित आहे की तो व त्याचा भाऊ विठोजी या दोघांस फार मोठा द्रव्य-संचय मिळाला. निजामशाहीच्या सतराव्या शतकाच्या सुरवातीच्या त्या धालमेलीच्या काळात वरील द्रव्याचा.साठा दरोडे घालून त्यांना मिळाला असावा, हे संभवनीय आहे.)

शिवछत्रपतींच्या चरित्रासंबंधाने हल्ली जी वादातीत अशी विश्वासार्ह साधनसामग्री उपलब्ध झालेली आहे तिचा विचार केला तर ग्रँड डफचे विधान पूर्णपणे चुकीचे आहे असे दृष्टोत्पत्तीस येते. शिवछत्रपतींसंबंधी उपलब्ध असलेल्या सामग्रीत शिवछत्रपतींच्या समकालीन असलेला कवि कवीन्द्र परमानंद याचा 'शिवभारत' ग्रंथ हा अस्सल प्रमाणांच्या मूर्धस्थानी शोभणारा आहे. कवींद्र परमानंद याला स्वतःचे चरित्र लिहिण्याविषयी स्वतः शिवाजी-महाराजांनी आज्ञा केली होती व त्यांच्या आज्ञेवरून कवीन्द्राने त्यांचे हे चरित्र लिहिलेले आहे. कवीन्द्र म्हणतो :–

> स एकदाऽऽत्मनिष्ठं मां प्रसाद्येदमभाषत ।
> यानि यानि चरित्राणि विहितानि मया भुवि ॥
> विधीयन्ते च सुमते तानि सर्वाणि वर्णय ।
> मालभूपमुपक्रम्य प्रथितं मत्पितामहम् ॥

(शिवभारत अ.१, श्लोक २५ ते २७)

(एकदा माझी निष्ठा पाहून मला प्रसन्न करून घेऊन शिवछत्रपति यांनी असे सांगितले की आजवर मी जे जे केले व करीत आहे ते सर्व वर्णन करणारे माझे चरित्र तू लिही. हे चरित्र माझे विख्यात पितामह मालोजीराजे यांच्यापासून वर्णन करावे.)

शिवछत्रपतींच्या आज्ञेने त्यांच्यासमोर त्यांच्या समकालीन ग्रंथकाराने लिहिलेल्या या चरित्राइतके विश्वसनीय दुसरे काय असू शकेल? जेधे शकावलीतील उल्लेख व शिवभारतातील उल्लेख यात आश्चर्यकारक साम्य पाहून त्याच्या प्रामाण्याविषयी संशोधन-जगतात आता संशय उरलेला नाही. त्याचप्रमाणे अलीकडे घोरपडे घराण्याचे कागदपत्र उपलब्ध झालेले आहेत. डॉ. बाळकृष्ण यांनी

त्या घराण्याचा व छत्रपतींच्या घराण्याचा एकात्मसंबंध सिद्ध केलेला असून त्या कागदपत्रांवरून त्यांनी डफ व जदुनाथ सरकार यांची छत्रपतींच्या घराण्यासंबंधातील विधाने कशी चुकीची आहेत हे आपल्या 'Shivaji the Great' या ग्रंथात उत्कृष्ट रीतीने सिद्ध करून दाखविले आहे. त्यावरून आपला निष्कर्ष सांगताना डॉ. बाळकृष्ण लिहितात :–

'Sarkar too relied upon the traditional account and made certain observations on Shivajee's ancestors which we hope will be revised by him in the light of these documents.

'Agriculture was their original occupation as with most Marrathas but the break up of the large monarchies of Western India (namely the Bahamani at the end of the 15th century and the Nizamshahi at the beginning of the 17th) opened to the ablest man among them, the chance of rising to the military power and lordship over land. The history of Shiwajee's family illustrated this transformation of the tiller of the soil by successive stages into the bandit, the captain of the mercinaries, the feudal Baron, and the Sovereign ruler, which was so frequent during the troubled times that followed the downfall of the central powers like the Bahamani and of the Delhi Empire and ended only with the establishment of British Paramountcy and British peace.

'The farman clearly proves that the Bhosales were neither agriculturists nor bandits. They did not rise to power at the close of the Bahamani Dynasty but their fortune shone from its very beginning, Even in 1454 they possessed Jahageers in Mudhol, Raibag, Wai and Deogirree ....Thus it is now evident that Malojee Raja held two large estates...... one at Poona and its surrounding regions and the other in the several places of the Nizamshahi kingdom. He was an eminent Sardar even before migrating to Daulatabad, but his status must have been much improved by the acquisition of New Jahageers.'

(शेतकी हा त्यांचा इतर कित्येक मराठा घराण्यांप्रमाणे मुख्य धंदा होता; परंतु पश्चिम हिंदुस्थानातील पंधराव्या शतकाचे शेवटी बहामनी बादशहास व सतराव्या शतकाच्या सुरवातीस निजामशाहीस उतरती कळा लागल्यामुळे या घराण्यांपैकी कर्तृत्ववान पुरुषास सैन्याच्या बळावर मोठमोठ्या प्रदेशावर आधिपत्य स्थापित करण्याची संधि मिळाली. बहामनी अगर मोगल घराण्यासारख्या मध्यवर्ती राजसत्ता नष्ट होऊन त्या ठिकाणी ब्रिटिश सत्ता व शांतता प्रस्थापित होईपर्यंत जो बेबंदशाहीचा काळ गेला त्या काळात शिवाजीच्या घराण्यासारख्या अनेक घराण्यांची जमीन नांगरणारे, दरोडे घालणारे, भाडोत्री फौजेचे सेनानी व मोठमोठ्या प्रदेशावर राजकीय सत्ता प्रस्थापित करणारे अशी स्थित्यंतरे क्रमशः झाल्याचे आढळून येते.

पण फरमानावरून असे स्पष्ट दिसते की, भोसले घराणे हे शेती करणारे अगर दरोडे घालणारे नव्हते. बहामनी बादशहाच्या ऱ्हासाचे काळी हे घराणे उदयास आले नाही, तर या घराण्याचा उत्कर्ष बहामनी बादशाहीच्या सुरवातीपासूनच सुरू झाला होता. इ. स. १४५४ सालात मुधोळ, रायबाग, वाई, देवगिरी या प्रदेशात या घराण्यास जहागिरी होत्या........यावरून हे स्पष्ट दिसून येते की, मालोजीच्या दोन मोठ्या जहागिरी होत्या. एक पुणे व त्याच्या आसपासच्या प्रदेशाची, आणि दुसरी निजामशाही प्रदेशातील इतर कित्येक ठिकाणची. दौलताबाद प्रांतात जाण्यापूर्वी तो एक नामांकित सरदार होता व त्याला नवीन जहागिरी मिळाल्यामुळे त्याची सांपत्तिक ऐपत विशेष वाढली असली पाहिजे.)

तात्पर्य, शिवछत्रपतींचे पूर्वज हे राजे असून बहामनी राज्याच्या सुरवातीपासून स्वतंत्रपणेच ते तोलदारपणे वावरत होते. मालोजी हा स्वतंत्र राजा अथवा जहागीरदार असून निजामशहाच्या पदरचा तो सामान्य नोकर मुळीच नव्हता. कवींद्र परमानंद मालोजीच्या योग्यतेचे व त्याच्या स्थानाचे वर्णन करताना असे म्हणतो की:—

दक्षिणस्यां दिशि श्रीमान्मालवर्मा नरेश्वरः ।
बभूव वंशे सूर्यस्य स्वयं सूर्य इवौजसा ॥४२॥
महाराष्ट्रं जनपदं महाराष्ट्रस्य भूमिपः ।
प्रशशास प्रसन्नात्मा निजधर्मधुरंधरः ॥४३॥
स पुण्यदेशे धर्मात्मा निवासं स्वमकल्पयत् ।
तन्वन् सौराज्यमधिकं नदीं भीमरथीमनु ॥४५॥
त्वङ्गत्तुरंगमखुरक्षुण्णभीमरथीतटः ।
समुद्यद्दुंभिध्वानविभ्रमक्षोभितार्णवः ॥४६॥
प्रतापतापिताऽरातिधराधिपतिमंडलः ।
सह्याद्रिखंडमखिलं बुभुजे स बली बलात् ॥४७॥

(स्वतः सूर्याप्रमाणे तेजस्वी असा श्रीमान् मालोजी राजा दक्षिणेत सूर्यवंशात होऊन गेला. क्षात्रधर्मधुरीण आणि प्रसन्नचित्त असा तो मराठी राजा महाराष्ट्रात राज्य करीत होता. या धर्मात्म्याने पुणे प्रांती आपले वास्तव्य केले आणि भीमानदीच्या कडेने राज्य अधिक वाढविले. ज्याने भरधाव पळणाऱ्या आपल्या घोड्यांच्या टापांनी भीमानदीच्या काठचा प्रदेश तुडविला, ज्याच्या दुंदुभीपासून निघणाऱ्या ध्वनीच्या लहरींनी समुद्र खळबळून टाकला, व ज्याने आपल्या प्रतापाने शत्रुराजे जर्जर केले असा तो बलाढ्य राजा स्वसामर्थ्याने सर्व सह्याद्रीच्या प्रदेशाचा स्वामी झाला.) शिवभारतातील या वचनांवरून शिवाजी हा राजकुलाचा वंशज होता हे सिद्ध होते.

मालोजी हा स्वतंत्र जहागिरदार असताना त्याच्या परिसरातील लोक सुखी असून त्याच्या धार्मिक प्रवृत्तीचा अनेकांना लाभ मिळत असे. भगवान् महादेवाचा तो भक्त असल्यामुळे त्याने एक मोठा तलाव आपल्या इष्ट देवतेच्या स्मरणार्थ बांधला होता. अशा स्थितीत मालोजीला निजामशहाच्या अंकित का व्हावे लागले व त्याचा आणि निजामशहाचा संबंध कशा प्रकारे आला हे प्रश्न स्वाभाविकपणेच वाचकांसमोर उभे राहतात. त्याचे उत्तर शिवभारतात जे पहावयास सापडते त्याचा नीट विचार केला तर

मालोजीच्या निजामशाहीतील स्थानाची व योग्यतेची कल्पना येते. शिवभारतकार लिहितात :—

एतस्मिन्नेव समये दुर्गं देवगिरिं श्रयन्।
निजामशाहो धर्मात्मा पालयामास मेदिनीम् ॥५९
तमसेवन्त सततं यवनानामधीश्वरम्।
सर्वे यादवराजाद्या दाक्षिणात्याः क्षमाभुजः ॥६०
तदा येदिलशाहोऽपि पत्तने विजयाह्वये।
निवसन् राज्यमकरोद्यवनो यवनैर्वृतः ॥६१
अथ केनापि कालेन निमित्तेन बलीयसा।
येदिलेन निजामस्य विरोधः सुमहानभूत् ॥६२
तदा तं मालभूपालं कालं प्रतिमहीभृताम्।
श्रुत्वा निजामो मेधावी साहाय्ये समकल्पयत् ॥६३
ततस्तस्य प्रियं तत्र कर्तुमप्रतिमद्युतिः।
गत्वा देवगिरिं मालमहीपतिमुवास ह ॥६४
अथ विठ्ठलराजोऽस्य भ्राता भीमपराक्रमः।
समेतः स्वपताकिन्या भेजे धारागिरीश्वरम् ॥६५
प्रीतात्मा च निजामोऽपि निजमन्तिकमागतौ।
तावुभौ पूजयामास सामदानेन भूयसा ॥६६
ये ये निजामशाहस्य प्राभवन्परिपन्थिनः।
तांस्तानुत्सादयामास मालवर्मा महाभुजः ॥६७
तथा विठ्ठलराजोऽपि निजामस्य चिकीर्षितम्।
सहायीभूय सततं चक्रे शक्रपराक्रमः ॥६८
यद्यप्यासन्निजामस्य सहायास्तत्र भूरिशः।
तथाऽपि मालवर्मैव सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ॥६९
कुलक्रमागतं राज्यं निधाय निजमन्त्रिषु।
दत्तं निजामशाहेन देशमन्यं शशास सः ॥७०

(याच वेळी देवगिरी किल्ल्याचा आश्रय करून निजामशहा राज्य करीत होता. या मुसलमान राजाचे लखूजी जाधवराव वगैरे अनेक मातब्बर सामंत होते. तसेच विजापूरला आदिलशहा

राज्य करीत होता, या दोन राजांच्यामध्ये विरोध उत्पन्न होऊन संघर्षाची ठिणगी पडली. (हा संघर्ष एका लग्नासंबधाने होता. या वेळी महंमद कुतुबशहाची बहीण मलिकजहान हिच्याशी विजापूरचा इब्राहिम आदिलशहा याचे लग्न होण्याचे ठरले होते. मूर्तजा निजामशहा या लग्नाच्या आड आला म्हणून त्याचा सूड घेण्यासाठी इब्राहिम आदिलशहाने निजामशहावर स्वारी केली.) या संकटाचे वेळी मालोजीचा पराक्रम आधीच कानावर असल्यामुळे निजामशहाने त्याला साहाय्यास्तव पाचारण केले. मालोजीने ते निमंत्रण मान्य करून आपला भाऊ विठोजी व मोठी सेना बरोबर घेऊन निजामशहाला साह्य दिले. या दोघाही बंधूंनी निजामशहाच्या सर्व शत्रूंची खोडकी जिरविल्यावर त्याने प्रसन्न होऊन त्यांना मोठी जहागीर दिली. स्वतःच्या वडिलोपार्जित जहागिरीचा कारभार आपल्या कारभाऱ्यावर सोपवून मालोजी या नव्या जहागिरीची व्यवस्था पाहू लागला. निजामाच्या सर्व सामंतांत मालोजी सर्वांत अधिक योग्यतेचा होता.]

मालोजी राजांना पुष्कळ दिवसपर्यंत संतान नव्हते. धार्मिक श्रद्धेनुसार त्यांनी पुष्कळ दिवस भगवान् शंकराचे आराधन केल्यावर त्यांना दोन मुले झाली. वडील मुलाचे नाव शहाजी व धाकट्याचे नाव शरीफजी होते. या वृत्तान्तावरून मालोजी दरिद्री होता किंवा सामान्य मनुष्य होता इत्यादि गोष्टी पार खोट्या ठरतात. शहाजी पांच वर्षांचा असताना मालोजीला मृत्यूने गाठले. ही गोष्ट लक्षात घेतली म्हणजे शहाजी व जिजाबाई यांच्या रंगपंचमीतील खेळाची व मालोजीच्या त्यांच्या विवाहाच्या घोषणेतून जाधवरावांशी निर्माण झालेल्या स्पर्धेची सगळीच घटना खोटी ठरते. या घटनेला इतिहासाच्या क्षेत्रात इतके अपरंपार महत्त्व प्राप्त झालेले आहे की राधामाधवविलासचंपूच्या प्रस्तावनेत इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीही तिचा उल्लेख केलेला आहे. राजवाडे यांच्या प्रतिपादनाप्रमाणे 'शहाजीचा जन्म झाला त्या वेळी मालोजी चव्वेचाळीस वर्षांचा होता व मृत्युसमयी त्याचे वय

सत्तरीच्या जवळ जवळ आलेले होते. याचा अर्थ मालोजीचे मृत्यूचे वेळी शहाजीचे वय सव्वीस वर्षांचे होते आणि जिजाबाईचा आणि शहाजीचा विवाह हा शके पंधराशे पंचवीसमधील म्हणजे मालोजीच्या जिवंतपणी तो चोपन्न वर्षांचा असताना व शहाजी नऊ वर्षांचा असताना झाला. जिजाबाई आणि शहाजी यांच्या वयांत केवळ एक वर्षाचे अंतर होते. या विवाहाच्या आधी मोहित्यांच्या मुलीशी शहाजीचा पहिला विवाह झाला होता आणि रंगपंचमीचे वृत्त ज्या वेळी घडले त्या वेळी शहाजी चार वर्षांचा व जिजाबाई तीन वर्षांची होती. पण हे सगळे रोमांचकारी वृत्त चुकीचे आहे. इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी हे वृत्त दिले यात त्यांचा दोष मात्र काही नाही. याचे कारण त्या वेळी शिवभारताचा शोध लागलेला नव्हता व काही लोकांस त्याची माहिती असली तरी जेधे शकावलि प्रकाशात येईपर्यंत शिवभारताचे ऐतिहासिक प्रामाण्य संशोधन-क्षेत्रात मान्यता पावलेले नव्हते. मालोजीला मृत्यु समरांगणात प्राप्त झालेला आहे व या त्याच्या अंतिम संग्रामाचे वृत्त शिवभारतकार शहाजीच्या वयाचा उल्लेख करूनच देतात. शिवभारतात असे म्हटले आहे :–

प्रपेदे पञ्चमं वर्षं शरीफस्याग्रजो यदा ।
तदा महोदारकर्मा मालवर्मा महीपतिः ॥१
महत्या सेनया सार्धं दधानोऽभ्यर्हितं धनुः ।
प्रस्थापितो निजामेन समरायेन्दरापुरम् ॥२
तत्रात्यर्थं युध्यमानः सबलैरभियायिभिः ।
प्रभूतैः परिधीभूतैर्हन्यमानः समन्ततः ॥३
पदातिमत्तमातंगहयकीलालवाहिनीम् ।
प्रवर्त्यातीव महतीं तीव्रवेगां तरङ्गिणीम् ॥४
कृतान्त इव संक्रुद्धः समृद्धः स्वेन तेजसा ।
पुरोधाय प्रतिभटान्प्रययावमरावतीम् ॥५

शहाजीला पांचवे वर्ष लागले त्या सुमारास इंदापूरच्या संग्रामात मालोजीला मृत्यु आला व शहाजीचे आणि शरीफजीचे

पालनपोषण त्यांचा चुलता विठोजी याने केले. उमा म्हणून शहाजीची पहिली बायको, मोहित्यांची मुलगी असा राजवाडे जिचा उल्लेख करतात ती वस्तुत: शहाजीची आई होती. मालोजीच्या जहागिरीचा वारसा निजामशहाने शहाजीलाच दिला आणि आपल्या पराक्रमाने हळुहळू वाढत तरुण शहाजी जेव्हा वैभवश्रीने तळपू लागला तेव्हा त्याची योग्यता व कर्तृत्व पाहून जाधवरावाने आपली मुलगी जिजाबाई ही शहाजीला दिली. हेच शहाजीचे पहिले लग्न होय व ते जाधवरावांच्या पसंतीनेच झालेले आहे. त्यात कोणताही अस्वाभाविक प्रकार नाही. शिवभारतात हे वर्णन पुढीलप्रमाणेच दिले आहे :–

निशम्यैतन्निजामोऽपि निधनं मालवर्मण: ।
पक्षहीनामिव निजां बत मेने पनाकिनीम् ।।३१
तत: शाहशरीफाह्वौ मालवर्मसुतावुभौ ।
समं विठ्ठलराजेन समानाय्य महामना: ।।३२
सान्त्वयित्वा स्वयं दत्त्वा ताभ्यां तत्पितृवैभवम् ।
सत्कृत्य हेमाभरणैर्वासोभिश्च मनोहरै: ।।३३
अनर्घ्यमणिमालाभिस्तथा च गजवाजिभि: ।
विसृष्टवान्गृहानेतौ तुष्टो धारागिरीश्वर: ।।३४
अथ तेन पितृव्येण परिपालितयोस्तयो: ।
वपुषी बाल्यसंपृक्ते परां पुपुषतु: श्रियम् ।।३५
प्रशस्तलक्षणोपेते निकेते सर्वसंपदाम् ।
सोदरेऽथ शरीफस्य राजशब्दो व्यराजत ।।३६
तं बालमपि भूपालमणय: सर्व एव ते ।
मानयन्तो नमन्ति स्म महाभुजमुमात्मजम् ।।३७
तत: शरीरं शाहस्य प्रविष्टे नवयौवने ।
संसंबाधेव शिशुता संचुकोच शनै: शनै: ।।३८
करिपोतमिवोदञ्चन्मदराजिविराजितम् ।
व्यक्तीभवन्नवश्मश्रुलेखं लेखमनोहरम् ।।३९

पालनपोषण त्यांचा चुलता विठोजी याने केले. उमा म्हणून शहाजीची पहिली बायको, मोहित्यांची मुलगी असा राजवाडे जिचा उल्लेख करतात ती वस्तुतः शहाजीची आई होती. मालोजीच्या जहागिरीचा वारसा निजामशहाने शहाजीलाच दिला आणि आपल्या पराक्रमाने हळुहळू वाढत तरुण शहाजी जेव्हा वैभवश्रीने तळपू लागला तेव्हा त्याची योग्यता व कर्तृत्व पाहून जाधवरावाने आपली मुलगी जिजाबाई ही शहाजीला दिली. हेच शहाजीचे पहिले लग्न होय व ते जाधवरावांच्या पसंतीनेच झालेले आहे. त्यात कोणताही अस्वाभाविक प्रकार नाही. शिवभारतात हे वर्णन पुढीलप्रमाणेच दिले आहे :–

निशम्यैतन्निजामोऽपि निधनं मालवर्मणः ।
पक्षहीनामिव निजां बत मेने पनाकिनीम् ॥३१
ततः शाहशरीफाह्वौ मालवर्मसुतावुभौ ।
समं विठ्ठलराजेन समानाय्य महामनाः ॥३२
सान्त्वयित्वा स्वयं दत्त्वा ताभ्यां तत्पितृवैभवम् ।
सत्कृत्य हेमाभरणैर्वासोभिश्च मनोहरैः ॥३३
अनर्घ्यमणिमालाभिस्तथा च गजवाजिभिः ।
विसृष्टवान्गृहानेतौ तुष्टो धारागिरीश्वरः ॥३४
अथ तेन पितृव्येण परिपालितयोस्तयोः ।
वपुषी बाल्यसंपृक्ते परां पुपुषतुः श्रियम् ॥३५
प्रशस्तलक्षणोपेते निकेते सर्वसंपदाम् ।
सोदरेऽथ शरीफस्य राजशब्दो व्यराजत ॥३६
तं बालमपि भूपालमणयः सर्व एव ते ।
मानयन्तो नमन्ति स्म महाभुजमुमात्मजम् ॥३७
ततः शरीरं शाहस्य प्रविष्टे नवयौवने ।
संसंबाधेव शिशुता संचुकोच शनैः शनैः ॥३८
करिपोतमिवोदञ्चन्मदराजिविराजितम् ।
व्यक्तीभवन्नवश्मश्रुलेखं लेखमनोहरम् ॥३९

कलाधरतिरस्कारि मनोहारि मुखं पुनः ।
जानुपर्यन्तविश्रान्तभुजमद्भुतविग्रहम् ॥४०
दानवीरं दयावीरं युद्धवीरं महौजसम् ।
मालभूपसुतं शाहं वरलक्षणलक्षितम् ॥४१
दृष्ट्वा यादवराजेन राजराजसमश्रिया ।
दिष्टे दैवज्ञसंदिष्टे विशिष्टेऽभिमतैर्ग्रहैः ॥४२
कुलकन्या कुले धन्या कन्या कुवलयेक्षणा ।
दत्ता सदक्षिणा तस्मै जिजूविजयलक्षणा ॥४३
सा तं महाशयं प्राप्य बिभ्रती वपुरुज्ज्वलम् ।
गङ्गेव गुणगम्भीरा व्यराजत महोदधिम् ॥४४

—(शिवभारत, अध्याय २)

(मालोजीच्या निधनाची वार्ता ऐकून निजामशहाला आपल्या सेनेचे पंख गळून पडण्याइतके दुःख झाले. मुलांचे व विठोजीचे सांत्वन करून त्याने मालोजीची जहागीर त्याच्या मुलांना दिली. हळूहळू शहाजी तरुण झाला. एखाद्या बालगजाप्रमाणे तो दिसत असे. बालगजाच्या मदरेखेसारखी मिशीची कोर त्याच्या ओठावर दिसू लागली. तो आजानुबाहू शहाजी अत्यंत तेजस्वी असून महापराक्रमी, उदार व दयापूर्ण स्वभावाचा होता. या तरुणाचे तळपते तेज व कर्तृत्व पाहून लखूजी जाधवरावांनी आपली सर्व सद्गुणसंपन्न कन्या जिजाबाई त्याला देण्याचे ठरविले. ज्योतिषांच्याकरवी योग्य मुहूर्त पाहून त्या दोघांचा विवाह करण्यात आला. या विवाहाचे वेळी जाधवरावांनी आपल्या कर्तृत्ववान् जावयाला पुष्कळ आंदण दिले. गंगेच्या महासागराशी होणाऱ्या संगमाप्रमाणेच हा संगम शुभफलदायी होता.)

प्रश्न असा येईल की जाधवरावांचे व भोसल्यांचे मग वाकडे कां आले? त्याचे कारण रंगपंचमीत दडलेले नसून ते पुढीलप्रमाणे आहे. विठोजीच्या निधनानंतर शहाजीच्या हाती आपल्या जहागिरीची सूत्रे आली. संभाजी, खेलोजी, मंबाजी, नागोजी, त्र्यंबकजी आदि त्याचे चुलत बन्धु व शरीफजी हा सख्खा धाकटा बंधु यांच्यासहित

शहाजी निजामाच्या राज्यात मलिकंबराच्या हाताखाली काम करीत होता. भोसल्यांचे व जाधवरावांचे संबंध येथपर्यंत चांगले होते. अशा स्थितीत एके दिवशी निजामाचा दरबार संपल्यावर सगळे सरदार आपापल्या घरी परतत असताना वाहनांची व शिपायांची एकच गर्दी होऊन प्रत्येक सरदार पुढे जाण्यासाठी वाट काढू लागला. अशा स्थितीत खंडागळे नांवाच्या एका सरदाराचा हत्ती बेफाम होऊन तेथील लोकांना आपल्या पायाखाली चिरडू लागला. हे पाहताच लखूजी जाधवरावांचा दत्ताजी नावाचा मुलगा बरोबर काही शिपाई घेऊन त्याचेवर चालून गेला. त्या हत्तीला दत्ताजीने मारले. पण एक प्रकारची ती लढाईच जुंपल्यामुळे दत्ताजी खंडागळ्यांवर चालून गेला. त्याबरोबर नात्यापेक्षा मैत्री अधिक प्रभावी ठरून शहाजीचे चुलत बंधु संभाजी व खेलोजी हे खंडागळेच्या साह्यार्थ धावून गेले व त्या लढाईत संभाजी भोसले व दत्ताजी जाधव यांचे युद्ध जुंपले. त्या युद्धात संभाजीने दत्ताजीला ठार मारले. तोवर लखूजी जाधवराव हे बरेच पुढे निघून गेले होते. त्यांना ही वार्ता कळताच पुत्रशोकाने त्यांचे देहभान हरपले. त्यांनी संभाजी भोसलेला ठार मारण्यासाठी भोसल्यांच्या सैन्यावर हल्ला केला. ते पहाताच नाते विसरून चुलत बंधूच्या रक्षणासाठी शहाजीने आपल्या सासऱ्याविरुद्ध खड्ग उपसले. या युद्धात जाधवरावांच्या हातून शहाजीला त्याच्या बाहूवर भयंकर जखम झाली होती. जाधवरावांनी शेवटी संभाजी भोसल्याला ठार मारून आपल्या मुलाचा सूड उगविला.

निजामाने मध्ये पडून हे युद्ध थांबविले. पण भोसले व जाधव यांच्या मनोमालिन्याला येथून सुरवात झाली. या वेळी मालोजी मुळीच जिवंत नव्हता व वैरातून शहाजीचे जावईपण उत्पन्न झाले नसून आधी जावईपण व नंतर मनोमालिन्य असा हा इतिहास आहे. काही दिवसांनी जाधवरावांचे प्रस्थ डोईजड होत चाललेले पाहून निजामाने त्यांचा कपटाने घात करावयाचे ठरविले. चाणाक्ष जाधवरावांनी ते कपट ओळखून निजामाचा पक्ष सोडला व मोगल

बादशहाची नोकरी धरली. जाधवरावांचे मोगलांकडे स्वागतच झाले. पुढे मोगल व विजापूरचे सुलतान यांनी मिळून निजामावर हल्ला चढविला. परंतु या युद्धात निजामाचा पक्ष वरचढ झाला. या युद्धात शहाजीचा धाकटा भाऊ शरीफजी धारातीर्थी पडला. तरी पण शेवटी विजय निजामाच्या पदरात पडला. पुढे चुलत बंधु व शहाजी यांच्यात स्पर्धा उत्पन्न होऊन शहाजीने त्यांच्याच पक्षाला निजाम व मलिकंबर आहेत हे पाहून तो पक्ष सोडला व विजापूरकरांचा आश्रय घेतला. शहाजी याप्रमाणे इतस्ततः आपल्या जहागिरीची व्यवस्था लावीत, आपले पाय स्थिर करीत असतानाच शिवछत्रपतींचा जन्म झालेला आहे. जिजाबाईंना एकंदर सहा मुले झाली, व त्यातून वडील संभाजी व धाकटे शिवाजी हे दोघेच वाचले असे शिवचरित्रकार सांगतात. 'शिवनेरीला जन्म झाल्यामुळे शिवाजी' असे शिवाजी महाराजांचे नाव ठेवण्यात आले असे शिवभारतकारांनी म्हटले आहे.

यतः शिवगिरेर्मूर्ध्नि जातः स पुरुषोत्तमः ।
ततः प्रसिद्धा लोकेऽस्य शिव इत्यभिधाऽभवत् ॥

शहाजीची स्वराज्याकांक्षा

शहाजी महाराजांचे सर्व चरित्र अनेक रोमांचकारी घटनांनी आणि पराक्रमांनी भरलेले आहे. पण या सर्व पराक्रमांच्या पाठीशी असलेली प्रेरणा प्राप्त परिस्थितीत योग्य त्या मार्गाचा आश्रय करून शेवटी हिंदु स्वराज्य प्रतिष्ठापित करणे ही होती की तत्कालीन अनेक स्वार्थी हिंदु जहागिरदार व सरदारांप्रमाणे कोणाशीही तशी निष्ठा न ठेवता अन्तःकरणात कोणताही ध्येयवाद न बाळगता जमेल त्या मार्गाने व मिळेल त्या सुलतानाचा आश्रय करून केवळ स्वतः वैभवसंपन्न होणे एवढीच होती हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. डिकसळकर यांनी आपल्या मतानुसार हा प्रश्न निकालात काढून टाकला आहे व नवे शिवचरित्रकार भावे यांनी डिकसळकरांच्या पावलावर पाऊल टाकले आहे. पण डिकसळकर किंवा भावे म्हणतात त्याप्रमाणे शहाजी जर स्वार्थापलीकडे

असलेल्या कोणत्याही प्रेरणेने प्रेरित झाले नसतील तर शिवछत्रपतींना त्यांचे जे साह्य झाले त्याची व शिवछत्रपतींच्या प्रारंभीच्या जीवनातील अनेक गोष्टींची काही उपपत्ति लागू शकत नाही.

शिवाजीमहाराजांच्या प्रयत्नांकडे दुर्लक्ष करणे हे सुद्धा शहाजी महाराजांचे त्यांना झालेले अतिशय महत्त्वाचे साह्य आहे. शिवछत्रपतींच्या जीवनाच्या प्रारंभीच्या काळात शहाजीराजांच्या केवळ स्वार्थाच्या दृष्टीने पाहिले तरी शिवाजीच्या प्रयत्नाकडे दुर्लक्ष करणे हे चुकीचे ठरणारे होते. तरीही पण त्यांनी ते केले आहे. शिवछत्रपतींची प्रारंभीची राजमुद्रा स्वत: करून देण्याचे व अनेक कर्ते लोक प्रारंभीच्या काळात त्यांच्या साहाय्यासाठी देण्याचे शहाजीराजांना काहीही कारण नव्हते. तेव्हा या व अशा अनेक गोष्टींची उपपत्ति काय ? शहाजीचे समकालीन त्याचेविषयी काय म्हणतात हे पाहणे या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त ठरेल. शहाजीच्या दरबाराचा एक कवि व राधामाधव या काव्याचा कर्ता जयरामदास पिण्डये याने अनेक भाषांतील कवितांत, शहाजीला लावलेली विशेषणे विचार करण्यासारखी आहेत. शहाजीचे वर्णन करताना तो म्हणतो :–

'कारुण्यकल्लोलमाली वनमालीव भूभारसंहरणशील: समुन्मीलितनिजभुजदण्डकण्डूखंडनाय परमवलम्बितजगद्विजयविभ्रम: सौजन्यजन्यसंभावनाविभावितनलनहुपभगीरथहरिश्चंद्रादिविचित्रचरित्र: समुल्लसितभोसलकुलनरपालकृतसुकृतपारावारराका सुधाकर: शाहराजो नाम: ।'

या वर्णनात नल नहुष भगीरथ हरिश्चंद्रादि अवतारी पुण्यश्लोक महापुरुषांशी शहाजीची केवळ तुलनाच करून कवि थांबलेला नाही, तर श्रीकृष्णाप्रमाणे भूभारहरणाचे त्याने व्रत घेतले होते असे हा कवि शहाजीचे वर्णन करतो. शहाजीच्या वेळचे हिंदु लोक ज्याला भूभार म्हणत तो मुसलमानांच्या आधिपत्याचाच भार होता हेही सिद्ध करण्याची आवश्यकता आहे असे कोणी म्हणणार नाही. श्रीकृष्णाने ज्याप्रमाणे दैत्यभार नाहीसा केला त्याप्रमाणेच शहाजीराजे करीत आहेत असे तत्कालीन लोकांचा प्रतिनिधि

असलेला एक कवि म्हणतो; व असे काही वर्णन कोणी दरबारात केले तर क्रोधाऐवजी अथवा भीतिऐवजी ते वर्णन करणाऱ्यांना पारितोषिक देण्याइतकी, इतकेच नव्हे तर अशा लोकांना राजसभेत स्थान देण्याइतकी शहाजीराजांच्या हृदयात आनंदाची ऊर्मि उठत असे हे स्पष्ट आहे. आणखी एका ठिकाणी वर्णन करताना शहाजीच्या दरबारचा दुसरा एक कवि म्हणतो :—

राजा हो नृप शाहजी यवन करावे बाद।
हेजिब विधिसी बोलिला ऐसा द्विजसंवाद ॥
व्यापली हे अवनी यवनी मृण वैदिकवाक सिणोन निजली ।
यावरि साहेब कीर्तिची मूर्तिच आपलि हे जीव हेजिब केली ॥

यवन बाद करण्यासाठी शहाजी राजे हे राजे झाले असे या कवीने त्यांच्या तोंडावर सांगून पारितोषिके घेतली आहेत. यावरून त्यांच्या अंत:करणाची ठेवण दिसत नाही काय? ज्याच्याविषयी अशा समजुती तत्कालीन लोकांत होत्या व त्या ऐकून ज्याच्या हृदयाला आनंद होत असे अशा पुरुषाच्या वर्तनाची उपपत्ति वेगळ्या प्रकाराने लावली पाहिजे हे उघड आहे. व तशी ती श्री. दत्तोपंत आपटे व इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी लावून दाखविली आहे. शहाजीच्या चरित्राचे व कार्याचे समालोचन करताना इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी केलेले विवेचन अत्यंत उद्बोधक आहे. श्री. राजवाडे म्हणतात :–

"प्रकट स्वराज्य, प्रच्छन्न स्वराज्य, मांडलिकी स्वराज्य व स्वतंत्र स्वराज्य म्हणजे स्वत:चे व्यक्तिमात्राचे राज्य स्थापिण्याचे उत्तरोत्तर प्रयत्न करणे ही शहाजीची इतिकर्तव्यता होती. ही इतिकर्तव्यता अथपासून इतिपर्यंत विकास पावत असता शत्रु, मित्र व उदासीन यांच्याशी प्रसंगाला अनुकूल दिसेल ते शत्रुत्वाचे, मित्रत्वाचे किंवा उदासीनतेचे वर्तन ठेवणे हे शहाजीचे धरसोडीचे धोरण होते आणि हे धोरण अंमलात आणण्याकरिता करोल सैन्य व सामग्री ह्यांच्या साहाय्याने त्याने स्वत:चा पक्ष निर्मून साधनसंपत्तीची जोड केली होती. शहाजीच्या इतिकर्तव्यतेची ही अशी मीमांसा

आहे. आता ह्या इतिकर्तव्यतेचे तत्कालीन इतिहासात कार्य काय त्याचा निर्णय करू.

"शहाजीच्या ह्यातीत हिंदुस्थानात एकंदर पांच स्वतंत्र मुसलमानी राज्ये होती. (१) दिल्लीची मोगलाई (२) दौलताबादची निजामशाही (३) विजापूरची आदिलशाही (४) गोवळकोंड्याची कुतुबशाही व (५) बेदरची बरिदशाही ह्या पाच मुसलमानी शाह्यांनी तुंगभद्रेच्या तीरापासून हिमालयापर्यंतचा व आसामपासून इराणपर्यंतचा सर्व टापू आक्रमिला होता. तुंगभद्रेच्या दक्षिणेस कर्नाटकात काही क्षुद्र हिंदु पाळेगार तेवढे थोडेबहुत स्वतंत्र राहिले होते. त्यांचे स्वातंत्र्य निजामशहाने हरण करावे, की आदिलशहाने, की कुतुबशहाने, की दिल्लीवाल्याने हरण करावे एवढाच काय तो मत्सराचा प्रश्न घुटमळत राहिला होता. बाकीचे सर्व भरतखंड यवनांच्या कबज्यात जाऊन हिंदुत्वाच्या ह्यातीचे माप भरत आले होते. सहाशे वर्षे झगडता झगडता इस्लामच्या हातून आर्यसंस्कृतीचा पाडाव आणखी पाच पन्नास वर्षांत परिपूर्ण झाला असता. ह्या पाच पातशाह्या अन्योन्य मत्सराने एकमेकांचे बल क्षीण न करत्या आणि स्नेहवृद्धीचे तह करून इस्लामी संस्कृतीचा विजय करणे हे एकच धोरण अक्षत पाळत्या, तर हिंदु संस्कृति पृथ्वीतलावरून उच्छिन्न होऊन गतेतिहासाचा करुण विषय झाली असती. इस्लामी धर्माचा प्रचार करण्याची प्रतिज्ञा प्रत्येक पातशहा करी परंतु ती दुसऱ्याच्या हातून सफल न होता आपल्या हातून सफल व्हावी अशा अभिमानाने एक दक्षिणी शहा दुसऱ्या दक्षिणी शहाच्या उरावर बसे. सर्व दक्षिणी शहा शियापंथी असल्यामुळे उत्तरेकडील सुनी मोगल त्यांना भ्रष्ट समजत व हिंदूंप्रमाणे त्यांचाही उच्छेद करण्याचा पैगाम बांधीत.

अशी दुफळी नव्हे, त्रिफळी नव्हे, पंचफळी मुसलमानी पातशाह्यांमध्ये होती. तीही झाली, तथापि देखील मुसलमान एका बाबीची खबरदारी घेते, तर हिंदु संस्कृतीचा त्यांच्या हातून नायनाट झाला असता. पंचफळीमुळे फार झाले तर पाच शाह्यांतून

कोणत्या तरी एका शाहीच्या हातात सर्व राजसत्ता जाती व त्या सार्वभौम यावनी राजसत्तेच्या द्वारा आर्यसंस्कृतीचा परिपूर्ण नाश होता. फक्त एका बाबीकडे त्यांनी बिलकुल दुर्लक्ष करता कामा नव्हते. ती बाब ही की त्यांनी कोणाही हिंदुधर्मी लढवय्याला मनसबदारी किंवा सरदारी देऊन प्रबल बनू द्यायचे नव्हते. हे अनुभवसिद्ध सामान्य धोरण त्या काळी मुसलमान पातशहांना माहीत नव्हते असेही म्हणता येत नाही. शहाजहान व औरंगजेब यांच्या तर ते मुखोद्गत होते. दक्षिणेतील शहांनाही ते अवगत होते. परंतु कोणतेही धार्मिक, व्यापारिक किंवा राजकीय धोरण कितीही महत्त्वाचे असले तथापि ते स्वसंरक्षणाच्या व खास बचावाच्या धोरणापुढे फिके पडते.

अकबराने जेव्हा निजामशाही घशाखाली उतरविण्याचा घाट घातला व निजामशाहीतील दक्षिणी व परदेशी मुसलमानांचे दोन्ही पक्ष शहाच्या खांद्यावर कुरघोडी करू लागले, तेव्हा निजामशहाने मालोजी भोसले या लढवय्याला मनसबदारी देऊन स्वसंरक्षणार्थ विश्वासू असा मराठ्यांचा तिसरा पक्ष निर्माण केला. प्रथम मालोजीची मनसबदारी पंचहजारी अशी बेताचीच होती. परंतु धन्याचा विश्वास बसत बसत व लढाईच्या निमित्ताने वाढत वाढत, शहाजीच्या हाताखाली ती मनसबदारी एखाद्या शहाला शोभेल अशी तोलदार फौज बाळगणारी झाली. असल्या मनसबदारीला कह्यात ठेवणे मोठे जिवावरचे, नाजूक व संकटाचे काम असते. मुखावली तर ती आयतीच प्रेमाने उरावर बसते व दुखविली तर रागावून प्राण घेते.

सनातनधर्मी प्रबल मनसबदार जो शहाजी त्याला मलिकंबर व मूर्तिजाशहा ह्यांनी ज्या दिवशी दुखविले त्या दिवशी हिंदुस्थानात सहाशे वर्षे बांधीत आणिलेल्या इस्लामच्या तटात पहिले भगदाड पडले. आणि सनातन संस्कृतीवरील इस्लामच्या मगरमिठीतील पहिली गाठ मोकळी झाली. शहाजी संतापून निजामशाहीतून निघून गेल्यावर मलिकंबरला मूर्तिजाने ठार केले, मूर्तिजाला फतेखानाने मारले व फतेखानाला शहाजहानने पकडले. बेगमेने

शहाजीचे साह्य घेताच निजामशाहीला पुन: जीव आला आणि तिने शहाजीला सोडताच निजामशाहीचा कायमचा अंत झाला.

"शहाजहानालाही ह्या वेळी शहाजीच्या प्राबल्याचा व करामतीचा अनुभव आला. शके १५५८ तील मोहीम पावसाळ्याचे आत खलास करण्याचे शहाजहानाचे सर्व अंदाज शहाजीने चुकविले आणि शहाजी म्हणेल त्या अटींवर मोहीम कशी तरी शहाजहानास संपवावी लागली. ह्यापुढे शहाजीचे वाटेस शहाजहान कधी गेला नाही. आदिलशाहीत गेल्यावर शहाजीने कर्नाटक कसे सर केले, शहाजीला अटक केल्यामुळे कर्नाटकात व पुणे प्रांतात कसा धुमाकूळ उडाला, सुटल्यावर औरंगजेबाचा हस्तक व कुतुबशहाचा प्रधान जो मीरजुमला त्याला शहाजीने कसा बेदम बडविला, बंगळूरास स्वराज्यस्थापन कसे केले आणि पुणे प्रांतातील स्वराज्यस्थापन शिवाजीकडून कसे करविले, वगैरे कथानक मागे सविस्तर वर्णिले आहेच.

"तात्पर्य, एक हिंदुधर्मी प्रबल मनसबदार बनू देण्याच्या एका चुकीचा हा सर्व परिणाम झाला. त्या एका चुकीने नुसती निजामशाहीच खाल्ली नाही, तर कुतुबशाही खाकेत मारिली, आदिलशाहीचे लचके तोडले, बरीदशाहीचा चकणाचूर होऊ दिला आणि शेवटी दिल्लीची मोंगलाई रसातळास पोहोचविली. औरंगजेबाने शिवाजीस निसटून जाऊ देण्याची एक चुकी केली, तर त्याला सव्वीस वर्षे दक्षिणेत वनवास भोगावा लागून शेवटी हताश होऊन मरावे लागले. शहाजीला मनसबदारी देण्याच्या एका चुकीने त्याहूनही घोर धक्का इस्लामला बसला. इस्लामी राजसत्ता हिंदुस्थानातून कायमची बंद होण्याचा मार्ग खुला झाला. हिंदुस्थानच्या तत्कालीन राजकारणात शहाजीच्या इतिकर्तव्यतेचे कार्य हे असल्या स्वरूपाचे म्हणजे यवनांची सत्ता खिळखिळी करून मोडण्याच्या पंथास लावण्याचे होते. थोडक्यात सांगावयाचे म्हटले तर शहाजी हा ह्या वेळी हिंदुत्वाचा विजयी वाली बनला होता."

(राधामाधवविलासचंपू, प्रस्तावना, पृष्ठ ११३ – ११५)

बिचाऱ्या शहाजीची अवस्था अडकित्त्यातील सुपारीप्रमाणे झाली असल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येते. तो जर एकनिष्ठपणाने कर्नाटकात विजापूरकरांच्या राज्याची प्रतिष्ठापना करीत होता असे गृहीत धरले तर इतिहासकार त्याला हिंदुद्रोही व यवनपक्षपाती व म्हणूनच राष्ट्रद्रोही म्हणावयास तयार आहेत व जर तो स्वतंत्रपणे काही राज्यप्रतिष्ठापनेचे उद्योग करीत होता असे सिद्ध झाले तर हेच इतिहासकार त्याला स्वामिद्रोही म्हणावयास तयार आहेत ! इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी शहाजीच्या वर्तनाची जी मीमांसा केली आहे ती या दृष्टीने उद्बोधक आहे. स्वतंत्र होऊ इच्छिणारा ध्येयनिष्ठ मनुष्य प्राप्त परिस्थितीचा लाभ घेतल्याशिवाय राहत नाही व तसा तो लाभ त्याने घेतला तर त्याच्या ध्येयाचा विचार केल्यावर त्याबद्दल त्याला दोषही देता येत नाही.

शहाजीचे ध्येय मुसलमानी सत्तेचे एकनिष्ठ सेवक होणे हे खात्रीनेच नव्हते. तसे ते त्या काळी कोणत्याही मराठे सरदारांत, इतकेच काय, पण मुसलमानी सरदारांतही असल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. स्वतंत्र होण्याची शक्यताच नसेल तर हिंदूंना अधिकात अधिक संरक्षण देता यावे व बादशाही नावाला मुसलमानांची असली तरी वस्तुतः तिच्या नाड्या हिंदूंच्या हाती असाव्या हे शहाजीच्या एकंदर राजकीय व्यवहाराचे सूत्र दिसते. या धोरणाचा उल्लेख स्वतः शिवाजी महाराजांनी आपल्या मालोजी राजे घोरपडे यांना लिहिलेल्या पत्रात केलेला आहे. या पत्राच्या खरेपणासंबंधी श्री. दत्तोपंत आपटे हे असे लिहितात की, "हे अस्सल पत्र उपलब्ध नसून कै. राजवाड्यांना त्याची नक्कल पाहण्यास मिळाली होती. पण त्यात शब्दांचे क्वचित् आधुनिकीकरण सोडून अन्य कोणताही अविश्वसनीय भाग नाही."

शहाजी प्रथम निजामशाही सोडून आदिलशाहीकडे जो गेला त्याचे कारण उल्लेखित असताना शिवभारतकारांनी ते घरातील आपसांतील स्पर्धा व निजामशाहीतील मुत्सद्द्यांच्या विशिष्ट प्रकारच्या स्पर्धाशील कारवाया ओळखून शहाजी स्वतःच्या

भाग्योदयासाठीच आदिलशहाकडे गेला असे वर्णन केले आहे.

अथ विठ्ठलराजस्य खेलकर्णादयः सुताः ।
धीरेण धर्मराजेन धृतराष्ट्रात्मजा इव ॥१
प्रसभं शाहराजेन स्पर्धमानाः पदे पदे ।
द्विषन्त इव विद्वेषं दायादत्वाददर्शयन् ॥२
ते मन्त्रिणं निजामस्य म्लेच्छमंबरनायकम् ।
स्वशेमुषीविशेषेण वशीकृतमहीतलम् ॥३
श्रयणीयं संश्रयन्तः स्पृहयन्तः श्रियेऽन्वहम् ।
न सेहिरे महाबाहुं शाहं सूर्यसमौजसम् ॥४
तमन्तर्भेदमुद्भूतमात्मीयकुलसंभवम् ।
परिज्ञायेंगितज्ञेन सुधिया शाहवर्मणा ॥५
तमंबरं निजामं च दायादांस्तांश्च दुर्मदान् ।
पटुनात्मप्रतापेन न्यक्कृत्य निकृतिस्थितान् ॥६
स्वीयसैन्यसमेतेन निकेतन जयश्रियाम् ।
महासन्नाहयुक्तेन महोत्साहेन मानिना ॥७
स्कन्धविन्यस्तकुन्तेन शकुन्तेशानशक्तिना ।
आनीयताचिरेणैव निजदेशस्सदेशताम् ॥८
येदिलस्तमथोद्वीक्ष्य भेदयोग्यमनेहसम् ॥
अमुं शाहं महाबाहुं महोत्साहं महाशयम् ॥११
साहाय्यार्थं समानाय्य महाभृत्यैर्महामतिः ।
स्पर्धी निजामशाहस्य स्वं दुर्धर्षममन्यत ॥१५

–(शिवभारत, अध्याय ५)

(धृतराष्ट्राची मुले शांतवृत्ति धर्मराजाचा ज्याप्रमाणे मत्सर करीत असत, त्याप्रमाणे विठोजी राजाचे खेलकर्ण प्रभृति पुत्र हे भाऊबंदकीमुळे शहाजी राजांचा पदोपदी शत्रूप्रमाणे अधिक द्वेष करू लागले. ज्याने आपल्या अलौकिक बुद्धिमत्तेने पृथ्वी वश केली अशा त्या आश्रय करण्यास योग्य अशा निजामशहाच्या मलिकंबर प्रधानाचा, आपणास वैभव प्राप्त व्हावे अशी सदोदित इच्छा करणाऱ्या विठोजीच्या पुत्रांनी आश्रय केला. सूर्याप्रमाणे तेजस्वी

शहाजी त्यांच्या डोळ्यांत सलू लागला. आपल्या कुलामध्ये फूट उत्पन्न झाली आहे हे त्या मनकवडचा, बुद्धिमान् शहाजीने ओळखले आणि मलिकंबर, निजामशहा, ते आपल्याविरुद्ध कपट कारस्थान करणारे आपले दुष्ट चुलतभाऊ, यांचा तिरस्कार करून अत्यंत उत्साही, मानी, गरुडाप्रमाणे पराक्रमी, विजयश्रींचे माहेरघर व खांद्यावर भाला टाकलेल्या शहाजीने आपले सैन्य आणि विपुल युद्धसामग्री यांसह जलदीने आपल्या जहागिरीस प्रयाण केले. भेद पाडण्याला ही संधि योग्य आहे असे त्या महामति व निजामशहाशी स्पर्धा करणाऱ्या आदिलशहाने पाहून व आपल्या सरदारांकरवी त्या महाबाहु, अतिशय उत्साही आणि थोर मनाच्या शहाजीस साहाय्यार्थ आणवून तो आपणास अजिंक्य मानू लागला.)

शहाजीच्या या आदिलशाही दरबारात जाण्याच्या कारणाचा उल्लेख करताना स्वतः शिवछत्रपति मालोजी राजे घोरपडे यांना लिहिलेल्या पत्रात म्हणतात:–

"पूर्वी निजामशाहीतून आमचे बाप कैलासवासी महाराज इभराईम आदिलशहा पादशहाचे कारकिर्दीस इकडे आले. त्यास इभराईम आदिलशहाने पादशाही कारभाराचा मदार महाराजांचे सिरी टाकला. तेव्हा महाराजाने हा विचार केला की, 'पादशाही मदार आपले हातास आली असता आधी तो आपले जातीचे लोक मराठे याला हाती धरून सरदारकी करून पोटे भरतात ते पादशाही वजीर करावे. पादशाही कामे याजकडून करवून नामोश होय. इज्जती थोर पावेत ते करावे.' म्हणून तुमचे बाप बाजी घोरपडे सरदारकी करून होते ते आणून पातशहास भेटवून पादशाही वजीर केले. त्या दिवसापासून तुमच्या बापाच्या हाते व तुमच्या हाते पादशाहीची कामे होत आली. पादशहांनी तुमचे चालविले. ऐशा तीन पिढ्या पादशहाच्या, दोनी पिढ्या तुमच्या जाल्या. ऐशियास महाराजाने तुमच्या बापास इतके बरे केले हे स्मरण न धरून, जेव्हा काही मुस्तुफाखानाने महाराजास दस्त करविला तेव्हा तुमचे बाप बाजी घोरपडे हमी होऊन महाराजास दस्त करून

मुस्तुफाखानाचे हाती दिले. त्या दिवसापासून तुमचे घराणियाचा व आमचे घराणियाचा दावा वाढत चालिला. ”

–(शिवभारत, प्रस्तावना, पृष्ठ ७२ व ७३)

याप्रमाणे शहाजीने विशिष्ट उद्देशाने निजामशाही सोडून विजापूर दरबारचा आश्रय घेतला असला तरी लवकरच त्याला तो दरबार सोडून निजामशाहीत परत यावे लागले. ज्या इब्राहिम आदिलशहाच्या भरवशावर शहाजी विजापूरकराकडे आला तो इ. स. १६२७ च्या सुमारास दिवंगत होऊन त्याच्या मुत्सद्द्यांच्यामध्ये त्याच्या दोन मुलांपैकी कोणास गादीवर बसवावे यासंबंधात तंटे सुरू झाले. इब्राहिम आदिलशहा कडवा मुसलमान नसल्यामुळे त्याच्या राज्यात हिंदूंना बरेच महत्त्व होते. त्याचा धाकटा मुलगा सुलतान महंमद हा कडवा मुसलमान असून त्याने गादीवर बसावे अशी दरबारातील कडव्या मुसलमानांनी खटपट चालविली. त्याचा परिणाम वडील मुलगा दरवेश याचे डोळे काढण्यात होऊन हिंदु सामंतांना कैद करण्यात आले व सुलतान महंमद गादीवर बसला. शहाजीला कैद करण्याची शक्यता नव्हती. पण त्याचा महंमदाकडून अपमान झाला व आपले धोरण साधण्यासारखे नाही हे पाहून शहाजीने आदिलशाही दरबार सोडला. शिवभारतकारांनी हे पुढीलप्रमाणे महमुदाच्याच तोंडून वदविले आहे :–

पूर्वमस्यैवावलम्बादिभरामः पिता मम ।
विध्वस्तारातिरध्यास्त निर्विशंकः स्वमानसम् ॥२६॥
सहसावमतः सोऽयं मतिमंदतया मया ।
मामुपेक्ष्य गतो मानादिभरामादनन्तरम् ॥२७॥
महामानी महाबाहुरसौ शाहमहीपतिः ।
कृत्वा मदधिकं स्नेहमिभरामेण वर्धितः ॥२८॥

(पूर्वी माझा बाप इब्राहिम शहा हा याच्याच साह्याने शत्रूंचा विध्वंस करून निश्चिंत होता. पण त्यांच्या मृत्यूनंतर म्या मूर्खपणाने त्याचा एकाएकी अपमान केल्यामुळे तो मानी शहाजी मला सोडून गेला. इब्राहिमशहाने या महामानी व पराक्रमी शहाजीवर मजपेक्षा अधिक प्रेम करून त्यास योग्यतेस चढविले.)

शहाजी निजामशाहीत आल्यावर थोड्याच दिवसांत निजाम-शाहीवर मोगली स्वारीची धाड येऊन कोसळली व त्या धाडीत मोगलीपक्ष सोडून यापूर्वीच निजामास मिळालेला शहाजीचा सासरा लखूजी जाधवराव हा पुनश्च मोगलास फितूर होईल अशा कल्पनेनें त्याचा खून करण्यात आला. जाधवराव मारला गेल्यापासून शहाजीचा निजामशाहीवरील विश्वास उडाला व आदिलशाही आणि निजामशाही या दोहोंतही राहण्यात काही तात्पर्य नाही हे ओळखून त्याने स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न केला असे राजवाडे म्हणतात.

पण मोगल, विजापूर व निजाम या तिन्ही शत्रूंशी एकाच वेळी लढण्याचे शहाजीजवळ सामर्थ्य नव्हते. त्याचा बाणा केवढाही स्वाभिमानी रजपुती असला तरी व्यर्थ आत्मविनाश ओढवून घेण्याइतका तो अदूरदृष्टि नसल्यामुळे त्याने मोगलांची मनसबदारी पत्करून स्वसंरक्षणाचे धोरण स्वीकारले. शहाजहानच्या बादशाही फर्मानानुसार त्याला पाच हजारी मनसब, खिलत व दोन लक्ष रुपये देण्यात आले. शहाजीचा मुलगा संभाजी यालाही मोगलांच्या वतीनें पोषाख, दोन हजारांची मनसब व एक हजार स्वारांची तैनात देण्यात आली होती. मोगलांना जाऊन मिळण्यात शहाजीला दोन प्रकारे संरक्षण मिळाले. पहिले म्हणजे आदिलशाही सेनानींच्या हातून मोगलांच्या भयाने त्याला उपद्रव होण्याची शक्यता उरली नाही व स्वतःची त्याची जहागीर पूर्णपणे सुरक्षित राहून त्याला हातपाय पसरण्यास मोकळी संधि मिळाली. त्याला आश्रय देण्यात मोडकळीस आलेल्या निजामशाहीचा आधार काढून घेणे हा शहाजहानचा हेतु होता. मोगलांच्या स्वारीचे संकट निजामशहा व आदिलशहा या दोघांनाही सारखेच होते. त्यामुळे काही काळ या दोन्ही शहांची मोगलांविरुद्ध एकजूट झाली त्याबरोबर मोगली सरदारांनी निजामशाहीला भेदनीतीने वश करून घेण्याचा प्रयत्न चालविला व त्यात त्यांना यश आले.

या भेदनीतीच्या वेळी शहाजीवर मोगलांनी अन्याय केल्यामुळे शहाजी मोगलांचा पक्ष सोडावयास सिद्ध होता. शेवटी त्यानें

मोगलांचा पक्ष सोडला व त्याच सुमारास निजामशाही मोगलांनी बुडविली त्या वेळचा निजामशाहीचा अधिपति हुसेन निजामशहा हा फितुरीमुळे कैद झाला व दौलताबादचा किल्ला मोगलांच्या स्वाधीन झाला. ही परिस्थिति पाहून शहाजीच्या अंत:करणात निजामशाहीचा पुनरुद्धार करण्याचे विचार घोळू लागले. त्याचे खरे कारण हे होते की निजामशाही बुडण्यात एकछत्री मोगली वर्चस्व दक्षिणेत प्रस्थापित होणार होते. त्यामुळे प्राप्त परिस्थितीत हिंदूना जे स्वातंत्र्य होते तेवढेही नव्या प्रबल सत्तेत राहण्याची शक्यता नव्हती. निजामशाहीच्या या पडत्या काळात अनेक सरदार शिरजोर झाले होते व प्रदेश बळकावून ज्या अन्य बादशाहीकडे जाण्यात त्यांचा स्वार्थ साधणार होता तेथे जावयास सिद्ध होते, या स्थितीत पुन्हा निजामशाहीचे पुनरुज्जीवन करण्याचा विचार एकट्या शहाजीच्याच मनात कां घोळत असेल ?

निजामाच्याच धर्माचा सिद्दी रेहाल याने सोलापूर घशाखाली घालून सरळ विजापूरकरांचे अंकितत्त्व मान्य केले व कऱ्हाड, कोल्हापूरच्या बाजूस एक लक्ष रुपये उत्पन्नाची नवी जहागीर विजापूरकरांकडून मिळविली. हिंदु सरदारांनी या संधीचा हाच फायदा घेतलेला आहे. शहाजीच्या मनातही केवळ एवढेच विचार घोळत असते, तर त्याने हाच मार्ग अनुसरला असता. पण त्याने वेगळा विचार चालविला, तो विचार म्हणजे नाममात्र निजामी आधिपत्य स्वीकारून निजामशाहीच्या पुनरुज्जीवनाच्या द्वारे जवळ जवळ स्वतंत्र अशी पेशवाई स्थापन करणे हा होता. तिचे रूपांतर स्वराज्यात पुढे मागे होणे फारसे कठीण नव्हते. अशा स्थितीत शके१५५५ मध्ये शहाजीने निजामशाहीच्या पुनरुद्धाराचा केलेला हा प्रयत्न म्हणजे प्राप्त परिस्थितीत त्याने स्वतंत्र होण्याचा केलेला हा दुसरा प्रयत्न होय. मोगली वा आदिलशाही दरबारात नवी नोकरी मिळविण्याची संधि सोडून शहाजीने भीमगड येथे स्वतंत्र बादशाहीचे निशाण उभारले; व पुणे, चाकण, जुन्नर, अहमदनगर, संगमनेर, नाशिक इत्यादि प्रदेश जिंकून घेतला. या वेळी मोगल सेनापति इरादखान याला शहाजीच्या सामर्थ्याची कल्पना

असल्यामुळे त्याने शहाजीच्या चुलत भावाकरवी त्याला फोडण्याचा उपक्रम सुरू केला. त्यासाठी शहाजीचा ज्येष्ठ पुत्र संभाजी याच्या नावे बावीस हजारी मनसब देण्याचे फर्मान व पोषाख शहाजहान बादशहाकडून मार्गावला.

पण मोठ्या मनसबदारीपेक्षा स्वतंत्र राज्य उभारण्याच्या खटपटीत असलेल्या शहाजीवर या आमिषाचा परिणाम झाला नाही. त्याने विजापूर दरबारशी गुप्तपणे स्वतंत्र निजामी राज्याच्या उभारणीस्तव साह्य करण्याची मसलत चालवून समान संकटाची त्यांना जाणीव करून दिली. त्याप्रमाणे मुरारपंत नावाच्या लढवय्या मुत्सद्द्याला शहाजीकडे पाठविण्यात आले. विजापूरकरांशी संधि केल्यावर शहाजीने भीमगड येथे स्वतंत्र मूर्तजा निजामशहाची गादी स्थापन करून मोठे लष्कर उभारले व निजामशाहीतील सरदारांना पाचारण केले. पण त्या वेळच्या निजामी सरदारांच्या ध्यानात शहाजीचा खरा हेतु येऊन निजामशाहीच्या पुनरुज्जीवनाऐवजी हे प्रच्छन्न शहाजीचेच राज्य आहे या जाणिवेने त्यांनी नव्या निजामशहाची भेट सुद्धा घेतली नाही.

शहाजीच्या या प्रयत्नास सुरुंग लावण्यासाठी विजापूरकरांवर मोगलांनी हल्ले चढविले. तेव्हा विजापूर व निझाम एक होऊन काही दिवस हे युद्ध चालले. पण लवकरच शहाजीला असे दिसून आले की आपण हिंदु असल्यामुळे केवळ हिंदु सरदार आपल्या बाजूला आहेत व हिंदु राज्य उभारण्यासाठी शहाजी झटत आहे या कल्पनेने मुसलमान सरदारच काय, पण विजापूर दरबार सुद्धा शेवटी मोगलांना मिळेल. जो अनुभव रामराजाला तालिकोटच्या लढाईत आला तोच शहाजीलाही आला असता. त्याचे विजापूर दरबारातील साहाय्यक खवासखान व मुरारपंत यांचे लवकरच खून पडले व मोगलांच्या भेदनीतीला यश येऊन एकाकी पडलेल्या शहाजीवर पन्नास सहस्र सैन्य घेऊन बादशहा शहाजहान याने चढाई केली. या वेळी विजापूरकर सरळपणेच मोगलांना जाऊन मिळाले. सर्वनाशाचा हा दुसरा प्रसंग पाहून शहाजीने पुन्हा नक्की अयशस्वी होणाऱ्या त्या प्रसंगातून स्वतःची सुटका करून घेतली. मात्र

मोगलांची नोकरी न पत्करता त्याने विजापूरकरांची पत्करली. विजापूरकरांनीच त्याला मोगलांकडे न जाऊ देता स्वतःच्या पदरी विशेष इतमामाने ठेवून घेतले असे दिसते. श्री. आपटे म्हणतात :

"शहाजी आपल्या नोकरीस यावा अशी खटपट मोगलांनी मालोजी भोसल्यामार्फत कितीतरी वेळा केली. पण ती त्याने मान्य केली नाही. तोच अनुभव याही वेळी आला. सारांश, स्वतंत्र राज्याची उभारणी करण्याचे काम या वेळी आपल्या आटोक्या-बाहेरचे आहे हे लक्षात आल्यावर रणदुल्लाखानाचे द्वारा शहाजीने विजापूरकरांची नोकरी मान्य केली." नोकरीविषयीचा तिटकारा, स्वराज्याची महत्त्वाकांक्षा व प्राप्त परिस्थितीत योग्य ते धोरण ठेवण्याची दूरदृष्टि या तीन सूत्रातून गुंफलेले शहाजीचे जीवन पाहिले की हा दुसरा डाव जरी फसला तरी नाममात्र अंकित पण खरे स्वराज्य निर्माण करण्याची शक्यता शहाजीला मोगलांच्या मानाने कमी सामर्थ्यवान् व हिंदु सामंतावर अधिक अवलंबून असलेल्या विजापूरच्या राज्यातच होती, व मोगलांचे अंकित होण्यात ती नव्हती ; त्याची ती आकांक्षा लवकरच फलद्रूप होऊन त्याचा तिसरा स्वराज्य प्रयत्न बहुतांशी सफळ झाला व त्यातूनच त्याचे साह्यच असलेल्या शिवरायांच्या धर्मराज्याच्या मंदिराच्या उभारणीचा पाया सिद्ध झालेला आहे. कसे ते आपण पुढील प्रकरणात पाहू.

□ □ □

प्रकरण दहावे

शहाजी राजांचे कार्य

शहाजी राजे यांचा तिसरा स्वराज्यप्रयत्न म्हणजे कर्नाटकात त्यांनी स्थापन केलेल्या मांडलिक स्वराज्याची संस्थापना होय. कर्नाटकाच्या स्वारीवर रणदुल्लाखानाच्या नेतृत्वाखाली दुय्यम म्हणून शहाजी राजांची नेमणूक करण्यात साम्राज्यविस्ताराबरोबरच विजापूरकरांचा हेतु शहाजीची ब्याद आपल्या लगामी ठेवून

पण थोडीशी दूर ठेवणे हाच होता. ज्या वेळी शहाजी राजे कर्नाटकात गेले त्या वेळी विजयनगरचे साम्राज्य नष्ट होऊन तेथील अवशेषांच्या अधिपतींच्या आपापसांत लढाया चालू होत्या. त्यांच्यात निष्ठा कोणतीही उरली नव्हती याचा उल्लेख मागे केलाच आहे. शहाजीने कर्नाटकात स्वारी केली त्या वेळी रणदुल्लाखानाचे धोरण कर्नाटकातील अवशिष्ट हिंदु राजांना पूर्ण नष्ट करण्याचे होते. शहाजीने हे धोरण चालू दिले नाही.

या स्वाऱ्यांच्या वेळी विजयनगरच्या राजवंशाचा अंतिम वारस याचा अमल सुदूर पश्चिमेकडील बेदनूर वगैरे विभागातील पूर्वीच्या विजयनगरच्या अधीन असलेल्या विभागावरून पूर्णपणे उठलेला होता. म्हैसूर वगैरे मध्यभागातील प्रदेशावर त्याचे स्वामित्व केवळ नाममात्र होते. जिंजी, तंजावर व मदुरा या पूर्व भागातील संस्थानिकांना मात्र त्याचे वर्चस्व थोड्या फार प्रमाणात मान्य करावे लागले. विजापूरकरांचा या विभागात जो प्रवेश झाला तो विजयनगरच्या या निष्ठाशून्य, घरभेद्या व स्वार्थपरायण अवशिष्टांच्या बोलावण्यावरून झाला. बेदनूर येथे वीरभद्र या नावाचा विजयनगरपासून स्वतंत्र झालेला एक मांडलिक राज्य करीत असून बसवापट्टणचा केंग हनुम नायक हा त्याचा मांडलिक होता. परंतु केंग नायकाने आपल्या स्वामीविरुद्ध बंड उभारले व त्याचा परिणाम म्हणून वीरभद्राने त्याला हाकलून देऊन त्याची जहागीर खालसा केली. त्यामुळे भणंग झालेल्या केंग नायकाने विजापूरकडे साह्याची याचना केली. रणदुल्लाखान व शहाजी यांची या कारणास्तव रवानगी झालेली आहे. बुसातीने सलातीनकार यांनी या स्वारीचे कारण देताना म्हटले आहे :

"तमाम हिंमत आदिलशहाकी दीन इस्लाम फैलाने और काफरोंसे लडनेकी थी; इस वास्ते उसने जिहादका झंडा खडा करके कर्नाटकके काफरोंपर लष्कर भेजनेकी तदबीर की; और रन्दोलेको उस लष्करकी सरदारी देकर रायगिरी तरफ रवाना किया।"

याचा अर्थ विजापूरकरांच्या मते या युद्धाचे स्वरूप हिंदूविरुद्ध

मुसलमान असे जिहादचे अथवा धर्मयुद्धाचे होते. शहाजीसारख्या पुरुषाला या धर्मयुद्धात मनापासून भाग घेण्याची इच्छा नव्हती. अर्थातच शक्यतोंवर तेथील अवशिष्ट हिंदु सत्तांना त्याने संरक्षण देण्याचे धोरण स्वीकारले. पहिल्या धडाक्याला वीरभद्राचा पराभव करून त्याच्याकडून सोळा लक्ष रुपये खंडणीदाखल घेण्यात आले. या वर्षी रणदुल्लाखानाची सरसेनापति म्हणून विजापूरच्या दरबारी प्रतिष्ठा वाढली. पण पुढच्याच वर्षी वीरभद्राने खंडणी देण्याचे नाकारल्यामुळे त्याचा सर्व प्रदेश जप्त करून तो विजापूरला जोडण्यात आला. रणदुल्लाच्या या पहिल्याच स्वारीत बंगळूर व शिरे हे परगणे हस्तगत झाले व शहाजीकडेच ते या स्वारीतील त्याच्या विशेष पराक्रमामुळे, संतुष्ट होऊन व्यवस्थेसाठी सोपविण्यात आले. या युद्धात त्याने दाखविलेला पराक्रम व बंगलोरवर सुरू झालेले त्याचे आधिपत्य याचे वर्णन शिवभारतात पुढीलप्रमाणे आहे :

ततो विंदुपुराधीशं वीरभद्रं महौजसम् ।
वृषपत्तनपालं च प्रसिद्धं केंगनायकम् ।।३७।।
कावेरीपत्तनपतिं जगद्देवं महाभुजम् ।
श्रीरंगपत्तनेंद्रं च क्रूरं कंठीरवाभिधम् ।।३८।।
तंजापुरप्रभुं चापि वीरं विजयराघवम् ।
तथा तंजीपरिवृढं प्रौढं वेंकटनायकम् ।।३९।।
त्रिमल्लनायकाह्वं च मधुरानाथमुद्धतम् ।
पीलुगण्डाखंडलं च विकटं वेंकटाह्वयम् ।। ४०
धीरं श्रीरंगराजं च विद्यानगरनायकम् ।
प्रसिद्धं तम्मगौडं च हंसकूटपुरेश्वरम् ।।४१
वशीकृत्य प्रतापेन तथान्यानपि पार्थिवान् ।
शाहः संतोषयामास सेनान्यं रणदूलहम् ।।४२
कृत्वाऽथ वीरसंहारकारि युद्धमहर्दिवम् ।
युद्धशौंडात् किंपगौडात् गृहीतं सुमनोहरम् ।।४३

रणदूलहखानेन पारिबर्हमिवार्पितम् ।
सोऽध्यास्त विजयी राजा बिंगरूळाभिधं पुरम् ॥४४
(शिवभारत, अध्याय ९)

बिंदुपूर (बेदनूर) चा महातेजस्वी वीरभद्र, वृषपत्तनचा (बेलूर?) राजा प्रसिद्ध कॆंग नाईक, कावेरीपत्तनचा राजा महाबाहू जगद्देव, श्रीरंगपट्टणचा राजा क्रूर कंठीरव, तंजावरचा राजा शूर विजयराघव, तंजीचा (खंजी) राजा प्रौढ वेंकट नाईक, मदुरेचा राजा गर्विष्ठ त्रिमल नाईक, पिलूगडाचा राजा उद्धट वेंकटाप्पा, विद्यानगरचा (विजयनगर) राजा धीट श्रीरंगराजा, हंसकूटाचा (हास्पेट) राजा प्रसिद्ध तम्मगौडा यांना आणि इतरही राजांना शहाजीने आपल्या पराक्रमाने ताब्यात आणून सेनापति रणदुल्लाखानास संतुष्ट केले. मग रात्रंदिवस वीरांचा संहार करणारे युद्ध करून युद्धनिपुण किंपगौडापासून घेतलेले अतिशय रम्य बंगळूर नांवाचे शहर रणदुल्लाखानाने शहाजीला पारितोषिक म्हणून दिले व त्या ठिकाणी तो विजयी राजा राहू लागला.

या स्वारीनंतर विजापूरच्या सैन्याने श्रीरंगपट्टणचा कंठीरव नरस नांवाच्या संस्थानिकावर स्वारी केली. पण या स्वारीत त्याला यश लाभले नाही. दक्षिणेकडील या स्वाऱ्यांत कर्नाटक पायाघाट व कर्नाटक बालाघाट असे दोन प्रांत शहाजीच्या पराक्रमाने मिळाल्यावर ते शहाजीकडेच व्यवस्थेसाठी सोपविण्यात आले. त्यांपैकी बंगळूरचा अंतर्भाव बालाघाट सुभ्यात होत असे व तो शहाजीला जहागिरीदाखल मिळाल्यामुळे त्याने बंगळूरला आपली राजधानी केली. त्याच्या कर्नाटकातील राजनीतीसंबंधी श्री. दत्तोपंत आपटे यांनी शिवभारताच्या प्रस्तावनेत जे उद्गार काढले आहेत ते विचार करण्यासारखे आहेत. ते लिहितात :—

'कर्नाटकातील या वेळच्या विजापूरकरांच्या स्वाऱ्यांसंबंधी एक विशेष लक्षात ठेवण्याजोगी गोष्ट होती. ती अशी की, त्यात त्यांनी ज्याचा मुलूख घेतला त्याला नेस्तनाबूत करण्याचे धोरण न स्वीकारता त्याच्या ताब्यातला सुपीक भाग खालसा करून बिन-

वस्तीचा भाग पूर्वीच्या मालकाकडेच चालू ठेवला. या धोरणामुळे तिकडील पाळेगार खुनशी न बनता जंगली भाग वहिवाटीखाली आणण्यासाठी झटू लागले. उदाहरणार्थ, बसवायपट्टण खालसा केले. पण तटिकेरी पाळेगाराकडे ठेवण्यात आली. केंपगौडाकडून बंगळूर घेतले. पण मागडी त्यांच्याकडे ठेवली. त्याचप्रमाणे होसकोटे खालसा केले आणि आनेकल पाळेगाराकडे राहू दिले; हाच प्रकार कोलार, पुंगनूर व शिररत्नागिरी यासंबंधी करण्यात आला. अशा प्रकारे हिंदु पाळेगारांची राज्ये घेऊन देखील त्यांना नेस्तनाबूत करावयाचे नाही व त्यांची पाळेमुळे खणून न काढता त्यांना जगण्यास वाव ठेवावयाचा हे राजकीय धोरण शहाजीने किंवा त्या वेळच्या विजापूरच्या अधिकाऱ्यांनी पत्करले असे राईस म्हणतो ते विचार करण्याजोगे आहे.

"विजापूरचा इतिहासकार म्हणतो त्याप्रमाणे कित्येक मुसलमानी मुत्सद्द्यांना ही कर्नाटकची मोहीम म्हणजे धर्मयुद्ध वाटत होते. हे खरे असेल तर त्यांनी हिंदु राजे जाणूनबुजून जिवंत ठेवण्याचे धोरण पत्करणे संभवत नाही. हिंदु पाळेगार व संस्थानिक यांचा निर्वंश कसा होईल हाच विचार प्रामुख्याने त्यांनी मनापुढे वागविणे स्वाभाविक होते. परंतु शहाजीला मुसलमानांची धर्मयुद्धाची कल्पना पटण्याजोगी नव्हती. त्याला तिच्याविरुद्ध वागणे भागच होते. आणि तो याप्रमाणे हिंदूंना आतून मदत करीत होता हाच आरोप त्याच्यावर विजापूरच्या अधिकाऱ्यांनी ठेवला असे जेधे-करीना सांगतो. राचेवार नांवाचे मराठे राजे कर्नाटकात होते त्यांना शहाजी अंतःस्थ रीतीने मदत पोचवितो अशा आरोपावरून शहाजीची चौकशी करण्यात आली, पण आरोप शाबीत झाला नाही यामुळे तो सुटला अशी हकीकत जेधेकरीन्यात दिलेली आहे. शिवभारतात देखील वीरभद्र वगैरे राजे रणदुल्लाने काढून टाकले होते, ते शहाजीच्या साहाय्याने पुन्हा स्थानापन्न झाले असे म्हटले आहे. यावरून कर्नाटकातील हिंदु राजांविषयी आपलेपणाची भावना वागवून त्यांना जगविण्याची राजनीति कर्नाटकात

योजिली गेली यांचे श्रेय शहाजीलाच द्यावे लागेल असे उपलब्ध पुराव्यावरून दिसते." —(शिवभारत, प्रस्तावना, पृष्ठे १०९, ११०)

शहाजीच्या या राजकीय धोरणाचा परिणाम त्याच्या भोवती स्वतःचे असे स्वतंत्र मंडळ निर्माण होण्यात झाला. रणदुल्लाखानाच्या मृत्यूमुळे विजापूरहून दूर अशा स्वतंत्र जहागिरीत त्याला आपले स्वतंत्र स्वराज्य स्थापन करण्याचे स्वप्न साकार करण्याची संधि मिळाली. तिचा उपयोग करून घेऊन त्याने ते स्वराज्य स्थापन केले. स्वतःच्या राजधानीचे वैभव वाढवून ज्या प्रकारचे जीवन शहाजी बंगलोरला घालवीत होता, त्याचे शिवभारतात केलेले वर्णन व राधामाधवविलासचंपूत जयरामदास पिण्डचे याने शहाजीच्या दिनचर्येचे केलेले वर्णन पाहिले म्हणजे त्याच्या हृदयात स्वतंत्र हिंदु राजा म्हणून वावरण्याची केवढी विलक्षण आकांक्षा होती याची कल्पना येते. शहाजीच्या वैभवाचे वर्णन करताना शिवभारतकार म्हणतात :—

अथ तस्मिन्पुरवरे पट्टप्राकारगोपुरे ।
सुधावदातसौधाग्रपताकोल्लिखिताम्बरे ॥ ४५
तत्तत्कारुकलाकीर्णरम्यहर्म्यमयान्तरे ।
विटंकस्थितवंदिष्ठपारावतकृतस्वरे ॥४६
वातायनोत्पन्ननीलकंठकूजितपूजिते ।
विस्तीर्णापणविन्यस्तपण्यवस्तुसमन्विते ॥४७
प्रतिसद्योल्लसत्कूपे विकसद्दीर्घदीर्घिके ।
नैकशृंगारकोदंचज्जलयंत्रोच्छलज्जले ॥४८
प्रफुल्लनिष्कुटकुटच्छायाच्छन्नमहीतले ।
भित्तिविन्यस्तसच्चित्रलुभ्यल्लोकविलोचने ॥४९
नानावर्णाश्मसंबद्धस्निग्धसुंदरमंदुरे ।
विसंकटपुरद्वारकूटकुट्टिममण्डिते ॥५०
चयाट्टमस्तकन्यस्तनालायंत्रसुदुर्गमे ।
समीकनिपुणानीकप्रकरप्रतिपालिते ॥५१

समन्तादनलस्पर्शपरिखावारिभासुरे ।
अपारसागराकारकासारपरिशीलिते ॥५२
अनिलोल्लसितलताललितोद्यानमंडले ।
कनकाचलसंकाशदेवतायतनांजिते ॥५३
संवसन्वासवसमः स एष नृपसत्तमः ।
निजैः परिजनैः सार्धं विविधं मुदमाददे ॥५४
स कदाचिन्मृगयया कदाचित् साधुसेवया ।
कदाचिदर्चया शंभोः कदाचित्काव्यचर्चया ॥५५
कदाचिन्नर्तकीनृत्यदर्शनोत्सवलीलया ।
कदाचिन्नैकविधया शरसंधानशिक्षया ॥५६
कदाचिदायुधागारविन्यस्तायुधवीक्षया ।
कदाचिदात्मसंग्राह्यतत्तत्सैन्यपरीक्षया ॥५७
कदाचित्पुष्पितोद्दामनगरोद्यानयात्रया ।
कदाचित्सारसाक्षीभिः शृंगाररसदीक्षया ॥५८
कदाचिद्योगशास्त्रोक्तकलया योगमुद्रया ।
प्रभुस्तत्तद्रसमयं समयं समनीनयत् ॥५९

(त्या शहराचा तट व वेशी मजबूत होत्या. चुन्याच्या योगे पांढऱ्याशुभ्र वाड्यांच्या शिखरावरील पताका गगनाला भेदीत होत्या. ते सर्व प्रकारच्या शिल्पाने (कलाकुसरीने) भरलेल्या रम्य हवेलींनी व्यापून टाकले होते. तेथे खुराड्यात बसलेले असंख्य पारवे घुमत असत. खिडक्यांतून उडणाऱ्या मोरांच्या केकांनी ते मनोहर होते. त्यातील विस्तीर्ण पेठेत विक्रीचे पदार्थ मांडलेले असत; तेथे घरोघरी आड होते. त्या शहरात सुंदर, विस्तीर्ण विहिरी होत्या. त्याचप्रमाणे अनेक चौक असून त्यातील कारंज्यांमधून पाणी उडत असे. त्यातील घरांच्या बागांतील फुललेल्या झाडांच्या छायेने भूमि आच्छादित असे; त्यातील वाड्यांच्या भिंतींवर काढलेल्या उत्कृष्ट चित्रांनी लोकांचे नेत्र लुब्ध होऊन जात असत. त्यात रंगांच्या दगडांनी बांधलेल्या तुळतुळीत व सुंदर पागा होत्या. ते मोठमोठ्या वेशीच्या माथ्यावर फरसबंदीने

सुशोभित होते. त्याच्या बुरुजांच्या माथ्यावर ठेवलेल्या तोफांनी ते अत्यंत दुर्गम झाले होते. युद्धनिपुण सेनासमूहाने ते रक्षिलेले होते. सभोवती अगाध पाणी असलेल्या खंदकामुळे ते सुशोभित दिसत होते. अपार सागराप्रमाणे विस्तीर्ण तलावाने त्याला शोभा आणली होती. त्यात वाऱ्याच्या योगाने डुलणाऱ्या लतांनी सुंदर अशी उद्याने होती. मेरु पर्वताप्रमाणे देवळांनी ते शहर मंडित झाले होते. अशा त्या नगरामध्ये वास करणारा इंद्रासारखा तो नृपश्रेष्ठ आपल्या परिजनांसह नाना प्रकारचा आनंद अनुभवीत असे. कधी मृगयेत, तर कधी साधुसेवेत, कधी शंकराच्या पूजेअर्चेत, तर कधी काव्यचर्चेत, कधी नृत्यांगनांचे नाच पाहण्याच्या आनंदात, तर कधी अनेक प्रकारच्या शरसंधानात, कधी आयुधागारात ठेवलेल्या आयुधांची पाहणी करण्यात, तर कधी आपल्या पदरी ठेवण्यालायक अशा सर्व प्रकारच्या सैन्याची परीक्षा करण्यात, कधी पुष्पांनी सुगंधित अशा नगरोद्यानात हिंडण्यात, तर कधी सुंदर स्त्रियांबरोबर शृंगाररसाचा आस्वाद घेण्यात, तर कधी योगशास्त्रोक्त पद्धतीने योगमुद्रेत याप्रमाणे तो राजा सर्व प्रकारचा उपभोग घेण्यात आपला काळ घालवीत असे.)

कवि जयरामदास पिण्डचे याने राधामाधवविलासचंपूत शहाजी राजांच्या दिनचर्येचे जे वर्णन केले आहे ते पुढीलप्रमाणे : "पहाटेस शेजघराजवळ बाळसंतोष, कुडबुडचे जोशी व शाहीरलोक भूपाळ्या वगैरेचे मधुरालाप काढून राजाला सुखशय्येवरून उठवीत. इतक्यात विश्वनाथभट्ट उच्च स्वराने प्रातःस्मरण संस्कृत भाषेत करीत. कित्येक ब्राह्मण पुण्याहवाचनाचे म्हणजे राजाला सुखाचा दिवस जावो अशा अर्थाचे मंत्र म्हणत. कित्येक विप्र ॐकारपूर्वक वेदपठन करीत. कित्येक स्वस्ति साम्राज्यादि मंत्रांनी आशीर्वाद देत, व कित्येक अग्निहोत्री वषट्कारार्पणात गुंतत. मंत्रपठनाच्या भूपाळ्यांच्या व प्रातःस्मरणाच्या ह्या धांदलीत राजा शेजेवरून उठून अंगणात येऊन आकाशाकडे पाहून अरुंधती, शची, देवसेना व आकाशगंगा इत्यादि तारांगणांवर नजर फेकून आणि शिव, विष्णु

स्कंद ऊर्फ खंडोबा, ब्रह्मदेव, लोकपाल, इंद्रादि देव, होमशाळेतील अग्नि इत्यादींचे दर्शन घेऊन दिशावलोकन करी. ह्याच सुमारास जंगम शंख फुंकीत, गुरव शिंग वाजवीत, व घडशी चौघडा सुरू करीत. ह्या मंगलध्वनीच्या निनादात तुफान ऐरावत, सवत्स गाय, पुत्रिणी ब्राह्मणी, वर्धमान मानुष म्हणजे विदूषक, ठेंगू ब्राह्मण व पाण्यातून नुकताच बाहेर निघालेला डुक्कर हे शुभचिह्नक प्राणी राजापुढून जात. नंतर वाड्याच्या समोरील पटांगणात हजार पांचशे घोडेस्वार किंवा पाईक कवाईत करीत. त्यांची परेड देहली दरवाजाच्या बाहेर येऊन पाहून, रथ, पालख्या, शिबिका वगैरे वाहनांचे अवलोकन राजा करी. इतक्यात दरवेशी एखाद दुसरा सिंहाचा बच्चा व थट्टीकामदार एखादा माजलेला पोळ राजापुढे नाचत बागडत आणीत. नंतर हंस, चाष, मत्स्य, यांचे शुभ शकुन घेत घेत व दरवाजावरील तोरणाकडे पाहत पाहत वाड्यापाठी-मागील अश्वत्थ, औदुंबर वगैरे शुभवृक्ष व पारिजातकादि पुष्पवृक्ष यांच्या छायेखालून राजा जाई. शेवटी दक्षिणावर्त शंखातल्या तीर्थाचा नेत्रांना स्पर्श करून व वेळूच्या लंबायमान दांड्याच्या अग्रावर लटकत व फडफडत असलेल्या जरीपटक्याकडे सकौतुक दृष्टिक्षेप चढवून, राजा नाडीपरीक्षणार्थ आपला हात राजवैद्यापुढे करी. सवेच एक ब्राह्मण एका हातात तेलाने भरलेली रुप्याची परात व एका हातात तुपाने भरलेली रुप्याची परात राजापुढे आणी. त्यात मुखाचे प्रतिबिंब पाहून व अष्टोत्तरशे मंगलांचा शुभ शकून घेऊन राजा स्नानोपहारादि सेवन केल्यावर सभामंड-पात प्रवेश करी. सभामंडपाला ऊर्फ दरबाराला नवगजी असे नांव असे. त्या नवगजीत राजे, उपराजे, संस्थानिक, परराष्ट्रीय वकील, व सरदार आधीच येऊन हजर असत. पंडित, कवि, शास्त्री, वैदिक इत्यादि सरस्वतीपुत्रांचाही समुदाय राजदर्शनाची उत्कंठेने वाट पाहात असे. नंतर भालदारांच्या ललकाऱ्यात व जनसंमर्दातून वाट काढीत येणाऱ्या चोपदारांच्या ठणकाऱ्यात महाराज हाता-तील तरवारीचे अग्र जमिनीला टेकीत टेकीत सभास्थानात गंभीर

रुबाबाने प्रवेश करून सिंहासनारूढ होत. हा प्रातःकालीन कार्य-क्रम झाला. भोजनोत्तर दोन प्रहरानंतरही कधी कधी स्वारी शिकार नसल्यास पंडित व कारभारी यांच्या सभेत बसून सायंकाळ पावेतो राजकारण, ब्रह्मचर्चा, काव्यविनोद, दानधर्म, पंगुपरामर्श, न्यायमनसुबी, जेठी-मल्लयुद्धे इत्यादि लघु किंवा जड व्यवहारात महाराज गुंतलेले असत. सायंकर्म आटोपल्यावर उपहारोत्तर खल-बतखान्यात शेलक्या मुत्सद्द्यांच्या समवेत गुप्तकारवाई चाले."

(राधामाधवविलासचंपू, प्रस्तावना, पृष्ठ ३४, ३५)

शहाजीच्या या वर्णनावरून त्याची धारणा व त्याचा ध्येयवाद स्पष्ट झाल्याविना राहत नाही. या त्याच्या ध्येयाची व त्याच्या कर्नाटकातील वास्तव्याच्या तेथील हिंदुजीवनावर झालेल्या परि-णामाची त्याच्या समकालीन लोकांना पूर्ण कल्पना आलेली होती. त्याच्या दरबारात एक सुबुद्धिराव या नावाचा कवि काही दिवस होता. हा कवि उत्तर प्रदेशातील घाटमपूरचा राहणारा असून त्याने उत्तरदेशी भाषेत शहाजीचे वर्णन करताना म्हटले आहे :

"शहाजीमुळे दक्षिणेतील सर्व हिंदूंची बूज राहिली. जसे श्रीकृष्णाने गोवर्धन पर्वत उचलून गोपांचे संरक्षण केले, तसेच शहाजीने आपल्या छत्रसिंहासनधारणाने सर्व हिंदूंचे संरक्षण केले." (इंदभयो सब हिंदुनको अरु आमुख मानयो छत्र कियो है। ज्योंहि गोवर्धन कृष्ण धऱ्यो तर गोकुल वो कुल रोक जियो है।)

प्रत्यक्ष छत्रसिंहासन धारणाचे भाग्य जरी शहाजीला लाभले नसले तरी कर्नाटकातील हिंदूंना तो आपला त्राता वाटत होता यात संशय उरत नाही. मुळात असलेली शहाजीची ही आकांक्षा हिंदुसंस्कृतीचे राज्यावशेष असलेल्या विजयनगरच्या परिसरात चांगलीच पल्लवित झाली. त्याच्या दिनश्चर्येचे उपरिनिर्दिष्ट वर्णन बारकाईने तपासले तर असे आढळून येईल की, मुसलमानी राजांचे व तेथील वातावरणाचे कोणतेही संस्कार शहाजीला आकर्षक वाटत नव्हते. तत्कालीन उत्तर भारतातील हिंदु राजे व महाराष्ट्रातील हिंदु सरदार यांच्या सवयी, संस्कार व त्यांच्या सभोवारचे वाता-

वरण यांचा अंशतः सुद्धा संपर्क शहाजीला नको होता. त्याऐवजी लहान सहान बाबीत सुद्धा कटाक्षाने विशुद्ध भारतीयता राखण्याचा त्याचा कटाक्ष होता. या दक्षिणेतील स्वारीतच या प्रेरणा, विजयनगरने निर्माण केलेल्या वातावरणातून त्याला मिळाल्या असल्या पाहिजेत हेच यावरून दिसून येते. या प्रेरणांची दुसरी कोणतीही उपपत्ति लागू शकत नाही. कारण दुसरे कोणतेही सांस्कृतिक स्फूर्तिकेन्द्र अस्तित्वातच नव्हते.

हाती धरण्यासारखा विजयनगरचा कोणीही अवशेष नसल्यामुळे व विजापूरशी उघड विद्रोह करण्यात आत्मनाश असल्यामुळे शहाजीने आपले अंकित स्वराज्य हळुहळू प्रत्यक्षात आणावयास प्रारंभ केला. विजयनगरच्या अवशेषांना संरक्षण देऊन त्याने स्वतःभोवती आपल्या साहाय्यकांचे प्रभावशाली वर्तुळ निर्माण केले. त्याच्या या हालचालींनीच सावध होऊन विजापूर दरबारात त्याच्यासंबंधात भयशंकित वातावरण उत्पन्न झाले, व शहाजीच्या स्वतंत्र स्वराज्य प्रयत्नांसाठीच त्याला फसवून कैद करण्यात आले. पुष्कळ इतिहासकार शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यप्रयत्नांना पायबंद घालण्याचे एक अमोघ साधन म्हणून शहाजी राजांना बाजी घोरपड्याकरवी कैद करण्यात आले असे म्हणतात, पण उपलब्ध पुराव्यावरून शहाजीची कैद शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य प्रयत्नातून उत्पन्न झालेली नसून शहाजीच्या स्वतःच्याच स्वराज्य प्रयत्नातून ती उद्‌भवलेली आहे असे सिद्ध होते.

शहाजीची कैद

शहाजीच्या अटकेचे वृत्त हिंदु व मुसलमान दोन्ही तत्कालीन लेखकांनी वर्णन केलेले आहे. पण हे आपआपल्या पक्षाचे पक्षपाती असणारे लेखक एका बाबतीत मात्र पूर्णपणे एकमत आहेत. ती बाब म्हणजे छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या उठावाच्या प्रकरणाशी शहाजी राजांच्या अटकेचा काही संबंध नाही हे होय. विजापूरचा तत्कालीन सुलतान महंमद आदिलशहा याचा महंमदनामा हा एक अस्सल पुरावा आहे. या ग्रंथात शहाजीच्या कैदेचे वर्णन करताना

असे म्हटले आहे की, जिंजीचा वेढा बरेच दिवस रेंगाळत चालला असता व युद्धाचे काम चालू असता त्या कपटी शहाजीने नबाब मुस्तफाखान याजकडे निरोप पाठवून "माझ्या सैन्यास विश्रांतीची जरुरी असल्यामुळे मला सैन्यासह जहागिरीकडे जाण्याची परवानगी मिळावी" अशी विनंती केली. यावर नवाबाने उत्तर पाठविले की, "या वेळी तुम्ही निघून जाल तर वेढ्याच्या कामास व्यत्यय येईल. करिता तुम्ही जाऊ नये." शहाजीने पुन्हा दुसऱ्यांदा निरोप पाठविला की लष्करात धान्याची अतिशय महागाई झाली आहे; यामुळे शिपायांना यापुढे उपासमार सहन होणार नाही व त्यांच्याकडून कामही होणार नाही. त्या अर्थी तुमच्या परवानगीची वाटही न पाहता मी आमच्या प्रांताकडे निघून जातो. यावरून शहाजी उद्दाम बनला आहे व त्याच्या मनातून आपल्याशी कुरापत काढण्याची इच्छा आहे अशी नबाबाची खात्री झाली आणि त्याने त्याला इतक्या हुशारीने व व्यवस्थितपणे कैद करविले की त्याच्या मालाची यत्किंचित लुटालूट न होता सुतळीच्या तोड्यासुद्धा सर्व माल सरकारात जप्त झाला.

—(सरकारकृत शिवचरित्र, पृष्ठ ३८)

बुसातीने सलातीन नावाच्या ग्रंथात शहाजीची कैद अशी वर्णन केलेली आहे: 'चंदीकडे मुस्तफाखान गेल्यावर सिद्दी रयहान व मुस्तफाखान यांचे लष्कर एके जागी झाले. तेव्हा मुस्तफा व शहाजी यांचा बेबनाव होऊन शहाजी मुस्तफाची गोष्ट ऐकेनासा झाला. तेव्हा शहाजीला पकडण्याकरिता हिजरी १०५८ रजब रोजी सकाळी बाजी घोरपडे व यशवंतराव आसदखानी यांना मुस्तफाने पाठविले. शहाजीने गेली रात्र नाचरंगात घालविली असल्यामुळे तो पहाटेच्या वेळी निजला होता. घोरपडे वगैरे सरदारांची फौज आपल्यावर चालून आली असे समजताच तो बेभान होऊन घोड्यावरून एकटाच निघाला. इतक्यात बाजी घोरपडे याने त्याचा पाठलाग करून त्याला पकडले आणि नबाबापाशी आणले. शहाजीचे ३००० स्वार होते, ते सर्व पळून गेले व शहाजीचे सर्व लष्कर

लुटले गेले. शहाजी कैद झाल्याची बातमी ऐकून आदिलशहाने दरबारातून अफझलखानाची रवानगी केली व शहाजीला बंदोबस्ताने आणण्याचे काम त्याजकडे सोपविले.' (१५७० कार्तिक-मार्गशीर्ष)

या दोन्ही खास मुस्लिम पक्षपाती ग्रंथांत शहाजीच्या अटकेचे कारण शिवछत्रपतींच्या स्वराज्यप्रयत्नांत दडलेले नसून शहाजीच्याच मुस्तफाखानाशी आलेल्या वाकडेपणात व विजापूर दरबारला स्वतंत्रपणेच शहाजीविषयी वाटत असलेल्या भीतीत आहे असे स्पष्टच दर्शविलेले आहे. पण हा मुस्तफाखान कोण? व त्याचे व शहाजीचे खरे मतभेद कोणत्या मुद्द्यावर होते? याचे कारण मुसलमानांनी केलेल्या वर्णनात नाही. ते कारण कर्नाटकच्या पार्श्वभूमीचा शिवभारताच्या प्रकाशात नीट विचार केला तर समजून येणार आहे. ते पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

विजयनगरचा शेवटचा नाममात्र सम्राट् श्रीरंगराय याची त्या वेळी कसेबसे राज्य टिकविण्याची धडपड चालू असून त्याच्या त्याच्या पूर्वीच्या मांडलिकांशी लढाया चालू होत्या. त्या संघर्षात, जिंजी, मदुरा व तंजावर येथील राजांवर त्याने शस्त्र परजले असता मदुरेचा राजा त्रिमलनायक याने स्वामिद्रोह करून गोवळकोंड्याच्या कुतुबशहाला साहाय्यार्थ बोलाविले. या सैन्याने पेनुकोंडा हस्तगत करून श्रीरंगाला तर हाकलून दिलेच; पण त्यानंतर परत न जाता जिंजीला वेढा दिला. त्यामुळे घाबरून तंजावरच्या राजाने गोवळकोंडेकरांशी तह केला. ज्या त्रिमलनायकाने हे कुतुबशहाचे संकट स्वतः होऊन पाचारण केले होते त्याला हे स्पष्टपणे कळून आले की, जिंजी हस्तगत होताच या सैन्याचे पाश आपल्या मदुरेच्या गळ्याभोवती आवळले जाणार. त्याने मूर्खपणाने हे संकट टळावे म्हणून विजापूरकडे साहाय्य मागितले. त्याप्रमाणे विजापूरच्या वतीने मुस्तफाखान हा मोठे सैन्य बरोबर घेऊन मुख्यतः जिंजीचा वेढा उठवून गोवळकोंडेकरांना हाकलून लावण्यासाठी म्हणून आला. पण येताच आपल्या हिंदु मित्राला धुडकावून लावून कुतुबशहाचा सेनापति मीरजुमला यांच्याशी सारी दक्षिणी संस्थाने धुळीस

मिळवून हिंदु प्रदेश अर्धा अर्धा वाटून घेण्याचा मित्रत्वाचा करार त्याने केला.

तात्पर्य, एरवी आपसांत भांडणाऱ्या मुस्लिम सत्ता एक होऊन व वंचकतेचा आश्रय करून हिंदु दक्षिण बेचिराख करण्यास्तव बद्ध झाल्या. त्या वेळी शहाजी हे कर्नाटकात 'बडे प्रस्थ' झालेले असून त्याला मुस्ताफाखानाच्या आधिपत्याखाली लुटण्याची आज्ञा होती. निजामशाहीच्या पुनरुद्धाराच्या मिषाने केलेल्या स्वराज्य प्रयत्नाच्या वेळी दिल्ली व विजापूर या आपापसांत भांडणाऱ्या राजसत्ता आयत्या वेळी एक होऊन आपल्याविरुद्ध कशा उठल्या होत्या याचा शहाजीवरील संस्कार ताजा होता. त्रिमलनायकाचा मूर्खपणा साऱ्याच दक्षिणेला भोवणार हे त्याला दिसून आले व हिंदुराज्यांची होणारी धुळधाण व मुस्लिम सत्तांची वंचकता त्याला मान्य होणारी नसल्यामुळे–किंबहुना त्याच्या अंकित स्वराज्याच्या मंदिराचा, ही सत्ताकेंद्रे टिकविणे हाच पाया होऊ शकणारा असल्यामुळे त्याने मुस्ताफाखानाच्या धोरणाशी विरोध करावयास व हिंदु संस्थानिकांना संरक्षण द्यावयास प्रारंभ केला. विजापूर दरबारशी व सेनापति मुस्ताफाखानाशी शहाजीचा जो विरोध उत्पन्न झाला त्याची कारणमीमांसा ही या स्वरूपाची आहे. मुस्ताफाखानाने चालविलेला विश्वासघात शहाजीला घृणास्पद वाटल्यामुळे त्याने जिंजीच्या वेढ्यात भाग घेण्याचे नाकारले. त्यातील त्याचा भाव मुस्तफाखान व विजापूरचा सुलतान यांच्या ध्यानात येताच ते हादरले. कावेरी, पट्टण, मदुरा, म्हैसूर, बेदनूर इत्यादि ठिकाणच्या हिंदु सत्ता शहाजीच्या लगामी लागलेल्या ध्यानात येताच शहाजी शत्रुपक्षाला मिळण्यात असलेले संकट त्यांच्या ध्यानात आले व या भीतीतूनच शहाजीच्या अटकेचे प्रकरण निर्माण झाले. शिवभारतकार म्हणतात :–

> षाड्गुण्यस्य प्रयोगेण तत्तन्मंत्रबलेन च ।
> वशीचकार सकलं शाहः कर्णाटमण्डलम् ॥३

प्रसूनमिव संप्राप्य प्रणयी प्रणतिस्पृशा ।
शिरसा प्रतिजग्राह जगद्देवोऽस्य शासनम् ।।४
दुर्धर्षोऽपि विधेयोऽस्य बभूव मधुराधिपः ।
प्रतिपेदे महाशूरः पतिरप्यस्य वश्यताम् ।।५
रणदूलहखानेन खलेनोपहृतं बलात् ।
भद्रासनं स्वमध्यास्तवीरभद्रोऽस्य संश्रयात् ।।६
तं तं मंत्रं तत्र तत्र प्रयुंजानस्य धीमतः ।
बहवोऽस्यानुभावेन जहुर्यवनजं भयम् ।।७
शाहराजस्य मंत्रेण भवन्नन्यसुदुःसहः ।
सर्वाणि स्वामिकार्याणि चकार रणदूलहः ।।८
अथ कालगतिं प्राप्ते सेनान्यां रणदूलहे ।
कर्णाटकान् नरपतीन् स्ववशीकर्तुमंजसा ।।९
यं यं सेनापतिं तत्र प्राहिणोत् किलं येदिलः ।
स स तत्कांक्षिताकांक्षी शाहमेवान्ववर्तत ।।१०
ततो भृशबलं भूपं नियन्तुमनयं स्पृशन् ।
इभरामसुतो दर्पात् मुस्तुफाखानमादिशत् ।।११

(शिवभारत, अ. ११)

(संधि, विग्रह, यान, आसन, संश्रय आणि द्वैध या सहा गुणांचा प्रयोग करून, त्याचप्रमाणे नाना प्रकारच्या मसलती लढवून शहाजीने सर्व कर्नाटक प्रांत आपल्या ताब्यात आणला. कावेरीपत्तनच्या जगद्देवाने शरण येऊन त्याची सत्ता पुष्पाप्रमाणे मस्तकावर धारण केली. मदुरेचा अजिक्य राजासुद्धा ह्याच्या आज्ञेत वागू लागला. म्हैसूरच्या राजानेही ह्याचा ताबा मान्य केला. दुष्ट रणदुल्लाखानाने बलात्काराने घेतलेल्या आपल्या सिंहासनावर वीरभद्र हा शहाजीच्या आश्रयाने पुन्हा बसला. निरनिराळ्या प्रसंगी निरनिराळ्या मसलती योजणाऱ्या चतुर शहाजीच्या प्रभावाने पुष्कळांनी यवनांची भीति टाकली. दुसऱ्यास अतिशय दुःसह असणारा रणदुल्लाखान सर्व स्वामिकार्ये शहाजीराजाच्या सल्लामसलतीने करू लागला. पुढे सेनापति रणदुल्लाखान कालवश झाल्यावर

कर्नाटकातील राजांना तावडतोब आपल्या ताब्यात आणण्यासाठी ज्या ज्या सेनापतीस आदिलशहाने तिकडे पाठविले तो तो सेनापति त्याचे इष्टकार्य सिद्धीस नेण्यासाठी शहाजीच्याच तंत्राने वागू लागला. तेव्हा अनीतीचा आश्रय करणाऱ्या त्या इब्राहिम आदिल-शहाच्या पुत्राने घमेंडीने भोसले राजास अटक करण्याची मुस्तफा-खानास आज्ञा केली.)

मुस्तफाखानाने प्रथम वरकरणी स्नेह दाखवून शहाजी बेसावध असताना त्याच्या शिबिरावर पहाटेच्या काळोखात अठरा उपसेना-पतींसह हल्ला चढविला. बाजी घोरपडे याने प्रत्यक्ष शहाजीच्या तंबूवर आक्रमण केले; व अर्धवट झोपलेल्या या पुरुषसिंहाला कैद करण्यात आले. शहाजीला वस्तुतः मुस्तफाखानाच्या विश्वास-घातकी स्वभावाची व स्वतःच्या अंगीकृत कार्याची पूर्ण कल्पना होती. त्याने सावध राहावयास हवे होते. स्वतःच्या असावधानते-मुळेच शहाजीवर हा प्रसंग आला. याबद्दल पुढे शहाजी राजांना छत्रपति शिवाजी महाराजांनी सोनोपंत डबीराजवळ बोलताना पुढीलप्रमाणे ठपकाही दिला आहे :–

स्वयंनियंता विश्वस्य विश्वस्य बत वैरिषु ।
सुखं सुप्तो निजगृहे ततो निजगृहेऽरिभिः ॥ ७
नावज्ञेयाः खलुज्ञेन वराका अपि विद्विषः ।
प्रशाम्यते पतंगेन प्रज्वलन्नपि दीपकः ॥ ८
दीपं विनाशयन्नेव पतंगश्चेद्विनश्यति ।
तुल्यतां कस्तयोस्तर्हि जात्यंध इव पश्यति ॥ ९
नूनं पिपीलिकोऽप्येकः प्रविश्य करिणः करम् ।
भवत्यंतकरस्तस्मादल्पं मन्येत नो परम् ॥ १०
अहो महाबाहुरसौ जानानोऽपि महानयम् ।
गणयत्येव न परानस्य दोषो महानयम् ॥ ११

–(शिवभारत, अ. १६)

(खरोखर विश्वाचा नियंता असून, शत्रूंवर विश्वासून आपल्या घरी सुखाने निजला, म्हणून तो शत्रूकडून पकडला गेला! शत्रु क्षुद्र

असले तरी शहाण्याने त्यांची उपेक्षा करू नये; कारण जळणारा दिवा सुद्धा पतंगाकडून विझविला जातो. दिव्याचा नाश करता क्षणीच जरी पतंग नाश पावतो, तरी एखाद्या जन्मांधाप्रमाणे कोण डोळस मनुष्य दोघांनाही सारखे मानील? खरोखर एखादी मुंगी देखील हत्तीच्या सोंडेत शिरून त्याचा अंत करते. म्हणून शत्रूंस केव्हाही क्षुद्र मानू नये. अहो, हा महाबाहु मोठा राजनीतिज्ञ असूनही शत्रूंची मुळी पर्वा करीतच नाही, हा याचा मोठा दोष होय.)

शहाजीला अटक होताच त्याचा वडील पुत्र संभाजी याने कर्नाटकातून व छत्रपति शिवाजी महाराज यांनी पुणे प्रांतातून आदिलशाही मुलखात त्याच्या शिक्षेचा सूड म्हणून एकच धमाल उडवून दिली. शिवाजीवर पाठविलेल्या सरदारांची त्याने जी धुळधाण केली त्याचा महंमद आदिलशहाने एक प्रकारे धाकच घेतला. शिवछत्रपतींनी शहाजहानला मिळून आपण विजापुरी राज्याचे लचके तोडणार आहोत असाही देखावा उत्पन्न केला. त्याचा परिणाम होऊन शहाजीची सुटका करण्याचा आदिलशाही दरबारात विचार प्रारंभ झाला. ज्या मुस्तफाखानामुळे शहाजीवर अटकेचा प्रसंग आला, त्या मुस्तफाखानाचाही याच अवधीत मृत्यु झाला. महंमद आदिलशहाला स्वतःची अशी बुद्धि नव्हतीच. तो स्वतः दृढनिश्चयीही नव्हता. मुस्तफाखानाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या विरुद्धपक्षाच्या हाती दरबाराची सत्ता गेली. तेव्हा त्यांनी शहाजीसारख्या प्रबल व्यक्तीला सोडून द्यावे व अकारण वैर पत्करू नये असा सल्ला महंमदशहाला दिला. शेवटी फक्त सिंहगड परत देण्याच्या अटीवर शहाजीची सुटका करण्यात आली.

शिवछत्रपतींनी सिंहगड घेतला हे आदिलशहाच्या मनाला फारच डाचत होते. आपला सुलतान म्हणून वरचष्मा राहावा अशी त्याला स्वाभाविक इच्छाही होती. पित्याच्या शब्दासाठी शिवछत्रपतींनी सिंहगड परत दिला असला तरी ती गोष्ट त्यांच्या मनात पुष्कळ दिवस सलत राहिली. शहाजीची सुटका केल्यानंतर काही दिवस तो महाराष्ट्रात होता. पण पुन्हा कर्नाटकात दंगेधोपे सुरू झाल्या-

मुळे त्याची तिकडे रवानगी करण्यात आली. इस्लामी दरबारच्या इतक्या दिवसांच्या अनुभवामुळे शहाजीला त्यांच्याविषयी यत्किंचितही प्रेम नव्हते. शक्य तोवर तेथून दूर रहावे हीच त्याची इच्छा होती. त्यानंतर लवकरच शहाजीने कर्नाटकातील आपला व्याप स्वतंत्रपणेच वाढविला.

शहाजीला आपल्या घराण्याचा अभिमान किती होता व नोकरीविषयी त्याच्या अंतःकरणात किती तिटकारा होता हे सिद्ध करणारे त्याचे स्वतःचेच पत्र उपलब्ध झालेले आहे. त्या पत्रात आपल्या कर्नाटकातील जहागिरीत अकारण ढवळाढवळ करणाऱ्या विजापूरकरांना दम देताना तो म्हणतो, "तरी आपण रजपूत लोक अजी तलग पेशजीही दोघा चौ पादशाहीत खिदमत केली. असा गैरहिसाबी जाजती सोसुनु कमइजतीन व गैरमेहेरबानीन पेशजीही खिदमत केली नाही व पुढेही न करू. उमेदीने आपण आजी दीढ वर्ष जाजती सोसिली; ते याच दमा की थोरले हजरत साहेबाचे नवाजीस व हजरत साहेबीही जहाबक्षी केली आहे व वक्तही एकवजाचा समजोनु आपण सबूरी करोनू तहमूल करावयाला तकसीर केली नाही. पेस्तर हजरत साहेबास आपली दरकार असेल तरी हिसाबी आपला सरंजाम सदरहु केला पाहिजे. आणि दरकार नसेल तरी खुपनुदीने रजा दिधली पाहिजे. आपल्यास असलाद पुन्याई मामल्याचीही हवस काही राहिली नाही. एखाद आपले हिंदूचे तीर्थी बसौनु हक तालाची बदगी करुनु हजरत साहेबास द्वा देउनु फर्जंदभाई आहे. तियापासुनु खिदमत घेतली पाहिजे. अगर त्याहिपासुनु खिदमत घेणे नसेल तरी त्यासही रजा द्यावी."

शहाजीच्या स्वामिनिष्ठेबद्दल जे आक्रोश करतात त्यांनी हाही विचार करणे आवश्यक आहे की, ज्यांच्याविषयी त्याने निष्ठा बाळगावी असे हे स्वामी होते काय? शहाजीच्या समोरच मुरारपंतांसारख्या निष्ठावंत सेवकाचा विजापूर दरबारात झालेला खून व अशीच अन्य कृत्ये तो कसा विसरू शकणार होता? नाइलाज म्हणून परक्या राज्यकर्त्यांचे अंकितत्व पत्करावे लागले तरी संधि

सापडेल तेव्हा सुटण्याचा प्रयत्न करणे हेच त्याचे धोरण होते व पारतंत्र्यातील रानडे प्रभृति देशभक्तांच्या देशभक्तीच्या भावनेल पूर्णपणे धरून आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. सुटकेनंतर त्याचे अंकित स्वराज्याचे ध्येय पूर्ण झाले. तेव्हा छत्रपतींचा महाराष्ट्रा उदय होत असताना शहाजीने हे नाममात्र अंकितत्वही क झुगारून दिले नाही असा प्रश्न उत्पन्न होईल. त्याला विख्यात संशोधक दत्तोपंत आपटे यांच्या शब्दांत आम्ही पुढीलप्रमाणे उत्त देतो. "राजकारणातले हे सगळे डाव खेळता खेळता शहाजी वृद्धा वस्थेस पोचला होता व आता कोणतेही स्वतंत्र धाडस करण्याची उमेद बाळगण्याचे त्याचे वय राहिले नव्हते. तरी पण कोणत्या ना कोणत्या तरी बादशहाला आपली गरज लागणार हे लक्षात घेऊन तो असे बजावीत असे की अब्रूला धक्का लावून घेऊन मी कोणाचा बंदा नोकर म्हणून काम करणार नाही." तथापि प्रत्येक वेळी त्याला कोणा ना कोणा तरी मुसलमानी सत्ताधीशावर अवलंबून रहावेच लागले हा त्याच्या कालाचा व परिस्थितीचा परिणाम होय.

– (शिवभारत, प्रस्तावना, पृष्ठ १९८)

तात्पर्य, विजयनगरपासून परिपूर्ण हिंदु जीवनाच्या कल्पनांना मूर्त स्वरूप देऊन हिंदुत्वाचे पुनरुत्थान घडवून आणण्याची शहाजीला मिळालेली स्फूर्ति त्याच्या दरबारात प्रत्यक्षात त्याने कशी आणली होती हे आपण पाहिले आहे व तो अयशस्वी झाला असला तरी, आणि अंकित स्वराज्याचीच कल्पना त्याला प्रत्यक्षात आणता आली असली तरी, त्याच्या हृदयाला पूर्ण स्वराज्याचीच खरी ओढ होती असे अनुमान काढता येण्यासारखे पुरावेही आपण पाहिले. शिव-छत्रपतींच्या कार्याला पुढे तर त्याने साह्य दिलेच; पण शिवछत्र-पतींची बालपणी त्यांच्या वयाच्या बाराव्या वर्षी पुण्याला रवानगी करताना शहाजीच्या अंतःकरणात त्यांच्या द्वारे स्वराज्य स्थापनेचा प्रयत्न करावा असे विचार घोळत होते असे मानण्याजोगा पुरावा उपलब्ध आहे.

शहाजी कर्नाटकामध्ये प्रथम गेले त्या वेळी शिवछत्रपति आपल्या बालवयात त्यांच्याजवळच होते. जिजाबाई इत्यादि परिवारासह शहाजी बंगलोरला होते. जदुनाथ सरकार प्रभृतींनी असा उल्लेख केला आहे की, जिजाबाईचे तारुण्य संपल्यामुळे शहाजीने कर्नाटकाला जाण्यापूर्वीच तिचा परित्याग केला होता. पण शिवभारतातील उल्लेखावरून सरकार यांची ही मीमांसा खोटी ठरते. जिजाबाई व शिवाजी ही काही तरी नावडती होती व त्यामुळे आणि शिवाजीच्या स्वाभिमानातिरेकाचा प्रत्यय आल्यामुळे त्यांना शहाजीने दूर केले व तेही विजापूरपासूनच दूर केले ही रूढ समजूत चुकीची आहे. कारण तसे असते तर शहाजीने वडील मुलगा संभाजी याला आपल्याजवळ ठेवून घेतले नसते व तोही बापाने टाकलेल्या आपल्या आईला सोडून शहाजीजवळ खात्रीनेच राहिला नसता. बंगलोरला शहाजीने आपले ऐश्वर्य उभारले त्या वेळी बालशिवाजी आपल्या आईबरोबर त्यांच्याजवळच होता व एखाद्या स्वतंत्र महाराजाप्रमाणे आपले वृद्धिंगत होणारे ऐश्वर्य आणि प्रभुत्व हे शिवाजीच्याच पायगुणामुळे प्राप्त झाले आहे, असे वाटून पित्याचे आपल्या या पुत्रावरील प्रेम अधिकच वृद्धिंगत होत होते.

वयाच्या बाराव्या वर्षापर्यंत शहाजीच्या परिसरातील संस्कार ग्रहण करीत शिवछत्रपति तेथे होते. त्यानंतर विशिष्ट हेतु मनात धरून शहाजीने त्यांच्या दीर्घदर्शी मातेसह त्यांची रवानगी पुण्याच्या जहागिरीवर केली ती करताना पुढच्या कामाच्या दृष्टीने उपयोगी पडतील असे पेशवे इत्यादि पदाधिकारी म्हणून, आपले खास मुत्सद्दी, बालशिवाजीबरोबर त्यांच्या या पित्याने पाठविले. शहाजीच्या मनात अशी काही कल्पना असल्यावाचून या एवढ्या सिद्धतेची काही आवश्यकता सोपपत्तिक रीतीने उलगडता येण्यासारखी नाही. शिवभारतकार म्हणतात :–

> जननी शंभुशिवयोस्तव यादवनंदिनी ।
> जग्राह हृदयं पत्युः शुद्धान्ते सुमहत्यपि ॥६०

स तु शंभो: कनीयांस गरीयांसं गुणश्रिया ।
बहु मेने महाराजः शिवशर्माणमात्मजम् ॥६२
यदा प्रभृति संजातः स एव तनयः शिवः ।
तदाप्रभृति शाहस्य समृद्धाः सर्वसंपदः ॥६३
अतिष्ठन्द्वारि बहुशो मंदराचलसुंदराः ।
विजितांभोरुहरुचो मदवारिमुचो गजाः ॥६४
आसन्सहस्रशश्चापि मंदुरायां मनोहराः ।
वातो इवाशुगतयः सैंधवाः समरोद्धुराः ॥६५
ववृधे चाधिकं कोषस्तोषेण सह नित्यशः ।
प्रतापः पप्रथेऽत्यर्थं प्रभावश्च दिने दिने ॥६६

—(शि. भा., अ. ९, श्लोक ६० ते ६६)

(शहाजीच्या पुष्कळ स्त्रिया असूनही शंभु आणि शिवाजी यांची आई जी जाधवरावांची मुलगी (जिजाबाई) तिने आपल्या पतीचे हृदय काबीज केले होते. शंभुजीपेक्षा वयाने धाकटा पण गुणांनी मोठा असा आपला पुत्र शिवाजी यावर शहाजी राजाचे फार प्रेम होते. जेव्हा हा पुत्र शिवाजी जन्मला तेव्हापासून शहाजीचे सर्व ऐश्वर्य वृद्धिगतच होत राहिले. मंदर पर्वताप्रमाणे सुंदर कमळांच्या कांतीला ज्यांनी मागे टाकले आहे व ज्यांच्या गंडस्थळातून मदजल गळत आहे असे पुष्कळ हत्ती त्यांच्या द्वारी उभे असत. वायूप्रमाणे वेगवान् आणि युद्धामध्ये खंबीर असे हजारो सुंदर घोडे त्यांच्या पागेमध्ये होते. त्यांच्या संतोषाबरोबर त्यांचा कोषही नित्य अधिक वाढू लागला. त्यांचा प्रताप आणि दरारा हे दिवसेदिवस अतिशय वाढत चालले.)

शिवछत्रपतींचे शिक्षण पित्याच्या देखरेखीखाली बंगलोरलाच झाले. त्यांच्या रवानगीचे वर्णन करताना शिवभारतकाराने असे म्हटले आहे की, शहाजीला रात्री स्वप्नात भगवान् महादेवांनी दर्शन दिले व पुढीलप्रमाणे संदेश दिला :–

सूर्यवंश्य महाबाहो शाहराज महामते ।
समाकर्णय मद्वाचमिमां कुशलमस्ति ते ॥१३

य एष भ्राजतेऽभ्यर्णे कनीयांस्तनयस्तव ।
तमेनं लक्षणोपेतमवेहि पुरुषोत्तमम् ॥१४
वर्धमानः क्रमेणैव त्वत्पुत्रोऽयमुरुक्रमः ।
समाक्रम्यावनीं सर्वां यवनान्निहनिष्यति ॥१५
इयं भगवती देवी गिरिजा भक्तवत्सला ।
समये समयेऽभ्येत्य तमिमं पालयिष्यति ॥१६
हर्ता धरित्रीभारस्य संहर्ता प्रतिभूभृताम् ।
मद्भक्त एष सर्वेषामप्यधृष्यो भविष्यति ॥१७
तस्मादमुं महाबाहुं महाशयशिवाह्वयम् ।
पुण्यदेशाधिपत्येन महनीयेन योजय ॥१८
—(शिवभारत, अ. १०, श्लोक १३ ते १८)

(हे सूर्यवंशी महाबाहो, महामति शहाजी राजा, माझे हे भाषण ऐक. यात तुझे कल्याण आहे. जो हा तुझा धाकटा मुलगा तुजसमीप शोभतो आहे तो सुलक्षणी मुलगा भगवान् विष्णु आहे असे जाण. तुझा हा पुत्र विष्णू हळूहळू वाढत जाऊन सर्व पृथ्वी पादाक्रान्त करून यवनांचा संहार करील. ही भक्तवत्सल भगवती पार्वतीदेवी वेळोवेळी जवळ येऊन त्याचे रक्षण करील. पृथ्वीचा भार हरण करणारा व शत्रुपक्षीय राजांचा संहार करणारा असा हा माझा भक्त सर्वांना अजिंक्य होईल. म्हणून हे महत्त्वाकांक्षी राजा, ह्या शिव नांवाच्या महाबाहूची पुणे प्रांताच्या मोठ्या अधिकारावर योजना कर.)

भगवान् श्रीशंकराच्या या आदेशानुरूप शिवछत्रपतींची शहाजीने पुण्यास जी रवानगी केली ती केवढ्या सिद्धतेनिशी केली याचे वर्णन करताना शिवभारतकार म्हणतात :—

ततः कतिपयैरेव गजवाजिपदातिभिः ।
मौलैराप्तैरमात्यैश्च ख्यातैरध्यापकैरपि ॥२५
विरुदैश्च ध्वजैरुच्चैः कोषेणापि च भूयसा ।
तथा परिजनैरन्यैरनन्यसमकर्मभिः ॥२६
समवेतममुं शाहभूपतिश्शोभने दिने ।
प्राहिणोत्पुण्यदेशाय पुण्यकारिणमात्मजम् ॥२७

ततः कतिपयैरेष दिनैर्दिनकृदन्वयः ।
अयाद्देशं महाराष्ट्रं तस्मात्कर्णाटमंडलम् ॥२८
सशक्तित्रिनयोपेतः समेतस्सैन्यसंचयैः ।
शिवस्स्वया श्रिया सार्धं पुण्याहं पुरमासदत् ॥२९
चक्रप्रियकरः सद्यः समुल्लासितमंडलम् ।
नावेदयदमुं लोकबंधुं लोको व्यलोकत ॥ ३०

—(शिवभारत, अध्याय १०, श्लोक २५ ते ३०)

(नंतर काही हत्ती, घोडे व पायदळ, पिढीजात व विश्वासू अमात्य, त्याचप्रमाणे विख्यात अध्यापक, बिरुदे, उंच ध्वज, विपुल द्रव्य त्याचप्रमाणे अद्वितीय कर्मे करणारे दुसरे परिजन या समवेत त्या पुण्यशील पुत्रास शहाजी राजाने शुभदिनी पुणे प्रांती पाठविले. मग काही दिवसांनी सूर्यवंशोत्पन्न (शिवाजी राजा) कर्नाटक प्रांताहून महाराष्ट्र देशास निघाला. प्रभाव, उत्साह, व मंत्र या तीन शक्ति, सेनासमूह आणि स्वतःची राजलक्ष्मी यांनी युक्त असा तो शिवाजी पुणे शहरास पोचला. (चक्रवाक पक्ष्यांचे) राष्ट्राचे हित करणारा आणि तत्काळ (पृथ्वीस प्रकाशित करणारा) राष्ट्रास उल्हसित करणारा अशा ह्या (सूर्यास) लोकमित्रास लोकांनी पाहिले; परंतु जाणले नाही.)

शिवछत्रपतींच्या बरोबर पाठविलेल्या अत्यंत बुद्धिमान् मुत्सद्द्यांची पदाधिकारावर योजना करूनच त्यांना पाठविण्यात आले. या दृष्टीने इ. स. १६५७ च्या मार्च महिन्यातील शिवचरित्र पत्रसारसंग्रहात छापलेल्या पत्रात शिवाजीच्या पदाधिकाऱ्यांची दिलेली नांवे पाहण्यासारखी आहेत. ती अशी :–

"शिवाजी राजे यांचे दरबारात शामराज नीळकंठ पेशवे, सोनाजी विश्वनाथ डबीर, महादाजी सामराज सुरनीस, माणकोजी दहातोंडे सरनौबत, नूरबेग सरनौबत, पाउलोक व शामराज पद्मनाभी सबनीस पाउलोक हे अधिकारी होते." हे पदाधिकारी येसाजी कंक अथवा तानाजी मालुसरे यांचेप्रमाणे शिवाजीने नवे निर्माण केलेले नसून ते शहाजीच्या दरबाराचे मुत्सद्दी होते व त्याने या विशिष्ट

जागांवर त्यांची नेमणूक करूनच बंगलोरहून त्यांना शिवाजीबरोबर पाठविले हे या उल्लेखावरून सिद्ध होते. या मुत्सद्द्यांची योग्यता किती श्रेष्ठ होती, प्रसंगी शिवाजीसारख्या प्रतिभासंपन्न व प्रदेशा-मागून प्रदेश जिंकीत चाललेल्या यशस्वी नेत्याचीही ते कशी कान-उघाडणी करून त्यांना मार्गदर्शन करीत व शिवछत्रपतींसारखा तडफदार तरुणही त्यांचे म्हणणे कसे मुकाट्याने मान्य करी हे त्यातील सोनोपंत डबीरांचे उदाहरण घेतले तरी ध्यानात येईल. शहाजीला झालेली अटक व त्यातून सुटका होताना शिवाजीला द्यावा लागलेला सिंहगड या प्रकरणात शिवछत्रपतींना शहाजीचा अतिशय राग आला होता. त्या वेळी शिवछत्रपति सोनोपंत डबीरां-जवळ आपले मनोगत व्यक्त करीत असताना सोनोपंतांनी त्यांना दिलेला सल्ला व केलेले मोलाचे मार्गदर्शन परमानंद कवींद्राने वर्णन केले आहे ते या दृष्टीने पाहण्यासारखे आहे. शिवछत्रपति आपले पुढचे धोरण सोनोपंतांना सांगताना म्हणतात :–

जानतामतिमूर्धन्यं यं धन्यं जानते जनाः ।
स मां नूनं न जानीते महाराजो महामनाः ॥३
सोऽज्ञास्यद्यर्हि मां तर्हि नादास्यत्सिम्हपर्वतम् ।
कोऽन्यथा तरसा जेष्यत्तमिमं मत्करस्थितम् ॥५
अप्रमत्तोऽपि यो मत्तो द्विषते सिम्हपर्वतम् ।
आदापयेद्येदिलाय किं वक्ष्ये तं महाव्रतम् ॥६
अरातिनिगृहीतेन शाहेन गुरुणा मम ।
यः प्राप्तश्चिररात्राय कारागारपरिश्रमः ॥१२
तस्य निर्यातनं कर्तुं संप्रवृत्तोऽस्मि सर्वथा ।
यवनान्तात्प्रवृत्ताद्यप्रभृत्यत्रास्तु मत्प्रभा ॥१३
यः परस्माद्बिभेत्युच्चैः परस्तस्माद्बिभेति च ।
न बिभेति परस्माद्यः परस्तमाद्बिभेति च ॥१४

--(शिवभारत, अध्याय १६, श्लोक ३ ते १४)

(शिवाजी म्हणतो, ज्या धन्य पुरुषाला लोक शहाण्या पुरुषांमध्ये अत्यंत श्रेष्ठ समजतात तो थोर मनाचा महाराजा शहाजी मला

ओळखत नाही. जर तो मला ओळखत असता तर त्याने सिंहगड दिलाच नसता. नाही तर माझ्या हातचा हा गड बलाने कोण जिंकू शकला असता बरे! शहाणासुरता असून सुद्धा ज्या वेड्याने शत्रु आदिलशहास सिंहगड माझ्याकडून देवविला, त्या करारी पुरुषास मी काय म्हणू? शत्रूंनी पकडलेल्या माझ्या पिता शहाजीचे कारागृहामध्ये फार दिवस जे हाल झाले त्यांचा सूड घेण्यास मी अगदी तयार झालो आहे; आणि आजपासून यवनांच्या नाशामुळे या लोकी माझी कीर्ति होवो. जो शत्रूस भितो त्यासही शत्रु भीत असतो. मग जो शत्रूस(मुळीच) भीत नाही त्याला शत्रु भितो हे सांगावयास नकोच.)

यावर सोनोपंतांनी आत्मप्रशंसा व वडिलांची निंदा करणाऱ्या शिवछत्रपतींना प्रथम ठपका देऊन राजनीतिशास्त्राच्या दृष्टीने शहाजीचे धोरण कोठे चुकले त्यावर नेमके बोट ठेवले. ते म्हणाले,

दुरंतं बलवद्वैरं दुरंतः पापसंचयः।
दुरंताभ्यर्हिता गर्हा दुरंता गुरुगर्हणा ॥ १७
विधाय बलवद्वैरं मंत्रिणस्तस्य सुव्रताः ॥ १९
तनुते यद्यलं वैरमबलीयान्बलीयसा।
तर्हि तस्य पराभावे सर्वथा प्रभुरेव सः ॥ २०

–(शिवभारत, अध्याय १७, श्लो. १७, १९, २०)

(बलवंताशी वैर, पापाचा संचय, पूज्यांची व वडिलांची निंदा याचा परिणाम वाईटच होतो. बलवानाशी वैर करून तुझा पिता भलता आग्रह धरून सावध राहिला नाही त्यामुळे तो पकडला गेला हे योग्यच झाले. तो शहाजी महाराजा पराक्रमी आहे; त्याचे मंत्रीही कर्तृत्ववान् आहेत; तथापि त्याने जे बलिष्ठाशी वैर केले ते राजनीतिदृष्टया चुकीचे झाले. जर दुर्बळ माणसाने प्रबळ माणसाशी अतिशय वैर केले तर त्याचा पराभव करण्यास तो सर्वथा समर्थ असतो.)

गिरयो नैव गुरवो गुरुरेव गुरुर्मतः।
भवतात्र प्रभवता दत्तः सिम्हाचलस्ततः ॥ ४२

प्रदत्ते द्विषतेऽमुष्मिन् विमुक्तश्चेत् स पार्थिवः ।
तर्हि दत्तोऽपि भवता न दत्तः सिम्हपर्वतः ।। ४३
यः सिम्हपर्वतं मेने समं शाहसुमेरुणा ।
विंगरूरं च नगरं किं कृतं तेन वैरिणा ।। ४४
–(शिवभारत, अध्याय १६, श्लोक ४२ ते ४४)

(गडांची काही मोठीशी किंमत नाही. पित्याचीच खरोखरी थोरवी आहे; म्हणून तुम्ही पराक्रमी असूनही सिंहगड दिला तो शत्रूस देऊन जर राजाची (शहाजी) सुटका झाली आहे तर तो सिंहगड आपण देऊनही न दिल्यासारखाच. ज्याने सिंहगड आणि बेंगळूर शहर ही दोन्ही शहाजीरूपी मेरुपर्वताच्या तोडीची मानली त्या शत्रूने विशेष ते काय केले ?)

पश्य येदिलदिल्लीन्द्रौ विषयानंतरौ तव ।
यवनौ बलिनौ तुभ्यं द्रुह्यतोऽर्हनिशं नृप ।। ५७
अमू उभयतो यस्य द्वेषणौ रोषणौ तव ।
तस्य नूनमिह स्थाने स्थितिः स्थाने च संप्रति ।। ५८
अतोऽतिदुर्गमं स्थानमास्थाय जगतीपते ।
यतस्व जगतीं जेतुं किमजय्यं शिवस्य ते ।। ५९
कंठे कालेन कैलासः स मेरुः शंबपाणिना ।
अभ्यंतरमपां पत्युः शिश्रिये दनुजारिणा ।। ६०
न दुर्गं दुर्गमित्येव दुर्गमं मन्यते जनः ।
तस्य दुर्गमता सैव यत्प्रभुस्तस्य दुर्गमः ।। ६१
प्रभुणा दुर्गमं दुर्गं प्रभुर्दुर्गेण दुर्गमः ।
अदुर्गमत्वादुभयोर्विद्विषन्नेव दुर्गमः ।। ६२
सन्ति ते यानि दुर्गाणि तानि सर्वाणि सर्वथा ।
यथा सुदुर्गमाणि स्युस्तथा सद्यो विधीयताम् ।। ६३
सुवर्णशर्मणो वाचमिमां श्रुत्वा नृपोत्तमः ।
माननीयोऽतिमहतां माननीयाममन्यत ।। ६४
–(शिवभारत, अध्याय १९, श्लोक ५७ ते ६४)

(महाराज पहा. तुमच्या देशास लागूनच असलेले आदिलशहा

व दिल्लीचा बादशाहा हे बलाढ्य मुसलमान तुमचा रात्रंदिवस द्रोह करीत आहेत. हे दोघे शत्रु दोन्हीकडून ज्या तुमच्यावर क्रुद्ध झाले आहेत त्या तुमचे येथे राहणे हें सांप्रत खरोखर योग्य नाही. म्हणून महाराज, अत्यंत दुर्गम अशा स्थानी राहून जग जिंकण्याचा यत्न करा. तुम्हा शिवाजी महाराजांना अजिंक्य काय आहे? शंकराने कैलासाचा, इंद्राने मेरूचा आणि विष्णूने समुद्राचा आश्रय केला आहे. दुर्गाला केवळ दुर्ग म्हणूनच लोक दुर्गम मानीत नाहीत तर त्याचा स्वामी दुर्गम असणे हीच त्याची दुर्गमता होय. प्रभूमुळे दुर्ग दुर्गम होतो व दुर्गामुळे प्रभु दुर्गम होतो. दोघांच्याही अभावी शत्रूच दुर्गम होतो. तुमचे जे दुर्ग आहेत ते सर्व ज्यायोगे सर्वस्वी अत्यंत दुर्गम होतील असे तावडतोब करा. सोनोपंतांचे हे भाषण ऐकून अति मोठ्यांना सुद्धा माननीय अशा त्या नृपश्रेष्ठास ते पसंत पडले.)

सोनोपंत डबीरांची राजकीय योग्यता या संवादावरून कळून आल्याविना राहत नाही. पुण्याच्या शहाजीच्या जहागिरीचे कारभारी व एका दृष्टीने शिवछत्रपतींचे गुरु असलेले दादोजी कोंडदेव हेही चांगले स्मृतिशास्त्रपारंगत असून त्यांनी दिलेल्या काही निवाड्यांत स्मृतिवचनांचे आधार दिलेले आढळतात. वस्तुतः त्यांनाच शिवाजीचे पेशवे म्हणून शहाजीने नियुक्त केले असते. पण विजापूरच्या दरबाराकडून त्यांची पूर्वीच नेमणूक झालेली असल्यामुळे आपण असे काही करणे अपशकुनाचे ठरेल असे वाटूनच शामराज नीळकंठ यांची त्या पदावर नेमणूक झालेली आहे. हे मुत्सद्दी शहाजीनेच नेमून पाठविल्याचा सभासदांच्या शिवछत्रपतींच्या चरित्रात स्पष्टपणे उल्लेख केला आहे. तो असा :–

"शहाजी राजे यांसि दौलतेमध्ये पुणे परगणा होता तेथे दादोजी कोंडदेव शहाणा चौकस ठेविला होता. तो बेंगळुरास महाराजांचे भेटीस गेला. त्याबरोबर राजेश्री शिवाजी राजे व जिजाबाई आऊ ऐशी गेली. ते समयी राजियास वर्षे बारा होती. बरावर शामराव नीळकंठ म्हणून पेशवे करून दिले व बाळकृष्णपंत नारोपंत दीक्षितांचे चुलतभाऊ मुजुमदार करून दिले व सोनोपंत डबीर व

रघुनाथ बल्लाळ सबनीस, ऐसे देऊन दादाजीपंतास व राजे यांसि पुण्यास रवाना केले. ते पुण्यास आले.''

–(सभासदकृत शिवछत्रपतींचे चरित्र, पृष्ठ ७)

असा काही जर शहाजीचा बेत नसता तर हे मुत्सद्दी खात्रीने शिवराजाबरोबर पाठविण्याची गरजच नव्हती. पुण्यास आल्यापासून अवघ्या चार वर्षांनंतर छत्रपति ही पदवी त्यांना लावण्यास प्रारंभ झाला. त्याचे गूढ काय ? शिवछत्रपतींच्या वयाच्या तेविसाव्या वर्षी लिहिलेले एक पत्र प्रसिद्ध झाले आहे. त्यावर त्यांची

प्रतिपच्चंद्ररेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववंदिता ।
शाहसूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥

ही मुद्रा आहे. ही अर्थपूर्ण व शिवछत्रपतींचे सारे जीवन उलगडणारी मुद्रा त्यांनी कोणी तयार करून दिली असेल? याच पत्रावर 'श्रीशिव नरपति हर्षनिदान । सामराजमतिमत्प्रधान' अशी पेशवे शामराज नीळकंठ यांचीही मुद्रा आहे. पुण्यात पाय स्थिर होताच निश्चित योजनेनुसार शिवछत्रपतींच्या नेतृत्वाखाली हे जे स्वराज्यस्थापनेचे कार्य प्रारंभ झाले त्याची योजना या मुत्सद्द्यांनीच आखली असली पाहिजे व ती बालशिवाजीला बंगलोरहून आणतानाच सिद्ध झालेली आहे. अर्थात् ही बनविणाऱ्यांत राजे शहाजी प्रमुख होते हे स्पष्ट आहे.

त्यानंतरही शहाजी राजांनी विजापूरचे सुलतान व शिवछत्रपति यांच्यात स्वतंत्र राजा या नात्याने शिवाजीची भूमिका सांभाळून तह करून दिलेला आढळतो. शिवदिग्विजयात त्याचा उल्लेख आहे. शहाजी राजे शिखर शिंगणापूरच्या शंभु महादेवाच्या दर्शनास येण्याच्या निमित्ताने आपल्या पुत्राच्या स्वराज्यातही येऊन गेले. पितापुत्रांच्या या रोमहर्षक भेटीच्या प्रसंगी 'आमच्या वंशात जन्म घेऊन तुम्ही बेचाळीस पिढ्या उद्धरल्या, धर्मस्थापना करून वर्णाश्रम पुनरुज्जीवित केले, यवनाक्रान्त पृथ्वीचे क्लेश निवारण करून जगदंबेचा वर आमच्या प्रत्ययास आणून दिला' असे समाधानाचे उद्‌गार काढून आपल्या अवतारी पुत्रास पित्याने अंतिम आशीर्वाद दिले.

शहाजीचा मनःपिण्ड व स्वराज्यनिर्मितीतील त्याचे हे स्थान शिवचरित्राचा उलगडा करताना ध्यानात घेतल्यावाचून शिवचरित्राची नीट उपपत्ति लागत नाही. शिवचरित्राच्या लेखकांनी या गोष्टीकडे केवळ वरच्या देखाव्यावरून दुर्लक्ष केले ही त्यांची मोठीच चूक होय. मग ते जदुनाथ सरकार असोत, किंवा अकारण शहाजीवर दोषारोप करणारे डिकसळकर असोत वा भावे असोत.

शिवछत्रपतींची अष्टप्रधान संस्था, त्यांचे प्राचीन राजनीतिशास्त्रात वर्णिलेले स्वामी, अमात्य, सुहृत्, कोश, राष्ट्र, दुर्ग व सैन्य असे सप्तांगसिद्ध राज्य व त्यांची राजनीति ही विशुद्ध भारतीय राजनीतीच्या मुशीतून तयार झालेली होती. त्या वेळी उत्तर भारतात व महाराष्ट्रात प्रचलित असलेल्या यावनी राजनीतीशी तिचा काहीही संबंध नव्हता. विख्यात इतिहाससंशोधक कै. भास्कर वामन भट यांनी आपल्या 'शिवाजीची राजनीति' या विवेचक प्रबंधात प्राचीन भारतीय राजनीतीच्या मुशीतून शिवछत्रपतींचा मनःपिण्ड कसा तयार झाला होता याचे अत्यंत उत्कृष्ट विवेचन केलेले आहे. अथवा तेच कशाला? उपरिनिर्दिष्ट सोनोपंत डबीर तरुण शिवाजीला राजनीतीचा उपदेश करताना जे म्हणतात ते जर शुक्रनीति, महाभारतातील राजधर्मप्रकरण, कौटिलीय अर्थशास्त्र या प्राचीन भारतीय राजनीतिशास्त्रावरील ग्रंथांशी ताडून पाहिले तर, व त्याच्या प्रकाशात शिवछत्रपतींचे सगळे जीवन पाहिले तर शिवछत्रपतींनी प्राचीन भारतीय राज्यशास्त्राचे व राजनीतिशास्त्राचेच पुनरुज्जीवन, यावनी संस्काराचा लेशमात्रही संपर्क होऊ न देता, केलेले आहे असे आढळून येईल. शिवछत्रपतींच्या समक्ष त्यांचे चरित्र लिहिणारा कवीन्द्र परमानंद सोनोपंतांचे राजनीतिशास्त्र व राज्यशास्त्र यांच्या स्वरूपदिग्दर्शनपर पुढील महत्त्वाचे उद्गार काढतो :–

राजा तावत्ततो मन्त्री सुहृदो विपुलं धनम् ।
राष्ट्रं दुर्गाणि सैन्यानि राज्यस्यांगानि सप्त च ॥ ४६

एतैरविकलैर्युक्तं राज्यं सद्भिः प्रशस्यते ।
एकेनापि विहीनं तदितरैरुपहस्यते ॥ ४७
मौलिर्नृपो मुखं मंत्री धनसैन्ये भुजद्वयम् ।
राष्ट्रमन्यद्वपुस्सर्वं सुहृदस्संधयो दृढाः ॥ ४८
दुर्गाणि तु दृढान्युच्चैस्तदस्थीनि तदंतरा ।
एवमंगानि राज्यस्य सप्तोक्तानि मनीषिभिः ॥ ४९
सप्तांगस्यास्य राज्यस्य धर्म आत्माभिधीयते ।
मंत्रः प्राणो बलं नीतिरनीतिरसमर्थता ॥ ५०
दंडो यथोचितः शौर्यमधर्मो रिपुरुद्धतः ।
मदः परस्परं भेदो दीर्घमायुरभेद्यता ॥ ५१
जनरंजनमुत्कर्षो दर्शनं दीर्घदर्शिता ।
प्रतापः प्रोज्ज्वलं रूपं विमला बुद्धिरायुधम् ॥ ५२
तथैव बळवद्वैरमंतरायः प्रकीर्तितः ।
प्रमादस्तु भवेन्निद्रा प्रबोधः सावधानता ॥ ५३
–(शिवभारत, अ. १६, श्लोक ४६ ते ५३)

(प्रथम राजा, नंतर मंत्री, मित्र, विपुल धन, राष्ट्र (प्रजा) गड आणि सैन्य ही राज्याची सात अंगे होत. ज्या राज्याची ही अंगे अव्यंग आहेत त्या राज्याची चांगले लोक प्रशंसा करितात. तेच जरी एका अंगाने कमी असले, तरी इतरांकडून त्याचा उपहास होतो. राजा हे मस्तक, मंत्री हे मुख, धन आणि सैन्य हे भुज; बाकीचे सारे राष्ट्र (प्रजा) हे शरीर, मित्र हे सांधे आणि दुर्ग ही त्यांमधील अत्यंत दृढ हाडे होत. याप्रमाणे शहाण्या लोकांनी राज्याची सात अंगे सांगितली आहेत. त्या सप्तांगात्मक राज्याचा धर्म हा आत्मा होय. मसलत हा प्राण, नीति हे बल आणि अनीति हे दौर्बल्य होय. यथोचित दंड हे शौर्य, शत्रु बेफाम होऊ देणे हा अधर्म, परस्परांतील फूट हा मद आणि दृढैक्य हे दीर्घायुष्य, लोकरंजन हा उत्कर्ष, दूरदर्शित्व ही दृष्टि, प्रताप हे उज्ज्वल रूप, आयुध ही विमल बुद्धि, तसेच बलवानाशी वैर हे विघ्न होय, असावधपणा ही निद्रा आणि सावधानता हा जागेपणा होय.)

शिवछत्रपतींनी ही प्राचीन भारतीय राज्यसंस्थेच्या विशुद्ध पुनरुत्थानाची जी स्फूर्ति घेतली ती बंगलोरच्या परिसरातूनच होय. ती पल्लवित करणारे त्यांचे सल्लागार मंडळ तेथलेच होय हे यावरून सिद्ध होते. बंगलोरला शहाजी व त्यांच्या भोवतालच्या वातावरणात या आकांक्षा विजयनगरने पल्लवित केल्या म्हणून तीनशे वर्षे इस्लामी आक्रमण थोपवून धरून परिपूर्ण वैभवशाली हिंदु अस्मितेचे पुनरुत्थान घडविणाऱ्या विजयनगरच्या कार्याचा शिवछत्रपतींच्या चरित्राच्या घडणीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा वाटा आहे. या दृष्टीने विजयनगरच्या साम्राज्याचे खरे वारस छत्रपति शिवाजी महाराज हेच होत हे अय्यंगार यांचे विधान शंभर टक्के यथार्थ आहे.

□ □ □

प्रकरण अकरावे

महाराष्ट्रातील संतांचे कार्य

शिवछत्रपतींच्या व्यक्तिमत्त्वाची पायाभरणी कोणत्या आधाराने व कशी झाली ते आपण आतापर्यंत पाहिले. शिवछत्रपतीच्या लोकोत्तर कार्याचा विचार करताना आणखी एक विशेष गोष्ट ध्यानात येते. ती ही की, त्यांच्या प्रयत्नाला धर्माचे अधिष्ठान होते. त्या अधिष्ठानाने एक महान् क्रान्ति घडवून आणण्यासाठी ते अग्रेसर होताच. सर्वसामान्य जनतेच्या पाठिंब्याची पार्श्वभूमि त्यांना मिळाली म्हणून महाराष्ट्रात ती क्रान्ति विलक्षण वेगाने यशस्वी होऊ शकली. त्या वेळची परिस्थिति अशी होती की, महाराष्ट्र सोडून अन्य ठिकाणी ही क्रान्ति यशस्वी झाली नसती. कारण या महान् नेत्याच्या ध्येयवादाच्या भूमिकेवर येण्याइतपत त्या वेळी तरी अन्य प्रांतांतील सर्वसामान्य जनतेची सिद्धता झाली असल्याचे दिसून येत नाही. शिवचरित्राचा विचार करताना महाराष्ट्राची या भूमिकेवर येण्यासाठी, जी वर्षानुवर्षे मशागत चाललेली होती, तिची

पार्श्वभूमि पुष्कळ लोक ध्यानात घेत नाहीत व त्यामुळे तो इतिहास नीटपणे उलगडला जात नाही. शिवाजी महाराजांचे प्रयत्न यशस्वी कां झाले व त्यानंतर मराठे साम्राज्य निर्माण करण्यात यशस्वी कसे झाले याची मीमांसा करताना ग्रँड डफ प्रभृति जुन्या व काही नव्याही लेखकांची हीच चूक झालेली आहे. त्यामुळे शिवाजीचे वर्णन 'साम्राज्याच्या पडत्या काळात अक्कलहुशारीने स्वतःचे राज्य निर्माण करणारा यशस्वी दरोडेखोर' यापलीकडे ते करू शकले नाहीत. मराठी साम्राज्याच्या यशस्वी निर्मितीची कारण-मीमांसा करताना सुद्धा या लोकांनी तिचे कारण असे दिले आहे की, औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मोगल साम्राज्याच्या पडत्या काळाचा फायदा घेऊन हैदर, टिपू, निजाम उल्मुल्क प्रभृति साम्राज्याचे लचके तोडणाऱ्या तत्कालीन यशस्वी राज्यापहारकांप्रमाणेच मराठेही होते व ते अधिक व्यापक प्रमाणावर यशस्वी झाले.

पण ही मांडणी करणारे लोक ही गोष्ट विसरतात की असे राज्या-पहारक काही क्षणापुरते अथवा त्यांच्या काळापुरते यशस्वी झाले, तरी ते खऱ्या अर्थाने यशस्वी होऊ शकत नाहीत. कारण की, त्यांची परंपरा वर्धिष्णुपणाने टिकून राहात नाही. हैदरचा इतिहास हेच सांगतो, व निजामादि लोकांचाही इतिहास याहून वेगळा नाही. शिव-छत्रपतींच्या टीचभर स्वराज्यप्रयत्नांचा पुढे भारतव्यापी वटवृक्ष झालेला आहे. पिढ्यान् पिढ्या विलक्षण स्वरूपाचे राष्ट्रीय सामर्थ्य या प्रयत्नात दृष्टोत्पत्तीस येते. ध्येयवादाने लोकांची अंतःकरणे अत्यंत प्रज्वलित झालेली दिसतात. याची उपपत्ति काय? उदा-हरणच द्यावयाचे झाले तर ते छत्रपति संभाजी महाराजांच्या क्रूर वधानंतर औरंगजेबासारख्या प्रबल शत्रूशी महाराष्ट्रीय जनतेने जे भीषण लोकयुद्ध चालविले त्याचे देता येईल.

हिंदूंच्या व मुसलमानांच्याही जुन्या लढायांचा सर्वसामान्य इति-हास असे सांगतो की, नेता युद्धात मारला गेला, नुसता पायउतार झाला, अथवा कोणत्याही कारणास्तव दिसेनासा झाला की, केवढीही सिद्धता व सामग्री असली तरी, हातातोंडाशी आलेले यश तसेच

टाकून देऊन सैनिक व सरदार पळून जात. पराजय पदरात पडे व अल्पसंख्य शत्रुपक्ष सहस्त्रावधि लोकांचा संहार करून, यशस्वीपणें लट घेऊन जाई. कारण लढणाऱ्या लोकांना व सरदार सामंतांना ती युद्धे आपली कधीच वाटत नसत. युद्ध राजाची, तोच नसल्यावर कोणासाठी लढा ? असे आक्रोश सुरू होत असत. तालीकोटच्या लढाईचे जे स्वरूप या ग्रंथात यापूर्वी विवेचिण्यात आले आहे त्यातही हेच दिसून येते. रामराजा नुसता पालखीत बसताच, तो दिसेनासा झाल्यामुळे धीर सोडून सगळे सैनिक पळून गेले व विजयी होत आलेल्या हिंदु सैन्याचा पार धुव्वा उडून साम्राज्य धुळीस मिळाले. पानिपतच्या युद्धाचा इतिहाससुद्धा वेगळा नाही. विश्वासराव पेशवे गोळी लागून ठार झाल्यावर भाऊसाहेबांना प्रेत अंबारीशी बांधून ठेवावे लागले. कारण ते मुख्य धनीच गेल्यावर लढायचे कोणास्तव असे सैनिकांना वाटेल याची भाऊसाहेबांना खात्री होती. पानिपतच्या पराभवाचे कारण भाऊसाहेबांचे हत्तीवरून घोड्यावर स्वार होणे हेही आहे हे काही कोणास सांगावयास नको. 'धनी मेला, लढता कशास?' हा आक्रोश करीत मल्हारराव होळकरांनी या रणातून, हिंदु सैन्य विजयी होत असताही पळ काढला. पण शिवाजीच्या तिसऱ्या पिढीत याहून अगदी वेगळा प्रकार दिसून येतो.

एक लाख सैन्य घेऊन अलमगीर बादशहासारखा चाणाक्ष, हृदयहीन, हट्टी व तडफदार पुरुष महाराष्ट्रात ठाण मांडून बसला असता व कातडे सोलून क्रूरपणे राजाचा वध झाला असताही महाराष्ट्रीय जनतेने युद्ध सोडले नाही. तात्पुरता नेता राजाराम परागंदा झाला होता. राजमाता राजपुत्रासह शत्रूच्या बंदिवासात होती. राज्यसिंहासन भंगले होते. छत्रचामरे फाटून त्याचे तुकडे झाले होते. राजधानी शत्रूच्या अधीन झाली होती. तरीही आकाश मंडपाचे छत्र, जो समोर होईल तो नेता, व मिळेल ते शस्त्र हाती घेऊन महाराष्ट्रीय जनता सामोरी झाली. जणू घराघरांतून शिव-छत्रपति निवसत होते. त्यांनी औरंगजेबाचे ससैन्य दफन महाराष्ट्र भूमीतच करून दाखविले. इतकेच नव्हे तर बादशहाच्या जिवंत-

पणी त्याच्या तंबूचे सोन्याचे कळस कापून त्याला प्रत्यक्ष जीवन्मृतावस्थेचा अनुभव दिला. शिवाजीने आरंभ केलेले युद्ध लोकयुद्धात कां पर्यवसित झाले ? त्याचे राज्य जनतेने आपले राज्य कां मानले? हा विलक्षण आवेश लोकांच्या अंगी ध्येयवादाशिवाय उत्पन्न झालेला नाही. सारे राष्ट्र अशा ध्येयवादाने भारलेले होते, हे लक्षात घेतल्यावाचून व या ध्येयवादाची नीट उपपत्ति सांगित्यावाचून शिवाजीचा व मराठ्यांचा इतिहास उलगडू शकणार नाही. या दृष्टीने मराठी इतिहासाकडे प्रथम ज्यांनी पाहिले असे मर्मग्राही थोर पुरुष कै. न्यायमूर्ति माधवरावजी रानडे हे होत. माधवरावजी आपल्या The Rise of the Maratha Power या ग्रंथात म्हणतात :

Freebooters and adventurers never succeed in building up empires, which last for generations and permanently alter the political map of a great continent. Unlike the great Subhedars of provinces, who became independent after the death of Aurangzeb, the founder of the Maratha power and his successors for two generations bore the brunt of the attack of the moghul Empire at the zenith of its splendour. The military adventurers named above were not backed up by any national force behind them, and their power perished with the individuals who founded it. In the case of the Maratha confederacy, however, it was far otherwise. For ten generations a succession of great leaders sprang up to fill up the place of those who died in the struggle, and the confederacy not only outlived opposition but derived greater strength from the reverses it sustained from time to time, rising phoenix-like in greater splendour from the very ashes of its apparent ruin. This tenacity showed clearly that the underlying principles had stronger vitality than can be explained by the standard theory of adventure and free booting, or the illustration of a sudden conflagration.

—(The Rise of the Maratha Power, Page 3, 4)

शिवछत्रपतींनी प्रारंभ केलेल्या व त्यानंतरच्या पिढ्यांनी दक्षिणेत जिंजी, तंजावर व उत्तरेस अटकेपर्यंत वाढविलेल्या हिंदूंच्या साम्राज्याची घटना ही प्राप्त परिस्थितीचा लाभ घेणाऱ्या अपहारक वृत्तीतून उत्पन्न झालेली नसून जीवनार्थ पुनरुत्थान घडवू इच्छिणाऱ्या एका महान् राष्ट्राच्या रसरसणाऱ्या जीवनशक्तीचा तो प्रकट आविष्कार होता. या आविष्कारात्मक अंतप्रवाहाची शिवछत्रपतींचे चरित्र उलगडण्याच्या दृष्टीने कशी नितान्त आवश्यकता आहे, हे न्यायमूर्तींच्या या विवेचनावरून स्पष्ट होईल. वस्तुत: महाराष्ट्रात ही जी पुनरुत्थानाची लाट उसळली, ती केवळ राजकीय पुनरुत्थानाची नसून संपूर्ण राष्ट्रीय अस्मितेच्याच पुनरुत्थानाची होती, व राजकीय संघर्ष आणि पुनरुत्थान हा तिचा केवळ एक भाग होता, हे न्यायमूर्तींनी अतिशय उत्कृष्ट रीतीने मांडून दाखविलेले आहे. ते म्हणतात :–

One more feature of the history has entirely escaped the observation of European writers, though it constitutes perhaps the strongest ground why study possesses peculiar more interest to the historical student. It was not a mere political revolution that stirred Maharashtra towards the close of the sixteenth and the commencement of the seventeenth century. The political revolution was preceded, and in fact to some extent caused by a religious and social upheaval which moved the entire population. The popular idea, that it was religious persecution which agitated Maharashtra and strengthened the hand of Shivaji and his comrades, is not wholly wrong, but it represents only a partial truth. The Mahomedan Rulers of the Deccan in the fifteenth and sixteenth centuries were not bigotted fanatics. Aurangzeb was no doubt a fanatic, but his fanaticism could not explain the rise of a power which struggled with him on equal terms and secured victory in the end. The Fact was that, like the Protestant Reformation in Europe in the sixteenth century

there was a religious, social and literary revival and reformation in India, but notably in the Deccan in the fifteenth and sixteenth centuries. This religious revival was not Brahmanical in its orthodoxy; it was heterodox in its spirit of protest against forms, ceremonies and class distinctions based on birth, and ethical in its preference of a pure heart and of the law of love, to all other acquired merits and good works. This religious revival was the work also of the people, of the masses, and not of the classes. At its head were saints and prophets, poets and philosophers, who sprang chiefly from the lower orders of society–tailors, carpenters, potters, gardeners, shopkeepers, barbers and even Mahars more than Brahmans. The names of Tukaram, of Ramdas, of Waman Pandit and Eknath were names to conjure with, and after a lapse of two hundred years, they still retain their ascendency over the minds of the people of Maharashtra. The political leaders acted in concert with these religious leaders of the people. Shivaji's chief adviser was Ramdas, who gave the colour to the national flag and introduced a new form of salutation, which displayed at once the religious character of the movement and the independence of the spirit which prompted it. The first Bajirao Peshwa derived his inspiration from the Swami of Dhawadshi. Vithal Shivdeo, the founder of the Vinchurkar family, was similarly inspired by his preceptor. Shivaji's character and his motive springs of action have been more correctly delineated by colonel Medows Taylor in his novel than by the historian of the Marathas. Shivaji felt that he had a direct inspiration from the goddess Bhawani, and in the great crises of his life, he always guided himself by what this inspiration suggested to him in moments of intense possession. These influences deserve special study because they have left their mark up to the present day on the aspirations and faith of the people. What Protestantism did

there was a religious, social and literary revival and reformation in India, but notably in the Deccan in the fifteenth and sixteenth centuries. This religious revival was not Brahmanical in its orthodoxy; it was heterodox in its spirit of protest against forms, ceremonies and class distinctions based on birth, and ethical in its preference of a pure heart and of the law of love, to all other acquired merits and good works. This religious revival was the work also of the people, of the masses, and not of the classes. At its head were saints and prophets, poets and philosophers, who sprang chiefly from the lower orders of society–tailors, carpenters, potters, gardeners, shopkeepers, barbers and even Mahars more than Brahmans. The names of Tukaram, of Ramdas, of Waman Pandit and Eknath were names to conjure with, and after a lapse of two hundred years, they still retain their ascendency over the minds of the people of Maharashtra. The political leaders acted in concert with these religious leaders of the people. Shivaji's chief adviser was Ramdas, who gave the colour to the national flag and introduced a new form of salutation, which displayed at once the religious character of the movement and the independence of the spirit which prompted it. The first Bajirao Peshwa derived his inspiration from the Swami of Dhawadshi. Vithal Shivdeo, the founder of the Vinchurkar family, was similarly inspired by his preceptor. Shivaji's character and his motive springs of action have been more correctly delineated by colonel Medows Taylor in his novel than by the historian of the Marathas. Shivaji felt that he had a direct inspiration from the goddess Bhawani, and in the great crises of his life, he always guided himself by what this inspiration suggested to him in moments of intense possession. These influences deserve special study because they have left their mark up to the present day on the aspirations and faith of the people. What Protestantism did

for Western Europe in the matter of civil liberty, was accomplished on a smaller scale in Western India. The impulse was felt in art, in religion in the growth of vernacular literature, in communal freedom of life, in increase of self-reliance and toleration and the interest of the study is on this account greatly heightened both to the native student and the foreign inquirer. (Pages 9, 10, 11)

महाराष्ट्रातील चळवळीकडे पाहण्याचा हा दृष्टिकोन कै. रानडे सोडून अन्य मोठमोठ्या इतिहासकारांच्याही ध्यानात आल्याचे दिसत नाही. शिवछत्रपतींच्या आंदोलनाच्या मागे ध्येयदृष्टि असल्याचे मान्य करूनही अशी राष्ट्रोद्धारक ध्येयदृष्टि केवळ संत मंडळींपैकी समर्थ रामदासांच्या ठिकाणीच असून इतर सर्व संत निराशावादी दृष्टिकोणाचे व व्यक्तिगत मुक्तीच्या मागे लागलेले राष्ट्रबुडवे 'संताळे' होते असे इतिहाससंशोधक कै. वि. का. राजवाडे यांनीही प्रतिपादन केले आहे. राधामाधवविलासचंपूच्या प्रस्तावनेत श्री. राजवाडे म्हणतात :–

"शहाजी हा प्राधान्येकरून व्यवहारचतुर मुत्सद्दी होता. केवळ कल्पनातरंगावर वाहवत जाणारा शेखमहंमद नव्हता. त्याच्या आधी व त्याच्या काळी राष्ट्र सुधारण्याचे प्रयत्न करणारे शेख महंमद थोडे-थोडके झाले नव्हते. कली मातला, सबब समाजाला दैन्य आले व ते भोगल्याखेरीज गत्यंतर नाही, असे रडगाणे गाऊन स्वस्थ बसणारे ऐदी किती तरी होते. विठोबा सर्व काही योग्य वेळी नीट करील, त्याला जनतेची काळजी आहे असे समाधान करून घेणारे भक्तिमार्गी तर असंख्य होते. मुसलमानी पेहराव, चालीरिती, भाषा व मुसलमानी धर्म स्वीकारून समाजाच्या यातना बंद करू पाहणारे किती तरी हिंदु प्रांतोप्रांती पीर होऊन बसले होते. यवनांवर रुसून त्यांच्याशी व्यवहार बंद करून त्यांचे मुखावलोकन न करणारी दासोपंतादि मंडळीही आपल्याकडून यवनांच्या पारिपत्याचे प्रयत्न करीतच होती. यवनसेवा करून जनतेचा परामर्श घेऊ पाहणारे दामाजीपंतही अनेक होऊन गेले. यवनांविरुद्ध बंड करून स्वराज्य

मिळविणारेही काही वेडे निपजले. मंत्रतंत्रांनी यवनांना स्तंभित करण्याचा कित्येकांचा खटाटोप होता. यज्ञयागांचा व देवदेवालयांचा जीर्णोद्धार करून धर्मसंरक्षण करण्यात कित्येकांनी सर्वस्व खर्चिले. गोरक्षण करून प्रजेत जोम उत्पन्न करू पाहणारे गोरखनाथीही देशात वावरत होते. कथाकीर्तने व रामायण-भारत देशभाषेत बनवून देशातील लोकांच्या अंगी स्फुरण चढवू पाहणारे कीर्तनकार व ग्रंथकार तर त्या काली शेकड्यांनी मोजावे लागत. असे नाना प्रकारचे भलेबुरे उपाय जो तो आपापल्या परी करीतच होता.

"परंतु असले हे सर्व उपाय तीनशे वर्षे करूनही यवनांचे काडीमात्र कोणी नुकसान करू शकले नाही. तेव्हा जो तो समाधान असे करून घेई की, बी रुजत घातले आहे, ते योग्य वेळी अंकुरित होऊन त्याला फळ आल्याशिवाय राहणार नाही. ही भविष्यवादी विचारसरणी निरुत्तर करणारी असल्यामुळे, भविष्यकाळी तिची सफलता अनुभवावयास यावयाची असल्यामुळे व भविष्यकाळाला अंत नसल्यामुळे तीनशे वर्षे निघून गेली तरीही ह्या आशेची निराशा कधीच झाली नाही."

राजवाडे यांचा समर्थांविषयीचा दुर्दान्त अभिमान एक प्रकारे संतांच्या विद्वेषात पर्यवसित झालेला आहे. न्या. रानडे यांच्या उपर्युक्त मताला उत्तर देऊन त्यांनी यासंबंधीचे स्वत:चे मत 'मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने–खंड ४ था' याला लिहिलेल्या सविस्तर प्रस्तावनेत मांडलेली आहेत. ते लिहितात :–

'बौद्ध धर्माचे प्राबल्य उत्कट होऊन सर्व भारतवर्ष त्या धर्माच्या आवरणाने गुरफटून जात असता, श्रीमच्छंकराचार्यांचा उदय होऊन सनातन धर्माची स्थापना इ. सनाच्या सहाव्या, सातव्या व आठव्या शतकात हिंदुस्थानच्या व महाराष्ट्राच्या बऱ्याच भागात झाली. ह्या तीन शतकांत भारतवर्षातून बौद्ध धर्माचे निष्कासन यद्यपि बहुतेक झाले, तथापि बौद्ध धर्मासारखाच जो जैन धर्म तो गुजराथेच्या उत्तरेस व महाराष्ट्राच्या दक्षिणेकडील कोल्हापूर वगैरे प्रांतात

दहाव्या व अकराव्या शतकापर्यंत बराच प्रबल होता. बाराव्या शतकाच्या सुमारास जैन धर्माच्या विरुद्ध लिंगायतांचा पंथ व मानभावांचा पंथ महाराष्ट्रात सुरू झाला. जैनांच्या, लिंगायतांच्या व मानभावांच्या संसर्गाने सनातन धर्माच्या गोटातील लोकांच्या मनावर काही परिणाम झाले, व त्यांपैकी काहींनी भक्तिमार्ग, उपासनामार्ग ह्या नावाखाली मोडणारी सनातनधर्माची एक निराळीच शाखा स्थापली. ह्याच शाखेला संतमंडळींचा किंवा संताळ्यांचा भक्तिपंथ म्हणून म्हणतात.

"जैन, लिंगायत व मानभाव यांत कमीजास्त प्रमाणाने जातिभेद व्यवहारात मानीत नाहीत. संताळ्यांत विठोबाच्या मंदिरात तेवढा जातिभेद मानीत नाहीत, व्यवहारात मानतात. ह्या भक्तिपंथाची स्थापना महाराष्ट्रात तेराव्या शतकात झाली. संताळ्यांची ही स्थापना झाल्यावर काही काळाने देवगिरी येथील मराठ्यांचे राज्य नष्ट झाले व यवनांची सत्ता महाराष्ट्रात तीनशे वर्षे,–म्हणजे शके १२८० त देवगिरी घेतल्यापासून शके १५४० त अहमदनगरची मनसबदारी शहाजीला मिळेपर्यंत,–बहुतेक अव्याहत चालली. ह्या तीन शतकांत संताळ्यांचेच प्राबल्य महाराष्ट्रात फार होते. संत म्हटला की अत्यंत पंगुपणाचा केवळ मूर्तिमंत पुतळाच होय. संताला खाणे नको, पिणे नको, वस्त्र नको, प्रावरण नको, काही नको. एक विठोबा मिळाला म्हणजे सर्व काही मिळाले. ऐहिक सुखदुःखे, ऐहिक उपभोग, ऐहिक व्यवहार यांच्यात मन घालणे संतांचे काम नव्हे. इहलोक हा संतांचा नव्हेच. राजा कोणी असो, सारा कोणी घेवो, संताला त्याचे काही नाही.

"असल्या या संतमंडळींच्या हाती विचाराची दिशा जाऊन महाराष्ट्र तीन शतके पंगु बनून राहिला. सनातन धर्माला त्रासून महाराष्ट्रातील लोकांनी जी धर्मक्रांति केली तिचे स्वरूप हे असे होते. ह्या धर्मक्रांतीने धर्मोन्नति, राष्ट्रोन्नति होण्याचे एकीकडेच राहून उलटी धर्मावनति, राष्ट्रवनति मात्र झाली. कालान्तराने यवनांच्या अमलाखाली पायमल्ली झालेली पाहून मराठ्यांचे डोळे

उघडले. ह्या पंगु संताळ्यांचा त्यांना वीट आला आणि सनातन धर्माकडे गोब्राह्मणप्रतिपालनाकडे आणि चातुर्वर्ण्याकडे त्यांनी पुन्हा धाव घेतली. ह्या उपरतीच्या वेळी रामदास स्वामी, रंगनाथ स्वामी, मोरया देव वगैरे सनातन धर्माभिमानी विचारी साधु पुरुष झाले व महाराष्ट्रास महाराष्ट्र धर्माचा उपदेश करते झाले.

"ह्या सनातन धर्माभिमानी साधुपुरुषांच्या वेळी संताळे आपला संतमार्ग आक्रमीतच होते. परंतु इहलोकीचे अर्थ साधण्यास संताळ्यांचा उपयोग काही नाही हे तुकाराम पूर्णपणे जाणून होता. शिवाजी तुकारामाकडे उपदेश घेण्याकरिता गेला असता त्या प्रामाणिक साधूने आपल्यासारख्या पंगु माणसाकडे न येता समर्थांच्याकडे जाण्यास शिवाजीस उपदेश केला. संताळ्यांतील पंगुत्वाला उपरोधूनच समर्थ हे नाव अस्तित्वात आले. हे लक्षात घेतले असता, तुकारामाच्या उपदेशाचे महत्त्व व त्याने स्वत: स्वीकारलेल्या पंथाचे लघुत्व कळून येईल. संताळ्यांच्या उपदेशाने महाराष्ट्रात नवीन जोम आला म्हणून न्यायमूर्ति रानडे म्हणतात, तो खरा प्रकार नसून समर्थांनी काढलेल्या नवीन रामदासी पंथाच्या उपदेशाने तो चमत्कार घडून आलेला आहे. निवृत्तीकडे ज्यांचे डोळे लागले त्या संतांच्या हातून हे प्रवृत्तिपर कृत्य व्हावे कसे? 'समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे, असा सर्व भूमंडळी कोण आहे!' असली धमकी देणाऱ्या समर्थांच्याच महोपदेशाचा तो परिणाम होय.

"समर्थांनी नवीन बनविलेल्या महाराष्ट्रधर्म या शब्दाचा नीट अर्थ न कळल्यामुळे, न्यायमूर्तींनी रामदासांच्या महाराष्ट्रधर्माची व संतांच्या भक्तिमार्गाची तद्रूपता कल्पिली व एकाच्या गुणाचा आरोप दुसऱ्यावर केला. या अवस्त्वारोपामुळे न्यायमूर्तींची कार्यपरंपरा चुकली व असमर्थ कारणांपासून समर्थ कार्याची उत्पत्ति झाली असे चमत्कारिक विधान त्यांच्या हातून पडले गेले. श्रीमदाचार्यप्रणीत सनातन धर्माच्या कठोर आचाराला कंटाळून त्याच्याविरुद्ध झालेली जी धर्मक्रान्ति ती संताळ्यांचा भक्तिमार्ग होय. ह्या पंगु भक्तिमार्गाच्या किंचित् विरुद्ध झालेली जी धर्मशुद्धि ती म्हणजे

समर्थांच्या प्रवृत्तिपर महाराष्ट्रधर्माच्या साहाय्याने पुनरुज्जीवित झालेला सनातनधर्म होय. (१) श्रीमदाचार्यप्रणीत सनातन धर्म, (२) संतप्रणीत भक्तिमार्ग व (३) श्रीसमर्थप्रणीत महाराष्ट्रधर्मोज्जीवित सनातन धर्म, अशी खरी परंपरा आहे.

"प्रवृत्तिपर धर्माला सोडून मराठ्यांनी निवृत्तिपर भक्तिमार्गाचा जेव्हा अवलंब केला तेव्हा त्यांची राज्यावनति झाली; व निवृत्तिपर भक्तिमार्ग किंचित् सोडून प्रवृत्तिपर सनातन धर्माला पुन्हा येऊन मिळण्याचा प्रयत्न जेव्हा त्यांनी केला तेव्हा त्यांची राज्योन्नति झाली, असा ह्या परंपरेचा अर्थ आहे. संतमार्गाने मराठ्यांच्या अंगी राजकीय जोम येणे अशक्य होते हे अन्य तऱ्हेनेही सांगता येण्यासारखे आहे. तेराव्या शतकापासून सतराव्या शतकापर्यंत संताळच्यांच्या ऐन उमेदीत महाराष्ट्रात गाई होत्या, ब्राह्मण होते, सनातन धर्म होता, वर्णाश्रम होते, सर्वकाही होते. एकच गोष्ट मात्र नव्हती. ह्या वस्तुविषयी आस्था, उत्कट अभिमान नव्हता. सहिष्णुता हे संतांचे व्रत पडले. तेव्हा गाईचा वध झाला. ब्राह्मणांचा छळ झाला, धर्माचा उच्छेद झाला, तरी संतांची सहिष्णुता काही चळली नाही, सर्वस्वाचा नाश झाला तरी आपले काही गेले नाही ही संतांची बालंबल खात्री. अशांच्या हातून राष्ट्राची राजकीय उन्नति व्हावी कशी ? तर समर्थांचा उदय होण्याच्या सुमारास काय प्रकार झाला तो पाहा. आपल्याला काही मिळवावयाचे आहे, गोब्राह्मणांचे प्रतिपालन करावयाचे आहे, सनातन धर्म स्थापावयाचा आहे, स्वराज्याची प्राणप्रतिष्ठा करावयाची आहे, असे प्रवृत्तिपर विचार लोकांच्या मनात उत्कटतेने बाणू लागले व राजकीय उन्नति होण्यास प्रारंभ झाला. या राज्यक्रांतीला समर्थांनी उपदेशिलेला महाराष्ट्र धर्म कारण झाला. संताचा निवृत्तिमार्ग कारण झाला नाही."

–(मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, पृष्ठ ११० ते ११३)

राजवाडे यांचेच एक अनुयायी श्री. भास्कर वामन भट यांनीही राजवाडे यांचीच री ओढून पण थोड्याशा वेगळ्या पद्धतीने आपल्या 'श्रीसमर्थरामदास आणि रामदासी संप्रदाय यांचे अभिनव

दर्शन' या ग्रंथात मते मांडलेली आहेत. श्री. भट लिहितात की, "ज्ञानेश्वरकालापासून तो समर्थांच्या कालापावेतो महाराष्ट्रीय संत पुढारी व त्यांची अनुयायी महाराष्ट्रीय जनता या सर्वांच्या मनावर कलियुगाच्या कल्पनेची जबरदस्त पकड बसली होती. त्यामुळे महाराष्ट्रीय जनतेवर जी जी आध्यात्मिक व आधिभौतिक संकटे कोसळली ती निमूटपणे सहन करून ती दूर करण्याचा प्रयत्न करण्याच्या कामी कोणास यश येणार नाही असा सर्वत्र दृढ समज होऊन बसला होता. या समजामुळे आध्यात्मिक व आधिभौतिक संकटांतून महाराष्ट्रीय जनतेस सोडविण्याचा महाराष्ट्रीय संत पुढाऱ्यांपैकी कोणीच प्रयत्न केला नाही, किंवा करण्याचे कोणीच मनात आणले नाही. समाजाची धुळधाण, नीतिन्यायाचा उच्छेद व पापाचरण या सर्व गोष्टी कलियुगात व्हावयाच्या हे निश्चित असल्यामुळे कलियुगाची समाप्ति होईपर्यंत स्वस्थ बसून त्या निमूटपणे सहन करणे हाच शहाणपणाचा मार्ग अशी वारकरी संप्रदायाच्या संतांची दृढ समजूत होती." (पृष्ठ ५६)

"श्रुतिस्मृत्युक्त धर्माच्या पुनःस्थापनेस्तव छत्रपति शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची ऊर्फ रामराज्याची स्थापना करण्याचे कार्य चालविले होते. त्याचे मुख्यांग जे वर्णाश्रमधर्म त्याची पुन्हा स्थापना करणे, ते सिद्ध करणे हे श्रीसमर्थ अवताराचे ध्येय होते. श्रीसमर्थांच्या शिकवणीचे हे वैशिष्टच वारकरी संप्रदायाच्या शिकवणीत आढळून येत नाही. श्रीसमर्थांनी या शिकवणीचे मूलभूत तत्त्व 'वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः' हे प्रस्थापित करून अन्य वर्णांचा गुरु केल्याने समाजात वर्णाश्रमाविरुद्ध प्रचलित झालेल्या आचारांचा बीमोड केला व श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्माची पुनःस्थापना, श्रीजगद्गुरु आद्य शंकराचार्य यांनी जशी केली त्याचप्रमाणे केली. वारकरी संप्रदाय व समर्थसंप्रदाय यांच्यात उपास्यदैवताबाबत फार मोठा फरक आहे. श्रीसमर्थांचा अवतार होण्यापावेतो श्रीज्ञानेश्वरकालापासून वारकरी संप्रदायाचे उपास्य दैवत पंढरपूरचा श्रीविठ्ठल होय. प्रस्तुत काळीही वारकरी संप्रदायाचे हेच उपास्य

दैवत आहे. श्रीसमर्थांचे स्वतःचे व त्यांच्या संप्रदायाचे उपास्य दैवत पट्टाभिषिक्त राम होय. श्रीसमर्थ हे रामाचे व रामराज्याचे निःसीम भक्त होते. पंढरपूरच्या श्रीविठ्ठलाच्या दर्शनास श्रीसमर्थ गेले असता त्यांना मोठा विस्मय वाटला व या विस्मयातूनच 'हे श्रीरामा, हातातील धनुष्यबाण टाकून देऊन तू आपले हात कटेवर कां ठेवले? सीतादेवीच्या ठिकाणी श्रीराही रुक्मिणी उभ्या कां दिसतात? अयोध्येच्या ऐवजी श्रीपंढरी नगरी व शरयू, गंगेच्या ऐवजी चंद्रभागा कां दिसते ? त्याचप्रमाणे तुझे वानरदळ कोठे गेले व त्याऐवजी गोपाळांचा मेळा कां दिसतो ? अशा प्रकारचे सहज विस्मय व्यक्त करणारे उद्गार त्यांच्या मुखावाटे निघाले. श्रीरामभक्तीविषयीची त्यांची निःसीमता या उद्गारांवरून स्पष्ट होते. श्रीकृष्ण व श्रीराम या परमेश्वराच्या दोघा अवतारांत फार मोठी तफावत आहे. राक्षसांचा संहार करून देवांना रावणाच्या बंदिवासातून मुक्त करण्याचे व रामराज्याची स्थापना करण्याचे महत्कार्य श्रीरामाने केले व चौदा वर्षांच्या वनवासानंतर स्वतःस अयोध्या नगरीचा राजा म्हणून पट्टाभिषेक करून घेतला. रामाच्या अवताराचे हे वैशिष्टय श्रीकृष्णाच्या अवतारात दिसून येत नाही. श्रीकृष्णाचे काळी भरतखंडातील अनेक राजे उन्मत्त होऊन दैत्यासारखे आचरण करू लागले होते. त्या सर्वांचे श्रीकृष्णाने निर्दालन केले असे जरी असले, तथापि श्रीरामाने राक्षसराष्ट्राचा अधिपति रावण व त्याचे अनुयायी यांच्याबरोबर युद्ध करून त्या राष्ट्राचा जसा समूळ उच्छेद केला व सर्वत्र न्यायनीतिसंपन्न रामराज्याची स्थापना केली तशा प्रकारची कामगिरी श्रीकृष्णाचे अवतारात आढळून येत नाही'' (पृष्ठे ६७, ६८)

श्री. भट हे तर राजवाडे यांच्यापेक्षाही अधिकच वाहवले आहेत. भावनेच्या भरात वारकऱ्यांना दोष देता देता ते त्यांच्या देवापर्यंत घसरले व तेही विठ्ठल या देवतेऐवजी धर्ममूल्यासाठी आपल्या पुत्रांचाही वध करण्यास सिद्ध झालेल्या पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णाविरुद्ध ते अज्ञानाने लिहावयास प्रवृत्त झाले. एक साधी

गोष्ट त्यांच्या लक्षात आली नाही की, श्रीकृष्णाच्या वेळी रामचंद्राच्या वेळच्या प्रमाणे राक्षस राष्ट्राच्या आक्रमणाची विपत्ति भारतावर नसून स्वधर्मात व स्वजातीत उत्पन्न झालेल्या स्वकीय नरराक्षसांचीच धर्माला व राष्ट्राला भीति उत्पन्न झाली होती. जे संकट नसेल त्याच्याविरुद्ध उपाययोजना करतात की जे संकट असेल त्याविरुद्ध उपाययोजना करतात ? श्रीकृष्णाने रामाप्रमाणे रावणाला मारले नाही म्हणून त्याला दोष देणे म्हणजे छत्रपति शिवाजी महाराजांनी ब्रिटिशांविरुद्ध गांधीजींप्रमाणे आंदोलन केले नाही अथवा सुभाषचंद्र बोसांप्रमाणे ब्रिटिश सत्तेशी लढत घेतली नाही, म्हणून त्यांना हीन समजण्यासारखेच अज्ञानाचे एक लक्षण आहे. याच गतीने विचार करावयाचा तर समर्थ रामदासांनी हूणांविरुद्ध अथवा ब्रिटिशांविरुद्ध प्रचारतंत्र उभारले नाही म्हणून त्यांना दोष देणे योग्य ठरेल ! रामासमोर जो प्रश्न होता तो रामांनी जितक्या समर्थपणे सोडविला तितक्याच समर्थपणे श्रीकृष्णासमोर असलेला प्रश्न श्रीकृष्णांनी सोडविला की नाही हे पाहिले पाहिजे. या दृष्टीने विचार केला तर श्रीकृष्णासमोरचा प्रश्न रामचंद्रापेक्षा अधिक बिकट होता. कारण रामांना उघड शत्रूशी लढावयाचे होते तर श्रीकृष्णांना साऱ्या भावना जिंकून स्वराष्ट्राचेच शुद्धीकरण करावयाचे होते. हा साधा विवेक जर न केला तर रावणसुद्धा शेवटी अग्निहोत्रादि विशिष्ट वैदिक संस्कृतीचाच अनुयायी असल्यामुळे त्याचे व रामचंद्राचे युद्ध हे शेवटी यवनांच्या शिवाजीशी झालेल्या युद्धाच्या पातळीवर येत नाहीच. सांप्रदायिकता विवेकाचे डोळे अंध करते ती अशी !

पण भट व राजवाडे अथवा खरे म्हणजे राजवाडे यांना निदान शिवछत्रपतींच्या कार्यामागे एक ज्वलंत ध्येयात्मक प्रेरणा होती ही गोष्ट मान्य आहे व ती त्यांनी प्रकटपणे मांडून दाखविली आहे हेही त्यांचे शिवचरित्राच्या उलगड्याच्या दृष्टीने एक महत्कार्यच होय. मग ती प्रेरणा समर्थांनी उत्पन्न केलेली असो वा अन्य कोणी उत्पन्न केलेली असो. आम्हांला असे म्हणावयाचे आहे की, या

कार्यामागची प्रेरणा ही केवळ समर्थ काळापुरती मर्यादित नसून तिचा प्रारंभ त्यापूर्वी पुष्कळच आधी दिसून येतो. ते दिग्दर्शित करण्यापूर्वी राजवाडे प्रभृतींच्या एकान्तिकतेतून जन्म पावलेल्या एका प्रतिक्रियेचेही येथेच दिग्दर्शन करणे आवश्यक आहे.

जगात क्रियेला नेहमी प्रतिक्रिया असतेच. श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्माच्या विरुद्ध वारकरी संतांनी उठाव करुन राष्ट्राचा जो तेजोवध केल्याचा राजवाडे प्रभृतींनी संतांवर आक्षेप घेतला तोच महाराष्ट्रातील जात्युच्छेदनाच्या चळवळीच्या आजच्या पुरस्कर्त्यांनी भूषण मानून त्याबद्दलच संतांचा गौरव करावयास प्रारंभ केला व आपल्या आजच्या चळवळीशी त्यांचे नाते जोडले. वस्तुत: वर्तमान-काळाच्या घोषणांच्या समर्थनासाठी इतिहासाचा असा वापर करणे चुकीचे आहे. काही समस्या कालसापेक्ष असतात तशी त्यांची उत्तरेही कालसापेक्षच असतात. आज एक विशिष्ट गोष्ट राष्ट्र-हिताच्या दृष्टीने आवश्यक म्हणून मी करतो असे खुशाल म्हणावे. त्याला इतिहासनिरीक्षकांचा विरोध नसतो. पण मी जे करीत आहे त्याला ज्ञानेश्वर–तुकारामांचाही पाठिंबा आहे असे म्हटले म्हणजे स्वाभाविकपणेच ज्ञानेश्वरी व गाथा धुंडाळण्याचा प्रसंग उद्भवतो. संतांच्या संबंधी झालेल्या या प्रतिक्रियेचे स्वरूप संतकार्याला व संतसाहित्याला भरपूर प्रमाणात भोवले आहे. त्यांची काही नमुने-दार उदाहरणेच द्यावयाची तर श्री. प्रभाकर रामकृष्ण भांडारकर यांचा पुढील अभिप्राय सांगता येईल. ते म्हणतात :–

"वस्तुत: भागवतधर्माच्या बहुतेक शाखांचे व त्यातही वारकरी पंथाचे एक ध्येय जातिभेद मोडणे हे होते, असे प्रत्येक नि:पक्षपाती मनुष्याच्या सहज लक्षात येण्यासारखे आहे. अतिशूद्राखेरीज सर्व जातीच्या लोकांना विठोबाच्या मूर्तीस प्रत्यक्ष स्पर्श करण्याची परवानगी असणे, ब्राह्मणाने शूद्राच्या पाया पडणे, एकाच माणसाने एकाच स्वयंपाकातून वाढलेले अन्न निरनिराळ्या जातीच्या माण-सांनी एकाच स्थळी जेवणे, ब्राह्मणाने चांभाराच्या हातचे –तीर्थ म्हणून का होईना–पाणी पिणे, श्राद्धासाठी तयार केलेले अन्न अंत्य-

जांस वाढणे, हे प्रकार व्यवहारात जातिभेद अवश्य पाळला पाहिजे असे म्हणणारांकडून होणे कधी तरी संभवनीय आहे काय ? या सत्पुरुषांनी परमार्थ व व्यवहार असा खोटा भेद कधीच केला नाही व तो त्यांजवर लादणे म्हणजे आपल्या जोडीस त्यांना बसविण्यासारखे आहे. सारांश, भागवतधर्म व त्याचे अनुयायी, चांभाराच्या हातचे तीर्थ घेणारे देवमुरारी, मलिंगाबरोबर एकान्तात जेवणारे जनार्दनपंत, श्राद्धाचे अन्न अंत्यजास वाढणारे एकनाथ व त्यांची अनुकूल पत्नी गिरिजाबाई, मूर्तिपूजेचे विच्छेदक विसोबा खेचर, आधी मूर्तिपूजक व नंतर मूर्तिपूजेविषयी उदासीन तुकोबा, हिंदुमुसलमानांच्या धर्माविषयी समभाव असलेले बहिरंभट, हेडीच्या स्त्रीबरोबर विवाह करणारे मालोपंत, स्वजातीतच मुलींची लग्ने करून देणारे तुकोबा इत्यादि मंडळी यांच्यात व अलीकडील धर्मसुधारकात पूर्ण साम्य आहे आणि त्यांच्यामध्ये भेद दाखविण्याचा खटाटोप व्यर्थ आहे." –(नवयुग, मार्च १९२१, डॉ. प्र. रा. भा.)

जसे एका बाजूला आपल्या आजच्या चळवळीसाठी संतांच्या कार्याचे विडंबन करणारे भांडारकरांसारखे लोक आहेत तसेच अतिरेकी अभिमानातून संतकार्याचे समालोचन करणारेही लोक निर्माण झाले आहेत. डॉ. कोलते, वळुंजकर प्रभृति लोक रामदासांचे कार्य हे केवळ ब्राह्मणांपुरते व म्हणून मर्यादित, तर संतांचे कार्य हे बहुजनसमाजाच्या हितासाठी म्हणून खरे कार्य होय असे प्रतिपादन करतात. संतकार्याकडे पाहणारे सुंठणकरांसारखे काही कम्युनिस्ट लेखक प्रचलित परिस्थितीच्या प्रभावी उपाययोजनेविषयीच्या अज्ञानातून उत्पन्न झालेल्या नैराश्यातून संतांचा अध्यात्मवाद निघाला असे म्हणतात; तर त्याच्या उलट कम्युनिस्ट लेखकांचा एक दुसरा वर्ग संत हे क्रांतिकारक होते आणि त्यांनी जुन्या भेदभावांवर आधारलेल्या दृष्टिकोणाविरुद्ध समानतेच्या पायावर नवसमाजरचना केली असे प्रतिपादन करतात. पंढरपूरच्या संशोधनमंडळाचे अध्यक्ष श्री. भा. पं. बहिरट यांनी तर आपल्या सांप्रदायिकतेची तार इतकी विलक्षण खेचली आहे की, संतांनी

प्रवर्तित केलेला धर्म व वैदिक धर्म यांत मुळातच तफावत असून तमःप्रकाशासारखा परस्परविरोध आहे, असे त्यांनी प्रतिपादन केले आहे! ते लिहितात :–

"वैदिक धर्माचे ध्येय मोक्ष हे आहे. त्याकरिता व्यावहारिक दशेत चातुर्वर्ण्याचे नियम पाळून कर्माचरण करावयाचे व शेवटी पारमार्थिक अवस्थेत झोपेतून जागे झाल्याप्रमाणे सर्व जगाचा मिथ्यात्वाने अनुभव घेऊन जन्ममरणातून मुक्त व्हावयाचे अशी त्यांची विचारसरणी आहे. शंकराचार्यांखेरीज भिन्न मताचे आचार्य आहेत; पण त्या सर्वांचे मोक्ष हेच ध्येय आहे. सायुज्यता, सरूपता, समीपता, सलोकता यांपैकी कोणत्या ना कोणत्या तरी मुक्तीचा त्यांनी पुरस्कार केलेला आहे. याच्या उलट संतांच्या भागवत धर्माची शाश्वत सुखाची व्याख्याच भिन्न आहे. भक्ति हीच शाश्वत सुखदायिनी आहे असे त्यांनी कंठरवाने प्रतिपादन केले आहे. तिचा अनुभव काल्पनिक परलोकात घ्यावयाचा नसून याच जन्मी याच काळात संसारात राहून घेता येतो हे त्यांनी साधार पटवून दिले आहे. मोक्षधर्म हा अनैसर्गिक असून भक्तिधर्म हाच जीवाचा मूळचा धर्म आहे व त्यातच जीवाचे परम कल्याण साठविलेले आहे ही गोष्ट संतांनी तळहातावरील आवळ्याइतकी स्पष्टपणे व सुबोध-पणे मांडली आहे. अशा परिस्थितीत समन्वय करण्याचा एकच उपाय आहे. तो म्हणजे दोहोंपैकी कोणीतरी आपले ध्येयच बदलले पाहिजे. परंतु ही गोष्ट शक्य नाही. तेव्हा दोहोंचा समन्वय होणेही शक्य नाही. वैदिक धर्म हा आपल्या मोक्षाचे ध्येय सोडून देईल तरच त्याचा भागवत धर्माशी सलोखा होईल. नुसते औपचारिक रीत्या तुमचे आमचे एक असा कितीही गलबला केला तरी त्यांची मैत्री होणार नाही.' –(संतवाणीचा अमृतकलश, पृष्ठ ५१, ५२)

"मोक्षाच्या कल्पनेवर संतांनी स्पष्ट व निर्भीड टीका केली आहे. भक्तिसुखापुढे असली काल्पनिक मुक्ति तुच्छ होय. कनिष्ठ ध्येय पुढे ठेवणारा धर्मही संतांच्या बोधदृष्टीने कनिष्ठ ठरतो व त्याचा समन्वय श्रेष्ठ ध्येयाच्या श्रेष्ठ धर्माशी होऊ शकत नाही. मोक्ष हा

भक्तीचे साधन होऊ शकत नाही. एवढेच नव्हे तर तो भक्तीस विरोधी आहे. त्यामुळे मोक्ष व भक्ति यांचे एकीकरण करण्याचा प्रयत्न म्हणजे अंधार व उजेड यांना एकत्र आणण्याच्या प्रयत्नाप्रमाणेच होय. कनिष्ठ ध्येयाप्रमाणेच वैदिक धर्माच्या आचाराची कल्पनाही कनिष्ठतेचीच आहे. स्त्रीशूद्रादिकांकडे पाहण्याची त्याची दृष्टिही अनुदारतेची आहे. वैदिक धर्मात निरनिराळे संस्कार सांगितले आहेत. या संस्कारांचा हेतु 'धर्मशास्त्रविचार' या ग्रंथात श्री. म. म. काणे यांनी वर्णिला आहे. "गर्भाधानापासून अंत्येष्टीपर्यंतचे संस्कार द्विजांचे बाबतीत वैदिक कर्मांनी करावेत, त्यांच्या योगाने या लोकी तसेच परलोकी पाप सर्व नाहीसे होते. 'अपहतपाप्मा' म्हणजे पाप नष्ट झालेला जो आत्मा असेल तोच मोक्षाचा अधिकारी होतो. या पुरुषार्थाची पात्रता अंगी आणणे हा संस्कारांचा हेतु सांगितला आहे." स्त्रिया व शूद्र यांच्याविषयी याच ग्रंथात पुढे म्हटले आहे : "त्रैवर्णिकांचे सर्व संस्कार समंत्रक व्हावयाचे, पण त्यात स्त्रियांचे बरेच संस्कार मंत्रहीन करावेत असे सांगितले आहे. 'स्त्रीशूद्राश्च सधर्माणः' स्त्रिया व शूद्र यांना कित्येक धर्मशास्त्रकारांनी समान ठरविले. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे देह हा पातकांचा गोळा असल्यामुळे पापक्षालनार्थ संस्कार करावयास पाहिजेत व सदर संस्कार समंत्रक करावयाचा अधिकार त्रैवर्णिकांनाच आहे व स्त्रीशूद्रादिकांना नाही, ही वैदिक धर्माच्या मुळाशी असलेली कल्पना होय."

--(संतवाणीचा अमृतकलश, पृष्ठ ५२, ५३)

श्री. बहिरट व तत्सम प्रतिक्रियावादी लेखक यांनी राजवाड्यांच्याच पावलावर पाऊल ठेवून समर्थ रामदासांच्यावरही हीन भूमिकेवरून असेच चमत्कारिक आक्षेप घेतले आहेत. त्यांचा विचार स्वतंत्रपणे समर्थांच्या कामगिरीचा विचार करताना मी करणारच असल्यामुळे येथे त्याचा ऊहापोह करीत नाही. तात्पर्य, शिवछत्रपतींच्या हातून यशस्वी झालेल्या कार्याला जी राष्ट्रीय प्रेरणेची पार्श्वभूमि होती, तिचे अस्तित्व मान्य करूनही तिचे जनकत्व

केवळ समर्थांकडेच असल्याचा राजवाडे प्रभृतींचा दावा आहे व पूर्वीच्या संतांनी केवळ राष्ट्र बुडविण्याचेच काय ते काम केले असा त्यांचा आक्षेप आहे; याच्या उलट संतसाहित्याचा अभिमान वाहणारे लोक, त्यांनी नवधर्म प्रतिष्ठापित केला असे म्हणण्यात त्यांनी राष्ट्रीय अस्मितेच्या पुनरुज्जीवनाचे कार्य मुळीच केलेले नाही; त्यांनी जर काही केले असले तर ते एक स्वतंत्र संप्रदाय-प्रवर्तनाचे कार्य केले आहे असेच पर्यायाने ते सिद्ध करीत आहेत.

मला कै. रानडे यांच्याप्रमाणेच असे म्हणावयाचे आहे की राष्ट्रीय अस्मितेच्या पुनरुत्थानाचे हे कार्य समर्थांनी प्रारंभ केलेले नसून त्याचा प्रारंभ भागवतधर्ममंदिराचे प्रतिष्ठापक श्रीज्ञानदेव यांच्या हस्ते झाला आहे व शिवछत्रपतींच्या राजकीय उत्थानाचे स्वरूप त्या पुनरुत्थानाच्या कार्याचाच एक भाग असून समर्थशिवरायांच्या अवताराने हे कार्य पूर्ण झालेले आहे. हे प्रमेय सिद्ध करण्याआधी या उपरिनिर्दिष्ट आक्षेपकांच्या आक्षेपांचे समालोचन करणे आवश्यक आहे. यांपैकी प्रथम आपण राजवाडे संप्रदायाच्या आक्षेपकांकडे वळू.

रा. राजवाडे यांनी भक्तिमार्गाची जी उपपत्ति मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या चौथ्या खंडाला प्रस्तावना लिहिताना दिलेली आहे ती अत्यंत चुकीची आहे. जैन, लिंगायत व मानभाव यांच्या संसर्गाने जर भक्तीचा अथवा उपासनासंप्रदायाचा अथवा खरे म्हटले तर भागवतधर्माचा जो प्रादुर्भाव झाल्याचे राजवाडे सांगतात, तो प्रभाव जर या उपासनासंप्रदायांचा संतांच्या भागवत धर्मावर असता तर, भागवत धर्माचा कळस असलेल्या तुकाराम महाराजांनी या पंथांवर कोरडे ओढले नसते. राजवाडे ज्याला 'संताळ्यांचा भक्तिमार्ग' असे म्हणतात तो मार्ग ऋग्वेदाइतका प्राचीन आहे. परमेश्वराचे नामस्मरण हे उद्धाराचे महत्त्वाचे साधन असून ईश्वराच्या नावाची वारंवार आवृत्ति केल्याने मनुष्य जीवाचे सर्वस्वी कल्याण होते हा भागवतधर्माचा सिद्धान्त ऋग्वेदाच्या पुढील ऋचांमधून मांडलेला आहे.

'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद् ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।
आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥
—(ऋ. सं. द्वितीयाष्टक, द्वितीयाध्याय, मण्डल १–२१–१५६)

ऋग्वेदातील इंद्रसूक्ते वाचली तर वारकरी संतांच्या पांडुरंगा-विषयीच्या भावनेत व ऋग्वेदीय ऋषींच्या इंद्रविषयक भावनेत काहीही फरक नाही असे आढळून येईल. वाजसनेयी संहितेतील 'तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः ।' या धारणेत व 'देवाच्या सख्यत्वासाठी । पडाव्या जिवलगासि तुटी ।' अथवा 'प्रल्हादे जनक, बिभीषणे बन्धु । राजमाता निन्दु भरतें केली ॥' या धारणेत तत्त्वतः काय भेद आहे ? उपनिषदांतूनही भक्तिमार्गाचे उत्कृष्ट वर्णन आहे. श्रीमन्महाभारतातील नारायणीय धर्म हा भागवत धर्मच होय. श्रीमद्भगवद्गीतेतील बाराव्या अध्यायात 'यो मद्भक्तः स मे प्रियः' या श्लोकपादाची वारंवार केलेली पुनरावृत्ति व अकराव्या अध्यायातील

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४

'ज्या प्रकारे तू मला पाहिलेस त्या प्रकारे वेदपठनाने, तपाने, दानाने अथवा यज्ञाने (देखील) मी (कोणाला) दिसणे शक्य नाही. पण हे शत्रुनाशना अर्जुना, अशा स्वरूपाचा जो मी, त्या मला अनन्य भक्तीच्या योगाने जाणणे, पाहणे आणि मत्स्वरूपाने माझ्या-मध्ये लीन होणे शक्य आहे.' हे सगळे उल्लेख, भगवद्गीता भागवतधर्माचा सुस्पष्ट पुरस्कार करते हेच सिद्ध करीत नाहीत काय ? लोकमान्यांनी ज्याला पुष्टिदायक पुरणपोळी असे म्हटले आहे ते श्रीमद्भागवत पुराण व श्रीमद्भगवद्गीता हेच भागवत धर्माचे अथवा संतांळचांच्या भक्तिमार्गाचे आधारग्रंथ होत. ऋग्वेदापासून भागवत पुराणापर्यंतचे सर्व ग्रंथ व भागवताचा विषय विवाद्य म्हणून सोडून दिला तरी गीतेपर्यंतचे सर्व ग्रंथ हे महावीराचा

जैन पंथ, बसवेश्वराचा लिंगायत पंथ अथवा चक्रधराचा मानभाव पंथ या सर्वांहून प्राचीन आहेत, असे इतिहासाचे म्हणणे आहे.

इतिहासाचार्य राजवाड्यांना जरी अनेक अलौकिक साक्षात्कार होत असत तरी या पंथानंतर ऋग्वेद, गीता व महाभारत यांचा जन्म झाला असल्याचा साक्षात्कार त्यांच्या चरित्रात दिलेला नाही. त्यामुळे भक्तिमार्गाच्या निर्मितीचे मूळ राजवाडे म्हणतात तसे जैन, लिंगायत व मानभाव यांच्या संप्रदायांत नाही. त्यांच्या मीमांसेचे अनैतिहासिकत्व जसे स्पष्ट आहे तसेच अशास्त्रीयत्वही स्पष्ट आहे. कोणत्याही एका उपासनासंप्रदायातून दुसरा उपासनासंप्रदाय निघाला हे विधान शास्त्रीय दृष्टीने सत्य ठरावयास एकच मार्ग मोकळा आहे; तो हा की, त्या दोन्ही संप्रदायांचे तत्त्वज्ञान व देवताविज्ञान एक असल्याचे दाखविणे. असे राजवाडे यांना दाखविता आलेले नाही व कोणालाही ते तसे दाखविता येणार नाही. सारे संत एकजात अद्वैतवादी आहेत असे दाखविता येते. श्रीज्ञानदेव हे स्वतःच्या तत्त्वज्ञानाला 'अद्वयानंदवैभव' असे म्हणतात व त्याच्या स्वरूपाची यथार्थ कल्पना देताना 'अथवा हे विश्वचि माझे घर। ऐसी मति जयाची स्थिर। किंबहुना चराचर। आपण जाहला ॥' असे उद्गार काढतात.

ज्याने पाया रचिला त्याच्या या उद्गारांचे प्रतिबिंब, ज्याने या भागवतधर्ममहामंदिराचा कळस स्थापिला त्या श्रीतुकारामांच्या उद्गारांतही उमटलेले आढळून येईल. श्रीतुकाराम म्हणतात, 'गोडपणे जैसा गूळ। तैसा देव झाला सकळ। अणोरणीया थोकडा। तुका आकाशाएवढा ॥' याच्या उलट लिंगायत, जैन व मानभाव हे एकजात सारे द्वैतवादी आहेत. जसा तत्त्वज्ञानाच्या संबंधात, तसाच देवताविषयक विज्ञानासंबंधातही उभय पंथांत विलक्षण भेद आहे. मानभाव तर अनेक देवतावादी आहेत. ज्ञानदेवांनी या गोष्टीची चांगलीच थट्टा केलेली असून ज्ञानदेवापासून तुकारामापर्यंतची संत परंपरा 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति' या वैदिक देवताविज्ञानाच्या रहस्याचाच पुरस्कार करणारी होती, हे 'तुका म्हणे

जे जे बोला । ते ते साजे या विठ्ठला ॥' या तुकाराम महाराजांच्या साध्या उद्गारावरूनही दिसून येते. यानंतर राजवाडे यांच्या दुसऱ्या आक्षेपाकडे वळू.

संत दुबळे होते. बावळट होते व इहलोकाकडे त्यांचे बिलकुल लक्ष नव्हते हेही म्हणणे चुकीचे आहे. 'जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारें' हा उपदेश व्यवहारविमुखतेचा खास नाही. समर्थांप्रमाणे त्यांनी 'देशद्रोही तितुके कुत्ते । मारोनि घालावे परते ॥' हा उपदेश कां केला नाही असेच जर म्हणावयाचे असेल तर त्याचे उत्तर आजच्याही एखाद्या उदाहरणातून देता येईल. प्रखर तेजस्वी असलेल्या लो. टिळकांनी सुभाषचंद्र बोसांच्याप्रमाणे 'चलो दिल्ली' असा उद्घोष करीत ब्रिटिशांच्यावर चाल कां केली नाही, या प्रश्नाचे काय उत्तर देता येईल? त्याचे हेच उत्तर असू शकेल ना की टिळक व सुभाष यांच्या काळातील परिस्थितीत पडलेला फरक.

हेच उत्तर ज्ञानदेवानंतरच्या काळातील समर्थांपूर्वीच्या संतांच्या कार्यावरील आक्षेपासंबंधी देता यण्यासारखे आहे. याचे फार मोठे उदाहरण श्रीएकनाथांच्या सहनशीलतेसंबंधी प्रसिद्ध असलेल्या एका गोष्टीत पाहावयास सापडते. या गोष्टीत असे सांगितले आहे की, एक यवन एकनाथांच्या अंगावर थुंकला असता त्यांनी मुकाट्याने जाऊन स्नान केले. त्याबरोबर त्यांना चिडविण्यासाठी अनेक वेळा त्यांच्या अंगावर त्याने थुंकी टाकली व तितके वेळा एकनाथांनी स्नाने केली. यात एका बाजूला जशी एकनाथांची सहनशीलता दिसते, तशीच दुसऱ्या बाजूला परिस्थितीची अवशताही दिसून येते. एकनाथांसारख्या श्रेष्ठ पुरुषाला असे अपमानित केल्यावरही खळबळ होण्याइतका समाज मुळीच जागृत झाला नव्हता. अशा स्थितीत 'अतृणे पतितो वह्निः' प्रमाणे केवळ तेजस्वी घोषणांचा काय उपयोग होणार होता? राजवाड्यांच्याच शब्दांत सांगावयाचे तर शहाजी जसा शेख महंमद नव्हता, तसेच संतही परिस्थितीची ओळख न ठेवता केवळ तेजस्वी घोषणा करीत बसणारे शेख महंमद निश्चितच नव्हते.

समर्थांच्या वेळी निष्ठावंत राष्ट्र व शिवछत्रपतींसारखे समर्थ नेतृत्व दिसल्यामुळे त्यांना 'देव मस्तकी धरावा । अवघा हल-कल्लोळ करावा ।' असे सार्थ उद्‌गार काढता आले. जोवर असे सामर्थ्य दृष्टोत्पत्तीस येत नव्हते तोवर कलियुगाच्या परिभाषेत संतांनी जी अवशता प्रकट केली तीच अवशता समर्थांनीही आपल्या पुढील उद्‌गारातून प्रकट केली आहे.

"दास म्हणे रे भगवंता किती पाहसी सत्त्व । काय वांचोनी वांचोनी रे परतें जीवित्व । किती धरावें धरावें धरावें तें सत्त्व। जाली शरीरें शरीरें शरीरें निःसत्त्व ॥"

'काय तुम्ही येथे नसालसे झाले' या श्रीतुकारामांच्या उद्‌गारात व समर्थांच्या उपर्युत उद्‌गारांत काय फरक आहे? समर्थांच्या कार्याचे स्वतंत्रपण कुठे आहे हे मी पुढे दाखवीनच. पण संतांवर नसते आक्षेप घेणे योग्य नाही. निष्ठाशून्य राष्ट्रात निष्ठा उत्पन्न करणे हे संतांचे मुख्य काम होते व ते त्यांनी केले. निष्ठावंत राष्ट्रात तेजस्वी प्रेरणा निर्माण करणे हे कार्य समर्थांकरवी झाले आहे. पण मूळ निष्ठाच नसती तर तेजस्वी प्रेरणा निर्माण करता येण्याची शक्यता तरी होती काय? मराठशाहीच्या उत्तरार्धात मराठी राज्यात तेजस्वितेची वाण होती असे नाही. पण समष्टि-जीवनाला एकसूत्रित करणाऱ्या निष्ठेचा मात्र संपूर्णपणे अभाव होता. म्हणूनच अटकेपार झेंडे फडकवूनही शेवटी राज्य धुळीला मिळाले. येऊन जाऊन संतांनी वैराग्याचा, भक्तिमार्गाचा व अद्वैत वेदान्ताचा पुरस्कार केला म्हणूनच त्यांना नावे ठेवावयाची असली तर ज्या श्रीशंकराचार्यांना राजवाडे यांनी उचलून धरले आहे त्यांनीच तर या तिन्ही गोष्टी जवळ जवळ प्रवर्तित केल्या असून समर्थांनीही त्यांचाच पुरस्कार केला आहे. न्या. रानडे या आक्षे-पाला उत्तर देताना म्हणतात,

"सर्व माया संकल्पावी, देवापायी संसार वहावा व त्याच्यावर भार घालावा' असे ज्या थोर भक्तीचे तुकाराम बोवांनी वर्णन केले आहे अथवा मुख्य लक्षण मानले आहे ती भक्ति पंगुपणा अथवा

जडता उत्पन्न करील की सामर्थ्य व तेज देईल याचा स्वतंत्रच विचार केला पाहिजे. ज्या भाग्यवान् पुरुषाला साधूच्या उपदेशाने किंवा परमेश्वराच्या अनुग्रहाने ही श्रेष्ठ भक्ति प्राप्त झाली आहे, परमेश्वराच्या ठायी निर्धारबुद्धि उत्पन्न झाली आहे तो पंगु, असमर्थ होईल काय? हल्लीच्या किंवा जुन्या काळच्या थोर व्यक्तीचे उदाहरण घेऊन पाहा. त्यांचे ठायी मानसिक व्यवहारात निश्चयाचा किंवा दार्ढ्याचा भाग किती विशेष रीतीने दिसतो! ज्यांना भक्तीच्या द्वारे सिद्धि बऱ्याच अंशाने प्राप्त झाली आहे, जे केवळ निर्धाराचे पुतळे बनले आहेत, त्यांना पंगु म्हणणे म्हणजे कसरतीने किंवा तालीम करण्याने शरीरास शिथिलता येते अथवा ज्ञानार्जनाच्या साधनांनी व अभ्यासाने मनास दौर्बल्य येते असे म्हणण्यासारखेच आहे. देवावर भार घालणे म्हणजे आपण मुळीच भार वहावयाचा नाही, असे नाही; तर हे परमेश्वराचे कार्य आहे अशा बुद्धीने ओझे वहावयाचे व उद्योग करावयाचा. देवाचा डांगोरा पिटण्याकरिताच आम्ही येथे आलो आहोत असे तुकाराम-बोवांनी म्हटले आहे. ईश्वरप्रेरित म्हणून केलेल्या कार्याची महती अशी आहे की इतर गोष्टी त्याच्या पासंगासही पुरावयाच्या नाहीत. ह्या दृष्टीने पाहिले असता, भक्तिमार्गाचा उपदेश अत्यंत सामर्थ्य-दायी नाही काय?'

—(न्या. म. रानडे यांची धर्मपर व्याख्याने पृ. १५७–१५९)

महाराष्ट्राचे विख्यात तत्त्वज्ञ कै. रानडे म्हणतात, 'ज्या संतांस परमार्थाचे बिकट वर्म कळते, त्या संतांस व्यवहार कळणार नाही असे होणे शक्य नाही. तुकाराम इतके मोठे सत्पुरुष होते, तथापि त्यांचे व्यवहारचातुर्यही फार अलौकिक होते.'

—(तुकाराम वचनामृत, पृष्ठ २४)

संतांनी राष्ट्राला पंगूपणाची शिकवण दिली असे ज्यांना म्हणावयाचे आहे त्यांनी एकवार संतवाङ्मयाचे परिशीलन केले तर त्यांचे म्हणणे चुकीचे असल्याचे त्यांनाच आढळून येईल. भागवत

जडता उत्पन्न करील की सामर्थ्य व तेज देईल याचा स्वतंत्रच विचार केला पाहिजे. ज्या भाग्यवान् पुरुषाला साधूच्या उपदेशाने किंवा परमेश्वराच्या अनुग्रहाने ही श्रेष्ठ भक्ति प्राप्त झाली आहे, परमेश्वराच्या ठायी निर्धारबुद्धि उत्पन्न झाली आहे तो पंगु, असमर्थ होईल काय? हल्लीच्या किंवा जुन्या काळच्या थोर व्यक्तीचे उदाहरण घेऊन पाहा. त्यांचे ठायी मानसिक व्यवहारात निश्चयाचा किंवा दाढर्याचा भाग किती विशेष रीतीने दिसतो! ज्यांना भक्तीच्या द्वारे सिद्धि बऱ्याच अंशाने प्राप्त झाली आहे, जे केवळ निर्धाराचे पुतळे बनले आहेत, त्यांना पंगु म्हणणे म्हणजे कसरतीने किंवा तालीम करण्याने शरीरास शिथिलता येते अथवा ज्ञानार्जनाच्या साधनांनी व अभ्यासाने मनास दौर्बल्य येते असे म्हणण्यासारखेच आहे. देवावर भार घालणे म्हणजे आपण मुळीच भार वहावयाचा नाही, असे नाही; तर हे परमेश्वराचे कार्य आहे अशा बुद्धीने ओझे वहावयाचे व उद्योग करावयाचा. देवाचा डांगोरा पिटण्याकरिताच आम्ही येथे आलो आहोत असे तुकाराम-बोवांनी म्हटले आहे. ईश्वरप्रेरित म्हणून केलेल्या कार्याची महती अशी आहे की इतर गोष्टी त्याच्या पासंगासही पुरावयाच्या नाहीत. ह्या दृष्टीने पाहिले असता, भक्तिमार्गाचा उपदेश अत्यंत सामर्थ्य-दायी नाही काय?'

—(न्या. मु. रानडे यांची धर्मपर व्याख्याने पृ. १५७–१५९)

महाराष्ट्राचे विख्यात तत्त्वज्ञ कै. रानडे म्हणतात, 'ज्या संतांस परमार्थाचे बिकट वर्म कळते, त्या संतांस व्यवहार कळणार नाही असे होणे शक्य नाही. तुकाराम इतके मोठे सत्पुरुष होते, तथापि त्यांचे व्यवहारचातुर्यही फार अलौकिक होते.'

—(तुकाराम वचनामृत, पृष्ठ २४)

संतांनी राष्ट्राला पंगूपणाची शिकवण दिली असे ज्यांना म्हणावयाचे आहे त्यांनी एकवार संतवाङमयाचे परिशीलन केले तर त्यांचे म्हणणे चुकीचे असल्याचे त्यांनाच आढळून येईल. भागवत

धर्ममंदिराचे महाराष्ट्रातील प्रतिष्ठापक श्रीज्ञानदेव आदर्श पुरुषां वर्णन करताना असे उद्‌गार काढतात की :–

कां फेडित पापताप । पोखीत तीरीचे पादप ।
समुद्रा जाय आप । गंगेचे जैसे ।। १९९
कां जगाचे आंध्य फेडित । श्रियेची राउळें उघडित ।
निघे जैसा भास्वत । प्रदक्षिणें ।।२००
तैसी बांधिली सोडित । बुडाली काढित ।
सांकडी फेडित । आर्तांचिया ।।२०१
किंबहुना दिवस राती । पुढिलांचे सुख उन्नति ।
आणित आणित स्वार्थी । प्रवेशिजे ।।२०२
वांचूनि आपुलिया काजालागी । प्राणिजातांच्या अहित भागी ।
संकल्पाची ही आडबंगी । न करणें जे ।।२०३

.–(ज्ञानेश्वरी अ. १६, श्लोक ३)

ज्ञानदेवांनी यात ज्या पुरुषाचे चित्र रेखाटले आहे तो पंगु आहे की अखिल मानवतेचा उद्धारक, निःस्वार्थी असा नेता आहे ? असे पुरुष ज्या विज्ञानाने अथवा विचारप्रणालीने निर्माण व्हावे अशी संतांची अपेक्षा आहे त्या विचारप्रणालीने राष्ट्राला पंगु केले हे म्हणणे किती चमत्कारिक आहे ! 'वरी पडलिया आकाश । बुद्धीचे डोळे मानस । झांकीना ते परियेस । धैर्य जेथे ।।' आणि 'पाणी हो भलतेतुके । परी ते जिणोनि पद्म फाके । कां आकाश उंचिया जिंके । आवडे तयाते ।। आदित्याचीं झाडें । सदासन्मुख सूर्याकडे । तेवी समोर शत्रूपुढे । होणे सदा ।। माहेवणी प्रयत्नेंसी । चुकविजे शेजे जैसी । रिपु पाठी नेदिजे तैसी । समरांगणी ।। ' हे शब्द राष्ट्रात बुळेपणा उत्पन्न करण्यासाठी बद्धपरिकर झालेल्या व्यक्तीने लिहिले आहेत काय ? भागवत धर्ममंदिराचा कळस असणारे श्रीतुकाराम महाराज आपल्या पायिकेच्या अभंगात म्हणतात :—

पाइकपणें जोतिला सिद्धान्त । शूर धरी मात वचन चित्ती ।।
पाइकीवांचून नव्हे कधीं सूख । प्रजामध्ये दुःख न सरे पीडा ।।

तरि व्हावे पाइक जीवाचे उदार। सकळ त्याचा भार स्वामी वाहे ।।
पाइकीचें सुख जया नाहीं ठावें । धिग् त्यांनीं जावें वाया वीण ।।
तुका म्हणे एका क्षणाचा करार। पाइक अपार सुख भोगी ।।
येती गोळ्या बाण साहिले भडिमार। वर्षतां अपार वृष्टी करी ।।
स्वामीपुढे व्हावें पडतां भांडण । मग त्या मंडण शोभा दावी ।।
जातीचा पाइक ओळखे पाईका । आदर तो एका त्याचे ठायी ।।
घरीतील पोटासाठी हतियारे । कळती ती खरे वेठीचीशी ।।
जातीचें ते खरें असें डायघाय । पारखिया काय पाशी लाड ।।

या तुकोबांच्या उपदेशात पंगूपणाचा कोठे भास आहे काय ? राजवाडे सांप्रदायिक असे सांगतात की संत हे सनातन धर्म व चातुर्वर्ण्य यांच्याविरुद्ध होते. पण त्यांच्या निवृत्तिपर भक्तिमार्गात समर्थांच्या इतकेच चातुर्वर्ण्याला स्थान होते हे संतवाङमयाच्या थोड्याशाही परिशीलनाने ध्यानात येते. ज्ञानदेव म्हणतात :–

'म्हणोनी अग्निसेवा न सांडितां । कर्माची रेखा नोलांडितां ।
आहे योगसुख स्वभावतां । आपण पांचि ।।
अगा स्वधर्म हा अपुला । जरी कां कठिण जाहला !
तरी हाचि अनुष्ठिला । भला देखें ।।
या स्वधर्मातें अनुष्ठितां । वेचु होईल जीविता ।
तोहि निका वर उभयतां । दिसत असे ।।'

'म्हणवूनि स्वधर्म जो सांडील । तयातें काळ दंडील ।
चोर म्हणूनि हरील । सर्वस्व तयाचें ।।
हें संपत्तिजात आघवें । हवनद्रव्य मानावें ।
मग स्वधर्मयज्ञें अर्पावें । अदिपुरुषी ।।
तुम्हा वर्ण विशेष वशे । आम्ही हा स्वधर्मू विहिला असे ।
याते उपासा मग आपैसे । पुरती काम ।।'

या सगळ्या ओव्यांत श्रुतिस्मृत्युक्त वर्णाश्रमधर्माचाच प्रचार नाही काय ? श्रीतुकाराम महाराज म्हणतात :–

'भलताहि धर्म योनिसंभव कर्म । उत्तमे उत्तमें अनुष्ठिजे ।।
स्वधर्मी जे मेले घेत रमा शेजे । परधर्मी रिघे वाया जाय ।।

वधूचें कुरूप ज्याचें तया सुख । परावीया वीख होवुनी ठाके ॥
तुका म्हणे धर्म कर्मेंचि वर्तावे । परधर्मी पावावे पतनालागी ॥

याप्रमाणे प्रत्यक्ष संतवाङ्मयात पाहिले तर राजवाडे सांप्रदायिकांच्या विरुद्धच पुरावे उपलब्ध होत असून या प्रत्यक्ष प्रमाणावरून राजवाडे सांप्रदायिकांचे आक्षेप किती पोकळ आहेत याची कल्पना येते. या आक्षेपांची जी प्रतिक्रिया तीही तितकीच विकृत आहे. प्रार्थनासमाजिस्टांच्या व बहिरटांच्या प्रतिपादनाने तर या विकृत प्रतिक्रियेची एक प्रकारे सीमाच गाठली आहे.

प्रार्थनासमाजिस्टांनी स्वतःच्या पतनाच्या समर्थनार्थ वारकरी संतांना ओढणे अत्यंत चुकीचे आहे. पंढरीच्या विठोबापूर्वीपासून श्रीजगन्नाथाच्या मंदिरात भेदाभेद नाहीत. पण याचा अर्थ तेथील वैष्णव अथवा येथील वारकरी हे वर्णाश्रमसंस्थेचे विरोधक आहेत असे म्हणता येत नाही. आपल्या जोडीस त्यांना कां बसवावे ? संतांच्या चरित्रातील घटना त्यांनी पुरस्कृत केलेल्या अनुभूतीच्या शास्त्रावर तपासून पाहिल्या पाहिजेत, व त्यांचे प्रत्यक्ष उद्‌गार हेच त्यांच्या अंतरंगाचे खरे साक्षीदार मानले पाहिजेत. नाही तर ते संतांच्या पदरी, वागणे एक व उपदेश दुसरा, असा दुटप्पीपणाचा, अप्रामाणिकपणाचा, वंचकतेचा व सामाजिक संकेतांना घाबरण्याच्या भ्याडपणाचा आरोप बांधणे होईल. भांडारकरांनी हेच केले आहे.

जनार्दनपंत मलंगाबरोबर जेवीत नव्हते तर दत्तात्रेयाबरोबर जेवीत होते. नाहीतर एकान्तात जेवण्याचे त्यांना कारण नव्हते. नाथांच्या घरी श्राद्धाला अंत्यज बोलाविले जात नव्हते, तर अंत्यजांची वासना गेल्यामुळे ते अन्न श्राद्धाला चालत नाही ही त्यांची भावना होती. विसोबा खेचर मूर्तिपूजेचे उच्छेदक नव्हते तर आकारातच अडकून राहणाऱ्या नामदेवाच्या डोळ्यांत त्यांना झणझणीत अंजन घालावयाचे होते. नाही तर या सर्व संतांनी प्रार्थना समाजिस्टांप्रमाणे आठवड्यातून एकदा डोळे मिटून निराकारात निमग्न व्हावयाचे व उरल्या वेळात वर्णाश्रम संस्थेवर हल्ले चढवावयाचे

असे धोरण स्वीकारले असते. वेदनिष्ठा व वर्णाश्रम संस्थेला उचलून धरणे हे संतसाहित्याचे दोन विशेष भांडारकरांच्या म्हणण्याला चपखल उत्तर होय. बहिरटांनी वैदिक धर्मात व भागवत धर्मात विरोध असल्याचे प्रतिपादन करून जे आकांडतांडव केले आहे त्याला आम्ही ज्ञानदेव, तुकाराम व बहिणाबाई या भागवतधर्मीय संतांच्या शब्दांतच उत्तर देतो. म्हणजे त्यांच्या प्रामाणहीन प्रतिपादनासंबंधी अधिक विवेचन करण्याचे कारण उरणार नाही. वेदाला तर ज्ञानदेव 'वेदे बापे' असेच म्हणतात.

तैसा अशेषाही पुरुषार्थी । जो गोसावी हो म्हणे पार्थी ।
तेणें श्रुतिस्मृति माथां । बैसणें धापे ॥ ५९
शास्त्र म्हणेल सांडावें । तें राज्यही तृण मानावें ।
जे घेवत्री ते न म्हणावें । विषही विरु ॥ ६०
ऐसिया वेदैकनिष्ठा । जालिया तरी सुभटा ।
तरीकें आहे अनिष्टा । भेटणे गा ॥ ६१
पै अहितापासूनि काढिती । हित देउनी वाढविती ।
नाहीं श्रुतिपरौती । माउली जगा ॥ ६२
म्हणौनि ब्रह्मेसि मेळवी । तव हें कोणें न संडावी ।
अगा तुवांही ऐसीचि भजावी । विशेषेसी ॥ ६३

—(ज्ञानेश्वरी, अध्याय १६, श्लोक २४)

श्रीतुकाराम महाराज म्हणतात, "धर्म रक्षावयासाठी । करणे आटी आम्हासी ॥ वाचा बोलो वेदनीति । करूं संतीं केलें तें ॥"

श्री. बहिरट यांच्यापेक्षा तुकाकाम महाराजांचे हृद्गत अधिक जाणणाऱ्या त्यांच्या साक्षात्कारी शिष्या बहिणाबाई या तर आपल्या गुरुच्या पावलावर पाऊल टाकून पुढीलप्रमाणे कडक शब्दांत आपले मनोगत व्यक्त करतात :–

वेदासी विरुद्ध नव्हे आत्मज्ञानी । पडला तो पतनी रौरवाचे ॥
ऐसे ते चांडाल न पडावे दृष्टी । जयाने हे कष्टी उभय कुळ ॥
वेदासी विरुद्ध असतां सर्वथा । अनर्थ परमार्था हाचि एक ॥
बहिणाई म्हणे जळो त्याचें ज्ञान । जेणें नारायण वैरी केला ॥

वारकरी धर्माचे अध्वर्यू म्हणतात ते खरे की बहिरट म्हणता ते खरे मानावयाचे?

असो. महाराष्ट्रात प्राचीन वैदिक धर्माच्या व भारती राष्ट्राच्या अस्मितेवर जे यावनी आक्रमण येऊन तिचे अस्तित्व धोक्यात आले होते त्याविरुद्ध सांस्कृतिक पुनरुत्थानाचे जे आंदोल सुरू झाले त्याचा सूत्रनिपात केवळ समर्थापासून झालेला नाही, त तो त्यांच्या किती तरी वर्षे पूर्वी ज्ञानदेवांनी केला व श्रीज्ञानदेवरूपी गंगोत्रीपासून उगम पावलेल्या स्वधर्मनिष्ठेच्या व स्वराष्ट्रनिष्ठेच्या गंगेचा प्रवाह सप्तस्रोतस्विनीचे विशाल रूप धारण करून महा-राष्ट्रातील समाजाच्या सर्व थरांतून, व सर्व घरांतून वेगाने वाहू लागला. या बहुमुख पुनरुत्थानाच्या पायावरच स्वधर्माचे व स्वराष्ट्राचे मंदिर उभारण्यात शिवछत्रपति यशस्वी झाले. हा पाया सुदृढ नसता तर या राज्यक्रांतीच्या स्वरूपात स्वधर्माची प्रखर प्रेरणा नांदलीच नसती. यावर एक प्रश्न असा उत्पन्न होतो की ज्ञानदेवांच्या काळी राष्ट्राच्या अस्मितेवर आलेले हे आक्रमण केवळ उत्तर भारतापुरते मर्यादित होते. ज्ञानदेवांना याची कल्पना असण्याचे काही कारण नव्हते. स्वतःच्या वेळच्या वस्तुस्थितीचे वर्णन करताना श्रीज्ञानदेव म्हणतात :–

तेथ यदुवंश विलासु । सकळ कळानिवासु ।
न्यायाते पोषी क्षितीशु । श्रीरामचंद्रु ॥

याचा अर्थ यादवांचे हिंदु राज्य त्या वेळी महाराष्ट्रात नांदत होते असा आहे. म्हणून ज्ञानदेवापासून प्रारंभ झालेला हा प्रवाह राष्ट्रीय अस्मितेच्या प्राणसंकटातील तिचा संरक्षक प्रयत्न म्हणून कसा म्हणता येईल ? व मुळात त्याची सुरवातच जर या कारणा-साठी नसेल तर पुढचे त्याला जे स्वरूप प्राप्त झाले, ते हेतुगर्भ होते असे कसे म्हणता येईल ? या प्रश्नाचे उत्तर आपण पुढील प्रकरणात पाहू.

□ □ □

प्रकरण बारावे

श्रीज्ञानेश्वर

भागवत धर्म महामंदिराचा पाया घालण्याच्या रूपाने ज्यांनी महाराष्ट्रात हिंदुराष्ट्राच्या सांस्कृतिक पुनरुत्थानाचा पाया सिद्ध केला व समाजाला देवनिष्ठा, धर्मनिष्ठा व श्रद्धाजीवन यांचा वारसा दिला ते श्रीज्ञानेश्वर महाराज होत. ज्ञानेश्वर महाराजांचा अद्‌भुत जीवनक्रम सर्वांच्याच परिचयाचा आहे. श्रीज्ञानदेव व त्यांचे बंधु निवृत्तिनाथ, सोपान व बहीण मुक्ताबाई यांचा जन्म आळंदीऐवजी आपेगावाला झाला असे आजवर समजत असत. पण स्वतः नामदेवांनीच असे म्हटले आहे की 'नामा म्हणे पूर्णब्रह्म ज्ञानेश्वर। घेतले अवतार अलंकापुरी ।।' नामदेव हे ज्ञानदेवांच्या समकालीन असल्यामुळे त्यांचा पुरावा अधिक ग्राह्य आहे. ज्ञानदेवीचे पहिले शुद्धीकरण करणारे महापुरुष श्रीएकनाथ महाराज यांनीही असे म्हटले आहे की, 'अर्जुना संकट पडतां जडभारी । गीता सांगे हरि कुरुक्षेत्री ।। तोचि अवतार धरि अलंकापुरी । ज्ञानाबाई सुंदरी तारावया ॥'

त्यांच्या जन्मस्थानाविषयी हाच निर्णय निश्चित करताना आपल्या ज्ञानदेवीच्या प्रस्तावनेत प. पू. सोनोपंत दांडेकर यांनी हेच मत मांडले असले तरी यासंबंधात मतभेद असू शकतो असे ध्वनित केले आहे. ज्ञानदेवांच्या व त्यांच्या भावंडांच्या जन्मशकाविषयी नामदेवाची दासी संत जनाबाई हिचा पुढील अभंग प्रसिद्ध आहे :—

शालिवाहन शके अकराशे नव्वद । निवृत्ति आनंद प्रगटले ।। त्र्याण्णवाच्या साली ज्ञानेश्वर प्रगटले । सोपान देखिले शाण्णवांत ।। नव्याण्णवाच्या साली मुक्ताबाई देखिली । जनी म्हणे केली मात त्यांनी ॥ तात्पर्य, शके अकराशे नव्वदमध्ये निवृत्तिनाथ, शके अकराशे त्र्याण्णवमध्ये ज्ञानदेव, शके अकराशे शहाण्णवमध्ये सोपानदेव व शके अकराशे नव्याण्णवमध्ये मुक्ताबाई यांचा जन्म झाला. ही चारही भावंडे संन्याशाची मुले असल्यामुळे त्यांना मौंजीबंधनाचे अधिकार तत्कालीन ब्राह्मणवर्गाने दिले नाहीत. पण अशा स्थितो-

तच त्यांनी आध्यात्मिक विकसनाची चरमसीमा गाठली. त्यांच्या मातापित्यांना, ते समाजबंधनाविरुद्ध वागल्यामुळे विलक्षण हाल सोसावे लागले. शेवटी आपल्याला पावन करून घेऊन मुलांना मौंजी बंधनाचे अधिकार द्यावे म्हणून त्यांनी आळंदीच्या ब्रह्मवृन्दांना प्रार्थना केली.त्या ब्रह्मवृन्दाने देहान्त प्रायश्चित्ताचा निर्णय दिल्यावर ज्ञानदेवांच्या मातापित्यांनी देहत्याग केला. त्या आधीच ज्ञानदेवांचे गुरु व वडील बंधु श्रीनिवृत्तिनाथ हे सिद्ध पुरुष झाले होते. वडिलां-बरोबर तीर्थयात्रा करीत असता उग्र तपश्चर्या करून परमपदाची प्राप्ति करून घ्यावी म्हणून श्रीनिवृत्तिनाथ हे गोदावरीचे उगम-स्थान असलेल्या ब्रह्मगिरी पर्वतावर जाऊन त्याला प्रदक्षिणा घालू लागले.

एके दिवशी ही प्रदक्षिणा घालीत असता पाठीस लागलेल्या वाघाच्या भयाने त्यांनी एका गुहेत प्रवेश केला. तो त्या गुहेत योगीन्द्र गोरखनाथांचे शिष्य गहिनीनाथ यांच्या दृष्टीस ते पडले. गहिनीनाथांनी निवृत्तींच्या अंतःकरणातील तीव्र जिज्ञासा व त्यांचा शुद्ध भाव पाहून त्यांना आपल्या नाथपंथात समाविष्ट करून घेतले व 'पिंडे पिंडाचाचि ग्रासू । तो हा नाथपंथीचा दंशू ॥' ही शक्ति-पातरहस्य दीक्षा देऊन त्यांना आध्यात्मिक साधने करावयास्तव आपल्याजवळ ठेवून घेतले. असे सांगतात की याच गुहेत गहिनी-नाथांच्या कृपेने त्यांना नाथपंथाचे प्रवर्तक श्रीमत्स्येन्द्रनाथ व गोरक्षनाथ यांचे दर्शन होऊन त्यांचा उच्छिष्ट प्रसाद मिळाला. निवृत्तिनाथ जे गुहेतून बाहेर पडले ते 'घरा येवो पा स्वर्ग । का वरी पडो वाघ । परी आत्मबुद्धीसी भंग । कदा नोहे ॥' अशा ब्राह्मी स्थितीच्या ऐश्वर्याने संपन्न होऊनच बाहेर पडले. जीवनांतील अंतिम प्राप्तव्य गाठलेले गुरु ज्ञानदेवांना घरच्या घरीच मिळाले ते हे असे.

निवृत्तिनाथांनीच ज्ञानदेवांना शक्तिपातदीक्षा देऊन श्रीभगवान् महेशांनी प्रवर्तित केलेल्या नाथसंप्रदायात घेतले व परिपूर्ण केले. निवृत्तिनाथांची सारीच भावंडे त्यांच्याच कृपाप्रसादाने पारमार्थिक

पूर्णावस्थेस पोहोचली होती. आध्यात्मिक दृष्टीने याच कारणास्तव श्रीज्ञानदेव स्वतःची ओळख पटवून देताना स्वतःला 'महेशान्वयसंभूते' व 'श्रीनिवृत्तिनाथसुते' असे म्हणतात, व आपली गुरुपरंपरा सांगताना ज्ञानेश्वरीच्या अठराव्या अध्यायात ती पुढीलप्रमाणे सांगतात :–

क्षीरसिंधु परिसरी । शक्तीचा कर्ण कुहरी ।
नेणो कैं श्री त्रिपुरारी । सांगितले जे ।।५१
तें क्षीरकल्लोळा आंतू । मकरोदरी गुप्तु ।
होता तयाचा हातु । पैठे जाले ।। ५२
तो मत्स्येन्द्र सप्तशृंगी । भग्नावयवी चौरंगी ।
भेटला की तो सर्वांगी । संपूर्ण जाला ।। ५३
मग समाधि अव्यत्यया । भोगावी वासना यया ।
ते मुद्रा श्रीगोरक्षराया । दिधली मीनी ।। ५४
तेणें योगाब्जिनी सरोवरु । विषयविध्वंसैकवीरु ।
तिये पदी का सर्वेश्वरु । अभिषेकिले ॥ ५५
मग तिही तें शांभव । अद्वयानंद वैभव ।
संपादिलें सप्रभव । श्री गहिनीनाथा ॥ ५६
तेथे कळी कळितू भूतां । आला देखोनि निरुतां ।
ते आज्ञा श्रीनिवृत्तिनाथा । दिधली ऐसी ।। ५७
ना आदिगुरु शंकरा- । लागौनि शिष्यपरंपरा ।
बोधाचा हा संसारा । जाला जो आमुतें ।। ५८
—(ज्ञानेश्वरी, अध्याय १८)

ज्ञानदेव कृतकार्य झाले असले तरी त्यानंतरचे प्राप्त पुरुषांचे लोकोद्धार हे एक कार्य असते असे त्यांचे मत होते, हे मागच्या प्रकरणात त्यांच्या आदर्श पुरुषासंबंधी आम्ही उल्लेखिलेल्या ओव्या ध्यानात घेतल्या तर दिसून येईल. त्यामुळे आपण सामाजिक संकेतांना पाळून शुद्धिपत्र घ्यावे व स्वतःचे योग्य ते स्थान मिळवून हे कार्य करावे असे त्यांना वाटू लागले. आळंदीच्या ब्राह्मणांनी पैठणच्या ब्राह्मणांकडून शुद्धिपत्र घेऊन यावयास त्यांना सांगितले.

श्रीनिवृत्तिनाथांना नामरूपातीत परब्रह्म तत्त्वाशी एकरूप झाल्या-मुळे अशा शुद्धिपत्राची व ते घेऊन पुन्हा कर्मबंधनात पडण्याची काही एक आवश्यकता वाटत नव्हती. पण लोकोद्धाराचे कार्य करू इच्छि-णाऱ्या ज्ञानदेवांना लोकसंग्रहाच्या दृष्टीने ही गोष्ट अत्यवश्य वाटत होती. यासंबंधी या दोन बंधूंचा अथवा गुरुशिष्यांचा झालेला संवाद नामदेवांनी हृदयंगमपणे वर्णन केला आहे. ते म्हणतात :–

विधिवेद विरुद्ध सपर्क संबंध । नाही भेदाभेद स्वस्वरूपी ॥ १
अविधि आचरण परम दूषण । वेदो नारायण बोलियेला ॥२
स्वधर्म अधिकार जातीपरत्व भेद । उचित तें शुद्ध ज्याचें तया ॥३
म्हणोनिया सन्ती अवश्य आचरावें । जना दाखवावें वर्तोनिया ॥४
कुळीचा कुळधर्म अवश्य पाळावा । सर्वथा न करावा अनाचार ॥५
प्रत्यवाय आहे अशास्त्री चालतां । पावन अवस्था जरि झाली ॥६
ज्ञानदेव म्हणे ऐका जी निवृत्ति । बोलिली पद्धति धर्मशास्त्री ॥७
(नामदेव, अ.९०३)

शेवटी ज्ञानदेवांच्या आग्रहानुसार ही चारही भावंडे पैठणला गेली. तेथील ब्रह्मवृंदाच्या प्रत्ययाला ज्ञानदेवांनी आपले योग-सामर्थ्य आणून दिले. रेड्याकडून त्यांनी वेद बोलविले. त्यांच्या अलौकिक सामर्थ्याने सर्वांचे डोळे दिपले. तेथील पंडित म्हणू लागले, ' हे परलोकीचें तारू देवत्रय यासी । प्रायश्चित्त काय यासी द्यावे कोणीं ।' या ठिकाणीच त्यांनी आपल्या जगदुद्धाराच्या कार्याला प्रारंभ केला. त्यांचा कार्यक्रम नामदेवांनी पुढीलप्रमाणे वर्णन केला आहे :–

अध्यात्म ग्रंथ पहाती पैठणी । गीता संबोधनी जवळी असे ।
भोगावती स्नान कालिका दरूशन । वेदान्त आख्यान परिमिती ।
सांगती पुराण रात्री हरिकीर्तन ।.... (नामदेव, अ. ९०७)

ज्ञानदेवांचे हे लोकोद्धाराचे कार्य (१) कीर्तन, प्रवचनद्वारा उप-देश, (२) ग्रंथरचना, व (३) तीर्थयात्रेच्या मिषाने जनजागृति असे त्रिविध होते. त्यांनी चांगदेवाला आश्चर्यचकित करण्यासारखे जे अनेक लोकोत्तर चमत्कार केले, त्यांनीच नव्हे तर त्यांच्या अलौ

किक वाक्सामर्थ्याने सहस्रावधि लोक त्यांच्या भोवती गोळा होऊ लागले, व त्यांनी त्यांच्यात आध्यात्मिक मूल्यांचा प्रसार केला. ज्ञानदेवांनी लिहिलेल्या सर्व ग्रंथांत त्यांच्या श्रीमद्भगवद्गीतेवरील 'भावार्थदीपिका' या टीकेने सर्व लोकांच्या हृदयाची विलक्षण पकड घेतली आहे. तिला तिच्या मूळच्या नावाऐवजी ज्ञानेश्वरी या नावानेच लोक ओळखतात, व वारकरी संप्रदायात तर माउली म्हणूनच तिचा निर्देश होतो. अनुभवामृत व चांगदेव पासष्टी, अभंगांचा गाथा व हरिपाठ हे त्यांचे सर्वच वाङ्मय अलौकिक असले तरी त्यांची ज्ञानेश्वरी हीच लोकांच्या हृदयसिंहासनावर खरी विराजमान झालेली आहे. व या महनीय ग्रंथाला उद्देशूनच 'प्रबंध व्याजे जगा रक्षिले जाणा' असे उद्गार बाहेर पडले आहेत. ज्ञानदेवांनी लोकजागृतीचे व लोकोद्धाराचे हे जे कार्य प्रारंभ केले त्याचे साधन जे त्यांचे वाङ्मय ते जगातील अक्षरवाङ्मयाच्या मूर्धस्थानी शोभण्यासारखे आहे.

ज्ञानदेवांचा आत्मप्रत्यय

योगी, ज्ञानी, भक्त, सिद्ध अशा एकाहून एक अलौकिक भूमिकेवर अग्रस्थानी विराजमान होणारे ज्ञानदेव रससिद्ध कवीश्वरांचेही मुकुटमणि होते. त्यांच्याइतका प्रत्ययपूर्ण भूमिकेचा सौंदर्यसृष्टीचा निर्माता, शब्दशिल्पकारांच्या परंपरेत दुसरा सहसा उपलब्ध होण्याची शक्यता नाही. प्रतिभासंपन्न मनुष्याला येणारी सौंदर्याची अनुभूति व्यक्त करावयास कोणते तरी माध्यम लागते. कोणी ती रंग व छाया यांच्या मीलनातून व्यक्त करतो, कोणी ती पाषाणातून व्यक्त करतो, तर कोणी ती नादाच्या अथवा शब्दांच्या साह्याने व्यक्त करतो. रंग व छाया यांच्या साह्याने या सौंदर्यप्रत्ययाचा आविष्कार करणाऱ्याला चित्रकार असे म्हणतात. शिलाखंडांतून हा आविष्कार करणाऱ्याला शिल्पकार असे म्हणतात. तर शब्दांच्या माध्यमाद्वारे हा आविष्कार करणाऱ्याला रससिद्ध कवीश्वर असे म्हणतात. पण या सर्व माध्यमात नादाचे माध्यम हे अन्य माध्यमांपेक्षा अधिक सामर्थ्यशाली आहे असा

स्वतःचा अभिप्राय सर हेन्री थॉमस यांनी आपल्या 'The Living Word of Philosophy' या ग्रंथात दिलेला आहे. ते म्हणतात :–

The writer is an artist in words, just as the musician is an artist in tones, and the painter in colours and lines. Words however, are more difficult to use than tones and colours .... yet in spite of this drawback, the artist in words has an advantage over his fellow artists in other fields. For, a word produces not only a sound but an image and an image and thought. The skilful artist in words can thus be a musician and a painter and a writer in one. A good poem sings and paints and philosophizes. (Page 209)

अशा दिव्य शब्दशिल्पकारांचे अग्रणी म्हणून ज्ञानदेवांचे नाव विश्वाच्या साहित्यात चिरंतन झाले आहे. संस्कृत भाषेतून या तऱ्हेचे विलक्षण शब्दशिल्प दृष्टोत्पत्तीस येणाऱ्या श्रेष्ठ कृति आहेत; पण त्यात आश्चर्य नाही. कारण लोकोत्तर प्रतिभेच्या कवीला आवश्यक ते उत्कृष्टांतले उत्कृष्ट शब्द पुरविणारे संस्कृतचे भांडागार तसेच समृद्ध आहे. पण त्या मानाने तितके वैभव नसलेल्या मराठीतून ज्ञानदेवांनी हा हृदयंगम चमत्कार निर्माण केला हे त्यांचे कसब केवळ अद्वितीय होय. कुठल्याही शलाका परीक्षेत सर्व दृष्टींनी अद्वितीय ठरावी अशी त्यांची साहित्यसृष्टि आहे. उत्कृष्टांतल्या उत्कृष्ट कृतीत सुद्धा काही निकृष्ट भाग असतोच. पण ज्ञानदेवीत असा भाग शोधूनही सापडणार नाही. सर्वात आश्चर्याची गोष्ट ही की, अशी शब्दसृष्टि निर्माण करण्याचे विलक्षण सामर्थ्य आपल्या ठिकाणी आहे असा ज्ञानेश्वरांना परिपूर्ण आत्मप्रत्यय आहे. त्यांचा तो आत्मप्रत्यय पाहून, तो परिपूर्ण झालेला अनुभवून, चौदा पंधरा वर्षांची त्यांची मूर्ति डोळ्यांसमोर आणली तर मन स्तिमित व मुग्ध झाल्याविना राहत नाही. आपण जी सृष्टि निर्माण करणार तिचे स्वरूप सांगताना ते म्हणतात :–

माझा मराठाचि बोलु कौतुके । परि अमृतातेहि पैजा जिंके ।
ऐसी अक्षरे रसिके । मेळवीन ॥ १४

जिथे कोवळिकेचेनि पाडे । दिसती नादीचे रंग थोडे ।
वेधे परिमळाचें वीक मोडे । जयाचेनि ॥ १५
ऐका रसाळपणाचिया लोभा । कीं श्रवणींचि होती जिभा ।
बोले इंद्रिया लागे कळंभा । एकमेकां ॥ १६
सहजे शब्दु तरी विषो श्रवणाचा । परि रसना म्हणे हा रसु आमुचा ।
घ्राणासि भावो जाय परिमळाचा । हा तोचि होईल ॥ १७
नवल बोलतीये रेखेची वाहणी । देखता डोळयाही पुरों लागे धणी ।
ते म्हणती उघडली खाणी । रूपाची हे ॥ १८
जेथ संपूर्ण पद उभारे । तेथ मनचि धांवे बाहिरे ।
बोलु भुजाही आविष्करे । आलिंगावया ॥ १९
ऐशीं इंद्रियें आपुलालिया भावीं । झोंबती तो सरिसेंपणेंचि बुझावी ।
जैसा एकला जग चेववी । सहस्रकरू ॥ २०
तैसे शब्दाचें व्यापकपण । देखिजे असाधारण ।
पाहातया भावज्ञां फावती गुण । चिंतामणीचे ॥ २१
हे असोतु या बोलाची ताटें भलीं । वरी कैवल्यरसे वोगरलीं ।
ही प्रतिपत्ति मियां केली । निष्कामासी ॥ २२
आता आत्मप्रभा नीच नवी । तेचि करूनि ठाणदिवी ।
जो इंद्रियांते चोरूनि जेवी । तयासीचि फावे ॥ २३
येथ श्रवणाचेनि पांगें- । वीण श्रोतया व्हावया लागे ।
हे मनाचेनि निजांगे । भोगिजे गा ॥ २४

ज्ञानदेवांच्या या विलक्षण कलेचे श्री. डब्ल्यू. बी. पटवर्धन यांनी विल्सन फायलॉलॉजिकल लेक्चर्स सीरिजमध्ये दिलेल्या व्याख्यानात इतके उत्कृष्ट वर्णन केलेले आहे की, कै. रामभाऊ रानडे यांनी आपल्या ' Mysticism in Maharashtra' या विख्यात ग्रंथात त्याचे बुद्धया अवतरण घेतले आहे. ते अवतरण मननीय आहे. पटवर्धन म्हणतात :–

'With Jnanadeva, the ovi trips, it gallops, it dances, it whirls, it ambels, it trots, it runs, it takes long leaps or short jumps, it halts or sweeps along, evolves a hundred and one

graces of movement at the master's command. In the music of sound too it reveals a mysterious capacity of manifold evolution. The thrill, the quiver, the bellow, the murmur, the grumble, in fact, every shade of sound it wields when occasion demands. It is an instrument that he has only to touch, and it responds to any key high or low and to any note and tune.'

'Unparalleled in Marathi literature, Jnaneshwari is so exquisite, so beautiful, so highly poetic in its metaphors and comparisons, similes and analogical illustrations, so perspicuous and lucid in style, so lofty in its flights, so sublime in tone, so melodious in word music, so original in its concepts, so pure in taste.... that notwithstanding the profundity, the recondite nature of the subject, and the inevitable limitations attendant upon the circumstances that the author's main object was to make the original intelligible rather than add anything new, the reader is simply fascinated, floats rapturously on the crest of the flow, and is lost in the candence of rhythm and the sweet insinuating harmonies till all is thanks-giving and thought is not,'

रससिद्ध कवीश्वरांचे अग्रणी श्रीज्ञानदेव यांनी रसराज शृंगाराऐवजी शान्त हा आपला मुख्य रस कल्पून

'सहजे मलयानिलु मंदु सुगंधु । तया अमृताचा होय स्वादु ।
आणि तेथेंचि जोडे नादु । जरी दैवगत्या ॥
तरी स्पर्शें सर्वांग निववी । स्वादे जिह्वेवेते नाचवी ।
तेवीचि कानांकरवी । म्हणवी बापु माझा ॥'

असे काव्य निर्माण केले यातच त्यांचे महाकवित्व सिद्ध होणारे आहे. आपल्या वर्ण्य रसासंबंधी लिहिताना ते म्हणतात :–

'जेथ शांताचिया घरा । अद्भुत आला पाहुणेरा ।
आणि येरांही रसां पांतिकरां । जाहला मानु ॥'
'अहो वधूवरांचिये मिळणी । जैशी वराडियांही लुगडी लेणीं ।
तैसे देशियेचा एकासनीं । मिरविलें रस ॥'

graces of movement at the master's command. In the music of sound too it reveals a mysterious capacity of manifold evolution. The thrill, the quiver, the bellow, the murmur, the grumble, in fact, every shade of sound it wields when occasion demands. It is an instrument that he has only to touch, and it responds to any key high or low and to any note and tune.'

'Unparalleled in Marathi literature, Jnaneshwari is so exquisite, so beautiful, so highly poetic in its metaphors and comparisons, similes and analogical illustrations, so perspicuous and lucid in style, so lofty in its flights, so sublime in tone, so melodious in word music, so original in its concepts, so pure in taste.... that notwithstanding the profundity, the recondite nature of the subject, and the inevitable limitations attendant upon the circumstances that the author's main object was to make the original intelligible rather than add anything new, the reader is simply fascinated, floats rapturously on the crest of the flow, and is lost in the candence of rhythm and the sweet insinuating harmonies till all is thanks-giving and thought is not,'

रससिद्ध कवीश्वरांचे अग्रणी श्रीज्ञानदेव यांनी रसराज शृंगारा-ऐवजी शान्त हा आपला मुख्य रस कल्पून

'सहजे मलयानिळु मंदु सुगंधु । तया अमृताचा होय स्वादु ।
आणि तेथेंचि जोडे नादु । जरी दैवगत्या ॥
तरी स्पर्शे सर्वांग निववी । स्वादे जिह्वेवेते नाचवी ।
तेवीचि कानांकरवी । म्हणवी बापु माझा ॥'

असे काव्य निर्माण केले यातच त्यांचे महाकवित्व सिद्ध होणारे आहे. आपल्या वर्ण्य रसासंबंधी लिहिताना ते म्हणतात :–

'जेथ शांताचिया घरा । अद्भुत आला पाहुणेरा ।
आणि येरांही रसां पांतिकरां । जाहला मानु ॥'
'अहो वधूवरांचिये मिळणी । जैशी वराडियांही लुगडी लेणीं ।
तैसे देशियेचा एकासनीं । मिरविलें रस ॥'

श्रीज्ञानदेवांनी आपल्या कलेचा सर्वोत्कृष्ट आविष्कार ज्ञानेश्वरीत केलेला आहे. इतक्या अमोघ सामर्थ्यानिशी पुढे आलेल्या ज्ञानदेवांच्या ठिकाणी मानवताप्रेम व विश्वात्मवादी धारणा स्वत:सिद्ध होती. त्यांनी केलेल्या कार्याला समर्थ अशी भूमिका त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातच सिद्ध होती.

ज्ञानदेवांची योग्यता व प्रवृत्ति

श्रीज्ञानदेव हे नाथ संप्रदायाचे होते. त्यांची गुरुपरंपरा मागेच उल्लेखिली आहे. तेच आपल्या एका अभंगात म्हणतात :–

जगामाजी श्रेष्ठ संप्रदाया नाना । कीर्ति त्रिभुवनामाजी फार ॥
आम्ही एक दीन जाण नाथपंथी । नीचाहुनी आथी अतिनीच ॥

या नाथपंथाचा व महाराष्ट्राचा संबंध ज्ञानदेव पूर्वकालापासून तर होताच ; पण प्रत्यक्ष ज्ञानदेवांच्या वंशाशीही ज्ञानदेवांच्या जन्मापूर्वीपासूनच त्यांचा संबंध येतो. ज्ञानदेवांचे पणजे त्र्यंबकपंत यांना प्रत्यक्ष 'योगाब्जिनी सरोवरु' श्री गोरखनाथांनी कृतार्थ केले होते व ज्ञानदेवांचे आजे गोविंदपंत आणि आजी मीराबाई यांना गोरखांचे शिष्य श्रीगहिनीनाथ यांचा अनुग्रह होता. हा पंथ संपूर्ण भारतवर्षात पसरलेला असून साध्या गृहस्थाश्रमी माणसांपासून तर महान् योग्यांपर्यंत त्याच्या अनुयायांत शेकडो लोक आढळतात. ज्ञानदेवांचे घराणे हे एक प्रकारे नाथपंथी होते असे म्हटले तरी चालेल. या पंथाला सिद्ध मत, सिद्ध मार्ग, योगबीज, सिद्ध कौल संप्रदाय इत्यादि विविध नावे आहेत. त्यांचे मूळ प्रवर्तक मत्स्येंद्रनाथ हे असले तरी त्याचा खरा प्रभाव श्रीगोरक्षनाथांनी वाढविला. विक्रम संवताच्या दहाव्या शतकात गोरक्षनाथांचा प्रादुर्भाव झाला. प. पू. सोनोपंत दांडेकर यांनी आपल्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रस्तावनेत असे म्हटले आहे की, 'श्रीशंकराचार्यानंतर इतके प्रभावशाली व महिमान्वित महापुरुष भारतवर्षात अजूनपर्यंत कोणी अवतरले नाहीत असे म्हटल्यास त्यात कोणतीच अतिशयोक्ति होणार नाही. गोरक्षनाथ आपल्या युगाचे सर्वांत श्रेष्ठ धार्मिक पुढारी होते.' —(ज्ञानेश्वरी प्रस्तावना, पृ. ४३)

श्रीज्ञानेश्वरांच्या वाङ्मयावर नाथपंथाची छाया असणे अर्थातच स्वाभाविक आहे. नाथ म्हणजे योग, भक्ति व ज्ञान या तिन्हीत परिपूर्णता मिळविलेला पुरुष. ज्ञानदेवांचे अद्वयानंद वैभव म्हणजे अर्थात् नाथपंथाचे तत्त्वज्ञान होय हे उघड आहे. नाथपंथाचे तत्त्वज्ञान खास त्याच्या प्रवर्तकाच्याच शब्दांत पाहणे या दृष्टीने उचित होईल. आपल्या मोक्षाच्या कल्पनेसंबंधी 'अमरौघशासनम्' नावाच्या ग्रंथात श्रीगोरक्षनाथ म्हणतात :–

'अहो मूर्खता लोकस्य । केचिद्वदन्ति शुभाशुभकर्मविच्छेदनं मोक्ष: । केचिद्वदन्ति वेदपाठाश्रितो मोक्ष: । केचिद्वदन्ति निरालम्बनलक्षणो मोक्ष: । केचिद्वदन्ति ध्यानकलाकरणसंबद्धप्रयोगसंभवेन रूपबिंदुनादचैतन्यपिण्डाकाशलक्षणो मोक्ष: । केचिद्वदन्ति पूजापूजकमद्यमांसादिसुरतप्रसंगाननुलक्षणो मोक्ष: । केचिद्वदन्ति मूलकरोल्लसितकुण्डलसंचारलक्षणो मोक्ष: । केचिद्वदन्ति सुसमदविनिपातलक्षणो मोक्ष: । इत्येवंविध: भावनाश्रितलक्षणो मोक्षो न भवति । अथ मोक्षपदं कथ्यते यत्र सहजसमाधिक्रमेण मनसा मन: समालोक्यते स एव मोक्ष: । –(पृष्ठ८–९)

सहजसमाधीच्या मार्गाने मनानेच अमनीभाव साधणे हा मोक्ष होय. हे सांगताना गोरक्षनाथांनी नाथपंथाच्या योग या साधना मार्गाचाही निर्देश केला आहे. जे ब्रह्मांडात आहे ते सूक्ष्म प्रमाणात पिंडात असल्यामुळे पिंडातील कुण्डलिनी शक्ति जागृत करून शिवशक्तीचे ऐक्य साधणे हे नाथपंथाचे साधनस्वरूप आहे. Gorakhanath and Medieval Hindu Mysticism या ग्रंथात डॉ. मोहनसिंग यांनी गोरक्षपंथाचे थोडक्यात सार दिलेले असून आपल्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रस्तावनेत प. पू. दांडेकर यांनी त्याचा पुढीलप्रमाणे मराठीत भावार्थ सांगितलेला आहे :–

'मिथ्या असत् जीवनाचा त्याग करून शाश्वत जीवन जगणे हे गोरखपंथाचे ध्येय आहे आणि हे त्याच वेळेला शक्य आहे की ज्या वेळेला साधक मन, प्राण व काम हा जो अशुद्ध वर्ग आहे त्याच्यावर तावा मिळवून शुद्ध आत्मस्वरूप होऊन राहतो. हा जो अविद्या

वर्ग आहे त्याला जिंकण्यासाठी या प्रत्येकाची मदत तर लागतेच. प्राणायामाने काम जिंकले जातात. मनाला जिंकण्याचा उपाय म्हणजे ध्यान. मनाची वृत्तिद्वारा बाहेर धावण्याची जी सवय आहे तिचा संयम व विचाराने अंतर्मुखता प्राप्त करून घेऊन आत्मशोधन यायोगे मनच मनावर ताबा मिळविते व अमनीभावाजवळ येते. हा संयम सहज मार्गानेच करणे सुखकर. या अभ्यासमार्गाने अमनीभाव प्राप्त होऊ शकतो. त्या ठिकाणी कामत्रयीचा प्रवेश नाही. ही स्थिति म्हणजे शून्य नव्हे. ही स्थिति सच्चिदानंदाने परिपूर्ण भावरूप अशी आहे. या सच्चिदानंदालाच शब्द, रस, ज्योति असे नाव आहे. जागृति गिळून जागणे, निदैपरीते निजणे, मनाने मनाला गिळून राहणे अशी ही स्थिति आहे. 'केवल कुंभकाने प्राणावर जय मिळविता येतो. गुरूने सांगितलेल्या मंत्राचा (अजपा) जप केला की काम आवरला जातो. विषय बाहेर दवडून मनाला मोकळे रिकामे करण्याने व ध्यानाने मन ताब्यात येते. स्पृहा मनातच नाहीशी झाली, मनामाजी मन आलिंगू सरले, द्वंद्वातीत अवस्था प्राप्त झाली की समदृष्टित्व प्राप्त होते व या भावालाच असंप्रज्ञात समाधि, कैवल्य, सहज समाधि, तुर्यावस्था, महाशून्य अशी वेगवेगळी नावे आहेत. हा मार्ग म्हणजे नादानुसंधानाचा मार्ग आहे. यास गुरूपदिष्ट नाममंत्राचे शांत ध्यान करणे, नादानुसंधान हा मार्ग म्हणतात व याने आत्म्यात समरस होणे हे ध्येय आहे. हाच आत्मयोग. हाच अंतर्मार्ग. याचकरिता बाह्य आसनादिक करावयाचे असतात. कुंभारीबोवा म्हणतात त्याप्रमाणे हाच सिद्धान्त योग.

'या योगास ब्रह्मचर्याची आवश्यकता खरी; पण योग्य संयम पाळून गृहस्थाश्रमातही हा करता येतो. भिक्षुवृत्ति अथवा संन्यास याची आवश्यकता आहे असे नाही. बौद्धांसारखी आत्मपीडा यात नाही. तांत्रिक मार्गातील भोगातिशय यात नाही. गोरक्षनाथांचा मार्ग म्हणजे उपनिषदांनी सांगितलेला राजयोगच आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. याचा सर्वांना अधिकार आहे. याच्या साध-

कास नीतियुक्त आचार व वैराग्य यांची गरज आहे. इतर मार्गांनी जे साध्य होते ते खऱ्या गुरूच्या शब्दाने साधकास प्राप्त होते. चमत्कार करण्याची शक्ति–ज्यांना सिद्धि म्हणतात–मग त्या नऊ अथवा बारा प्राप्त होणे हे योगाचे ध्येय नव्हे. हे योगमार्गातील विलोभन, विघ्न आहे. साधकाने याच्या पलीकडे जाणे अवश्य आहे.'

'तंत्र, हठ अथवा रसशास्त्र ही शरीर अमर करण्याचा प्रयत्न करणारी शास्त्रे आहेत. गोरक्षनाथांचा पंथ हा आत्म्याचे अमरत्व अनुभवणे, नादमधूचा आनंद भोगणे व शिवशक्तीच्या सामरस्याचा आनंद भोगणे याकरिता आहे. आत्म्याचे मंदिर जे शरीर त्याचे शोषण हे त्याचे ध्येय नव्हे. आत्म्याचे अमरत्व भोगणे हेच त्या मार्गाचे उद्दिष्ट आहे.'

नाथपंथाच्या या कैवल्योपासनेतील वैशिष्टयपूर्ण मार्ग सोडला तर शंकराचार्यांच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानात व नाथपंथाच्या अद्वयानंद वैभवात तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने काहीही फरक नाही. पण हल्ली ज्ञानदेवांचे तत्त्वज्ञान कोणते यासंबंधी अनेक वर्षांपासून मोठे वादंग माजून राहिले असून कै. हुपरीकर, कै. पांडुरंग शर्मा, डॉ. पेंडसे, ज्ञानदेवोपासक श्री. गुलाबराव महाराज, वेदान्तकेसरी श्री.बाबाजी महाराज पंडित आदि अतिरथी महारथी निरनिराळ्या दृष्टि-कोणांतून या वातावरणात उतरले असल्याचे आढळून येईल. ज्ञानदेव चिद्विलास असे जगाला म्हणून 'असीकी वस्तुप्रभा' असे त्याचे वर्णन करतात. ते विचारतात 'विभाति यस्य भासा । सर्व-मिदं हा ऐसा । श्रुति काय वायसा । ढेकर देती ।'

श्रीमदाद्यशंकराचार्यांनी निर्विकल्पानुभवाच्या भूमिकेवरून 'यस्यैव स्फुरणं सदात्मकमसत्कल्पार्थकं भासते' या व एतत्सदृश वच-नांनी हेच दाखविले आहे. श्रीदक्षिणामूर्ति स्तोत्रात ते म्हणतात :–

भूरम्भांस्यनलोऽनिलोऽम्बरमहर्नाथो हिमांशुः पुमान् ।
इत्याभाति चराचरात्मकमिदं यस्यैव मूर्त्यष्टकम् ॥
नान्यत्किञ्चन विद्यते विमृशतां यस्मात्परस्माद्विभोः ।
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥

श्रीज्ञानेश्वरांप्रमाणे श्रीमदाचार्य हे चिद्विलासवादी आहेत व आत्मसत्तावादी आहेत हे यावरून दिसून येईल. ज्ञानदेवांनी हा अनुभव 'किंबहुना चराचर आपण जाहला' या शब्दांत व्यक्त केला आहे. श्रीमदाचार्य आपले म्हणणे लोकांना समजावून सांगण्यासाठी मायावादाचा अंगीकार करतात. ज्ञानदेवही मायावाद मानतात असे ज्ञानेश्वरीचे वरवर निरीक्षण केले तरी आढळून येईल. त्यांच्या पुढील ओव्याच पहा :--

हे उपजे आणि नाशे । तें मायावशे दिसे ।
येऱ्हवी तत्त्वता वस्तु जें असे । तें अविनाशचि ॥ ५
जैसे पवनें तोय हालविलें । आणि तरंगाकार जाहलें ।
तरी कवण के जन्मलें । म्हणों ये तेथ ॥६
तेंचि वायूचें स्फुरण ठेलें । आणि उदक सहज सपाटलें ।
तरी आता काय निमालें । विचारी पां ॥ ७

(अध्याय २, श्लोक १२)

येर मध्ये जें प्रतिभासे । तें निद्रिता स्वप्न जैसे ।
तैसा हा आकारू मायावशें । सत्स्वरूपी ।
ना तरी पवनें स्पर्शिलें नीर । पढियासे तरंगाकार ।
का परापेक्षा अलंकार- । व्यक्ति कनकी ॥ ६७
तैसे सकळ हें मूर्त । जाण पां मायाकारित ।
जैसे आकाशी विवत । अभ्रपटळ ॥६८
तैसे आदीचि जें नाही । तयालागी तूं रूदसि कायी ।
तूं अवीट तें पाही । चैतन्य एक ॥६९

-(अध्याय २, श्लोक २८)

ज्ञानदेव व श्रीमदाचार्य यांच्यातील मोठा भेद म्हणून श्रीमदाचार्य हे केवळ साधन म्हणून भक्तीला मानतात तर ज्ञानदेव हे

अथवा हें विश्वचि माझें घर । ऐसी मति जयाची स्थिर ।
किंबहुना चराचर । आपण जाहला ॥

असे ज्ञाननिष्ठ असूनही शिवाय--

मग येतुलेयावरी पार्था । माझिया चरणी निष्ठा ।
तयातें मी माथां । मुकुट करी ।।

असे म्हणणारे ज्ञानोत्तर भक्तिवादी आहेत.

चहूं पुरुषार्थां श्री । भक्ति जैसी ।।

असे तर त्यांनीच स्पष्ट म्हटले आहे. पण आचार्यसुद्धा ज्ञानोत्तर भक्तिमार्गी आहेत. आपल्या षट्पदीत प्रबोध सुधाकरात व अनेक प्रकरण ग्रंथांत आचार्यांनी जे उद्गार काढलेले आहेत, त्यावरून हे दिसून येईल. उदाहरण पाहावयाचे असले तर त्यांचे काही उद्गारच पहा :–

सत्यापि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।
सामुद्रो हि तरंगः क्वचन समुद्रो न तारंगः ।।
भूतेष्वन्तर्यामी ज्ञानमयः सच्चिदानंदः ।
प्रकृतेः परः परात्मा यदुकुलतिलकः स एवायम् ।।

जरी आपल्यातील भेद नष्ट झाला असला तरी, हे नाथ, मी तुझा आहे. तू माझा नाहीस. तरंग समुद्राचा असतो. समुद्र तरंगाचा नसतो. जो सर्व प्राणिमात्रांच्या हृदयात अंतर्यामी स्वरूपाने राहतो तो ज्ञानमय, सच्चिदानंद प्रकृतीच्या पलीकडे राहणारा परमात्मा म्हणजेच हा यदुकुलतिलक श्रीकृष्ण होय.' उत्कट भक्तीचे लक्षण करताना श्रीमदाचार्य म्हणतात :–

अंकोलं निजबीजसंततिरयस्कान्तोपलं सूचिका ।
साध्वी नैजविभुं लता क्षितिरुहं सिंधुः सरिद्वल्लभम् ।।
प्राप्नोतीह यथा तथा पशुपतेः पादारविन्दद्वयम् ।
चेतोवृत्तिरुपेत्य तिष्ठति सदा सा भक्तिरित्युच्यते ।।

तात्पर्य; श्रीमदाचार्यांच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानात व नाथपंथीयांच्या आणि ज्ञानदेवांच्या अद्वयानंदवैभवात तत्त्वतः काही फरक नाही. नाथपंथाचे इतर पंथाहूनचे खरे वैशिष्टच ज्ञानदेवांनी स्वतःच पुढीलप्रमाणे उल्लेखिलेले आहे. ' पिंडें पिंडाचाचि ग्रासू । तो हा नाथपंथीचा दंशु ।। ' हे ते रहस्य होय. पिंडे पिंडाचा ग्रास करणे म्हणजे शक्तिपाताच्या अथवा शक्तिप्रदानाच्या मार्गाने शिष्याच्या

शरीरातील कुंडलिनी शक्ति जागृत करून त्याला आपल्या सामर्थ्याने गुरूने आध्यात्मिक अनुभूति देणे होय. या शक्तिपाताचे अनेक प्रकार असतात. स्पर्शदीक्षा, दृष्टिदीक्षा, वेददीक्षा इत्यादि विविध प्रकारांनी, कुठे तर नुसते दर्शन, शब्द अथवा संकल्पानेही हा शक्तिपात सामर्थ्यशाली सिद्ध आपल्या शिष्यांचे ठिकाणी करतात. कुलार्णव तंत्रात या शक्तिपाताचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे वर्णन केलेले आहे :

'यथा पक्षी स्वपक्षाभ्यां शिशून्संवर्धयेत् शनैः ।
स्पर्शदिक्षोपदेशश्च तादृशः कथितः प्रिये ॥
स्वापत्यानि यथा मत्स्यो वीक्षणेनैव पोषयेत् ।
दृग्भ्यां दीक्षोपदेशश्च तादृशः परमेश्वरी ॥
यथा कूर्मः स्वतनयान्ध्यानमात्रेण पोषयेत् ।
वैधदीक्षोपदेशश्च मानुषश्च तथाविधि ॥
शक्तिपातानुसारेण शिष्योऽनुग्रहमर्हति ।
यत्र शक्तिर्न पतति तत्र सिद्धिर्न जायते ॥
गुरोरालोकमात्रेण स्पर्शात्संभाषणादपि ।
सद्यः संज्ञा भवेज्जन्तोर्दीक्षा सा शांभवी मता ॥
दर्शनात्स्पर्शनात् शब्दात् कृपया शिष्यदेहके ।
जनयेद्यः समावेशं शांभवं स हिः देशिकः ॥'

(ज्याप्रमाणे पक्षी आपल्या पंखाखाली आपल्या छोट्या पिलांना घेऊन हळूहळू त्यांचे संवर्धन करतो त्याप्रमाणे स्पर्शदीक्षा असते. या दीक्षेत स्पर्शाच्या साहाय्याने गुरु शिष्यशरीरात शक्तिसंचार करतो. ज्याप्रमाणे मत्स्य आपल्या पिलांची वाढ व पोषण केवळ स्वतःच्या दृष्टिपाताने करतो त्याप्रमाणे दृष्टीने जेथे गुरु शक्तिसंचार घडवितो त्याला दृष्टिदीक्षा म्हणतात. ज्याप्रमाणे कासव केवळ संकल्पमात्राने आपल्या अपत्यांचे पोषण करतो त्याप्रमाणे केवळ संकल्पमात्राने शक्तिसचार घडविणाऱ्या दीक्षेस वेधदीक्षा असे म्हणतात. गुरु जसजसा शक्तिपात करील तसतसा शिष्याच्या जीवनात बदल होत जातो. जेथे जेथे गुरु असा शक्तिपात अथवा शक्तिसंचार करीत नाहीत तेथे शिष्याला आध्यात्मिक सिद्धि

लाभत नाही. गुरूच्या केवळ पाहण्याने, स्पर्शाने, संभाषणाने जेथे असा शक्तिसंचार होतो अथवा शब्द आणि नुसती कृपा यानेही जेथे असा शक्तिसंचार होतो त्या दीक्षेला शांभवी दीक्षा असे म्हणतात.)

आधुनिक काळी सुद्धा अशा शक्तिपाताची विलक्षण उदाहरणे दृष्टोत्पत्तीस येतात. श्रीमद्रामकृष्ण परमहंसांनी श्रीमद्विवेकानंदांची या शक्तिपातदीक्षेने जी विशिष्ट अवस्था केली तिचे वर्णन करताना श्रीविवेकानंद म्हणतात :–

'But in the twinkling of an eye he placed his right foot on my body. The touch at once gave rise to a novel experience within me. With my eyes wide open, I saw the walls and everything in the room, whirled rapidly and vanished into nought and the whole universe together with my individuality was about to merge in an all encompassing mysterious void ! I was terribly frightened and thought that I was facing Death, for the loss of individuality meant nothing short of that. Unable to control myself I cried out, 'What is this that you are doing to me ? I have my parents at home !' He laughed aloud at this and stroking my chest said, 'All right, let it rest now. Everything will come in time !' The wonder of it was that no sooner had he said this than that strange experience of mine vanished. I was myself again and found everything within and without the room as it had been before.

—(Life of Ramkrishna, Page 376–377)

श्रीज्ञानदेवांचा शांभव नाथपंथ तो हाच होय. ज्ञानेश्वरीतील हठयोग या विशिष्ट धोरणानेच वर्णिलेला आहे. तेथे क्रियायोग नाहीत. सर्व कार्य गुरुकृपेने आपोआप व्हावयाचे आहे. या मार्गात गुरु सन्निध नसले तरी दूर अंतरावरून शिष्याच्या शरीरावर ताबा चालविता येईल अशा समर्थ गुरूची आवश्यकता आहे. या विशिष्ट मार्गाने ज्ञानदेवांना 'सप्रभव अद्वयानंद वैभव' निवृत्तिनाथांकडून

प्राप्त झाले. त्यांच्या मनावर या आपल्या विशिष्ट सिद्धिमार्गाचा इतका विलक्षण पगडा आहे की, मूळ गीतेत भगवंतांनी अर्जुनाला केवळ उपदेश केल्याचे वर्णन असूनही ज्ञानदेवांनी स्पर्शदीक्षेने श्रीकृष्णांनी अर्जुनात असा शक्तिसंचार घडविल्याचे वर्णन गीतोपदेशाच्या शेवटी केलेले आहे. ते म्हणतात :–

'ऐसे स्वरूप रूपसें । सर्व दृष्टि डोळसे ।
सर्व देशनिवासें । बोलिलें श्रीकृष्णें ॥१७
मग सांवळा सकंकणु । बाहु पसरोनि दक्षिणु ।
आलिंगिला स्वशरणु । भक्तराजु तो ॥१८
न पवतां जयातें । काखें सूनि बुद्धीतें ।
बोलणें मागौतें । वोसरलें ॥१९
ऐसे जें काही एक । बोला बुद्धिसीही अटक ।
तें द्यावया मिख । खेवाचें केलें ॥२०
हृदया हृदय येक जालें । ये हृदयींचें ते हृदयीं घातलें ।
द्वैत न मोडितां केलें । आपणाऐसें अर्जुना ॥ २१
दीपें दीप लाविला । तैसा परिष्वंगु तो जाला ।
द्वैत न मोडितां केला । आपण पें पार्थु॥ २२'

याप्रमाणे ज्ञानदेव हे अध्यात्माच्या चरमसीमेवर केवळ ज्ञानाच्याच नव्हे तर अनुभतीच्याही दृष्टीने पोहोचलेले प्राप्त पुरुष होते. पण ज्ञानदेवांची प्रवृत्ति प्राप्त स्थितीतला आनंद केवळ स्वतःच भोगणे एवढीच नव्हती, तर समाजाचे विकसन घडवून आणणे आणि कर्तव्यकर्माची दीक्षा सर्वांना देऊन, कर्तव्यासाठी कर्तव्य या स्वाभाविक प्रेरणेचे कर्मयोगी उत्पन्न करणे ही होती. पूर्ण पुरुषासंबंधीची व त्याने करावयाच्या कार्यासंबंधीची त्यांची धारणा त्यांच्याच शब्दात पुढीलप्रमाणे सांगता येईल :–

जो अंतरी दृढ । परमात्मरूपी गूढ ।
बाह्यतरी रूढ । लौकिक जैसा ॥
तैसा संसर्गामाजी असे । सकळासारिखे दिसे ।
जैसे तोय संगे आभासे । भानुबिंब ॥

तैसे सामान्यत्वे पाहिजे। तरी साधारणचि देखिजे।
येरव्ही निर्धारिता नेणिजे। सोय जयाची ॥
मार्गाधारें वर्तावें। विश्व हे मोहरें लावावें।
अलौकिक नोहावें। लोकाप्रति ॥
येथ वडील जे जे करिति। तयां नांव धर्म ठेविती।
तेचि येर अनुष्ठिती। सामान्य सकळ ॥
हें ऐसें असें स्वभावें। म्हणौनि कर्म न सांडावें।
विशेषें आचरावें। लागे संती ॥
तया सर्वात्मका ईश्वरा। स्वकर्मकुसुमांची वीरा।
पूजा होय अपारा। तोषा लागी ॥
परिस पां सव्यसाची। मूर्ति लाहोनि देहाची।
खंती करिती कर्माची। ते गांवढे गा ॥

ज्ञानदेवांच्या या उद्‌गारांवरून व मागे उल्लेखिलेल्या निवृत्तिनाथांना मौंजीबंधनासंबंधात त्यांनी दिलेल्या उत्तरावरून त्यांना विशिष्ट पद्धतीने लोकांना मार्गी लावावयाचे होते, हे स्पष्ट आहे. तात्पर्य, लोकोद्धारणकार्य हा त्यांचा स्थायी भाव होता. त्यासाठी आवश्यक ती अलौकिक योग्यता त्यांनी प्राप्त करून घेतलेली होती व त्यासाठी आवश्यक ते सामर्थ्यशाली व हृदयाचा ठाव घेणारे उत्स्फूर्त सारस्वताचे जनक होण्याचे स्वयंसिद्ध सामर्थ्य त्यांच्यापाशी होते. अशा या पुरुषाने नाममंत्राचा व भक्तिमार्गाचा प्रसार महाराष्ट्रात करून देवधर्मनिष्ठा उत्पन्न केली. ही देवधर्मनिष्ठा उत्पन्न करताना 'मार्गाधारे वर्तावे' व 'विश्व हे मोहरे लावावे' हा त्यांचा बाणा होता. याचा अर्थ वैदिक अथवा हिंदु राष्ट्राची निष्ठाशून्यता घालवून त्यांना दास्यामुळे जीवनमरणाच्या संकटात सापडलेली राष्ट्रीय अस्मिता दृढतेने पुनर्जागृत करावयाची होती असाच होतो.

ज्ञानदेवांचे कार्य

आपल्या वाङ्मयनिर्मितीच्या व भागवतधर्माच्या प्रसाराच्या या कार्याचे कारण स्वतः श्रीज्ञानदेवांनी पुढीलप्रमाणे उल्लेखिले आहे.

तैसे सामान्यत्वे पाहिजे । तरी साधारणचि देखिजे ।
येरव्ही निर्धारिता नेणिजे । सोय जयाची ॥
मार्गाधारें वर्तावें । विश्व हे मोहरें लावावें ।
अलौकिक नोहावें । लोकाप्रति ॥
येथ वडील जे जे करिति । तयां नांव धर्म ठेविती ।
तेचि येर अनुष्ठिती । सामान्य सकळ ॥
हें ऐसें असें स्वभावें । म्हणौनि कर्म न सांडावें ।
विशेषें आचरावें । लागे संती ॥
तया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुसुमांची वीरा ।
पूजा होय अपारा । तोषा लागी ॥
परिस पां सव्यसाची । मूर्ति लाहोनि देहाची ।
खंती करिती कर्माची । ते गांवढे गा ॥

ज्ञानदेवांच्या या उद्‌गारांवरून व मागे उल्लेखिलेल्या निवृत्तिनाथांना मौंजीबंधनासंबंधात त्यांनी दिलेल्या उत्तरावरून त्यांना विशिष्ट पद्धतीने लोकांना मार्गी लावावयाचे होते, हे स्पष्ट आहे. तात्पर्य, लोकोद्धारणकार्य हा त्यांचा स्थायी भाव होता. त्यासाठी आवश्यक ती अलौकिक योग्यता त्यांनी प्राप्त करून घेतलेली होती व त्यासाठी आवश्यक ते सामर्थ्यशाली व हृदयाचा ठाव घेणारे उत्स्फूर्त सारस्वताचे जनक होण्याचे स्वयंसिद्ध सामर्थ्य त्यांच्यापाशी होते. अशा या पुरुषाने नाममंत्राचा व भक्तिमार्गाचा प्रसार महाराष्ट्रात करून देवधर्मनिष्ठा उत्पन्न केली. ही देवधर्मनिष्ठा उत्पन्न करताना 'मार्गाधारे वर्तावें' व 'विश्व हे मोहरे लावावें' हा त्यांचा बाणा होता. याचा अर्थ वैदिक अथवा हिंदु राष्ट्राची निष्ठाशून्यता घालवून त्यांना दास्यामुळे जीवनमरणाच्या संकटात सापडलेली राष्ट्रीय अस्मिता दृढतेने पुनर्जागृत करावयाची होती असाच होतो.

ज्ञानदेवांचे कार्य

आपल्या वाङ्मयनिर्मितीच्या व भागवतधर्माच्या प्रसाराच्या या कार्याचे कारण स्वत: श्रीज्ञानदेवांनी पुढीलप्रमाणे उल्लेखिले आहे.

तैसा प्रबंधु हा श्रवणीं । लागतखेंवो समाधि आणी ।
ऐकिलि याहि वाखाणी । काय व्यसन न लावी ॥ ४३
तैसे अध्यात्मशास्त्री इये । अंतरंगचि अधिकारिये ।
परी लोकु वाक्चातुर्यें । होईल सुखिया ॥ ४९
तैसें श्रीनिवृत्तिनाथांचें । गौरव आहे जी साचें ।
ग्रंथु नोहे हें कृपेचें । वैभव तये ॥ ५०
तेणें कळि कळितूं भूता । आला देखोनि निरुता ।
ते आज्ञा हा संसारा । जाला जो आमृते ॥ ५८
तो हा तूं घेऊनि आघवा । कळी गिळितयां जिवा ।
सर्व प्रकारी धावा । करी पां वेगी ॥ ५९
आधींच तव तो कृपाळू । वरी गुरु आज्ञेचा बोलू ।
जाला जैंसा वर्षाकाळू । खवळणें मेघा ॥ ६०
एवं गुरुकृपे लाधलें । समाधि धन जें आपुलें ।
तें ग्रंथें बोधौनि दिधलें । गोसावी मज ॥ ६३
वांचूनि पढे ना वाची । ना सेवाही जाणे स्वामीची ।
ऐसिया मज ग्रंथाची । योग्यता के असे ॥ ६४
परि साचचि गुरुनाथें । निमित्त करूनि मातें ।
प्रबंध व्याजें जगातें । रक्षिलें जाणा ॥ ६५

–(अ. १८, श्लोक ७८, ओव्या १७४४ ते १७६५)

श्रीज्ञानदेवांनी गुरूची आज्ञा म्हणून व संप्रदायाचे परंपराप्राप्त कर्तव्य म्हणून 'कळि गिळितया जीवा' वाचवायला, 'कळि कळितू भूतां' पाहून हृदय भरून आल्यामुळे अशा लोकांच्या रक्षणासाठी आपल्या कार्याची उभारणी केली. ज्या कलियुगाच्या प्रभावाची त्यांना एवढी खंत वाटली ते केवळ पौराणिक कलियुग नव्हते, तर प्रत्यक्षच ते अनुभवीत असलेल्या युगासंबंधी 'न देखवे डोळा ऐसा हा आकांत' अशी त्यांच्या मनाची स्थिति झालेली होती. आता हे कलियुग म्हणजे काय हा अलीकडे निष्कारणच विवाद्य प्रश्न होऊन बसलेला आहे. डॉ. कोलते प्रभृति लोकांचे असे म्हणणे आहे की, हे कलियुग म्हणजे त्या वेळी महाराष्ट्रात प्रभावशाली होत अस-

लेला श्रीचक्रधराचा मानभाव पंथ होय. पण हे म्हणणे टिकण्या सारखे नाही. ज्ञानदेवांनी खंडण करावे असे या पंथाचे कोणतेही तत्त्वज्ञान नाही. या पंथाची वैदिकधर्मीय लोकांनी भीति घ्यावी असा त्याचा महाराष्ट्रात कोणताही प्रचार नव्हता. एक अनाचारी मनुष्य म्हणून त्या वेळच्या राजसत्तेने चक्रधराला देहदंड दिल्यामुळेच त्याच्या लोकप्रियतेचे काल्पनिक स्वप्न अनेकांनी निष्कारण चित्रित करण्यास प्रारंभ केला आहे. चक्रधराचा स्वतःचा एकही ग्रंथ नाही. मानभावपंथी लोक थोडेसे विचारात घेण्याच्या परिस्थितीत चक्रधरानंतरच आलेले आहेत, अर्थात ज्ञानदेवांच्या काळी प्राणिमात्राचा ग्रास करणारे संकट म्हणून बिचाऱ्या चक्रधराच्या मूठभर अनुयायांना समजण्याचे कोणतेही कारण नव्हते. शिवाय ते अत्याचारी व तसे उपद्रवी नव्हते. तेव्हा संकट वाटण्याइतके व तेही ज्ञानदेवासारख्या दीर्घदर्शी, प्रतिभासंपन्न पुरुषाला संकट वाटण्याइतके महत्त्वाचे असे दुसरेच कोणते तरी दृश्य ज्ञानदेवासमोर असले पाहिजे हे निर्विवाद आहे. हे दृश्य कोणते असेल ? या संबंधात इतर कोणाच्याही साक्षीपेक्षा नामदेवरायांची साक्ष अत्यधिक महत्त्वाची आहे. कारण श्रीनामदेव हे ज्ञानदेवांचे मित्र, त्यांच्या शिष्याचे शिष्य, त्यांच्या बरोबर राहिलेले व त्यांचे अंतरंग सहकारी आहेत. त्यामुळे अनुमानधक्क्याऐवजी त्यांच्या उद्गारांना प्रत्यक्ष प्रामाण्याचे स्वरूप आहे. श्रीनामदेव ज्ञानदेवांच्या अवतारकार्यासंबंधाने म्हणतात की, ही चार भावंडे शिव, विष्णु, ब्रह्मदेव व मूळ माया यांचे अवतार असून

राजे यवन भ्रष्ट झाले। ठायी ठायी दोष जडले ॥
मग इही अवतार घेतले। कलिदोष हरावया ॥
नामा म्हणे पुढे हे जन । यवनसंसर्गे कठिण ॥
होता गाती हरिचे गुण । उद्धरती सर्वथा ॥

याचा अर्थ सरळच आहे. मुसलमानांचे राज्य उत्तर भारतात दृढमूल होऊन, लोक आत्मप्रत्ययशून्य व राजे धर्मभ्रष्ट अशी अवस्था प्राप्त होऊन देव, धर्म संकटात सापडल्यामुळे ज्ञानदेवा-

दिकांनी अवतार घेतला व निष्ठाशून्य भारतीय समाजाला देवनिष्ठेची व धर्मनिष्ठेची दीक्षा दिली. 'जग तारिले कीर्तने' असे नामदेवांनी म्हटले आहे. यावर एकच प्रश्न उद्‌भवतो की ज्ञानदेवाच्या काळी महाराष्ट्रापर्यंत मुसलमानांचे लोण आले होते काय ? ऐतिहासिक परिस्थितीचा आढावा घेतला तर त्याचे उत्तर होकारार्थीच द्यावे लागेल. ज्ञानदेवांच्या काळी महाराष्ट्रात रामदेवराव यादवांचे राज्य होते. एवढ्यावरून येणाऱ्या परिस्थितीचे ज्ञानदेवांना ज्ञान होणे दुरापास्त होते असे समजण्याचे काही कारण नाही.

ज्ञानदेवकालीन परिस्थिति

ज्ञानदेवकालीन परिस्थितीचा आढावा घेताना प्रा. फाटक यांनी आपल्या 'ज्ञानेश्वर वाङ्मय आणि कार्य' या ग्रंथात अतिशय सुंदर मीमांसा करून श्रीनामदेवांच्या उपरिनिर्दिष्ट विधानाचा अर्थ विशद करून सांगितला आहे. ज्ञानेश्वरीच्या निर्मितीनंतर अवघ्या चारच वर्षांनी अल्लाउद्दीन खिलजीची दक्षिणेत स्वारी झाली असून त्या स्वारीने एकदम रामेश्वरपर्यंत धडक मारली आहे. अल्लाउद्दिनाच्या या स्वारीच्या पूर्वी या देशाचे भवितव्य काय वाढवून ठेवलेले आहे याची तत्कालीन द्रष्ट्या लोकांना परिपूर्ण कल्पना होती असे मानावयास पुष्कळ जागा आहे. श्री. फाटक यांनी आपल्या ग्रंथात केलेले परिस्थितीचे दिग्दर्शन पूर्ण साधार असल्यामुळे व त्याच्याशी मी पूर्ण सहमत असल्यामुळे त्यांच्याच शब्दांत तत्कालीन परिस्थितीचे स्वरूप येथे देतो.

"सिंधप्रांतात इस्लामी लष्कराने जी चढाई केली ती पहिली यात संशय नाही. परंतु अरब आणि भारतीय यांचे संबंध इस्लाम जन्मास येण्याच्या आधीपासून होते. भारताच्या पूर्व पश्चिम किनाऱ्याने प्रवास करून येथील जिन्नस बाहेरदेशी नेण्याची कामगिरी अरब व्यापारी हे इस्लाम धर्माची दीक्षा घेण्याच्या पूर्वीपासूनच बजावीत होते. सातव्या शतकात त्यांनी इस्लामचा अंगीकार केला व ते इस्लामी या नात्याने हिंदी किनाऱ्यावर फिरू लागले. त्यांचा व्यापार

हे राज्याची तिजोरी भरण्याचे एक साधन असल्यामुळे धर्म बदलला तरी त्यांच्यासंबंधी हिंदु राजांची अनुकूलता ऱ्हास पावली नाही. इस्लामचे अनुयायी म्हणून येथे येणारे व राहणारे अरब व्यापारी आपल्या तंटयाबखेडयांचा न्यायनिवाडा आपल्या धर्माच्या न्यायाधीशाने करावा; आपल्या मृतांना पुरण्यासाठी स्वतंत्र सुरक्षित जागा असावी; प्रार्थनेकरिता मशिदी बांधण्याची परवानगी मिळावी, अशी इकडील राजांकडे मागणी करू लागले, व इकडील राजे त्यांना मागणीप्रमाणे सवलती देत राहिले.

स्वधर्मप्रसार हे मुसलमानांचे एक उद्दिष्ट असल्यामुळे अरब व्यापारी इस्लामचा उपदेश आसपासच्या हिंदूंना करीत असत, व हिंदु राजांची त्यांच्या धर्मप्रसाराला आडकाठी नव्हती. इतकेच नव्हे, तर इतिहासाची झडती घेतल्यास इस्लामी धर्म आपल्या प्रजेने स्वीकारावा, असे येथील राजांकडून प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष उत्तेजन दिले जात होते, अशी उदाहरणे दाखविणे कठीण नाही. सिंधपासून सिंहलद्वीपापर्यंत इस्लामी व्यापाऱ्यांच्या समुद्रालगत लहानमोठ्या वसाहती पसरलेल्या होत्या व वसाहतीतील उत्साही मुसलमान आपल्या धर्माचे संख्याबळ संततीच्या आणि बाटवाबाटवीच्या साहाय्याने वाढवीत होते." –(पृष्ठ ३१ व ३२)

इस्लामी व्यापारी सिंध, गुजरात, खंबायत, कोकण, मलबार या समुद्रकिनाऱ्याच्या प्रदेशात फिरत होते. कोकणापैकी ठाणे बंदराचे उल्लेख अरबांच्या ग्रंथांतून पुष्कळदा आलेले आहेत व त्यांतील अनेक ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन आहेत. ठाण्याच्या भागात उत्कृष्ट प्रतीचे कापड तयार होत असे व ते परदेशी नेऊन खपविण्याचे काम अरब व्यापारी करीत असत. हिंदुस्थानातील तलवारींना अरबस्थानात मोठा मान होता. त्यांची निर्यात होत असे. या इस्लामी अरब व्यापारी लोकांना येथील स्त्रियांच्या संबंधापासून जी प्रजा झाली ती अर्थात् इस्लामी होती. कोकणातील या नव्या मुसलमान प्रजेला 'नवैत' किंवा 'नटिया' या नावाने व मलबारातील प्रजेला 'मापिल्ला' किंवा 'मोपला' या नावाने ओळखीत असत. ही

मोपल्यांची जात खिलाफत चळवळीच्या दिवसांत आपल्या बंडाळीने १९२१ मध्ये एकदम प्रसिद्धीस चढल्याचे वृत्त अलीकडील राजकारणाच्या इतिहासज्ञांना सांगायला नको.

कोकणातील नवे मुसलमान केवळ समुद्रकिनाऱ्याला चिकटून राहिलेले नव्हते. ते महाराष्ट्रामध्ये अन्यत्र व्यापारनिमित्ताने हिंडत होते हे सहज कळणारे आहे. इस्लामी व्यापाऱ्यांच्या मागोमाग इस्लामचे विद्वान् धर्मप्रसारक इकडे येऊ लागले. इस्लामचे उत्तरेकडील लष्करी आक्रमण यशस्वी होऊन त्याचा दरारा वाढल्यावर अशा धर्मप्रसारकांचा उत्साह वाढला. (पृष्ठ ३२–३३)

गझनीच्या महमुदाने इ. स. १००१ ते १०३० या लहानशा कालावधीत हिंदुस्थानात ज्यांच्याबद्दल निश्चितपणे बोलता येते अशा १० वेळा स्वाऱ्या केल्या. या स्वाऱ्यांच्या धडाक्यात त्याने दक्षिणेकडे द्वारका, शंखोद्धार तीर्थापर्यंत व पूर्वेस मथुरा, ग्वाल्हेर, कनोज, कलिंजर, माणेक म्हणजे बिहारच्या सरहद्दीपर्यंत मजल मारून संपन्न शहरे व क्षेत्रे लुटली. क्षेत्रातील देवळांचा विध्वंस केला, व हजारो हिंदूंना यमलोकी पाठविले व हजारोंना गुलाम बनवून आपल्या देशात नेले. त्याच्यामागून सुमारे दीडशे वर्षांनी घोरी घराण्याच्या महंमदाने आपला मोर्चा हिंदुस्थान जिंकण्यासाठी वळविला. इ. स. ११९२ साली त्याने पृथ्वीराज चव्हाणाचा पराजय आणि वध करून ११९३ मध्ये कनोजच्या सत्तेचा धुव्वा उडविला व पृथ्वीराजाच्या अजमीर शहराचा ताबा घेतला.

स. ११९६ साली ग्वाल्हेरचा किल्ला पादाक्रान्त करून त्याने गुजराथची राजधानी अहिलवाडा पाटण व तिच्या आसपासचा मुलूख फस्त केला. इ. स. १२०२ मध्ये बुंदेलखंडाच्या राजाला जिंकून कलिंजर किल्ला ताब्यात घेतला व त्याबरोबरच यमुनेकाठच्या काल्पी शहरावर इस्लामी सत्तेचे निशाण फडकले. ११९७ मध्ये महंमद घोरीचा एक सरदार महंमद बखत्यार खिलजी याने बिहारकडे धाव मारली. तेथे पाल वंशाचे राज्य होते व बौद्ध धर्म भ्रष्ट स्वरूपात लोकांवर प्रभुत्व गाजवीत होता.

खिलजीला बिहारचा मुलूख अगदी मोकळचा रानासारखा सापडला. लढाया न करताच त्याने बिहारात इस्लामी सत्तेची हिंदूंच्या कत्तलीसह द्वाही फिरविली. महंमद घोरी १२०६ मध्ये कालवश झाला व गुलाम घराण्याचे सिंहासन दिल्लीस स्थापन झाले.

उत्तरेस हा धुमाकूळ चालला असता लोकांनी दक्षिण प्रदेश इस्लामी सत्तेबाहेरचा व लांब म्हणून सुरक्षित या समजुतीने तिकडे पळ काढावा हे स्वाभाविक आहे. महंमद बखत्यार खिलजीने बिहारमध्ये कत्तली आरंभिल्या, तेव्हा जीव बचावण्यासाठी तेथील लोकांनी नेपाळ, तिबेट व दक्षिण भारत या प्रदेशांत आश्रय केला ही गोष्ट इतिहासात नमूद आहे. कित्येकांना नेपाळ तिबेटाबद्दल संशय नाही. दक्षिणेकडे लोक पळाले असतील कीं नाही, असा प्रश्न काही इतिहासकारांना सुटत नाही. पण मुसलमान इतिहास-लेखकांना याविषयी शंका नाही. जी पळापळ बाराव्या शतकाच्या शेवटी झाली तीच पुढेही चालत राहिली. (पृष्ठ ३४–३५)

ज्ञानेश्वरीच्या काळापूर्वी उत्तरेला मुसलमानांचे राज्य स्थिरावून हिंदूंचा देव-धर्म फोडीत, बुडवीत विस्तार पावता पावता महाराष्ट्रा-समीप नर्मदेच्या काठी येऊन भिडले असता, देवधर्माच्या स्थितीचे चिंतन मनन करणाऱ्या ज्ञानेश्वरांना त्याची जाणीव सुद्धा नव्हती, अशी कल्पना उराशी बाळगणे दुराराध्य, दुर्विदग्धतेखेरीज इतर रीतीने साधणारे नाही. ज्ञानेश्वरांना उत्तरेस इस्लामी राज्यकर्त्यांनी चालविलेला देवाधर्माचा विध्वंस कसा कळला असेल याची ही मीमांसा पुरेशी आहे. ज्ञानेश्वरांची गुरुपरंपरा नाथपंथातील होती. नाथपंथाचा जन्म उत्तरेस झालेला असल्यामुळे त्याच्या द्वारे उत्तरेकडील देवाधर्मासंबंधात चाललेली उलथापालथ ज्ञानेश्वरांना समजण्याचा गुरुपरंपरा हा एक मार्ग होता. (पृष्ठ ३८–३९) आजच्याप्रमाणे ज्ञानेश्वरकाळी जनतेचे पोट संकटात नव्हते. इस्लामी परचक्राने देव आणि धर्म धोक्यात टाकलेला होता. इकडे लक्ष दिल्यास ज्ञानेश्वरांनी देवाधर्माचे निरूपण कां केले असावे याचा उलगडा होतो. त्या काळात सुखाची चंगळ होती, स्वराज्य

होते, वगैरे कल्पना उराशी बाळगून ज्ञानेश्वरीबद्दल काढले जाणारे निष्कर्ष अज्ञानाचेच समजावे लागतात. (पृष्ठ ४६)

याप्रमाणे इस्लामच्या वावटळीमुळे संकटात आलेले देवधर्म जसे ज्ञानदेवांना दिसत होते त्याचप्रमाणे वैदिक धर्माच्या अनुयायी वर्गात व हिंदु समाजात उत्पन्न झालेली शिथिलताही त्यांना स्पष्ट दिसत होती. त्या काळी बौद्ध, जैन इत्यादि विकृतींनी धर्माच्या अस्मितेवरची समाजाची मूलभूत निष्ठा धोक्यात आलेली होती. तीनशे साठ दिवसांत करावयाच्या तीनशेपासष्ट व्रतांच्या फापटपसाऱ्यांनी उदात्त तत्त्वज्ञानाचे, वैदिक धर्माचे अंग विकल झालेले असून भिन्न भिन्न देवतांच्या नावांवर स्थापन झालेल्या समाजातील संप्रदायांनी एकतेचे मूलभूत सूत्र पार नष्ट केले होते व समाजात विघटनकारी प्रवृत्ति उत्पन्न झालेल्या होत्या. अशा वेळी संपूर्ण समाजाला एकतेच्या सूत्रात आणण्याची व धर्माच्या अस्मितेसंबंधी यथार्थ दृष्टि देण्याची आवश्यकता होती. ज्ञानदेवांनी स्वधर्माचे मूळ अधिष्ठान सुटलेल्या व त्याचे केवळ ढोंग माजविणाऱ्या लोकांचे जे शब्दचित्र ज्ञानेश्वरीत रंगविलेले आहे, ते या दृष्टीने चिंतनीय आहे.

'एकादशीच्या दिवशी । जे तुळा पाड आम्हासी ।
तें तुळाचि नागासी । पंचमीच्या दिवशी ॥ ८१८
चौथमोटकी पाहे । आणि गणेशाचाचि होये ।
च उदसीं म्हणे माये । तुझाचि वो दुर्गे ॥ ८१९
नित्य नैमित्तिक कर्मे सांडी । मग बैसे नवचंडी ।
आदित्यवारी वाढी । बहिरवां पात्रीं ॥ ८२०
पाठी सोमवार पावे । आणि बेलेंसी लिंगा धावे ।
ऐसा एकलाचि आघवे । जोगावी जो ॥ ८२१
ऐसा अखंड भजन करी । उगा नोहे क्षणभरी ।
अवघेन गांवद्वारी । अहेव जैसा ॥ ८२२

या निष्ठाशून्य अवस्थेत धर्म ही काही विशिष्ट लोकांच्या आचाराची बाब होऊन सर्वसामान्यांची जीवनपुष्पे ज्यात गुंफता येतील असे समष्टिजीवनाला आधारभूत ठरणारे एकही सूत्र

समाजजीवनात नव्हते. अशा स्थितीत प्रत्यक्ष इस्लामी आक्रमणाची धाड महाराष्ट्रावर कोसळल्यावर काय अवस्था होईल हे सहजच ध्यानात येण्यासारखे होते. राष्ट्रीय अस्मितेवरील हे जीवघेऊ संकट ध्यानात घेऊन ज्ञानदेवांनी चतुर्विध पायावर भागवत धर्म महामंदिराची उभारणी करून राष्ट्रीय अस्मितेचे पुनरुत्थान करण्याचा सूत्रनिपात केला. त्यातील पहिला पाया तत्त्वज्ञान हा होय.

तत्त्वज्ञानाच्या भक्कम आधारावाचून कोणतीही समाजरचना अथवा कोणत्याही नीतिमूल्यांचे मंदिर स्थिरपद राहू शकत नाही. ज्ञानदेवांनी धर्माच्या अवनतीच्या काळात अमृतानुभव, चांगदेवपासष्टि व भावार्थदीपिका या ग्रंथांच्या द्वारे सूक्ष्म बुद्धीची भूक शमविणाऱ्या व अनुभूतीची दारे सर्वांसाठी मोकळी असलेल्या भक्कम तत्त्वज्ञानाचा पाया भारतीय अस्मितेला दिला. जे कार्य बौद्ध पाखंडाच्या काळात श्रीमच्छंकराचार्यांनी आपल्या प्रस्थानत्रयीच्या द्वारे केले तेच कार्य ज्ञानदेवांनी आपल्या ग्रंथत्रयीच्या द्वारे महाराष्ट्रापुरते केलेले आहे.

आजच्याही काळात आर्थिक मूल्यावर समाजरचना करू इच्छिणाऱ्या लोकांनासुद्धा विरोधविकासी जडवादाच्या प्रक्रियेच्या साच्यात आपली समाजमूल्ये व अर्थमूल्ये बसविण्याची आवश्यकता वाटते. यावरूनच जीवनमूल्यांना व नीतिमूल्यांना तत्त्वज्ञान हे कसे प्राणभूत ठरते, हे ध्यानात येईल. या भक्कम तत्त्वज्ञानाच्या आधारामुळे बुद्धीच्या व अनुभूतीच्या क्षेत्रात भारतीय अस्मितेची स्वाभिमानपूर्ण निष्ठा लोकांच्या हृदयात टिकू शकली. दुसऱ्याचा धर्म व उत्पन्न होणारी पाखंडे खड्गाच्या व अन्य साधनांच्या भरंवशावर आज आपल्यावर कुरघोडी करताना दृष्टीस पडत असली तरी आपल्याला त्यांच्यासमोर स्वतःला कमी लेखण्याचे अथवा हिणकस समजण्याचे कारण नाही असा आत्मविश्वास मराठी जनतेच्या अंतःकरणात या तत्त्वज्ञानाच्या आधारानेच फुलविण्यात आला.

उलट असा काही आधार नसलेल्या लोकांपेक्षा आपण श्रेष्ठ आहोत ही जाणीवही त्यामुळे प्रखर झाली. राष्ट्राच्या पडत्या काळात

राष्ट्रात बौद्धिक अराजक माजू नये व स्वत:च्या अस्मितेवरील निष्ठा टिकून राहावी म्हणून या गोष्टीची नितान्त आवश्यकता होती. ज्ञानदेवांनी या तत्त्वज्ञानाबरोबरच आपापल्या भूमिकेवर उभे राहून नि:स्वार्थ बुद्धीने, फलाशाविरहित, ईश्वरार्पण बुद्धीच्या कर्मयोगाची प्रेरणा दिली. किंबहुना केवळ षोडशोपचार पूजेऐवजी ही स्वकर्मकुसुमांची पूजाच ईश्वराला आवडते असे नि:संदिग्धपणे उद्घोषून समाजातील अधिकारश्रेष्ठतेच्या पायावर उत्पन्न होणाऱ्या विघटनात्मक कल्पनांपासून समाजाला वाचविले. सर्वसामान्य लोकांची कुवत ओळखून, इतर सर्व मार्गांचा जरी त्यांनी आदर केला व स्वत: जरी ते योगमार्गी होते, तरी सर्वांचा समावेश सर्व दृष्टींनी करणाऱ्या भक्तिमार्गाचाच त्यांनी प्रसार केला व 'रामकृष्ण गोविंद । या नामांचे निखिल प्रबंध' लोकांच्या हाती देऊन त्यांनी नाममंत्राच्या सूत्रात समान पातळीवर समाजातील सर्व थरांना एकात्म केले. पंढरीच्या पांडुरंगाचे केंद्रस्थान कल्पून सर्व महाराष्ट्रातील भाविक लोकांना प्रतिवर्षीच्या वारीच्या निमित्ताने एकत्रित करण्याचा प्रयत्न केला. यंत्रयुगालाही पुरून उरणाऱ्या या भागवत धर्माची उपयुक्तता वस्तुत: कोणास सांगावयास नको. ज्ञानदेवांचे शिष्योत्तम नामदेव यांनी त्यांच्यापासून हा मंत्र घेऊन तो पुढे सुदूर पंजाबपर्यंत नेला.

एक निरर्थक वाद

अलीकडे काही लोकांनी एक निरर्थक वाद प्रारंभ केलेला आहे. तो वाद असा की भागवत धर्माची प्रतिष्ठापना ज्ञानदेवांनी केलेली नसून ती नामदेवांनी केलेली आहे. इतकेच नव्हे तर मूळचे ज्ञानमार्गी ज्ञानेश्वर हे नामदेवापासूनच स्फूर्ति घेऊन भक्तिमार्गी बनले. भागवतधर्माचा पाया रचणे व उभारणी करणे ही दोन्ही कार्ये एकट्या नामदेवांचीच होत. नागपूरचे डॉ. कोलते व श्री. वळुंजकर यांनी या मताचा आविष्कार केलेला आहे. श्री. वळुंजकर यांच्या शब्दांत त्यांचे म्हणणे देणे उचित होईल.

"श्रीज्ञानेश्वरी ग्रंथही नाथसंप्रदायाची शिकवणच होती व आहे

श्रीज्ञानेश्वरीमध्ये प्रेमभक्तीविषयी अत्यंत सुंदर असा ऊहापोह आहे परंतु तो भागवतधर्माची शिकवण म्हणून नाही तर श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेतील भक्तिमार्ग प्रकरणाची टीका म्हणून आहे. गीतेत भक्तियोगाबद्दल काय म्हटले आहे हे श्रीज्ञानेश्वरीत येणे क्रमप्राप्त होते. वरीलप्रमाणे श्रीज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ भागवतधर्माच्या प्रचाराकरिता लिहिलेला नसून श्रीनाथसंप्रदायाचे शिकवणीचा एक भाग म्हणून लिहिला गेला असे म्हणणे संयुक्तिक होईल. प्रेमभक्तीचे ज्ञान श्रीज्ञानेश्वरास होते. भक्तीचे वर्णन ज्ञानेश्वरीमध्ये सुंदर आले आहे; पण भक्तिसुखाचा अनुभव त्यांनी घेतलेला नव्हता. प्रेमभक्तीचा अनुभव त्यांनी श्रीनामदेव महाराजांपासून घेतला."

'ज्ञानदेवें रचिला पाया । उभारिलें देवालया" यात ग्रथित केलेली समजूत भाविक व भोळ्या वारकऱ्यांची तर आहेच. परंतु ती सुशिक्षित विद्वानांचीही आहे असे दिसते. याबाबत फक्त दोन अपवाद आहेत. ते म्हणजे ह.भ.प. प्रा. सोनोपंत दांडेकर व नागपूरचे डॉ. वि. भि. कोलते हे होत या दोघांच्या मते या देवालयाचा पाया व उभारणी श्रीनामदेव महाराजांनी केली. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी नाही. नामदेव महाराज भक्तिप्रेम अनुभवीत होते तर ज्ञानेश्वर महाराज भक्तिप्रेम जाणत होते. त्यानंतर नामदेव-कुबाचा प्रसंग घडून आला व भक्तिप्रेमाचा महिमा श्रीज्ञानेश्वर महाराजांस अनुभवण्यास मिळाला. व तेथून पुढे ज्ञानी व योगी ज्ञानेश्वर महाराज वारकरी संप्रदायी झाले असावेत. तीर्थयात्रेस जाण्याचे अगोदरपासून तर श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या समाधीनंतरही सुमारे ५४ वर्षेपर्यंत श्रीनामदेव महाराज भागवतधर्माचा व वारकरी पंथाचा प्रचार करीत होते. संत बहिणाबाईचे अभंगात नमूद केलेली भागवत धर्माच्या देवालयाच्या रचनेबाबत वगैरे केलेली विधाने वस्तुस्थिति दाखवीत नाहीत असे म्हणता येईल व त्यामुळे श्रीनामदेव महाराजांचे संतमंडळींतील स्थानही निश्चित होईल.

डॉ. कोलते यांनी थोडया अधिक असमंजस भाषेत हेच म्हणणे मांडले आहे. त्यामुळे त्याचा वेगळा विचार करण्याचे कारण नाही.

वस्तुस्थिति काय होती व आहे हे या ठिकाणी स्वतः ज्ञानदेव व नामदेव यांच्या शब्दांत पाहणे अधिक उचित ठरेल. श्रीनामदेव हे पूर्वी कच्चे भक्त असून विसोबा खेचर यांच्या कृपेने ते परिपूर्ण झाले हे प्रसिद्धच आहे. स्वतः नामदेव या संबंधात विसोबा खेचर यांच्यासंबंधी जे उद्गार काढतात त्यावरून विसोबा खेचरांवर त्यांची किती विलक्षण निष्ठा होती हे स्पष्ट होते. नामदेव म्हणतात,

कृष्णभक्तिवीण तरला आहे कोण । द्यावा निवडून एक तरी ॥ १
कार्य आणि कारण लटिकाचि शीण । वर्म न कळोन वाया गेले ॥ २
वर्म एक आहे दृढ धरी भाव । अहर्निशी देव आठवावा ॥ ३
नामा म्हणे माझी खेचर माऊली । कृपेने दाविली वाट मज ॥ ४
सुखाचे सुख रूप घेउनी जा तरी । विठ्ठल नामें भरी तिन्ही लोक ॥
खेचर विसा म्हणे येथूनी काढले । ते तुज दिधलें जारे नाम्या ॥

हे विसोबा खेचर स्वतः ज्ञान व भक्ति अशा दोन्ही विषयांत ज्ञानदेवांचे शिष्य होते. खेचर स्वतः ज्ञानदेवांविषयी लिहितात,

महाविष्णूचा अवतार । श्रीगुरु माझा ज्ञानेश्वर ॥ १
विश्व तारावया आले । खेचर वंदितो पाऊलें ॥ २

तात्पर्य, या परंपरेप्रमाणे पाहिले तर स्वतः नामदेवाचे ज्ञानदेव हे आजेगुरु ठरतात. नामदेवांनी ज्ञानदेवासंबंधी 'महाविष्णूचा अवतार । सखा माझा ज्ञानेश्वर' असे म्हटले असून 'प्रत्यक्ष परब्रह्ममूर्ति' या शब्दात त्यांचा निर्देश केला आहे. याच पंथातील श्री. बंका हेही परंपरा सांगताना म्हणतात,

ज्ञानियाचा राजा ज्ञानेश्वर माउली । खेचरा बोळली कृपासिंधु ॥
ज्ञानदेवाचरणी खेचर शरण । नामदेवा पूर्ण कृपा केली ॥
नामदेवें हात चोखयाचे शिरीं । विठ्ठल ती अक्षरीं उपदेशिलें ॥

वस्तुतः ज्ञानेश्वर महाराजांचे ज्ञानाप्रमाणेच भक्तिमार्गाचेही गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ हेच होते. नामदेव जर त्यांचे गुरु असते अथवा त्यांचे स्फूर्तिस्थान असते तर ते स्पष्टपणे उल्लेखावयास ज्ञानेश्वर महाराजांनी कधीही मागे पुढे पाहिले नसते. पण आपल्या भक्ति-

मार्गाच्या गुरूचा निर्देश श्रीज्ञानदेव निवृत्तिनाथ या नावानेच करतात. गाथेत ते म्हणतात :–

तो मज व्हावा तो मज व्हावा । वेळोवेळा व्हावा पांडुरंग ।
बाप रखुमादेवीवरु न विसंबे सर्वथा । निवृत्तीने तत्त्वता सांगितलें ।
बाप रखुमादेवीवरु विठ्ठलराज । निवृत्तीनें बीज सांगितलें ॥

वस्तुतः ज्ञानदेवांची भक्तिपरंपरा ही नाथपंथाची असून ती गहिनीनाथापासून गुरुपरंपरेने त्यांच्याकडे आलेली आहे व नामदेवादिकांकडे तो प्रवाह ज्ञानेश्वरापासूनच गेलेला आहे. आपल्या नामभक्तिपरंपरेचा उगम ज्ञानदेवांनी निवृत्तिनाथापासून व निवृत्तींनी गहिनीनाथापासून सांगितलेला आहे. ज्ञानदेवांच्या गाथेतील पुढील उल्लेख पहा :–

जनांसी तारक विठ्ठल हेच एक । केलासे विवेक सनकादिकी ॥ १
तें रूप पंढरी ओळलेंसे देखा । द्वैताची पै शाखा तोडियेली ॥२
उगवलें बिंब अद्वैत स्वयंभ । नाम हें सुलभ विठ्ठलराज ॥३
निवृत्तीचें गूज विठ्ठल सहज । गयनीराजे मज सांगितलें ॥४

ज्ञानदेवांचे जसे ज्ञान व योग यांचे तसेच भक्तिप्रेमाचेही गुरु निवृत्तिनाथ महाराज हेच होत ही गोष्ट या सर्व प्रमाणावरून सिद्ध होणारी आहे. तात्पर्य, नामदेवांचा ज्ञानदेवांविषयीचा प्रत्यक्ष अभिप्राय पाहिल्यावर नामदेवांच्या या समर्थकांच्या मनात केवळ जातीयवादाचे भूत थैमान घालीत आहे हेच उघड होते. विशेषतः डॉ. कोलते यांच्या मनात तर या पिशाच्चाचे अखंड तांडव चालू असते. ज्ञानदेव संकुचित व ब्राह्मणधर्माचे पुरस्कर्ते होते हाही त्यांचा एक जावई शोध आहे. पण परस्पर नामदेवांनी ज्ञानदेवांना आपले जीवनगुरु मानून कोलते प्रभृतींना पहिला धक्का दिला आहे व ज्या तुकारामांना ते उचलून धरतात त्यांनीच

ज्ञानियांचा राजा गुरु महाराव । म्हणती ज्ञानदेव ऐसे तुम्हां ॥
मज पामरा हें काय थोरपण । पायी वहाण पायी बरी ॥

या उद्‌गारांनी या सर्वच वावदूकांना झणझणीत चपराक लगावलेली असल्यामुळे या वावदूकांचा विशेष विचार करण्याचे

कारण नाही. दांडेकरांच्या संबंधात मात्र या वावदूकांनी निव्वळ थापेबाजी केली आहे. कारण स्वतः दांडेकर जे लिहितात तेच त्यांचे मत मानले पाहिजे. आपल्या आषाढी कार्तिकी या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत दांडेकर यांनी असे म्हटले आहे की, "भागवत धर्म मंदिराचा पाया रचणारे श्रीज्ञानदेव आणि त्याचा विस्तार करणारे श्रीनामदेव आहेत." तात्पर्य,

ज्ञानदेवें रचिला पाया । उभारिलें देवालया ।
नामा तयाचा किंकर । तेणें केला हा विस्तार ॥

हे बहिणाबाईचे म्हणणे शंभर टक्के ऐतिहासिक सत्य आहे.

येथे एक गोष्ट लक्षात घेणे आवश्यक आहे. ती ही की ज्ञानदेवांनी आपल्या कार्याचा सूत्रपात कोणाच्याही खंडनमंडनासाठी केलेला नसून स्वधर्माच्या व स्वराष्ट्राच्या अस्मितेचे विशाल व विश्वमंगल स्वरूप प्रकट करणे हीच त्यांची आंतरिक तळमळ होती. या विधायक धारणेतून त्यांचे कार्य विस्तारलेले आहे. ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी त्यांनी ईश्वराला जे मागणे मागितलेले आहे त्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते. आपल्या विख्यात पसायदानात ते म्हणतात :–

आता विश्वात्मके देवे । येणे वाग्यज्ञे तोषावे ।
तोषोनि मज द्यावे । पसायदान हे ॥
जे खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मी रती वाढो ॥
भूतां परस्परे जडो । मैत्र जीवांचे ॥
दुरितांचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो ।
जो जे वांछील तो ते लाहो । प्राणिजात ॥
वर्षत सकळ मंगळी । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ।
अनवरत भूतळी । भेटो तया भूतां ॥
चला कल्पतरूंचे अरव । चेतना चिंतामणींचे गांव ।
बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥
चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ॥
ते सर्वांही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥

किंबहुना सर्व सुखी । पूर्ण होवोनि तिही लोकी ।
भजि जो आदिपुरुखी । अखंडित ॥

वैदिक धर्म हा विश्वधर्म आहे हा आत्मविश्वास लोकांत निर्माण करून ज्ञानदेवांनी या विश्वधर्माचे पुनरुज्जीवन केले व समाजातील सर्व लोकांना मोक्षाचे द्वार खुले करून आत्मविश्वासप्रधान जागृतीची एक विलक्षण लाट महाराष्ट्रात निर्माण केली. तिच्या सामर्थ्याचे वर्णन करताना लो. टिळक गीतारहस्याच्या उपसंहारात पुढीलप्रमाणे उद्गार काढतात : "हिंदुस्थानातून वैदिक धर्मही 'समूलं च विनश्यति' होण्याची वेळ आली होती पण बौद्ध धर्माच्या ऱ्हासानंतर वेदान्ताबरोबर गीतेतील भागवतधर्माचे जे पुनरुज्जीवन झाले त्यामुळे आमच्याकडे हा दुष्परिणाम घडून आला नाही. दौलताबादचे हिंदु राज्य मुसलमानांनी बुडविण्यापूर्वी काही वर्षे आमच्या सुदैवाने श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी भगवद्गीतेस देशीकार लेणें करून मऱ्हाटियेच्या नगरी गीतेतील ब्रह्मविद्येचा सुकाळु करून सोडला." ज्ञानेशांच्या या कामगिरीचे कवच लाभल्यामुळेच विपरीत काळात राष्ट्रीय अस्मिता टिकून राहिली असा लोकमान्यांच्या या म्हणण्याचा अर्थ आहे.

या कार्याच्या उभारणीनंतर ज्ञानदेवांनी प्रत्यक्ष तीर्थयात्रा करून भागवतधर्माचा काही दिवस प्रसार केला. त्या कार्याची त्यांनी मुहूर्तमेढ रोवल्यानंतर आपल्या जीवनाची इतिकर्तव्यता पूर्ण झाली असे त्यांनी ठरविले व एकदा नामदेवाबरोबर तीर्थयात्रा करून आल्यावर त्यांनी वयाच्या अवघ्या बाविसाव्या वर्षी जीवत् समाधि घेतली. नामदेवांनी म्हटले आहे : "त्यानंतर प्रत्यक्ष पांडुरंगाचाच त्यांनी या समाधीसाठी निरोप घेतला." जीवनाचा ध्येयवाद समजणे जितके अवघड आहे, त्याहूनही अधिक अवघड त्या ध्येयवादाच्या सिद्धीचे साधन असलेले शरीर कार्य संपल्यावर तुच्छ समजणे हे आहे. ज्ञानदेवांनी देहात्मवादाच्या या वातावरणाला आपल्या प्रत्यक्ष जीवत्समाधीने चांगलाच धक्का दिला. नामदेवांनी विठ्ठलाचा निरोप घेताना ज्ञानदेव काय म्हणाले याचा जो उल्लेख केला

आहे तो या दृष्टीने पाहण्यासारखा आहे. आता जगदुद्धारार्थ जे सांगणे आवश्यक ते सांगितल्यावर स्वस्वरूपी मिळण्याची आपली इच्छा आहे हे व्यक्त करताना ते म्हणतात :–

अमृतानुभव आनंदलहरी । ग्रंथसिंधु केला ज्ञानेश्वरी ।।
संस्कृत प्राकृत वैखरी । वदविली माझी ।।
आता मोक्षाचिया वाटा । पाहिला षट्चक्र चोहटा ।।
आज्ञा द्यावी वैकुंठा । ज्ञानदेव म्हणे ।।

आपले कार्य पुढे चालविणारे नामदेवासारखे अनेक शिष्य व अनुयायी ज्ञानदेवांनी उत्पन्न केलेले होते. कार्तिक वद्य एकादशीला ज्ञानदेवांनी समाधि घेतली. त्यांचे गुरु निवृत्तिनाथ हे सुद्धा स्थितप्रज्ञता भंग पावून त्या प्रसंगी गहिवरले होते. ज्ञानेशांच्या समाधीचे वर्णन करताना नामदेव म्हणतात :–

निंब आणि नारळ गोण्याची पोफळे । उदंड तिही केळे आणियेली
आणिक बहुतापरी घेतली सामग्री । पीत पीतांबर मृगच्छाला ।।
भगवी आभरणें घेतलें भस्म ।
चिद्रत्न आसन उन्मनीची धुनी । समाधि सज्जनी पाहियेली ।।
धुवट वस्त्राची घडी ते अमोल । तुळसी आणि बेल आंथरले ।
दूर्वा दर्भावरी टाकिले मोकळे । पुष्पे ही सकळे समर्पिली ।।
गंध आणि अक्षता पुष्प परिमळ । आणियेले जळ भागीरथीचे ।
जाउनी ज्ञानेश्वर बैसले आसनावरी । पुढे ज्ञानेश्वरी ठेवियली ।।
ज्ञानदेव म्हणे सुखी केले देवा । पादपद्मी ठेवा निरंतर ।।
तीन वेळा तेव्हा जोडिले करकमळ । झाकियेले डोळे ज्ञानदेवें ।।
भीममुद्रा डोळा निरंजन मैदान । झाले ब्रह्म पूर्ण ज्ञानदेव ।।
नामा म्हणे आता लोपला दिनकर । बाप ज्ञानेश्वर समाधिस्थ ।।

ज्ञानदेवानंतर अवघ्या आठ महिन्यांत सोपानदेव, मुक्ताबाई, व निवृत्तिनाथ ही त्यांची भावंडे समाधिस्थ झाली. ज्ञानदेवांच्या मागून दक्षिण भारतावर यावनी आक्रमण कोसळले त्या वेळी त्यांनी दिलेली शिकवण महाराष्ट्रात व महाराष्ट्राबाहेर श्रीनामदेवरायांनी अतिशय परिश्रमपूर्वक पसरविली. त्यांच्या उद्योगानेच त्या

काळात धर्मनिष्ठा व देवनिष्ठा टिकली व भागवत धर्माच्या नौकेत विपत्तीच्या प्रचंड लाटातून हिंदु धर्म जिवंत राहू शकला. भागवत-धर्माची पताका पंजाबपर्यंत फडकविणारे नामदेव यांनी आपले गुरुऋणच नव्हे तर धर्मऋण व राष्ट्रऋण फेडले यात शंका नाही. ज्ञानदेवांनी प्रवर्तित केलेले हे पुनरुत्थानाचे कार्य त्यांच्यानंतर साडेतीनशे वर्षे अगदी छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या काळापर्यंत एकसारखे भरभराटत गेले. इतकेच नव्हे तर आजच्या यंत्रयुगाने-उत्पन्न केलेल्या धर्मजीवनाच्या प्रश्नचिन्हावरही योग्य अमृत, संजीवनीचा तोडगा त्यांच्या शिकवणीतूनच मिळाल्यासारखा आहे इतके तिचे स्वरूप शाश्वत आहे. ज्ञानदेव–नामदेवानंतर दोनशे वर्षे इस्लामी राज्यातही ही देवनिष्ठा व धर्मनिष्ठा समाजातील खालच्या थरापर्यंत सर्व वर्गात पसरत राहिली. पुन्हा तिचे उज्ज्वल स्वरूप तितक्याच तेजस्वीपणे प्रकट करणारा महापुरुष दोनशे वर्षांनी लाभला. तो महापुरुष म्हणजे श्रीएकनाथ महाराज होत. पुन्हा त्यांनी भागवतधर्माची ध्वजा फडकावून कालौघात किंचित् मंदावत चाललेल्या त्या ध्वजेला कसे तेजाळले ते आपण पुढील प्रकरणात पाहू.

□ □ □

प्रकरण तेरावे

एकनाथ ते तुकाराम

एकनाथांच्या पूर्वी व श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनंतर श्रीनरसिंह सरस्वती यांच्या दत्तसंप्रदायाचा महाराष्ट्रात प्रादुर्भाव झाला होता. एकनाथ हे ज्ञानदेवापासून प्रवर्तित झालेली भागवत धर्माची मंदाकिनी व श्रीनरसिंह सरस्वती यांच्यापासून प्रवृत्त झालेली दत्तसंप्रदायाची यमुना यांचे मनोहर संगमस्थान होते. महाराष्ट्रातील या दत्तसंप्रदायाचे एक विशिष्ट कार्य आहे. त्याचा उल्लेख करणे हेही अनिवार्य आहे.

श्रीनरसिंह सरस्वती म्हणजे सरस्वती गंगाधराने लिहिलेल्या श्रीगुरुचरित्राचे अधिनायक होत. त्यांना दत्तात्रेयांचा अवतार असे मानण्यात येते. श्रीनरसिंह सरस्वतींच्या दत्तोपासना संप्रदायाचे एक मोठे वैशिष्टच हे आहे की वैदिक संस्कृतीतील ब्राह्मणाच्या कडकडीत आचारधर्माचा त्या संप्रदायाने कडकपणे प्रचार व प्रवर्तन केले आहे. गुरुचरित्र वाचले तर दत्तसंप्रदायाचा आचारधर्मावर व विशेषतः ब्राह्मण्यावर केवढा विलक्षण कटाक्ष आहे याचा प्रत्यय येतो. राष्ट्रामध्ये सर्वसामान्य निष्ठाजागृतीचे प्रयत्न जसे आवश्यक असतात त्याचप्रमाणे निष्ठावंत मनासमोर भारतीय संस्कृती-सारख्या प्राचीनतम व सनातन संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनासाठी सर्व-सामान्य जनतेसमोर सांस्कृतिक मूल्ये प्रत्यक्ष जीवनातून आविष्कृत करणाऱ्या महान् जीवनदर्शीना प्रत्यक्ष उभे करणेही आवश्यक असते. त्याशिवाय आपल्या ध्येयवादाची जशी समाजाला खरी कल्पना येऊ शकत नाही, त्याचप्रमाणे त्यांच्यात खरा कडवेपणाही येऊ शकत नाही आणि गुलामीतून सुटका होण्यासाठी समाजजीवनात ज्या तीव्र अभिमानाचे पोषण होणे आवश्यक असते तो अभिमान अशा कडकपणाच्या द्वारेच वस्तुतः पुष्ट होतो. ज्ञानदेवांच्या संप्र-दायाने पहिली गोष्ट उत्पन्न केली असली तर दत्तसंप्रदायाने राष्ट्र-जीवनात दुसरी कामगिरी पार पाडलेली आहे. गुरुचरित्रातील लहानसहान गोष्टींवर दिलेला कडवा भर पाहून पुष्कळांना आश्चर्य वाटते. पण जीवन घडावयाचे ते अशा लहानसहान गोष्टींतून स्वाभिमानपूर्ण असणाऱ्या कडक आग्रहीपणानेच घडत असते. दत्त-संप्रदायात अशा प्रकारची तेजस्वी शिकवण देण्यात येत असे हे गुरुचरित्रातील एका छोटचाशा घटनेवरूनही ध्यानात येईल.

सायंदेव नावाचा शिष्य मुसलमान बादशहाचा नोकर असतो. तो नरसिंह सरस्वतीकडे नमस्काराला आला असता श्रीनरसिंह सरस्वती त्याला असे सांगतात की आमच्यासमोर एकदा वाकलेले मस्तक कोणत्याही कारणास्तव यवनांसमोर वाकविता येणार नाही. सायंदेव ती गोष्ट मान्य करतो व यवनांचे दास्य सोडून स्वतःला

सर्वस्वी नरसिंह सरस्वतींच्या सेवेला वाहून घेतो. या ब्राह्मण्या-लाच उद्देशून, वैदिक धर्माच्या संकटकाळात त्यांचे संरक्षण कसे होईल ? याचे उत्तर देताना भगवत्पूज्यपाद श्रीमदाद्य शंकराचार्य पुढीलप्रमाणे उद्‌गार काढतात : 'ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्यात् वैदिको धर्मः' ब्राह्मण्याच्या संरक्षणानेच वैदिक धर्माचे संरक्षण होईल. ब्राह्मण्य म्हणजेच वैदिक धर्माचा अथवा भारतीय संस्कृतीचा आदर्शवाद होय. दत्तसंप्रदायाने हे कार्य केले. एकनाथांचे गुरु श्रीमज्जनार्दनस्वामी हे दत्तसंप्रदायाचे होते. परंपरेने नाथांना या संप्रदायाचा वारसा मिळाला.

ज्ञानेश्वरांच्या काळी प्रवृत्त झालेल्या भागवतधर्माच्या प्रवाहावर त्यांच्यानंतर कित्येक वर्षांनी एक मोठी औदासीन्याची लाट आली. ती लाट अडीचशे वर्षांनंतर श्रीएकनाथांनी आपल्या विभूतिमत्त्वाने परतविली. श्रीएकनाथांचे पुण्यशील जीवन म्हणजे वैफल्य व नैराश्य यांतून भक्तिसंप्रदायाची व अध्यात्मवादाची संतांना प्रेरणा मिळाली असे प्रतिपादन करणाऱ्या संतसाहित्याच्या आजच्या साम्यवादी निरीक्षकांना चपखल उत्तरच होय.

शुचीनां श्रीमतां गेहे

श्रीएकनाथ महाराज ज्या घराण्यात जन्म पावले ते घराणे भगवद्‌भक्तांचे व गर्भश्रीमंतांचे होते. त्यांचे पणजे भानुदास महाराज हे पंढरपूरच्या विठ्ठलाचे परमभक्त असून एकदा विजय-नगरच्या साम्राज्याचा अधिपति कृष्णदेवराय याने पांडुरंगाची मूर्ति विजयनगरला नेली असता भानुदासांनी तेथे जाऊन व राजाचे मन वळवून ती मूर्ति पंढरपूरला परत आणण्याची बिकट कामगिरी पार पाडली होती असे म्हणतात. या कर्तृत्ववान् भगवद्-भक्तांच्या कुळात श्रीएकनाथांचा शके १५४० वर्षी जन्म झाला. लहानपणापासून परमेश्वरदर्शनाची उत्कट तळमळ त्यांच्या ठिकाणी वास करीत होती. त्यांच्या घराण्याला एक मोठी जहागीर असे.

श्रीमंत व शुचितम घराण्यात जन्म पावलेल्या एकनाथांचा धगधगीत वैराग्य हाच स्थायी भाव होता. तुकाराम अथवा ज्ञानदेव

यांच्याप्रमाणे कौटुंबिक व सामाजिक विपत्ति, मानखंडना व संकटे यांचा संस्पर्शही एकनाथांच्या जीवनाला झालेला दिसत नाही. बाह्य परिस्थितीमुळे संसाराचा वीट यावा, प्रयत्नांची विफलता व संकटांची परंपरा यांच्यामुळे नैराश्य वाटावे व एक प्रकारच्या आश्रयहीन परिस्थितीत मानवी असामर्थ्याची पुरेपूर जाणीव होऊन मन परमेश्वराचा आश्रय घ्यावयास वळावे असे एकनाथांच्या जीवनात काहीही नव्हते. तरीही ईश्वरदर्शनाची ओढ त्यांना लागली. याचाच अर्थ अध्यात्मप्रवणता व ईश्वरोपासना यांचा जीवनवैफल्याशी व निराशावादाशी काही संबंध नाही, असा आहे. या तळमळीचे समाधान घरी होण्यासारखे नाही व तसे समाधान करू शकणारे दौलताबादचे अथवा देवगिरीचे किल्लेदार जनार्दनस्वामी हे एकच महापुरुष आहेत अशी निश्चिति पटल्यामुळे बालक एकनाथ श्रीजनार्दनस्वामींच्या आश्रयास गेले. त्या बाल-काच्या चेहऱ्यावरील निरागस भाव व जीवनसूत्राचा साक्षात्कार घेण्याच्या त्याच्या तळमळीतून व्यक्त होणारी अलौकिकता यांमुळे जनार्दनस्वामींचे अंत:करण भरून आले. त्यांनी नाथांच्या जीवनाला आकार दिला. प्रत्यक्ष श्रीदत्तात्रयांचा साक्षात्कार घेऊन व शक्ति आणि ज्ञान यांनी संलग्न होऊन एकनाथ आपल्या घरी आले.

श्रीज्ञानेश्वर व श्रीएकनाथ

नाथांचे आध्यामिक गुरु श्रीजनार्दनस्वामी असले तरी त्यांचे स्फूर्तिकेन्द्र श्रीज्ञानदेव हेच होते. ज्ञानेश्वरीचा पुनरुद्धार नाथांनीच केला. तिच्यातील अपपाठ दूर करून शके १५६२ मध्ये साक्षेपाने त्यांनी तिची शुद्ध प्रत तयार केली. ते लिहितात :–

श्रीशके पंधराशे बारोत्तरी । तारणनाम संवत्सरी ॥
एका जनार्दने अत्यादरी । गीता ज्ञानेश्वरी शुद्ध केली ॥
जो ज्ञानेश्वरीचिये पाठी । ओवी करील मराठी ॥
तेणें अमृताचिये ताटी । जाण नरोटी ठेविली ॥

ज्ञानदेवांच्या साहित्याचा एकनाथांच्या विचारांवर, इतकेच नव्हे तर त्यांच्या काव्यपद्धतीवर खोल परिणाम झालेला आहे.

ज्ञानेश्वरीचा नाथ भागवतावर इतका विलक्षण परिणाम झाला आहे की, नाथ भागवताला श्रीज्ञानेश्वरीचा भाष्यग्रंथ म्हटले तरी चालेल. उपमा-दृष्टान्तापासून तर सद्‌गुरुनिष्ठेपर्यंत सर्व बाबतीत नाथांनी ज्ञानदेवांचे अनुकरण केले आहे. एकनाथी भागवतात ज्ञानेश्वरीतील कित्येक ओव्या पाठभेदाने आलेल्या आहेत. भावार्थ रामायणाची व ज्ञानेश्वरीची प्रारंभीची ओवी पाहिल्यास हे विलक्षण साम्य कळून येईल. ज्ञानेश्वरीची पहिली ओवी पुढीलप्रमाणे आहे :–

ॐ नमोजी आद्या । वेदप्रतिपाद्या । जयजया स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ।।

भावार्थ रामायणाची ओवी पुढीलप्रमाणे आहे :—

ॐ नमोजी आद्या । वेद वेदान्तावेद्या । वंद्याही परमवंद्या । स्वसंवेद्या श्रीगणेशा ।।

ज्ञानदेवाविषयीच्या आपल्या उत्कट भावना व्यक्त करताना श्रीनाथ आपल्या अभंगातून म्हणतात :–

कैवल्याचा पुतळा प्रगटला भूतळा । चैतन्याचा जिव्हाळा ज्ञानोबा माझा ।। ज्ञानदेव ज्ञानदेव वदतां वाचे । नाहीं कळिकाळाचे भेद जीवा ।। ज्ञानदेव चतुराक्षरी । जप हा करी तूं सर्वदा ।। भाव धरूनियां वाची ज्ञानेश्वरी । कृपा करी हरि तयावरी ।।

वस्तुतः श्रीएकनाथ हे दत्तपरंपरेतील श्रीजनार्दनस्वामीचे शिष्य होत. 'दत्तजनार्दन श्रीएकनाथ' हे भजन तर सुप्रसिद्धच आहे. मग ज्ञानेश्वराच्या परंपरेचा व त्यांचा संबंध काय ? त्याचे उत्तर श्रीएकनाथांनीच पुढीलप्रमाणे दिलेले आहे.

आदिगुरु शंकर । ब्रह्मज्ञान खूण । बाणली पै पूर्ण । मत्स्येंद्रनाथी ॥ मत्स्येंद्र बोळला । गोरख बोधिला । ब्रह्मज्ञान त्याला । कथियेले ।। गोरक्षे संपूर्ण । निवेदिलें गहिनी । तेणें निवृत्ति लागूनि । उपदेशिले ।। निवृत्तिनाथें । ज्ञानदेवासी दिधलें । परंपरा आलें । ऐशापरी ।। एका जनार्दनी । तयाचा मी दास । उच्छिष्ट कवळास । भक्षीतसे ॥

श्रीएकनाथांची व श्रीज्ञानदेवांची गुरुपरंपरा नाथसांप्रदायिक होती. नाथसंप्रदायाचा पारंपारिक उपदेश ज्ञानदेवानंतर श्रीजनार्दनस्वामींना आला व नाथ त्यांचे शिष्य असल्यामुळे ज्ञानदेवांना आपल्या गुरुपरंपरेतील अवतारी पुरुष म्हणून ते गुरुस्थानी मानतात असे दिसते. अशी एक सांप्रदायिक गोष्ट आहे की, नाथ आळंदीला गेले असताना तेथे त्यांचा गळा सुजून आला व औषधोपचार करूनही बरा होईना. तेव्हा एके दिवशी ज्ञानेश्वर महाराजांनी त्यांच्या स्वप्नात येऊन त्यांना असा दृष्टान्त दिला की, माझ्या मानेला अजान वृक्षाच्या मुळीचा गळफास लागला असून तो काढ म्हणजे घसा बरा होईल. स्वतः एकनाथ म्हणतात :–

'श्रीज्ञानदेवे । येउनि स्वप्नांत । सांगितली मात । मजलागी ॥ दिव्य तेजःपुंज । मदनाचा पुतळा । परब्रम्ह केवळ । बोलतसे ॥ अजानवृक्षाची मुळी । कंठास लागली । येउनी आळंदीस्थळीं । काढ वेगी ॥ ऐसें स्वप्न होतां । आलो अलंकापुरी । तंव नदी माझारी । देखिलें द्वार ॥ एका जनार्दनी । पूर्व पुण्य फळलें । श्रीगुरु भेटले । ज्ञानेश्वर ॥ आदिनाथ शंकरे । केला उपकार । ठेवणें निर्धार । प्रगट केलें ॥ तोचि महाराज । निवृत्ति अवतार । केला उपकार । जयालागी ॥ निवृत्तीनें गूज । सांगितले ज्ञानदेवा । होता जो ठेवा । गुह्य कांहीं ॥ ज्ञानदेवें केले ठेवणें प्रगट । एका जनार्दनी नीट । मार्ग सोपा ॥

श्रीएकनाथ महाराजांनी येथे असे स्पष्ट सूचित केले आहे की, गहिनीनाथांनी निवृत्तींना जगदुद्धारार्थ ज्या दैवी कार्याची प्रेरणा दिली, तेच कार्य ज्ञानदेवांनी स्वतःच्या जीवनभर करून तेच पुढे चालविण्याची श्रीएकनाथांना प्रेरणा दिली. म्हणूनच ज्ञानदेव हे नाथांचे स्फूर्तिस्थान आहेत हे उघड आहे.

लोकशिक्षकांचे अग्रणी

ह्या सान्त सृष्टीत अनुस्यूत असणाऱ्या अनंतत्वाचा, नानात्वाच्या पसाऱ्यात अनुस्यूत असणाऱ्या एकत्वाचा गुरुकृपेने प्रत्यक्ष साक्षात्कार घेतल्यावर व 'तुज सगुण म्हणू की निर्गुण रे । सगुण निर्गुण

एकु गोविंदु रे ॥' अशी स्थिति अनुभविल्यावर, केलेच पाहिजे असे स्वतःच्या जीवनसाफल्याचा दृष्टीने, नाथांच्या जीवनात काही उरले नव्हते. तरीही 'न देखवे डोळा ऐसा हा आकांत । परपीडे चित्त दुःखी होते ।' या प्रखर सामाजिक जाणिवेच्या प्रेरणेने समाजधारणेच्या महनीय क्षेत्रात पदन्यास करावयाचे त्यांनी ठरविले.

एकनाथांच्या काळी ज्ञानदेवांच्या काळाहून भिन्न परिस्थिति होती. ज्ञानदेवांच्या काळी सर्वग्रासी यावनी लाट महाराष्ट्रावर येऊन कोसळणार अशी नुसती पदचिन्हे दिसत होती, तर एकनाथांच्या काळी महाराष्ट्र त्या लाटेखाली आकंठ बुडून त्याचा आत्मप्रत्यय पार भंगलेला होता. भौतिक बळाने ही लाट परतविण्याची तर शक्यताच नव्हती. पण या महनीय परिवर्तनाची पूर्वसिद्धता म्हणजे स्वत्व अथवा राष्ट्रीय आत्मप्रत्ययाचे पुनर्निर्माण करणे व कणखर आणि निराशेला पचवून टाकण्याइतके सश्रद्ध जीवन निर्माण करणे हे एकच त्या काळी अवश्य असलेले कार्य होते. श्रीएकनाथ महाराजांनी त्या कार्याला हात घातला. स्वतःचे जीवनच लोकांसमोर आदर्श म्हणून ठेवून हे लोकशिक्षणाचे कार्य त्यांना साधावयाचे होते. म्हणून त्यांनी गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करून प्रपंच परमार्थाच्या समन्वयाचा आविष्कार आपल्या जीवनातून करून दाखविला. श्रीनाथ हे दया, क्षमा, शांति व समता यांची केवळ मूस होते. याप्रमाणे जीवनातून आदर्शवादाचा आविष्कार करीत हरिभजन, कथाकीर्तन व ग्रंथलेखन यांच्या द्वारे त्यांनी लोकसंग्रहाचे व लोकजागृतीचे कार्य प्रारंभ केले.

नाथांचे साहित्य

चतुःश्लोकी भागवत व श्रीमद्भागवताचा एकादश स्कंध यावरील विस्तृत मराठी टीका, रुक्मिणी स्वयंवर व भावार्थ रामायण हे दोन कथात्मक ग्रंथ, हस्तामलक, आनंदलहरी, स्वात्मसुख इत्यादि काही छोटे प्रकरणग्रंथ व सहस्रावधि अभंग, पदे इत्यादि रचना ह्या सर्वांचा विचार केला तर नाथांची कविता एकंदर पाऊण लक्ष आहे. त्यांच्या साहित्याला प्रसन्नगंभीर हे विशेषण यथार्थतेने

शोभेल. त्यांची भाषा रसाळ व हृदयाला जाऊन भिडणारी असून त्यांचे एकनाथी भागवत तर नवरसांची खाण आहे. श्रीज्ञानदेवा-प्रमाणेच त्यांच्याही काव्याचा मुख्य अंगी रस शांत असून इतर रस अंगांगी भावाने प्रकट झाले आहेत. लोकशिक्षक नाथांनी लोक-भाषेत ग्रंथरचना केली. ती मराठीत आहे म्हणून तिला नावे ठेवणाऱ्या अहंमन्य पंडितांना ते विचारतात :-

मोलें भूमि खणतां वैरागरी। अवचटें अनर्घ्य रत्न लाभें करी। तें रत्न सांपडल्या केरीं। काय चतुरीं सांडावें॥ संस्कृत भाषा निंदा केली। तरी तें काय पावन जाहली। प्राकृत भाषा हरिकथा केली। ते वृथा गेली म्हणवेना॥ वेदासी नाहीं भाषाभिमान। संस्कृत प्राकृत त्या समान। ज्या वाणी जाहलें ब्रह्मकथन। त्या भाषा श्रीकृष्ण संतोषे॥ जो जो भाषाभिमान। तो तो वक्त्यासि बाधतो पूर्ण। ज्या भाषा केलें ब्रह्मकथन। तें होय पावन हरिचरणीं॥

रससिद्ध कवीश्वर

उद्धव श्रीकृष्णाचा निरोप घेऊन बदरिकाश्रमी जावयास निघतो त्या प्रसंगी अथवा श्रीकृष्णनिर्याणानंतरच्या देवकीच्या विलाप-प्रसंगी नाथांनी छेडलेल्या कारुण्याच्या तारा आजही डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा वाहावयास लावितात. श्रीकृष्णावतारातील कार्याचा आढावा घेताना त्यांनी प्रकटविलेला वीररस, रुक्मिणीस्वयंवरा-सारख्या प्रकरणातून अध्यात्माच्या पार्श्वभूमीवर विलसणारा रसराजशृंगाराचा ध्वनिगर्भ आविष्कार, सिद्धीच्या व विभूति-वर्णनाच्या प्रकरणातून प्रकट होणारा अद्‌भुत रस, यादवांच्या संहाराच्या वेळी प्रकट होणारे भयानक व रौद्र रस, ते कसे रससिद्ध कवीश्वर होते हे सिद्ध करावयास पूर्णपणे समर्थ आहेत. नाथांचा हास्य रस तर अतिशय प्रभावी आहे. एकनाथी भागवतातील कृपण मनुष्याचे पुढील वर्णन पहा.

'पोटा खाय कदन्न। तेंही नाहीं उदरपूर्ण। तेथ स्त्रीपुत्रादि दासीजन। जठरतर्पण न पावती॥ कवडी एक लाभ पाहे। तै मातापित्यांचे श्राद्ध आहे। तें सांडूनि अंत्यज गृहा जाये। न मनीं

भय स्पर्शाचें ॥ भिकारी सांडिले त्याचें द्वार । अतिथि डावलिले निरंतर । पाहुणा दुरी पाहे बिढार । निराश पितर सर्वदा ॥ दारा नये कोरान्न कर । घर सोडोनि गेले उंदीर । काउळी ओसंडिलें तें घर । चिडिया साचार न मिळे दाणा ॥ ऋतुकाळें फळें येंती पूर्ण । त्यासी दृष्टिभेटी हरी जाण । परी जिह्वेसी आलिंगन । प्राणांती आपण हो नेदी ॥ मातेचें स्तनपान सेविलें । तेचि क्षीर रसना चाखिले । पुढें दूधचि वर्जिलें । व्रत धरिलें धनलोभें ॥

श्रीनाथवाङमयातील उपमा, उत्प्रेक्षा, मालारूपक, दृष्टान्त इत्यादि अर्थालंकाराची सृष्टि श्रीज्ञानदेवांप्रमाणेच शारदेचे लावण्य-भांडार असून श्रीज्ञानदेवांच्या साहित्याला प्राचीनत्वामुळे आलेली दुर्बोधता नाथवाङमयात अंशतः सुद्धा नाही. नाथांनी एकादश स्कंधावर केलेले पुढील मालारूपक पहा :–

'हा एकादश नव्हे जाण । एकतीस खणांचे वृंदावन । यथ नित्य बसे श्रीकृष्ण । स्वानंदपूर्ण निजसत्ता ॥ एक पंधरा शते जे श्लोक । तेंचि अत्यंत पानें चोख । माजी ज्ञानमंजरीचे घोख । अतिसुरेख शोभति ॥ तेथें घालिती निजजीवन । ते होती परमपावन । स्वयें ठाकिती श्रीकृष्णसदन । ब्रह्मपरिपूर्ण स्वानंदे ॥

केवळ नाथ भागवताचे वाचन केले तरी नाथांच्या प्रतिभेची सुपूर्तता शेती, वैद्यकशास्त्र, ग्रहगति यांसारख्या विषयांपासून तर ध्वनिशास्त्रासारख्या विषयाचे सूक्ष्म ज्ञान, सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति, प्रगल्भ पांडित्य व मानवी मनोवृत्तीशी तन्मय होण्याची तरल सहसंवेदना यांचा प्रत्यय येऊन मन स्तिमित होते आणि या सर्वांत भरून राहिलेला मानवतेविषयीचा अपूर्व जिव्हाळा व जड जीवा-विषयीचे वात्सल्य पाहून हृदय भरून येते.

श्रीएकनाथांनी वैदिक तत्त्वज्ञानाचाच पुरस्कार व प्रचार केला असला तरी एक स्वतंत्र सिद्धान्त त्यांनी अद्वैताच्या भूमिकेवरून मांडलेला आहे व तो म्हणजे ईश्वरशरीर अपांचभौतिक व नित्य असून ते त्याच्या इच्छाशक्तीचे कार्य आहे हा होय. त्यांच्यापूर्वी मराठीत हा सिद्धान्त कोणीही मांडलेला नाही. सगुण, निर्गुण पर-

मेश्वराची एकरूपता जरी भागवतधर्मात प्रतिपादन केलेली असली तरी परमेश्वर स्वरूपाची नित्यता व तीही शास्त्रीय परिभाषेतून नाथांच्या पूर्वी कोणीही मराठीत तरी इतक्या ठामपणे मांडलेली नाही. या आपल्या प्रमेयाच्या सिद्धीसाठी ते जो दृष्टान्त वापरतात तो तर फारच बहारीचा आहे. ते म्हणतात :–

तो अमूर्त मूर्ति धारणू । की सकल लोक लालनू ।
शोभा शोभवी श्रीकृष्णू । सौभाग्य संपूर्ण साजिरा ॥
घृत भिजलें आणि विघुरलें । परी घृतपणा नाही मुकलें ।
तेंचि अमूर्त मूर्ती विसावलें । परी तें साचलें परब्रह्म ॥
घृत भिजलें तेंचि विघुरलें । तैसें सगुण निर्गुणत्वा आलें ।
या नाव योगाग्निधारण बोलिलें । कृष्ण देह दाहिले हें कदा न घडे॥
कृष्णस्वरूप परिपूर्ण । तो कां करील योगाग्निधारण ।
त्याचा लीलाविग्रही देह जाण । करावें दहन कशाचें ? ॥

श्रीनाथांचा हा सिद्धान्तच श्रीगुलाबराव महाराजांच्या मधुराद्वैत तत्त्वज्ञानाच्या मुळाशी असून 'अनध्यस्त विवर्ताच्या' शास्त्रीय परिभाषेतून त्यांनी तो आपल्या 'प्रेमनिकुंज' या ग्रंथात मांडलेला आहे. श्रीगुलाबराव महाराजांचे सच्छिष्य वेदान्तकेसरी बाबाजी महाराज पंडित यांनी हा सिद्धान्त आपल्या अमृतानुभव कौमुदीच्या भूमिकेत सविस्तर मांडलेला जिज्ञासूंना पाहावयास मिळेल.

नाथांचा हृदयाविष्कार

श्रीएकनाथांनी भागवत धर्माचा ध्वज उभारून सर्व जनतेला निष्ठाजीवनाच्या सूत्रात सूत्रित करण्याचे कार्य जीवनभर केले. इस्लामी आक्रमणाच्या सर्वभक्षक विपत्तीत देवनिष्ठा, धर्मनिष्ठा, जीवननिष्ठा उत्पन्न करून त्यांना संपूर्ण समाजात स्वाभिमानाने जगण्याची आकांक्षा उत्पन्न करावयाची होती. पण उघडपणे तसे करणे त्यांच्या काळी केवळ अशक्य झाले होते. राज्य धर्मान्ध सत्ताधाऱ्यांचे होते. खड्गाच्या जोरावर त्यांची कुरघोडी सतत चालू होती. डोके वर काढले की ते ठेचले जावे अशी विलक्षण परिस्थिति सभोवार होती. श्रीसमर्थांना लाभला असा शिवछत्रपतींच्या सारखा

कोणीही सामर्थ्यशाली पुरुष त्या वेळी दिसत नव्हता. इस्लामी वर्चस्व तर इतके विलक्षण होते की, कोणत्याही प्रकारचा प्रकट प्रचार त्यांना करता येण्याची शक्यता नव्हती. त्या वेळच्या समाज-स्थितीचे उद्‌बोधन करणारी एक विलक्षण गोष्ट एकनाथांच्याच चरित्रात आहे. या गोष्टीचा उल्लेख आम्ही मागे केलाच आहे. त्यामुळे तिची पुनरावृत्ति येथे करीत नाही.

पण लोक जरी यवनांचे थुंकणे सहन करण्याच्या या गोष्टीचा नाथांची सहनशीलता प्रकट करण्यासाठी उपयोग करीत असले तरी त्यावरून दुसराही एक निष्कर्ष निघतो व तो सर्वात महत्त्वाचा आहे. तो असा की, एकनाथांच्या सारख्या सर्व दृष्टींनी प्रतिष्ठापद पावलेल्या व जनतेकडून सदैव सन्मानित असणाऱ्या गुरुतुल्य श्रेष्ठतम व्यक्तीच्या तोंडावर थुंकण्याइतका तिचा सार्वजनिक अपमान करणे ही गोष्ट राज्यकर्त्यांच्या धर्माच्या लोकांना अगदी सहज होती. त्याबद्दल कोणत्याही प्रकारचा जनक्षोभ होऊ शकत नव्हता. व एवढ्या मोठ्या व्यक्तीलाही मुकाट्याने स्नान करून मोकळे होण्यापलीकडे दुसरे काहीही करता येण्याची शक्यता वाटत नव्हती. समाज, ह्या अवस्थेत असताना त्याच्या मनात आशावाद फुलवावयाचा होता. केव्हा तरी या विपन्न स्थितीचा विनाश करून ईश्वरच धर्मराज्याची प्रतिष्ठापना करील व तशी ती त्याने करावी अशी इच्छा किंबहुना हे स्वप्नरंजन त्यांना व्यक्त करावयाचे होते.

आपण जरी आज छळले जात असलो तरी देव आपल्या पाठीशी आहे, पूर्वीही असे प्रकार होऊन त्यातून पुन्हा आपण डोके वर काढले आहे, आणि आताही पुनश्च तसे ते निश्चित काढू शकू, कधी तरी आपले दिवस येतीलच असा विश्वास त्यांना जनतेच्या मनात निर्माण करावयाचा होता. हे कार्य केवळ श्रीकृष्णांच्या बाललीला वर्णन करण्याने होणार नव्हते. एकादश स्कंधासारख्या गूढ आध्यात्मिक प्रकरणावर प्रकाश पाडणारी भाष्ये लिहून पीडित समाजाच्या मनात हा आशावाद निर्माण करता येण्यासारखा

नव्हता. म्हणून सर्व प्रकारची साहित्य निर्मिति झाल्यावर आपल्या जीवनाच्या सायंकाळी परिणतप्रज्ञ अवस्थेत नाथांनी या प्रेरणेच्या निर्मितीसाठी, रामचंद्रांच्या चरित्राचा आश्रय घेतला. किंबहुना असे काही न केले तर, सामाजिक कल्याणाच्या दृष्टीने त्यांचे कार्य विफल होईल म्हणून स्वत: श्रीरामचंद्रांनीच त्यांना पतित राष्ट्रात पुनरुत्थानाचा प्रवाह पसरविणारे व स्वकीयांच्या मनात जीवनाकांक्षा पल्लवित करणारे आपले चरित्र गाण्यासाठी प्रवृत्त केले. एकनाथ म्हणतात :–

तू कैसा झालासि वक्ता । पुसाल माझी योग्यता ।
तही मी सांगेन तत्त्वतां । सावध श्रोता परिसावी ॥
मी नेणें मुळीच्या संस्कृतासी । मूर्खपण माझे मिरासी ।
त्या मूर्खांच्या मुखासी । श्रीराम ऐसी कथा वदवी ।
माझे अंगीं मूर्खपण । माझें मी जाणें संपूर्ण ।
न करी म्हणतां रामायण । श्रीराम आपण कथा प्रेरी ॥
प्रेरिताहि मी न करी जाण । तव स्वप्नामाजी रामायण ।
श्रीराम विस्तारी संपूर्ण । ऊण खूण ग्रंथाची ॥
जागृतीमाजी वर्तता । पुढें प्रकाशी रामकथा ।
दुश्चितपणें ठेवो जातां । राम तत्त्वतां रामायण दावी ।
करूं जाता फुकट गोष्टी । त्यामाजी रामकथा उटी ।
रामे पुरविली पाठी । खिळिली दृष्टि रामायणी ॥
ऐसियांत न करी म्हणतां । राम चढे मीपणाचे माथा ।
मग तो आपुलिये निजसत्ता । वदवी कथा बलात्कारे ॥
मी निजलों असतां जाण । राम थापटी आपण ।
म्हणे उठी करी रामायण । तेथें मी कोण न करावया ॥

–(भावार्थ रामायण, बालकांड, अ. ४, ओ ८ ते १५)

भावार्थ रामायणाची रचना करताना जरी श्रीनाथांनी मुख्यत: वाल्मीकीय रामायणाचा आधार घेतला असला तरी, त्यांना आवश्यक वाटणाऱ्या अनेक ग्रंथांचे आधार घेऊन कर्तव्याची प्रेरणा त्यातून मिळेल अशी बुद्धिपुरस्सर योजना त्यांनी केली आहे. जे

लोक एकनाथादि संतांना केवळ टाळकुटे व निष्कर्मी भजनानंदात रममाण होण्याचा संदेश देणारे समजतात त्यांनी हे भावार्थ रामायण लक्षपूर्वक वाचण्याची आवश्यकता आहे. सर्वसामान्य जनतेलाच काय, पण निष्कर्मी राहण्याबद्दल समाधि स्थितीत असणाऱ्या ज्ञाननिष्ठांनाही नाथांनी पर्यायाने दोष दिलेला असून निजानंदी निमग्न असणाऱ्या सिद्धांचेही, लोककल्याण, दुष्टदंडन व धर्मस्थापना हेच खरे कर्तव्य असून त्यासाठी त्यांनी आपली निजानंदाची स्थिति सोडून, कर्तव्याच्या रणात उतरलेच पाहिजे, असे स्पष्टपणे सांगितले आहे. प्रत्यक्ष वाल्मीकि रामायणाशी संबद्ध नसलेला योगवासिष्ठ हा ग्रंथ आधाराला घेऊन त्यातील रामचंद्रांच्या औदासीन्याची कल्पना, वसिष्ठांनी त्यांना केलेला लोककल्याणाचा उपदेश, त्यांनी आपल्या भावार्थ रामायणात गुंफलेला आहे. समाधिमग्न रामचंद्राला उद्देशून वसिष्ठ सांगतात :–

ऐक बापा रघुनाथा । तुज कायसी समाधि अवस्था ।
तू काळाचा आकळिता । चिदानंदता स्वस्वरूपें ॥
परिसे आजानुबाहू महाभुजा । हा समाधि काळ नव्हे तुझा ।
तू त्रैलोक्याधिराजा । देवसमाजा समग्रा सुखी करी ॥
सुखी करी साधुसंत । सुखी करी निजभक्त ।
सुखी करी लोक समस्त । अवतार चरित्रानुक्रमें ॥
अवताराचें सामर्थ्य पूर्ण । प्रपंच परमार्थी सावधान ।
उभयतां दिसो नेदी न्यून । तें निजचिन्ह अवधारी ॥

ताटकावधाच्या व मारीच आणि सुबाहूंच्या पराभवाच्या पौरुषशाली कृत्यांची पार्श्वभूमि म्हणून श्रीनाथांनी योगवासिष्ठातील हा प्रसंग चित्रित करताना काव्यात्मतेप्रमाणेच यथार्थ औचित्यही प्रकट केले आहे. ज्यांनी आपल्या देवधर्माचे निखंदन चालविले आहे त्यांच्या पशुप्रवृत्तीवर रावणाच्या वर्णनाच्या मिषाने त्यांनी टाकलेला प्रकाश त्यांच्या अंतःकरणात चालू प्रकारासंबंधी केवढी प्रखर जागरूकता होती हे सिद्ध करावयास पुरेसा आहे, तरीही संतांना परिस्थितीचे ज्ञान नव्हते असे म्हणतातच! रामचंद्रांच्या

नुसत्या जन्माबरोबर लंकेच्या झालेल्या अवस्थेचे श्रीनाथांनी जे वर्णन केले आहे तशी अवस्था त्यांच्या वेळच्या आक्रमक रावणाची व्हावी अशी त्यांच्या अंतःकरणाची उसळी होती. ते म्हणतात :–

'श्रीराम जन्मला अयोध्यापुरी । तंव वीज पडे लंकेवरी ।
भूस्फोट नगरद्वारी । भूकंपा नगरी त्रिकुटेसी ॥
रावण जंव भद्री चढे । तव मुकुट पायरीवरी पडे ।
वायुघाते छत्र मोडे । सभेचे दुडे खचोनि पडती ॥
कुंभकर्णाच्या घरावरी । दिवाभीत भू भू करी ।
इंद्रजित आरशाभीतरी । देखे अशिर शरीर ॥
मंदोदरीची गळसरी । तुटूनि पडे अग्नीभीतरी ।
तीते काढी जंव सुंदरी । तंव भस्म करी हुताशन ॥'

कौसल्येच्या डोहाळ्यांचे वर्णन करताना ते म्हणतात :–

'नांव ऐकोनि रावण । येरी म्हणे दे दे धनुष्यबाण ।
मारू राक्षस दारुण ॥'
'मारू रावणा अति दुष्टा । रुंधीत स्वधर्म वाटा ॥'
'राक्षसांच्या शिरकमळी । खेळू लंकेपुढे चेंडूफळी ।
साजुक रुधिरांच्या कल्लोळी । तृप्त कंकाळी करू आजी ॥'

ज्या रावणाच्या संबंधी नाथांनी हे तीव्र उद्गार काढले आहेत त्या रावणाचे त्यांनीच वर्णन केलेले स्वरूप पाहिले म्हणजे नाथांचा रावण कोण याची यथार्थ कल्पना आल्यावाचून राहात नाही. सीतेला भय दाखवून वश करण्याचे प्रयत्न करताना नाथांनी रावणाच्या तोंडी पुढील उद्गार घातले आहेत :–

'परदारा स्वये भोगिता । पाप लागेल लंकानाथा ।
राक्षसांची स्वधर्मता । ऐक आता जानकिये ॥
आम्ही हरोनि परनारी । बळेचि भोगाव्या निजघरी ।
परराज्याची थोरी । बळेचि करी हरावी ॥
दैत्य दानव मानव । बळेचि विभांडोनि सर्व ।
स्त्रियादि अपूर्व वैभव । आम्ही स्वयमेव भोगावे ॥'

त्या वेळी चाललेल्या जुलुमांचे हे जिवंत शब्दचित्र आहे. तत्का-

लीन कवि विष्णुदास नामा यांच्याविषयी माहिमचे बखरीत असे म्हटले आहे की, 'एके दिवशी यवन बादशहाने नामदेवास भेटीस बोलावले व त्यांच्यापुढे गोमांस खावयास ठेवले. पण नामदेवांच्या सामर्थ्यामुळे त्या गोमांसाची फुले झाली. महाराष्ट्र सारस्वतकार श्री. भावे असे लिहितात की, 'कोणी सांगतात की, यानंतर बादशहाने त्याला त्याच्या कुटुंबासहित ठार मारले.' (महाराष्ट्र सारस्वत, पृ. २८८) या तत्कालीन वातावरणाचा विचार केला तर एकनाथांच्या रावणाची यथार्थ उपपत्ति लागते.

एकनाथांचे कार्य

राष्ट्रपुनरुत्थानासाठी दोन गोष्टींची खरी आवश्यकता असते. उज्ज्वल चारित्र्याच्या आदर्शाची निर्मिति व श्रद्धाजीवनाच्या सूत्राने एकत्र गुंफलेले समाजसंघटन. महाराष्ट्रात श्रीनृसिंह सरस्वतींच्या दत्तसंप्रदायाने पहिली गोष्ट केली तर ज्ञानदेवांनी वारकरी संप्रदायाच्या रूपाने दुसऱ्या कार्याचा सूत्रनिपात केला. श्रीएकनाथांच्या जीवनात दोन्ही संप्रदायांचे एकसूत्रीकरण झाले होते. जागृतीचे लोण बहुजन समाजाच्या हृदयापर्यंत पोहोचविण्यासाठी त्यांच्या या मोठ्या ग्रंथांनी भागण्यासारखे नव्हते. त्यासाठी त्यांनी भारूड, बाजेगारी, नानक, जोशी, गारुडी, दरवेशी, फकीर, जोगवा, वासुदेव, मानभाव, माळी, कोल्हाटी, डोंबारी इत्यादि अनेक लोकनाट्याचे प्रकार उपयोगात आणून लोकांच्या हृदयापर्यंत आपला संदेश पोहोचविला. नाथांच्या पूर्वी प्रचाराचे हे तंत्र कोणी उपयोगात आणले नव्हते. या साहित्यातून त्यांनी दलित समाजाच्या अंतःकरणात, राज्यकर्त्यांपेक्षा आपला धर्म श्रेष्ठ असून विवादात ते आपल्यासमोर फिके आहेत; व तसा प्रसंगच आला तर खऱ्या आत्मोद्धारासाठी त्यांना आपल्या समोर नमल्याशिवाय गत्यंतर नाही हे बिंबवून, त्यांच्यात स्वधर्माविषयीचा विश्वास व अभिमान उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या दृष्टीने त्यांचा हिंदु तुर्क संवाद अभ्यासण्यासारखा आहे. त्यातील युक्तिवाद सर्वसामान्य लोकांच्या हृदयाची पकड घेण्यासारखा आहे. प्रकाण्ड

पंडित व ब्रह्मज्ञानी एकनाथ त्यात नाहीत, तर धोरणी, व्यवहारी लोकसेवक व बहुजन समाजातील एकनाथ त्यात दृष्टोत्पत्तीस येतात. त्यातील काही युक्तिवाद पहा :–

'हिंदुक तुरक कहे काफर। तो म्हणे विटाळ होईल परता सर।
दोन्हीशी लागली करकर। विवाद थोर मांडिला ॥
खुदा माना पश्चिमेकडे। येर अवघे कां बोस पडे।
मौजूद म्हणा चहूंकडे। हेही धडफुडे तुम्ही नेणा ॥
पांच बखत खुदाचे झाले। बाकी बखत काय चोरी नेले।
तुमचें शास्त्र तुम्ही नेलें। देवासी केले एकदेशी ॥
अम्हासी म्हणतां पूजितां फत्तरे। तुम्ही कां मुड्यावर ठेवितां चिरे।
दगडाचे पूजितां हाजीरे। पीर खरे ते माना ॥
केवळ जें कां मेलें मढें। त्यांची जतन करितां हाडें।
फूल गलफ फतरियावरी चढे। उदसो तुम्ही पुढें जाळा ॥
हिंदु मुसलमान दोई। खुदाने पैदा किया भाई।
तुर्ककी निष्ठा पाई। हिंदुक पकडकर मुसलमान करो ॥
हिंदु करतां खुदा चुकला। त्याहून थोर तुमच्या अकला।
हिंदूस मुसलमान केला। गुन्हा लाविला देवासी ॥
ब्राह्मण म्हणे अहोजी स्वामी। वस्तुतां एक तुम्ही आम्ही।
विवाद वाढला न्यातिधर्मी। जाता परब्रह्मी असेना ॥
तुर्क कहे एक बात सही। खुदाकू तो जात नही।
सर्वधर्म ज्याचा निमाला। मनोधर्म तुर्क ऐकला ॥
ते वेळीं केलें नमन। येरे दिधलें आलिंगन।
दोघासी जाहलें समाधान। आनंदे संपूर्ण निवालें ॥'

येथे हिंदुधर्माच्या विशाल स्वरूपात सर्वांनाच आत्मोद्धारार्थ विलीन व्हावे लागते हे बहुजन समाजाच्या भाषेत सांगितले आहे. अविधमय होऊ लागलेल्या महाराष्ट्रात स्वधर्माला लागलेला राजयक्ष्मा पाहून नाथांनी राष्ट्रीय अस्मितेच्या संजीवनी मंत्राचा समाजाच्या सर्व थरात प्रयोग करून स्वधर्मनिष्ठेचे व स्वत्वाचे जे पुनर्जागरण केले ते केवळ अलौकिक होय. त्यांच्या विशुद्ध जीव-

नाचा, लोककल्याणकारी भूमिकेचा व सामर्थ्यशाली प्रतिभेचा प्रभाव प्राचीन तुकारामापासून मोरोपंतापर्यंत व अर्वाचीन विद्वत्-कुलशेखर कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांपासून तर 'सर्वज्ञः स हि माधवः' या शब्दांनी लोकमान्यांनी ज्यांना वर्णिले त्या माधवरावजी रानडयांपर्यंत सर्वांच्या हृदयावर सारखाच आढळून येतो. यात त्यांचे अलौकिक विभूतिमत्त्व प्रकट होते.

श्रीतुकाराम महाराज

श्रीएकनाथांच्या विभूतिमत्त्वाने पुनर्जागृत व स्वाभिमानाच्या पायावर पल्लवित होत चाललेल्या देवनिष्ठेला व धर्मनिष्ठेला तुकाराम महाराजांनी बहुजन समाजाच्या हृदयात स्थिरपद करून ज्ञानदेवांनी प्रारंभ केलेले कार्य पूर्णावस्थेस नेले. म्हणूनच संत श्रीबहिणाबाई सिऊरकर यांनी 'तुका झालासे कळस' असे त्यांचे यथार्थ वर्णन केले आहे. श्रीतुकाराम महाराजांचे जीवन हे अनेक दृष्टींनी अपूर्व आहे. सामान्य जीवनात अखंड परिश्रमाने 'ब्रह्मरूप-काया' होऊन सिद्धावस्थेची कशी प्राप्ति होते याचें ते ज्वलंत उदाहरण आहे. हिंदु अस्मितेचे चरमसाध्य, त्यासाठी करावी लागणारी अखंड साधना व कठोर कर्मयोग यांचा त्रिवेणीसंगम त्यांच्या जीवनात जसा झाला आहे असा अन्यत्र ठळकपणे दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. त्यांचे जीवन हे टाकीचे घाव सोसून मिळविलेल्या देवपणाचे ज्वलंत उदाहरण असून सामान्य जीवनाला त्यातून अपूर्व आश्वासन मिळते. स्वतः त्यांनीच आपली लौकिकातून अलौकिकतेत परिणत झालेली जीवनगाथा वर्णिलेली आहे. ती पुढीलप्रमाणे :–

तुकोबांचे आत्मचरित्र

'याति शुद्र वंश केला वेवसाव । आदि तो हा देव कुळ पूज्य ॥
नये बोलो परी पाळिले वचन । केलियाचा प्रश्न तुम्ही संती ॥
संवसारे झालो अति दुःखे दुःखी । मायबाप सेखी क्रमिलिया ॥
दुष्काळे आटिले द्रव्यें गेला मान । स्त्री एकी अन्न करितां मेली ॥
लज्जा वाटे जीवा त्रासलो या दुःखे । वेवसाय देखें तुटी येतां ॥

देवाचें देऊळ होतें ते भंगलें । चित्तासी जे आले करावेसे ॥
आरंभी कीर्तन करी एकादशी । नव्हते अभ्यासी चित्त आधी ॥
कांहीं पाठ केली संतांचीं उत्तरें । विश्वासें आदरें करोनिया ॥
गाती पुढें त्यांचे धरावे ध्रुपद । भावें चित्त शुद्ध करोनिया ॥
संतांचें सेविलें तीर्थपायवणी । लाज नाही मनी येऊं दिली ॥
टाकला तो कांहीं केला उपकार । केलें हें शरीर कष्टवूनि ॥
वचन मानिले नाही सुहृदांचे । समूळ प्रपंचें वीट आला ॥
सत्य असत्यासी मन केलें ग्वाही । मानियेलें नाही बहुमता ॥
मानियेला स्वप्नी गुरुचा उपदेश ॥ धरिला विश्वास दृढ नामी ॥
यावरि या झाली कवित्वाची स्फूर्ति । पाया धरिले चित्ती विठोबाचे
भक्ता नारायण नुपेक्षा सर्वथा । कृपावंत ऐसे कळो आले ॥'

इहलौकिक जगात तुकाराम महाराजांचे कोणीही गुरु नाहीत. त्यांना स्वप्नामध्ये आपल्या सद्‌गुरूचा साक्षात्कार व मंत्रोपदेश झालेला आहे. ते म्हणतात :–

सद्‌गुरूराये मज कृपा केली । परि नाही घडली सेवा कांहीं ।
भोजना मागती तूप पावशेर । पडिला विसर स्वप्नामाजी ॥
राघव चैतन्य केशव चैतन्य । सांगितली खूण माळिकेची ॥
बाबाजी आपले सांगितले नाम । मंत्र दिला रामकृष्ण हरी ॥
माघ शुद्ध दशमी पाहूनी गुरुवार । केला अंगीकार तुका म्हणे ।

बाबाजी चैतन्यासारख्या अधिकारी व विमुक्त सिद्धाने आपण होऊन अनुग्रह करावा इतका आध्यात्मिक अधिकार दृढव्रती तुकोबांनी आपल्या नामनिष्ठेने प्राप्त करून घेतला होता. नाथसंप्रदायाचे असे म्हणणे आहे की शिष्याला गुरु शोधावा लागत नसून त्याची तितकी योग्यता झाली की सद्‌गुरु स्वतः होऊनच त्याचा शोध करीत येतात व त्याला कृतार्थ करतात. श्रीज्ञानदेव म्हणतात 'ऐसी कर्मे साम्यदशा । होय तेथवी रेषा । मग श्रीगुरु आपैसा । भेटेचिगा ॥' हा सिद्धान्त तीनशे वर्षांपूर्वी श्रीतुकाराम महाराज व आधुनिक कालखंडात श्रीरामकृष्ण परमहंस या दोघांच्या चरित्रात पूर्णपणे प्रत्ययास आलेला आहे. हा सिद्धान्त प्रत्ययास यावयास

आवश्यक तो अधिकार संपादन करण्याचा दोघांचा साधनमार्गही एकच असल्याचे प्रत्ययास येते. आपल्या नामोपासनेसंबंधात श्रीतुकारामांनी म्हटले आहे :–

पंढरीची वारी आहे माझे घरी । आणिक न करी तीर्थव्रत ॥
व्रत एकादशी राहीन उपवासी । गाईन अहर्निशी तुझे नाम ॥
विठो तुझे नाम गाईन मी वाचे । बीज कल्पान्तीचें तुका म्हणे ॥

केवळ नाममंत्राच्या साधनाने दृढ धारणेने दिव्यत्वाचीं दारे ठोठावणाऱ्या तुकाराम महाराजांना 'रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग' असा आपल्या उफाळणाऱ्या अंतःप्रवृत्तीशी घनघोर अंतःसंघर्ष करावा लागला. त्यांच्या हृदयात, साधनानुष्ठानाने, तीव्र संवेग उत्पन्न होऊन ईश्वराच्या प्रत्यक्ष दर्शनाविषयी तळमळीचे प्रचंड तुफान माजून राहिले होते. ते म्हणतात :–

' कन्या सासुरासी जाये । मागे परतूनि पाहे ।।
तैसे झाले माझ्या जीवा । केव्हां भेटू गा केशवा ।।
जीवनावेगळी मासोळी । तैसा तुका तळमळी ।।'

माझिये मनीचा जाणा हा निर्धार। जिवासी उदार झाला आता।।
' चुकलिया माये । बाळ हुरूहुरु पाहे ।।'

'तीव्रसंवेगानामासन्नः' म्हणजे ज्यांच्या हृदयात ईश्वरदर्शनाची तळमळ खऱ्या उत्कटतेने प्रकट होते त्यांना ईश्वराचे दर्शन दूर नाही.' या भगवान् पतञ्जलीच्या सिद्धान्ताचा प्रत्यय तुकाराम महाराजांना लवकरच आला. त्यांना झालेल्या सगुण व निर्गुण साक्षात्काराचे वर्णन त्यांच्याच शब्दात पुढीलप्रमाणे :–

'भक्ता नारायण नुपेक्षी सर्वथा । कृपावंत ऐसें कळो आले ॥'
'पैल आले हरी । शंखचक्र गदा करी ।।'
'गोडपणे जैसा गुळ । तैसा देव झाला सकळ ।।'
'जेथे देखे तेथे उभा । अवघ्या गगनाचा गाभा ।।'
'झाला माझा आता प्रेतरूप भाव'
'आपुले मरण पाहिले म्या डोळा ।।'
'तुका म्हणे गंगासागर संगमी

अवघ्या झाल्या उर्मी एकमय ॥'
'अणोरणीया थोकडा। तुका आकाशाएवढा ॥'

तुकाराम महाराजांनी याप्रमाणे केवळ स्वतःच्या प्रयत्नांनी सामान्य जीवनातूनही ब्राह्मी स्थिति अथवा दिव्यत्व प्राप्त करून घेतले तरी 'नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुकथने हरेः' या सिद्धान्ताप्रमाणे ते ज्ञानोत्तर प्रेमभक्तीचा पुरस्कार करताना दिसतात. देवापाशी मागणे मागताना ते म्हणतात :–

'नको ब्रह्मज्ञान । आत्मस्थिति भाव ॥
मी भक्त तूं देव । ऐसे करी ॥
नलगे हें मज । तुझें ब्रह्मज्ञान ॥
गोजिरें सगुण । रूप पुरे ॥'

तात्पर्य, तुकारामांनी आपल्या जीवनात भारतीय संस्कृतीचा ध्येयभूत जो मोक्ष हा परम पुरुषार्थ तो तर प्राप्त करून घेतलेलाच होता; पण त्याचबरोबर ज्ञानदेव जिला 'चहूं पुरुषार्थां शिरी' असे वर्णितात ती ज्ञानोत्तर भक्ति त्यांच्या रोमारोमातून प्रकट होऊन ते भागवतधर्मीयांचे मुकुटमणि होऊन राहिले होते. याप्रमाणे स्वतःच्या जीवनाचे परिपूर्ण साध्य मिळविल्यावर ज्ञानदेवांच्या परंपरेत वाढलेल्या तुकाराम महाराजांनी आपली दृष्टि जगाकडे–भारतवर्षाकडे वळविली. यवनांकित भारताचे आध्यात्मिक, नैतिक व लौकिक अधःपतन पाहून त्यांचे हृदय कळवळले व शेष जीवन त्यांनी पतित भारताची अस्मिता पुनरुज्जीवित करण्यास्तव वेचले. आपली हृदयव्यथा व जीवित कार्य सांगताना तुकाराम म्हणतात :–

'न देखवे डोळा ऐसा हा आकांत । परपीडे चित्त दुःखी होते ॥
काय तुम्ही येथे नसालसें झालें । आम्ही न देखिलें पाहिजे हे ॥'

प्रत्यक्ष परमेश्वरालाच त्याचे अस्तित्व सिद्ध करणारा पुरावा देण्याची गळ घालणारे तुकाराम महाराज राष्ट्राचे सर्वांगीण अधःपतन पाहून किती उद्विग्न झाले असतील याची त्यांच्या वरील उद्गारांनी निश्चिति पटल्याविना राहात नाही.

श्रीतुकारामांचा ध्येयवाद

सभोवतालच्या या परिस्थितीत परिवर्तन घडवून आणण्याच एकच मार्ग तुकारामांनी निश्चित केला व तो म्हणजे ज्ञानदेव एकनाथांच्या पावलावर पाऊल टाकून राष्ट्राची अस्मिता पुनरुज्जीवित करणे हा होय. मागे ज्ञानदेवांच्या संबंधीच्या प्रकरणात उल्लेखिल्याप्रमाणे प्रार्थना समाजिस्ट वा कम्युनिस्ट आदि पक्षांधविवेचक म्हणतात त्याप्रमाणे नवनिर्माणाची घोषणा न करता शाश्वत चिरंतन अशा प्राचीन भारतीय जीवनमूल्यांच्या पुनरुत्थानाची म्हणजे भारतीय राष्ट्राच्या अस्मितेच्या पुनरुज्जीवनाचीच तुकारामांनी घोषणा केलेली आहे. ते म्हणतात :–

'आम्ही वैकुंठवासी । आलो याचि कारणासी ॥
बोलिले जे ऋषी । साच भावे वर्ताया ॥
धर्म रक्षावयासाठी । करणें आटी आम्हासी ॥
वाचा बोले वेद नीती । करूं संती केले ते ॥
तीक्ष्ण उत्तरें । हाती घेउनि बाण फिरे ॥
नाही भीड भार । तुका म्हणे सान थोर ॥
हेंचि आम्हा काम । बीज वाढवावे नाम ॥'

'वेदबाह्य लंड तो बोले पाषांड । त्याचें काळें तोंड संतामध्यें ।'

तात्पर्य, युगधर्मानुरूप नामसंकीर्तनाच्या सूत्रात समाजजीवन गुंफून त्याद्वारे प्राचीन मूल्यांची समाजजीवनात प्रतिष्ठापना करणे व निःश्रद्ध राष्ट्रात श्रद्धाजीवन निर्माण करणे हेच तुकारामांचे त्यांच्या शब्दांतून सिद्ध होणारे जीवितकार्य आहे. हे जीवितकार्य पार पाडावयास लागणारी धमक व आत्मप्रत्यय त्यांच्या ठिकाणी परिपूर्ण होता. तुकाराम महाराजांचा आत्मप्रत्यय ज्ञानदेवाप्रमाणेच मन आश्चर्याने स्तिमित करणारा आहे. ते म्हणतातः–

'तोंवरी तोंवरी शोभतील गारा । जंव नाहीं हिरा प्रकाशला ॥
तोंवरी तोंवरी शोभती दीपिका । नुगवता एका भास्करासी ॥
तोंवरी सांगती संताचिया गोष्टी । जव नाही भेटी तुक्यासवें ॥'

'घोंटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्याहाती । मुक्ता आत्मस्थिति सांडवीन ॥

ब्रह्मीभूत होते कायाच कीर्तनी । भाग्य तरी ऋणी देव ऐसा ॥
तीर्थ भ्रामकासी आणीन आळस । कडु स्वर्गवास करीन भोग ॥
सांडवीन तपोनिधी अभिमान । यज्ञ आणि दान लाजवीन ॥
धन्य म्हणवीन इहलोकी लोका । भाग्य आम्ही तुका देखियेला ॥'
'वेदाचा तो अर्थ आम्हासीच ठावा । येरांनीं वहावा भार माथा ॥'

या आध्यात्मिक आत्मप्रत्ययाप्रमाणेच त्यांच्या सरळ व हृदयाला जाऊन भिडणाऱ्या काव्यशक्तीत अपूर्व तेज, भव्य कल्पनाशक्ति व प्रसाद यांचा आश्चर्यजनक संगम झालेला होता. त्यांचे दृष्टान्त व उपमा ज्ञानदेवाप्रमाणेच हृदयाचा ठाव घेणाऱ्या आहेत. त्यांच्या कल्पनाशक्तीची व दृष्टान्ताची काही उदाहरणेच पहा:—

' वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी वनचरें । पक्षीही सुस्वरे आळविती ।
आकाशमंडप पृथिवी आसन । रमे तेथें मन क्रीडा करी ॥
हरिनाम भोजन परवडी विस्तार । करूं या प्रकार सेवूं रूची ॥'
'सोनियाचें ताट क्षीरीने भरिलें । भक्षावया दिले श्वानालागी ॥
मुक्ताफळ हार खरासी घातला । कस्तुरी सूकरा चोजविली ॥
तुका म्हणे ज्याचें तोचि एक जाणें । साधूचे महिमान साधू जाणे ॥'
' न लगे चंदना सांगावा परिमळ । वनस्पती मेळ हांकारूनी ॥
तुका म्हणे मेघ नाचवी मयूरें । लपविता खरें येत नाहीं ॥'

तुकारामांच्या 'चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती' अथवा 'द्वारपाळ विनंति करी । हारी उभे राउळी' अशासारख्या काही अभंगांतून तर अपूर्व मंत्रसामर्थ्य असल्याचा सांप्रदायिकांचा संकेत आहे. त्यांचे भावकाव्य मराठी साहित्याचा अमर अलंकार होय. ज्ञानदेवांची अथवा नाथांची कविता सुसंस्कृत हृदयाचा ठाव घेते परंतु तुकोबांच्या कवितेने भागवतधर्माला खऱ्या अर्थाने जनहृदयाचा धर्म बनविले. त्यांच्या कवितेतील वक्तृत्व व वेधकता केवळ अपूर्व असून इतकी साधी, इतकी हृदयाला जाऊन भिडणारी, इतकी उत्कट व इतकी हृदयंगम मराठी कविता दुसरी कोणाचीही नाही. त्यांची कित्येक वाक्ये श्रुतिवाक्याप्रमाणे बहुजन समाजाच्या तोंडात सदाची घोळणारी आहेत. उदाहरणार्थ,

'जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारें। उदास विचारें वेंच करी॥'
'भिक्षापात्र अवलंबिणें । जळो जिणें लाजिरवाणें ॥'
'सुखे करावा संसार'। 'पराविया नारी माउली समान॥'
'आर्तभूता द्यावे अन्न । खरे पुण्य त्या नांवें ॥'
' जेणें वाढे अपकीर्ति । सर्वार्थी ते सोडावे ॥ '
' असाध्य ते साध्य करिता सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणे ॥'
' तुका म्हणे ऐशा नरा । मोजोनि माराव्या पैजारा ॥ '

श्रीतुकारामांचे कार्य

तुकाराम महाराज हे बहुजन समाजासाठी व बहुजन समाजाच्या भाषेत बोलले आहेत. सामाजिक, सांस्कृतिक व आध्यात्मिक क्षेत्रांतील दंभ दूर करून समाजात निर्मळ श्रद्धाजीवन निर्माण करताना त्यांनी कोणाचीही तमा बाळगलेली नाही. त्यांचे 'आर्त' जसे हृदयाला जाऊन भिडते तसेच त्यांच्या आसुडाचे फटके पाठीचे धिरडेही करू शकतात; अभिजाततेच्या परिभाषेत क्वचित् ग्राम्य ठरतील असेही उद्गार, आपले म्हणणे बहुजन समाजाच्या गळी उतरविण्यासाठी ते काढतात. 'शाक्त गधडा एकदेसी' अथवा 'चिरगुटे बांधोनि वाढविलें पोट। गव्हार बोभाट जनामध्ये' हे त्यांचे त्या मानाने अगदी सौम्य वाक्प्रयोग होत असे म्हटले तरी चालेल. हिंदु धर्माचे चरम साध्य त्यांनी प्रत्यक्ष साक्षात्काराने अनुभविले होते. महाराष्ट्राच्या घराघरातून त्याची अनुभूति वाटून त्यांनी धर्म व श्रद्धेच्या क्षेत्रात आत्मप्रत्यय निर्माण केला. तुकारामांच्यामुळेच पंडित-अपंडित, शूद्र-अतिशूद्र यच्चयावत् बहुजनसमाज देवनिष्ठेच्या व धर्मनिष्ठेच्या सूत्रात उपनिबद्ध होऊन पंढरीच्या पांडुरंगाच्या केंद्राभोवती एकात्म भूमिकेवर आला. श्रीतुकारामांच्या ठिकाणी स्वतंत्र संप्रदाय-प्रवर्तकाचे सामर्थ्य होते. पण विश्वकल्याणाची चिंता वाहणाऱ्यांना व्यक्तित्व व अहंकाराच्या भावनांचा संस्पर्शही नसतो, ज्ञानदेवांच्या प्रतिभेच्या हिमाचलापासून प्रवर्तित झालेल्या गंगोत्रीचेच सप्त स्रोतस्विनी विशाल भागीरथीत प्रवर्तन करण्यात त्यांनी धन्यता व जीवितसाफल्य

मानलेले आहे. ज्ञानदेवांच्या चरणी त्यांची इतकी विनम्र निष्ठा आहे की, त्यांचे वर्णन करताना ते म्हणतात :–

ज्ञानियांचा राजा गुरुमहाराव । म्हणती ज्ञानदेव ऐसें तुम्हां ॥
मज पामरा हे काय थोरपण । पायीची वहाण पायी बरी ॥

आपला अवतार प्राचीन धर्ममूल्यांच्या प्रतिष्ठापनेसाठीच आहे अशी त्यांना, ब्राह्मी स्थितीनंतर, स्वतःच्या जीवितकार्याची पुरेपूर ओळख पटलेली होती. विश्वकल्याणासाठी वैश्विक अधिष्ठानावर उभारलेल्या भारतीय धर्माला ज्ञानदेवांनी चढविलेल्या भागवत धर्माच्या अभेद्य कवचाची ओळख बहुजनसमाजाच्या मनाला त्यांनी करून दिली. ते कवच खऱ्या अर्थाने त्यांनी महाराष्ट्राला लेवविले. आजच्या यंत्रयुगातही या कवचाच्या सामर्थ्याने भारतीय संस्कृति व वैदिक धर्म टिकू शकेल. तुकारामांचे नांव घेत घेतच पण कालचे व आजचे सुधारक भेद मोडण्यावर जोर देऊन समता प्रस्थापित करू पाहतात. पण त्यात कालच्यांना यश आले नाही, आजच्यांना ते येण्याचा संभव नाही. त्यांची एक नवी जात निर्माण होण्यात मात्र त्यांचे प्रयत्न पर्यवसित झाले आहेत – होत आहेत. तुकाराम महाराजांनी भेद मोडण्यावर जोर न देता उच्च जीवन-ध्येयाच्या सूत्रात समाज एकरूप केला व समतेच्या पायावर एक-सूत्रित समष्टिजीवन उभारून दाखविले. म्हणूनच ते भागवतधर्म महामंदिराचे कळस होत. त्यांनी प्रवृत्त केलेल्या भागवतधर्माच्या स्रोतस्विनीत मुसलमान सुद्धा एकरूप झाल्याची उदाहरणे आढळतात.

याप्रमाणे श्रीशिवपूर्व काळात श्रीज्ञानदेवांपासून राष्ट्राला श्रद्धा-जीवनाचे अधिष्ठान देण्याचे, राष्ट्राच्या पतनावस्थेत सर्वांत अधिक आवश्यक असलेले कार्य प्रारंभ होऊन ते श्रीतुकारामांच्यामुळे पूर्ण झाले. राष्ट्राच्या पायाभरणीचे हे कार्य मूलभूत स्वरूपाचे असल्या-मुळे युगावतार शिवछत्रपतींच्या कार्याचे स्वरूप त्याशिवाय खऱ्या अर्थाने स्पष्ट होत नाही. संतांनी महाराष्ट्रातील समाजजीवनाच्या सर्व थरांत श्रद्धाजीवन उत्पन्न करून ही जी राष्ट्रजीवनाची

भूमिका सिद्ध केली तिच्यात पुनरुत्थानाचे तेज ओतणारा, त्यासाठी योजनाबद्ध कार्याची आखणी करणारा व नव्या युगाच्या आगमनाची साद घालणारा महामांत्रिक हवा होता, तो महाराष्ट्राला श्रीसमर्थांच्या रूपाने मिळाला.

□ □ □

प्रकरण चौदावे

श्रीसमर्थ रामदास

महाराष्ट्रात संतपरंपरेने निर्माण केलेल्या निष्ठाजीवनात तेज व पुनरुत्थानाची आकांक्षा निर्माण करणारे अवतारी पुरुष श्रीसमर्थ रामदास हे होत. ते तुकाराम महाराजांच्या समकालीनच होते. समर्थ हे छत्रपति शिवप्रभूंचे आध्यात्मिक गुरु म्हणून राजगुरु या नात्याने तर त्यांचे महत्त्व आहेच; पण त्याचबरोबर व्यासांनंतरचे लोकशिक्षक व राष्ट्रगुरु म्हणून त्यांचे महत्त्व अनन्यसामान्य आहे. ज्याच्याविषयी अतिरिक्त प्रशंसा व तोल सोडून केलेली निंदा ऐकू येते त्याला यथार्थतेने श्रेष्ठ पुरुष म्हणावे असे काही जीवनशास्त्राच्या अभ्यासकांचे मत आहे. श्रेष्ठ पुरुषाचे हे लक्षण श्रीसमर्थांच्या जीवनाला यथार्थतेने लागू पडते. श्रीसमर्थांच्याविषयी उत्कटतेने लिहिणारे राजवाडे, भट प्रभृति एकांगी विचारसरणीचे लोक जसे आहेत तसेच या प्रशंसेचे उलट टोक गाठणारे प्रा. फाटक, बहिरट प्रभृतीही लोक आहेत. समर्थांच्या राजवाडे प्रभृति प्रशंसकांनी केलेली वारकरी संप्रदायाची टवाळी कशी अयथार्थ आहे हे आपण यापूर्वी पाहिलेच आहे. श्रीसमर्थांचे फाटकांच्यासारखे निरर्गल निंदक व बहिरटांच्यासारखे भावनाविवश टीकाकार यांचे लेखन सुद्धा असेच अयथार्थ आहे. श्रीसमर्थांच्या कार्याचे समालोचन करण्यापूर्वी त्यांच्या अद्‌भुत व अलौकिक चरित्राच्या घडणीकडे पाहणे आवश्यक आहे.

भूमिका सिद्ध केली तिच्यात पुनरुत्थानाचे तेज ओतणारा, त्यासाठी योजनाबद्ध कार्याची आखणी करणारा व नव्या युगाच्या आगमनाची साद घालणारा महामांत्रिक हवा होता, तो महाराष्ट्राला श्रीसमर्थांच्या रूपाने मिळाला.

□ □ □

प्रकरण चौदावे

श्रीसमर्थ रामदास

महाराष्ट्रात संतपरंपरेने निर्माण केलेल्या निष्ठाजीवनात तेज व पुनरुत्थानाची आकांक्षा निर्माण करणारे अवतारी पुरुष श्रीसमर्थ रामदास हे होत. ते तुकाराम महाराजांच्या समकालीनच होते. समर्थ हे छत्रपति शिवप्रभूंचे आध्यात्मिक गुरु म्हणून राजगुरु या नात्याने तर त्यांचे महत्त्व आहेच; पण त्याचबरोबर व्यासांनंतरचे लोकशिक्षक व राष्ट्रगुरु म्हणून त्यांचे महत्त्व अनन्यसामान्य आहे. ज्याच्याविषयी अतिरिक्त प्रशंसा व तोल सोडून केलेली निंदा ऐकू येते त्याला यथार्थतेने श्रेष्ठ पुरुष म्हणावे असे काही जीवनशास्त्राच्या अभ्यासकांचे मत आहे. श्रेष्ठ पुरुषाचे हे लक्षण श्रीसमर्थांच्या जीवनाला यथार्थतेने लागू पडते. श्रीसमर्थांच्याविषयी उत्कटतेने लिहिणारे राजवाडे, भट प्रभृति एकांगी विचारसरणीचे लोक जसे आहेत तसेच या प्रशंसेचे उलट टोक गाठणारे प्रा. फाटक, बहिरट प्रभृतीही लोक आहेत. समर्थांच्या राजवाडे प्रभृति प्रशंसकांनी केलेली वारकरी संप्रदायाची टवाळी कशी अयथार्थ आहे हे आपण यापूर्वी पाहिलेच आहे. श्रीसमर्थांचे फाटकांच्यासारखे निरर्गल निंदक व बहिरटांच्यासारखे भावनाविवश टीकाकार यांचे लेखन सुद्धा असेच अयथार्थ आहे. श्रीसमर्थांच्या कार्याचे समालोचन करण्यापूर्वी त्यांच्या अद्भुत व अलौकिक चरित्राच्या घडणीकडे पाहणे आवश्यक आहे.

भूमिका सिद्ध केली तिच्यात पुनरुत्थानाचे तेज ओतणारा, त्यासाठी योजनाबद्ध कार्याची आखणी करणारा व नव्या युगाच्या आगमनाची साद घालणारा महामांत्रिक हवा होता, तो महाराष्ट्राला श्रीसमर्थांच्या रूपाने मिळाला.

□ □ □

प्रकरण चौदावे

श्रीसमर्थ रामदास

महाराष्ट्रात संतपरंपरेने निर्माण केलेल्या निष्ठाजीवनात तेज व पुनरुत्थानाची आकांक्षा निर्माण करणारे अवतारी पुरुष श्रीसमर्थ रामदास हे होत. ते तुकाराम महाराजांच्या समकालीनच होते. समर्थ हे छत्रपति शिवप्रभूंचे आध्यात्मिक गुरु म्हणून राजगुरु या नात्याने तर त्यांचे महत्त्व आहेच; पण त्याचबरोबर व्यासांनंतरचे लोकशिक्षक व राष्ट्रगुरु म्हणून त्यांचे महत्त्व अनन्यसामान्य आहे. ज्याच्याविषयी अतिरिक्त प्रशंसा व तोल सोडून केलेली निंदा ऐकू येते त्याला यथार्थतेने श्रेष्ठ पुरुष म्हणावे असे काही जीवनशास्त्राच्या अभ्यासकांचे मत आहे. श्रेष्ठ पुरुषाचे हे लक्षण श्रीसमर्थांच्या जीवनाला यथार्थतेने लागू पडते. श्रीसमर्थांच्याविषयी उत्कटतेने लिहिणारे राजवाडे, भट प्रभृति एकांगी विचारसरणीचे लोक जसे आहेत तसेच या प्रशंसेचे उलट टोक गाठणारे प्रा. फाटक, बहिरट प्रभृतीही लोक आहेत. समर्थांच्या राजवाडे प्रभृति प्रशंसकांनी केलेली वारकरी संप्रदायाची टवाळी कशी अयथार्थ आहे हे आपण यापूर्वी पाहिलेच आहे. श्रीसमर्थांचे फाटकांच्यासारखे निरर्गल निंदक व बहिरटांच्यासारखे भावनाविवश टीकाकार यांचे लेखन सुद्धा असेच अयथार्थ आहे. श्रीसमर्थांच्या कार्याचे समालोचन करण्यापूर्वी त्यांच्या अद्‌भुत व अलौकिक चरित्राच्या घडणीकडे पाहणे आवश्यक आहे.

श्रीसमर्थांचे अद्‌भुत चरित्र

श्रीसमर्थांच्या वडिलांचे नांव सूर्याजीपंत ठोसर आणि आईचे नाव रेणाबाई असे होते. सूर्याजीपंत भगवान् सूर्यनारायणाचे निष्ठावंत उपासक असून त्यांच्या कडकडीत सूर्योपासनेचेच फळ त्यांना श्रीसमर्थांच्या रूपाने शके १५३० चैत्र शुद्ध नवमीला मध्यान्हकाळी जांब येथे मिळाले. या दांपत्याला दोन मुले झाली. ज्येष्ठ पुत्र गंगाधरपंत अथवा श्रेष्ठ व धाकटे चिरंजीव नारायण अथवा श्रीसमर्थ. वडील पुत्र गंगाधरपंत यांनी आपल्या जीवनात श्रीएकनाथ महाराजांप्रमाणेच प्रपंच व परमार्थ यांची सांगड घालून दाखविली; तर धाकटे साऱ्या राष्ट्राचा प्रपंच उभारण्यासाठी अग्रेसर झाले. श्रीसमर्थचरित्रविषयक साहित्य हल्ली पुष्कळ उपलब्ध झाले असून त्यांची अनेक चरित्रे लिहिली गेली आहेत व लिहिली जात आहेत. प्रस्तुत ग्रंथात श्रीशिवचरित्राच्या पार्श्वभूमीला आवश्यक इतकाच त्यांच्या चरित्राचा परामर्श घेण्यात यावयाचा आहे.

वैराग्य हा श्रीसमर्थांचा स्थायीभाव असून ईश्वरदर्शनाच्या तळमळीचे तांडव त्यांच्या हृदयाकाशात फार लहानपणापासून माजून राहिले होते. त्यांचे वडील फार लहानपणीच निवर्तले. आईच्या आग्रहास्तव त्यांच्या ज्येष्ठ बंधूंनी त्यांच्या इच्छेविरुद्ध त्यांच्या लग्नाचा घाट घातला. पण ऐन लग्नसमारंभात 'सावधान' हे शब्द ऐकताच त्यांनी बोहल्यावरून खाली उडी घेतली व मंडपातून ते पळून गेले. त्या वेळी तेथे काय कहर उडाला असेल याची कल्पनाच केलेली बरी ! त्यानंतर त्यांनी टाकळी येथे बारा वर्षे गायत्री मंत्राचे व तेरा कोटी रामनाम मंत्राचे पुरश्चरण करून ईश्वरी साक्षात्कार करून घेतला असे त्यांच्या बहुतेक चरित्रकारांनी लिहिलेले आहे. पण या संबंधात श्रीसमर्थसाहित्याचे निष्ठावंत अभ्यासक व उपासक कै. शंकर श्रीकृष्ण उपाख्य नानासाहेब देव यांनी वेगळे विवेचन, प्रमाणे उद्‌धृत करून केलेले आहे. समर्थसाहित्यावरील नानासाहेबांचा अधिकार लक्षात घेता ते यथार्थ मानावयास प्रत्यवाय असू नये. कै. नानासाहेब लिहितात,

'श्रीसमर्थांनी पुरश्चरण कशाचे केले, गायत्रीमंत्राचे का त्रयोदशाक्षरी मंत्राचे, असा प्रश्न आहे. मला वाटते त्यांनी पुरश्चरण केले असावे गायत्रीमंत्राचे व त्रयोदशाक्षरी मंत्र एरव्ही अखंड जपला असावा. या माझ्या वाटण्याला एका पदात, दूरचा का होईना, पण किंचित् आधार मिळतो.

वंश रघुनाथजीचा । प्रगट प्रताप जयाचा ।। ध्रु० ॥ गि. ११०
पुण्यपरायण धार्मिक राजे । काय वदावें वाचा ॥ १
सत्वधीर माहावीर बळाचें । बोधचि थोर नीतीचा ॥ २
दास म्हणे मज ध्यास तयाचा । खडतर सूर्य तपाचा ।। ३

याप्रमाणे श्रीसमर्थांनी खडतर तप केले.' (श्रीसमर्थ हृदय, पृष्ठ ५५२)

श्रीसमर्थांना झालेल्या श्रीरामचंद्रांच्या सगुण साक्षात्कारासंबंधाने श्री. नानासाहेब देव यांनी लिहिले आहे :–

भेट कोणी करविली

सोडविल्या देवफौजा । आला वैकुंठीचा राजा ।।
संहारिले रजनीचर । देवभक्ताच्या काजा ।।
दास मी समर्थाचा । मज कोणी जाणेना ।
मुळीची कुळदेव्या हे । तिणें रक्षिलें मला ॥ ६९
अजिक ते संहारिले । भूमिभार फेडिला ।।
ऐसा हा समर्थाला । जिणें वर दिधला ॥ २
ते सोय धरूनिया । गेलों तुळजेच्या ठायां ।
तिणें मज आश्वासिलें । भेटविलें रामराया ।। ३

'मज कोणी जाणेना' अशा काळातील म्हणजे आरंभीच्या काळातील हे पद दिसते. तुळजापूरच्या देवीने रामाला वर दिला होता, हे ऐकून श्रीसमर्थ तुळजापुरास गेले असता देवीने श्रीसमर्थांस रामरायाची भेट करविली. भेट झाली व कृतार्थ झाले.

'फावलें रे हरिसुख फावलें रे ॥ ६९०
राया दशरथा नृपासी । माते कौसल्ये जननीसी ।
नगरवासियां लोकांसी । सुख फावलें रे ॥ १

जें सुख फावलें त्रिंबका । जें सुख फावलें वाल्मीका ।
दें रामदास रंका । सुख फावलें रे ॥ २ आणि मग
'दास उदास फिरे विवरे । चित्त निवालें रे ॥'

'करी चापबाण' हें श्रीसमर्थांच्या रामाचे वैशिष्टच होय. स्वाभाविक आहे. साधूंचे रक्षण आणि दुष्टांचा संहार हेच ज्यांच्या अवतारकार्याचे स्वरूप ते अखंड सुसज्ज असणार हे उघड आहे.

'तेथे माझें तन मन धन ॥ ध्रु०
परम सुंदर रूप मनोहर । करीं धरुनि धनुर्बाण ॥ १
राम लक्ष्मण जनकतनया । वामभागीं शोभताहे ॥ २
पीता पीतांबर कासिला कासे । शोभतसे दिव्य ठाण ॥ ३
भीम भयानक सन्मुख मारुति । कर जोडुनि वाट पाहे ॥ ४

त्यांच्या हृदयात रामाचे जें ठाण बिंबले होते त्यात रामाच्या हाती धनुष्यबाण कायमचे होते. उपास्याच्या स्वरूपावरून उपासकाच्या हृदयाची परीक्षा करणे योग्य होत असेल तर, श्रीरामाचे हे ध्यान पाहून श्रीसमर्थहृदयाची कल्पना करता येते.'

–(श्रीसमर्थ हृदय, पृष्ठ ५३५ व ५३६)

श्रीसमर्थ व श्रीतुकाराममहाराज या दोघांच्याही चरित्रात एका बाबतीत विलक्षण साम्य दृष्टोत्पत्तीस येते व ते म्हणजे दोघांनाही लौकिक अर्थाने कोणी समकालीन व्यक्ति गुरु म्हणून स्वीकारण्याचे कारण पडले नाही. श्रीतुकाराममहाराजांना स्वप्नात मंत्रोपदेश व सिद्ध साक्षात्कार झाल्याचे आपण मागे पाहिलेच आहे. श्रीसमर्थांनी आपल्या तपस्येने श्रीरामचंद्राचा साक्षात्कार घेऊन त्यांनाच आपले गुरु केले. श्री. नानासाहेब देव म्हणतात, 'श्रीराम मंत्र हा उघडा मंत्र आहे. तो आम्हास श्रीसमर्थांपासून मिळाला आणि त्यांना तो श्रीरामचंद्रापासून मिळाला होता. त्यांचे गुरु श्रीराम, याविषयी शंका नको. याला प्रत्यक्ष त्यांच्याच वचनांचा आधार आहे.

पंकजीं मन मुरे सद्गुरुपादपंकजी मन मुरे ॥ ध्रु०
मनीं मनपण सर्वहि आपण । तेणें गुणें हांव पुरे ॥ १

परब्रह्मीं भार होता अगोचर । तेणें गुणें माया विरे ॥ २
निजपदीं मन जडता अभिन्न । निखळ सुख उरे ॥ ३
हेंचि हें साधन आत्मनिवेदन । मीपण तेंहि नुरे ॥ ४
रामदासीं रामरूप निजधाम । पावतां निःसंग रे ॥ ५

हे जे गिरिधरलिखित पूर्वार्धातील श्रीसमर्थांचे पांचवे सुंदर पद त्यातून हाच अर्थ निघत नाही काय की, श्रीसमर्थ श्रीरामालाच आपला गुरु मानीत आहेत? इच्छा करणे हा ज्या मनाचा धर्म ते सद्गुरुचरणकमलीं भृंगवत् जडून बसेल तर इतर सर्व वासनांचा क्षय होणार नाही काय? परब्रह्माच्या ठिकाणी आपण लीन होऊन राहिल्यावर आपल्यापुढे माया आपले डोके वर तरी काढू शकेल काय ? आपल्या मूळ स्वरूपाशी मन एकरूप होऊन गेल्यावर ब्रह्मानंदाशिवाय दुसरी कोणतीही वृत्ति शिल्लक राहील काय? असे तीन दृष्टान्त देऊन जेव्हा श्रीसमर्थ म्हणतात की, सद्गुरुपादपंकजी आपले मन लीन होऊन गेले आहे आणि रामाचे स्वरूप हेच आपले निजधाम व ते प्राप्त करून घेऊन आपण निःसंग झालो आहोत, तेव्हा या त्यांच्या वचनातून श्रीराम हेच त्यांचे गुरु होत असा अर्थ निघत नाही काय ? पण अशा एखाद्या वचनाचा अर्थ लावीत बसण्याची इतकी पंचाईत हवी कशाला ? ज्या समासात श्रीसमर्थांनी सर्व सांप्रदायिकांना यावच्चंद्रदिवाकरौ मंत्रोपदेश करून ठेवला त्या समासातच ते आपल्या शिष्याला स्पष्ट शब्दांत म्हणत आहेत की :–

'राम स्वामी जाण माझा । तरी तो तुज होये आजा ॥'

तू माझा शिष्य, तेव्हा माझे स्वामी श्रीराम हे तुझे आजोबा लागतात ! येथे आता काय शंका उरली की श्रीसमर्थांचे गुरु श्रीराम होत ?

हनुमंत आमुची कुळवल्ली । राम मंडपा वेल गेली ।
श्रीराम भक्तीनें फळली । रामदास बोलें या नांवें ॥ १
आमुचे कुळीं हनुमंत । हनुमंत आमुचें मुख्य दैवत ।
तयावीण आमुचा परमार्थ । सिद्धीतें न पवे की ॥ २

साहच आम्हांसी हनुमंत । आराध्य दैवत श्रीरघुनाथ ।
सद्गुरु श्रीराम समर्थ । काय उणें दासासी ॥ ३
दाता येक रघुनंदन । वरकड लंडी देईल कोण ।
तया सोडोन आम्ही जन । कोणाप्रती मागावें ॥ ४
म्हणोनि आम्ही रामदास । रामचरणीं आमुचा विश्वास ।
कोसळोन पडो रे आकाश । आणिकाची वासना पाहू ॥ ५
स्वरूप संप्रदाय अयोध्यामठ । जानकी देवी श्रीरघुनाथ दैवत ।
मारुती उपासना मार्ग नेमस्त । वाढविला परमार्थ रामदासी ॥६

या सहा ओव्यांवरून श्रीराम हे समर्थांचे गुरु होत, हे तर सिद्ध होतच आहे, पण त्याशिवाय श्रीरामांवर त्यांचा किती अढळ विश्वास होता आणि त्यांचा निर्धारही किती दांडगा होता, हे आपल्या निदर्शनास येत आहे.' (श्रीसमर्थ संप्रदाय, पृ. ११९ व १२१)

देशस्थितीचा अभ्यास

याप्रमाणे नरदेहात येऊन भारतीय संस्कृतीप्रमाणे जे मिळवावयास पाहिजे ते मिळवून सिद्ध झाल्यावर लोककल्याणाच्या कार्याकडे त्यांनी दृष्टि वळविली. ज्यांच्या कल्याणाच्या कार्यास्तव आपले शेष जीवित वेचावयाचे, त्यांची स्थिति प्रत्यक्ष पाहिल्यावाचून आपल्या कार्याचा प्रारंभ करणे उचित नाही असे त्यांना वाटले व त्यासाठी त्यांनी संपूर्ण भारताची यात्रा केली. प्रत्यक्ष साऱ्या देशभर हिंडून व समाज निरीक्षण करून लोकस्थितीचा अभ्यास करावा व नंतरच कार्याची पद्धति ठरवावी असा सर्वंकष स्वरूपाचा विचार समर्थांपूर्वी प्रत्यक्ष कोणाच्या आचारातून तरी दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. श्रीसमर्थांचा संचार कोठे कोठे झाला याची कल्पना देणारी दोन प्रकरणे श्रीसमर्थ वाग्देवता मंदिरातील बाडांक ६१८ मध्ये आहेत. त्यांवरून अयोध्या ते कन्याकुमारी अशा दक्षिणोत्तर व पूर्वपश्चिम भरतखंडातील १०२९ गांवी त्यांनी पदयात्रा केल्याचे आढळून येते. बारा वर्षे तपस्या करून त्यांनी आध्यात्मिक शक्तीची परिपूर्णता जशी संपादन केली त्याचप्रमाणे

साह्य आम्हांसी हनुमंत । आराध्य दैवत श्रीरघुनाथ ।
सद्‌गुरु श्रीराम समर्थ । काय उणें दासासी ॥ ३
दाता येक रघुनंदन । वरकड लंडी देईल कोण ।
तया सोडोन आम्ही जन । कोणाप्रती मागावें ॥ ४
म्हणोनि आम्ही रामदास । रामचरणीं आमुचा विश्वास ।
कोसळोन पडो रे आकाश । आणिकाची वासना पाहू ॥ ५
स्वरूप संप्रदाय अयोध्यामठ । जानकी देवी श्रीरघुनाथ दैवत ।
मारुती उपासना मार्ग नेमस्त । वाढविला परमार्थ रामदासी ॥६

या सहा ओव्यांवरून श्रीराम हे समर्थांचे गुरु होत, हे तर सिद्ध होतच आहे, पण त्याशिवाय श्रीरामांवर त्यांचा किती अढळ विश्वास होता आणि त्यांचा निर्धारही किती दांडगा होता, हे आपल्या निदर्शनास येत आहे.' (श्रीसमर्थ संप्रदाय, पृ. ११९ व १२१)

देशस्थितीचा अभ्यास

याप्रमाणे नरदेहात येऊन भारतीय संस्कृतीप्रमाणे जे मिळवावयास पाहिजे ते मिळवून सिद्ध झाल्यावर लोककल्याणाच्या कार्याकडे त्यांनी दृष्टि वळविली. ज्यांच्या कल्याणाच्या कार्यास्तव आपले शेष जीवित वेचावयाचे, त्यांची स्थिति प्रत्यक्ष पाहिल्यावाचून आपल्या कार्याचा प्रारंभ करणे उचित नाही असे त्यांना वाटले व त्यासाठी त्यांनी संपूर्ण भारताची यात्रा केली. प्रत्यक्ष साऱ्या देशभर हिंडून व समाज निरीक्षण करून लोकस्थितीचा अभ्यास करावा व नंतरच कार्याची पद्धति ठरवावी असा सर्वंकष स्वरूपाचा विचार समर्थापूर्वी प्रत्यक्ष कोणाच्या आचारातून तरी दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. श्रीसमर्थांचा संचार कोठे कोठे झाला याची कल्पना देणारी दोन प्रकरणे श्रीसमर्थ वाग्देवता मंदिरातील बाडांक ६१८ मध्ये आहेत. त्यांवरून अयोध्या ते कन्याकुमारी अशा दक्षिणोत्तर व पूर्वपश्चिम भरतखंडातील १०२९ गांवी त्यांनी पदयात्रा केल्याचे आढळून येते. बारा वर्षे तपस्या करून त्यांनी आध्यात्मिक शक्तीची परिपूर्णता जशी संपादन केली त्याचप्रमाणे

या भारतयात्रेत बारा वर्षे लोकस्थितीच्या अभ्यासानी गाढ तपश्चर्या करून त्यांनी राष्ट्रावरील विपत्तीचे यथार्थ निदान केले.

प्रत्यक्ष भारतीय राजकारणात पदन्यास करण्यापूर्वी गांधीजींनीही असेच देशस्थितीचे निरीक्षण केले होते हे त्यांच्या चरित्राच्या वाचकांना माहीतच आहे. या निरीक्षणात जे भयंकर प्रकार समर्थांनी पाहिले त्यामुळे त्यांचे अंतःकरण जळून गेले; व भयाण निराशेचा पडदाच स्वतःभोवती पसरला असल्याचे पाहून एकदा तर त्यांना या अपरिवर्तनीय अवस्थेत जगण्याऐवजी मृत्यु कवटाळावा असे वाटू लागले. राष्ट्रजीवनाच्या या अभ्यासकाळात श्रीसमर्थांनी स्वतः कशातही भाग घेतला नाही की या पदयात्रेत झालेल्या कष्टांना दाद दिली नाही. ते म्हणतात :–

फिरे दास ऊदास लोकांस पाहे ।
मनामाजि थक्कीत होऊनि राहे ॥
पथीं चालतां सूख दुःखा शमावें ।
महामंडळी काय कीती पहावे ॥
म्हणे दास हें दृश्य नाना परीचें ॥
किती होत जाते कळाकूसरीचें ॥
न जावेंचि तेथेंचि लागेल जावें ।
न खावेंचि जें तेंचि लागेल खावें ॥
वदावेंचि ना तेंचि लागे वदावें ।
स्वभावेंचि निर्माण केलेंचि देवें ॥
प्रसंगे घडे तेंचि मानून घ्यावें ।
अहंतागुणें दुःखशोका न घ्यावें ॥
पुढें काय होईल तें तें पाहावें ।
विवेकेंचि ज्ञानेंचि सूखें रहावें ॥
म्हणे दास ऊदास कांही न व्हावें ।
बरें वोखटें सर्व साहोनि न्यावें ॥

अपार कष्ट सहन करून त्यांनी राष्ट्राच्या अवनतीची कारणमीमांसा केली. या अवनतीचे चित्र रेखाटताना ते म्हणतात :–

पदार्थमात्र तितुका गेला । नुस्ता देशचि उरला ।
येणें करितां बहुतांला । संकट जालें ॥
माणसा खावया अन्न नाहीं । आंथरूण पांघरूण तेंही नाहीं ।
घर कराया सामग्री नाहीं । काय करिती ॥
कित्येक अनाचारीं पडिली । कित्येक याति भ्रष्ट झाली ।
कितेक ते आक्रंदली । मुलेंबाळें ॥
कांहींच पाहतां धड नाहीं । विचार सुचेना कांहीं ॥
अखंड चिंतेच्या प्रवाहीं । पडले लोक ॥
येक म्हणती कोठें जावें । येक म्हणती काय करावें ?
विदेशा जाऊनी काय खावें । वेंच नाहीं ॥
तथापि मार्गचि चालेना । भिक्षा मागतां मिळेना ।
अवघे भिकारीच, जना । काय म्हणावें ?
प्राणिमात्र जाले दुःखी । पाहतां कोण्ही नाहीं सुखी ।
कठिण काळें वोळखी । धरीनात कोण्ही ॥

या अस्मानी विपत्तीच्या काळात राजसत्ता प्रजाजनांचे संरक्षण करीत असते. पण ती स्वकीय असली तर ! परकीय दैत्यसदृश राजसत्तेत या अस्मानीला उलटी सुलतानीची साथ मिळून एकच कहर उसळत असतो. समर्थ म्हणतात :–

देश नासला नासला उठे तोचि कुटी ।
पिकें होतांचि होतांचि होते लुटालुटी ॥
काळाकरितां जिवलगां जाली तुटातुटी ॥
अवघ्या कुटुंबा कुटुंबा होते फुटाफुटी ॥
कैचा आधार आधार नाही सौदागार ।
कांहीं चालेना चालेना उदीम व्यापार ॥
सर्व सारिखे सारिखे झाला एकंकार ।
काळ कठीण कठीण कैसा पावे पार ॥
जनी ईजती हुरमती पाहों जातां कैंची ।
दुनिया जाली रे जाली रे जाली रे बळाची ॥

काय होणार होणार होणार टळेना ।
पुण्य गेले रे गेले रे कांहींच फळेना ॥
सुडके पटकर पटकर न मिळे पांघराया ।
शक्ती नाही रे नाही रे खोपट कराया ॥
वाट फुटेना फुटेना विदेशी भराया ।
आवघी बैसलो बैसलो बैसलो मराया ॥
नदी भरतां भरतां घालुनिया घेती ।
वीख घेउनी घेउनी उदंड मरती ॥
अग्नी लावोनी लावोनी जळोनियां जाती ।
मोठी फजीती फजीती सांगावे ते किती ॥
येक पळाले पळाले दूरी देशा गेले ।
बहू कष्टले कष्टले तेथे नागवले ॥
फिरोनि आले रे आले रे घरींचे लोक मेले ।
कोठें उपाय दिसेना कासावीस झालें ॥
उदंड चाकरी चाकरी मिळेना भाकरी ।
लोक निलंड निलंड काढुनि नेती पोरी ॥
न्याय बुडाला बुडाला जाहाली शिराजी ।
पैक्या कारणे कारणे होते मारामारी ॥

मूळ यावनी सत्ता लुटारूंची व त्यातच ध्येयशून्य असे हिंदु पाळेगार व सरदार यांचीही भर पडलेली ! परकीय यवन, पोर्तुगीजांसारखे लुटारू, स्वकीय पुंड पाळेगार इत्यादि तत्कालीन अत्याचाऱ्यांच्या अत्याचारांचे समर्थांनी जसे बारकाईने वर्णन केले आहे असे कोणीही केलेले नाही. कारण राष्ट्रजीवनाच्या विपत्तीचे स्वरूप पाहण्यात व निदान करण्यात त्यांच्या जीवनाचे पूर्ण एक तप खर्ची पडलेले आहे ते म्हणतात :–

किती येक ग्रामेंचि ते वोस जाली ।
पिकें सर्व धान्येंचि नाना बुडाली ॥
किती येक धाडीवरी धाडि येती ।
द्वयां सैनिकांचे नि संहार होती ॥

किती येक ते मेघही मंद जाले ।
अनावृष्टि स्थळोस्थळीं लोक मेले ॥
किती येक अन्नाविसीं भ्रष्ट जाले ।
किती येक लोकीं जनीं प्राण दिल्हे ॥
किती येक ते तांब्र बंदीचे गेले ।
किती येक मान्हाष्ट्र बंदी निमाले ॥
किती येक ते छंद ना बंद कांहीं ।
किती येक बेबंद ते ठाइठाई ॥
किती येक ते घराण कर्णेचि घेती ।
किती उत्तमा त्या स्त्रिया भ्रष्टवीती ॥
किती मोट बांधूनि ते बूडवीती ।
पिछोडेचि बांधोनि हीरोनि नेती ॥

अशा स्थितीत भारतीय समाजरचनेत नेतृत्वाचा ज्यांच्याकडे परंपरागत वारसा व ज्यांनी तो अनेक शतके त्याग, वैराग्याने चालविला त्यांनी समोर येऊन व कष्ट सोसून समाजाला आश्वासन देणे व मार्गदर्शन करणे आवश्यक होते. श्रीसमर्थांनी आपल्या समाजजीवनाच्या अभ्यासात या वर्गाचीही सूक्ष्म तपासणी केली व ते अधिकच निराश झाले. उद्वेगाने ते म्हणतात :–

'ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले ।
गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्यांचे ॥
कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पीरास भजती ।
कित्येक तुरुक होती । आपुले इच्छेने ॥
राज्य नेलें म्लेंच्छक्षेत्री । गुरुत्व नेलें कुपात्रीं ।
आपण आरत्री ना परत्री । कांहींच नाहीं ॥
ब्राह्मणास ग्रामणीनें बुडविलें । विष्णूनें श्रीवत्सास मिरविले ।
त्याच विष्णूनें श्रापिलें । परशुरामें ॥
आम्हीहि तेचि ब्राह्मण । दुःखें बोलिलो हें वचन ।
वडील गेले ग्रामणी करून । आम्हां भोंवती ॥

आतांचें ब्राह्मणी काय केलें। अन्न मिळेना ऐसें जालें।
तुम्हां बहुतांचें प्रचीतीस आले। किंवा नाहीं ॥'

त्यातल्या त्यात उपदेशकाचा धंदा पत्करलेल्या लोकांचे अधःपतन पाहून तर त्यांना अधिकच उद्विग्नता वाटली. ते म्हणतात :–

ये कलियुगीं आत्मबोध। तयाचा मांडिला विनोद।
चवड जाली उदंड खेद। वर्ण संकर आरंभिला ॥
दुष्काळ पडला भावार्थाचा। विश्वास दृढ कैचा।
विवेक आणि वैराग्याचा। फड मोडोनि गेला ॥
भक्ति अवघी बुडाली। आणि अभक्ती ठाकली।
आणि ती येतां निघोनि गेली। नीतिमर्यादा ॥
शब्दज्ञान उदंड जालें। कवित्व घरोघरी केलें।
समाधान निःशेष गेलें। हारपोनिया ॥
हरिदासी साहित्य वाढविलें। हरिदास्य सांडोनि कलावंत जाले।
देव सांडोनि फिरो लागले। मनुष्यांभोवतें ॥

शेवटी तर या सर्व परिस्थितीला कलाटणी देण्याचे सामर्थ्य असलेल्या ईश्वरी शक्तीची सहनशक्ति पाहून किंचित् चीड येऊन समर्थ म्हणतात :–

पुण्य क्षेत्रें तीं मोडावीं। आणि ब्राह्मण्यें पीडावी।
पुण्यवंत ते मरावें। पापी चिरंजीव व्हावें।
धर्मप्रवृत्ति बुडावी। शास्त्रमर्यादा उडावी।
रामदास म्हणे देवें। बौद्ध होऊनि बैसावें।
भक्त भाविक तितुके निमाले। सत्वाचे सज्जन विश्रांति पावले।
ईश्वरेंहि डोळे झांकिले। बौद्ध होवोनी बैसला ॥

या सर्व परिस्थितीत शक्य तितके लवकर परिवर्तन घडून येणे आवश्यक आहे असे त्यांना वाटू लागले. ईश्वराचा प्रत्यक्ष साक्षात्कार असल्यामुळे त्याच्या अस्तित्वासंबंधी व सामर्थ्याविषयी त्यांना काडीचीही शंका नव्हती. मग धर्मग्लानीच्या, अधर्माच्या उत्कर्षाच्या व सज्जनांच्या संकटाच्या वेळी अवतार धारण करावयाचे वचन देणारा ईश्वर या सर्व गोष्टी सहन करीत बौद्ध होऊन

(म्हणजे मौन धारण करून) कां बसला आहे व ईश्वरानेही जर दुर्लक्ष केले तर भारताला विनाशाशिवाय दुसरे काय गत्यंतर आहे हे त्यांना आकळेना. आपल्या हृदयाची ही व्यथा परमेश्वराजवळ व्यक्त करताना ते म्हणतात :–

हुजूर दम निघेना, अंतरी कोंडनाना ।
तिळभरि स्थळ कोठे पाहतांही दिसेना ॥
बहुत विषम काळें दाटणी थोर जाली ।
म्हणउनी चरणाब्जीं वृत्ति गुंतोनि ठेली ॥
बहुतचि सुकुमारा स्वस्थ नाही शरीरा ।
निशिदिनि जन चिंता लागलीसे उदारा ॥
सकळ जन सुखावें तो कसा काळ फावे ।
भजन जन उकावें सर्व आनंद पावे ॥

शेवटी या आनंदाची पर्वणी राष्ट्रजीवनात येणेच अशक्य असे वाटून ते जीविताविषयी निराश झाले. ते म्हणतात :–

कांहीं मिळेना मिळेना मिळना खायाला ।
ठाव नाही रे नाही रे नाही रे जायाला ।
हौस कैंची रे कैंची रे कैंची रे गायाला ।
कोठे जावें रे जावें रे जावें रे मागायाला ।
दास म्हणे रे भगवंता! किती पाहसी सत्त्व ।
काय वांचोनी वांचोनी ?ने परते जीवित्व ।
किती धरावें धरावें धरावें तें सत्त्व ।
जालीं शरीरें शरीरें शरीरें निःसत्त्व ॥

जीवाचे देवत्वापर्यंत विकसन करण्याचे सामर्थ्य असलेली कर्मभूमि ज्यांना देश म्हणून लाभली, अध्यात्म व जीवनमूल्यांचा प्रकाश सर्व जगाला वितरण करून जे विश्वगुरु ठरले, परमेश्वराला वारंवार अवतार घ्यावा असे वाटावे असे आकर्षण ज्यांच्या राष्ट्रजीवनाने निर्माण केले त्यांची ही असीम दुर्दशा संपविण्याचा मार्ग जर आपल्याला सापडत नसेल तर त्यापेक्षा मरून गेलेले काय वाईट असे या तपस्व्याला वाटू लागले. मनुष्यजीवनाला व्यक्ति-

जीवन व सामाजिक जीवन अशा परस्परावलंबी व परस्पर संपृक्त दोन बाजू असतात. जर सामाजिक जीवनाची दुर्दशा व अधःपात थांबविता येत नसेल तर आपल्या साक्षात्कारी जीवनाचा व आध्यात्मिक विकसनाचा आपल्या राष्ट्राला लाभ कोणता असे त्यांना वाटू लागले. प्रत्यक्ष परब्रह्म जर या संस्कृतीच्या संरक्षणाच्या कळवळ्याने स्वतः निर्गुण, निराकार, निरवयव असतानाही सगुण साकार, सावयव होऊन अवतार घेते तर ईश्वरनिष्ठांना व ब्रह्मनिष्ठांना तरी त्याच संस्कृतीच्या, समाजाच्या व राष्ट्राच्या अधःपतनाच्या काळात केवळ निजानंदात निमग्न होऊन कसे राहता येईल? परमेश्वरी नियमाचे ते उल्लंघनच नव्हे काय?

पण समर्थांना सभोवार दारुण निराशा वाटावी अशी अगतिकता प्रत्ययास आली व त्या भरात हिमाचलाच्या परिसरात तें हिमकुंडात आत्महत्या करावयास प्रवृत्त झाले. त्यांचे सद्गुरु व उपास्य दैवत श्रीरामचंद्र यांनी त्यांना सावरून कृष्णातटाकी कार्य प्रारंभ करण्याचा आदेश व ते सफळ होईल असे आश्वासन दिले असे म्हणतात. समाजजीवनाच्या या एका तपावर केलेल्या मनन निरीक्षणाने त्यांची अशी धारणा झाली की स्वराज्यावाचून स्वधर्म व स्वराष्ट्र यांचे संरक्षण व विकसन केवळ अशक्य होय. भारतीय राष्ट्राला आपल्या संरक्षणासाठी व संवर्धनासाठी स्वतःच्या सामर्थ्याच्या खड्गाने म्लेच्छसत्ता संपूर्ण उखडून टाकल्यावाचून दुसरे गत्यंतर नाही. सामर्थ्याच्या पार्श्वभूमीवाचून अध्यात्माला महत्त्व नाही. जीवनाला प्रतिष्ठा नाही व नीतिमूल्यांना स्थिरता नाही. 'शस्त्रेण रक्षिते राष्ट्रे शास्त्रचिन्ता प्रवर्तते' शस्त्रसामर्थ्याने राष्ट्र संरक्षणाचा प्रश्न सदाचा सुटल्यावरच शास्त्रचिंतेला अवसर असतो. हे भारतीय राष्ट्राचे चिरंतन द्रष्टे श्रीमद्‌वेदव्यास यांनी सांगितलेले सत्य समर्थांच्या हृदयात प्रकाशले. ते म्हणतात :–

शक्तीनें पावती सूखे । शक्ति नसता विटंबना ।
शक्तीनें नेटका प्राणी । वैभवें भोगितां दिसे ॥

कोण पुसे अशक्ताला । रोगीसे बराडी दिसे ।
शक्ति तो सर्वही सुखे । शक्ति आनंद भोगवी ॥
सारा संसार शक्तीनें । शक्तीनें शक्ति भोगिजे ।
शक्त तो सर्वही भोगी । शक्तीवीण दरिद्रता ॥
शक्तीनें मिळतीं राज्ये । युक्तीनें यत्न होतसे ।
शक्ति युक्ति जये ठायीं । तेथे श्रीमंत (परमेश्वर) धांवती ॥
उदंड खस्तिचीं कामें । मर्द मारूति जातसे ।
नामर्द काय ते लंडी । सदा दुश्चित लालची ॥

स्वधर्माच्या आणि स्वसंस्कृतीच्या मागे स्वराष्ट्राचे जागते खड्ग जो उभारील असा कोणी आहे काय? समर्थांनी सारा देश पायाखाली घातला. पण त्यांच्याच शब्दांत सांगावयाचे तर कैपक्षी परमार्थी असा कोणी राजा त्यांना आढळेना. अशा मनाच्या अवस्थेत समर्थ हिंडता हिंडता श्रीपरशुरामक्षेत्री आले व तेथे महापराक्रमी परशुरामांच्या कृत्यांची आठवण होऊन ते त्यांनाच स्वधर्मरक्षणार्थ परशु परजण्याची प्रार्थना करू लागले. समर्थांचे स्वतःचे गोत्र जमदग्नि होते. त्यामुळे महापराक्रमी जामदग्न्याशी सलगी करण्याचा त्यांना अधिकारही होता. जमदग्नि व जामदग्न्य यांना परशुरामक्षेत्री अष्टकातून आवाहन करणाऱ्या समर्थांचे हृदयाविष्करण करताना कै. नानासाहेब देव म्हणतात :–

'श्रीछत्रपति शिवाजी महाराज उदयाचलावर येण्यापूर्वी श्रीसमर्थांचे परशुरामक्षेत्री आगमन झाले होते, त्या वेळी त्यांनी परशुरामापुढे आपले हृदय खुले करून आपल्या अंतरीची व्यथा परशुरामास जाणविली होती. बारा वर्षे तीर्थाटनाच्या निमित्ताने त्यांना देशाटन घडले होते. देशाच्या अवनतीची त्यांना पूर्ण कल्पना झाली होती. स्वराज्याशिवाय धर्मरक्षण होणे नाही हा त्यांचा निश्चय झाला होता. धर्मावरील संकटे दूर होऊन देशाच्या अवनतीचा शेवट व्हावयाचा म्हणजे स्वधर्मीय राजा पाहिजे.'

'ऐसा पाहिजे कीं राजा कैपक्षी परमार्थी ॥'

ही आपली इच्छा विसाव्या अष्टकात श्रीसमर्थांनी आपल्या

अत्यंत आतुर बोलण्याने व्यक्त केली आहे. एरव्ही श्रीसमर्थ आपल्या हृदयाचा थांग सहसा कोणास लागू देणारे नाहीत. पण या अष्टकाच्या द्वारे आपणांस त्यांच्या हृदयात प्रवेश मिळत आहे. श्रीसमर्थांचे गोत्र जमदग्नि. जमदग्नीचा मुलगा जामदग्नि म्हणजे परशुराम फक्त दुसरा श्लोक बापाला उद्देशून दिसतो. बाकीचे चारही मुलालाच उद्देशून आहेत. जमदग्नीला श्रीसमर्थ विनवितात, 'आपला मुलगा चिपळुणास असतो, मी आपल्याच गोत्रातला असून तो माझी काहीच काळजी किंवा विचारपूस करीत नाही. तरी मधून मधून माझा परामर्श घेत जावा असे त्यास आपण काही कृपा करून सांगा. तो मला अनुकूल होईल असे काही करा. त्याला अनुकूल करून घेऊन मला काय मिळवावयाचे आहे, असे विचाराल तर आम्हांस राज्य पाहिजे आहे असे श्रीसमर्थांनी अति कळवळ्याने ध्वनित केले आहे. श्रीसमर्थहृदयीचे हे आर्त उघड करून दाखवणारे हे अष्टक सर्वांना मुखोद्गत असावे.

महाकोप अग्नी ऋषी जामदग्नी ।
समर्था तया जाणिजे सर्व सूज्ञी ॥
सदा सर्वदा घेतसे नाम तूझे ।
वरिष्ठा स्वभावेचि हें गोत्र माझें ॥ १
वसे सागराचे तिरी सूत तूझा ।
समाचार तो घेत नाहींच माझा ॥
तयाला बहूतांपरी सीकवावें ।
स्वभावेंचि बोढेल ऐसें करावें ॥ २
किती येक मागे बहू युद्ध केलें ।
किती वेळ या ब्राह्मणा राज्य दिल्हें ॥
अकस्मात सामर्थ्य तें काय झालें ।
युगासारिखें काय नेणो बिशालें ॥ ३
चिरंजीव आहेसि ऐसी वदंती ।
समर्था तुझें चित्त काठिण्य कीती ॥

तुझे नामधारी तुला हें कळेना ।
कृपाळूपणें चित्त कैसे वळेना ॥ ४
नको रे उदासीन हें वाक्य मानी ।
समर्थी असावें बहू साभिमानी ॥
करावी दिनानाथ हे सत्य वाचा ।
तुला चिंतितो दास मी राघवाचा ॥ ५

श्रीसमर्थांना स्वराज्यस्थापनेची तळमळ लागली होती असा या अष्टकाचा सरळ अर्थ होतो. आपले हे कोड पुरविले गेल्याबद्दल त्यांनी नंतर अनेक ठिकाणी कृतज्ञतेचे उद्‌गार काढले आहेत.

मनाच्या अशा अवस्थेत श्रद्धावंताच्या दृष्टिकोनातून श्रीरामचंद्रांच्या आज्ञेप्रमाणे अथवा विशुद्ध भौतिक दृष्टिकोनाप्रमाणे अनुकूलतेची काही पदचिन्हे कार्याच्या उभारणीच्या दृष्टीने दिसली म्हणून श्रीसमर्थ वयाच्या ३६ व्या वर्षी शके १५६६ तारणनाम संवत्सरी महाबळेश्वर व मसूर-शहापूर-कऱ्हाड विभागात कृष्णातटाकी गेले व तेथेच हेतुपुरस्सर स्थिरावले. महाराष्ट्रात कार्याचा प्रारंभ करताना त्यांची खरी इच्छा जेथे त्यांनी तपस्या केली त्या नाशिक पंचवटी विभागात असावे अशीच होती. पण काही विशेष हेतुस्तव त्यांनी मसूर विभाग निवडला. तेथे राहूनही त्यांचे मन नाशिक पंचवटीकडे कसे ओढ घेत होते हे त्यांनी या विभागात राहण्याचे निश्चित केल्यावर व चाफळला श्रीरामाची स्थापना करण्यापूर्वी, पंचवटीच्या परिसरातील लोकांना उद्देशून जे पत्र पाठविले आहे त्यावरून स्पष्ट होते. ते पत्र असे :—

जन्मस्थान गोदातटी । परमपावन पंचवटी ।
जेथे पडली कृपादृष्टी । रघोत्तमा रामाची ॥ १
तेथील राम उपासक । त्यांच्या सेवकांचा सेवक ।
तुम्हांमध्ये मी येक रंक । सरतें करावें ॥ २
तुम्ही निकट देवापाशी । आणि मी पडलो दुरी देशी ।
कृपाळुपणे रघुनाथाशी । माझी करुणा भाकावी ॥ ३

म्हणावें ते अनाथ । समर्था तू दीनानाथ ।
म्हणावें ते पतित । तू पतितपावन् ॥ ४
म्हणावें ते परम किंकर । देवा तू करुणाकर ।
म्हणावें ते निराधार । आधार इच्छी ॥ ५
सत्य मिथ्या तुझा म्हणवी । त्याची चिंता असो द्यावी ।
ऐसी हे करुणा करावी । नाना प्रकारी ॥ ६
तुम्हां दासांमध्ये मी हीन । माझे कोटचवधि अवगुण ।
परंतु आहे अनन्य । सेवक रघुनाथाचा ॥ ७
पुढे म्या ऐसेचि असावें । माझें मन न पालटावें ।
इतुकें देवाशीं मागावें । तुम्ही बंधुवर्गी ॥ ८
प्रत्यही माझा नमस्कार । देवाशी करावा निरंतर ।
मज कारणे शरीर । इतुके कष्टवावें ॥ ९
बालवृद्ध नरनारी । सकल भक्त कुमार कुमारी ।
समस्तांसी नमस्कारी । कृष्णातीरवासी ॥ १०
शुद्ध उपासना विमल ज्ञान । वीतराग आणि ब्राह्मण्यरक्षण
गुरुपरंपरेचें लक्षण । शुद्ध मार्ग ॥ ११
ऐसे हे पंचधा बोलिले । इतुके पाहिजे यत्ने केले ।
म्हणिजे सकळही पावले । म्हणे दासानुदास ॥ १२

प्रस्तुत पत्रात श्रीसमर्थ स्वतःला निराधार असल्याचीही ग्वाही देत असल्यामुळे चाफळला श्रीरामचंद्राची स्थापना होण्यापूर्वी त्यांनी हे पत्र लिहिलेले आहे हे उघड आहे. तसेच पंचवटीविषयी मनात उत्कट ओढ असताना 'पडलो दूर देशी' या शब्दांवरून कोणाच्या तरी प्रेरणेने अथवा काही विशिष्ट कारणास्तव मला येथे राहणे भाग पडत आहे असे समर्थ सुचवीत आहेत. मनातील इच्छा बाजूला सारून समर्थांनी महाबळेश्वरच्या पंचक्रोशीत हे जे आपले ठाणे दिले त्याच्या कारणाचे विवेचन करताना कै. नानासाहेब देव म्हणतात,

या 'पडलो' शब्दाच्या मागे थोडासा इतिहास दडलेला दिसतो. ३००–३२५ वर्षांमागच्या तत्प्रांतीय स्थितीचे आज आपल्याला बरोबर आकलन होणे कठीण आहे. असे दिसते की, विजापुराहून

निघून उत्तर कोकणात उतरावयाचे तर मार्गात मसूरचे ठाणे वरेच महत्त्वाचे होते. त्या मसूरची देशमुखी मूळची जगदाळे यांची. या जगदाळे घराण्यातील एकसष्ट कागद 'मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड १५ वा' यात प्रकाशित झालेले आहेत. त्या कागदपत्रांवरून असे दिसते की, मसूरची देशमुखी जगदाळ्यांकडून काढून शहाजीराजे यांनी स्वतःकडे घेतली होती. ती परत मिळावी म्हणून जगदाळ्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. शहाजी राजांच्या पश्चात् शिवाजी महाराजांकडेही त्यांनी माता जिजाई यांच्या मार्फत रदबदली करून पाहिली. परंतु महाराजांनी स्पष्ट फर्माविले की, दुसरे काही मागा पण मसूरच्या देशमुखीची गोष्टसुद्धा काढू नका. इतके ज्या स्थानाचे महत्त्व, नेमके त्याच भागात जाऊन श्रीसमर्थ तळ देऊन राहतात, यात काही राजकारण नसेलच असे कसे म्हणावे? श्रीसमर्थ नाशिक पंचवटी भागात ज्या काळात पुरश्चरणार्थ राहिले होते, त्या काळात नाशिक, त्र्यंबक हा टापू शहाजी राजांच्या ताब्यात होता व त्या भागात त्यांचे वास्तव्यही होत असे. त्यावरून साहजिक मनात येते की, या दोघा महापुरुषांच्या भेटीगाठी होऊन व संकेत ठरूनच श्रीसमर्थांचे मसूरकडे जाणे झाले असावे. नाहीपेक्षा, 'मी तर असा दूर येऊन पडलो आहे' या श्रीसमर्थांच्या म्हणण्याला काही अर्थच राहात नाही! पंचवटीच्या रामाकडे इतके चित्त लागले असून श्रीसमर्थांना पंचवटी सोडून मसूर भागात राजकारणाने नेले असे म्हणावे लागते.'– (श्रीसमर्थ संप्रदाय पृ. १०१ – १०२)

श्री. देव यांच्या प्रस्तुत तर्काला साहाय्यक अशी प्रमाणे स्वतः समर्थांच्याही उद्गारांतून निघतात. मसूर, शहापूर, चाफळ, कऱ्हाड हा भाग शहाजी राजांच्या वतनदारीत मोडत होता. शहाजी राजांचा स्वतंत्र बाणा समर्थांना त्यांच्या पुरश्चरणाच्या काळापासूनच माहीत होता व देवाधर्मावरील संकट दूर करावयास्तव समर्थ राजपुरुष ते पाहात असावेत. लोकांच्या अंतःकरणात पुनरुत्थानाची प्रेरणा निर्माण करण्याचे कार्य अशा स्वतंत्र बाण्याच्या

राजपुरुषाच्याच परिसरात शक्य होते. मसूरला स्थिरावल्यानंतर श्रीसमर्थांनी आपल्या कार्याची दिशा निश्चित केली व शके १५६७ मध्ये श्रीरामनवमीचा उत्सव प्रारंभ करून त्या निमित्ताने त्यांनी जनजागृतीच्या कार्यास प्रारंभ केला. श्रीरामचंद्रांचाच उत्सव त्यांनी कां योजिला याचे उत्तर स्वतः त्यांनीच 'रक्षिता देव देवांचा। त्याचा उत्साव योजिला।' या शब्दाने दिलेले आहे.

ईश्वराचे सर्वच अवतार सारखे असले तरी भक्त आपल्या इच्छेनुरूप अथवा खरे म्हटले तर उद्दिष्टानुरूप त्याचे ध्यान व उपासनापद्धति यांचा स्वीकार करीत असतो. संपूर्ण भारत संकटात सापडले असता त्याच्या दयनीय स्थितीने हृदयाला घरे पडलेले समर्थ, ह्या राष्ट्राला व धर्माला वैभवशाली व सामर्थ्यसंपन्न कसे करता येईल या एकाच विचारात गढून गेलेले होते. त्यासाठी आवश्यक ती सामाजिक मनोवृत्ति निर्माण करावयास धर्मरक्षणासाठी पराक्रमाची स्फूर्ति उत्पन्न होईल असे नवे श्रद्धाकेंद्र समाजाला देण्याची आवश्यकता त्यांना वाटली, व म्हणून श्री. तात्यासाहेब करंदीकर यांच्या शब्दांत सांगावयाचे तर रामाने बंदिवासातून देव सोडविले, त्याप्रमाणे या वेळीही भारताची परचक्राच्या बंदीतून सुटका व्हावी यासाठी भुवनकंटक अशा रावणाचे निर्दालन करणाऱ्या व रामराज्य स्थापून त्याबरोबरच धर्मसंस्थापना करणाऱ्या रामाचे ध्येय डोळ्यापुढे असावे म्हणून आणि स्वतः समर्थांना रामप्रभूनेच कृष्णातीरी जाऊन धर्मस्थापना करण्याला साहाय्य करण्याचा आदेश दिला होता म्हणून आणि इतर सर्व देवांपेक्षा 'कथा थोर या राघवाची' म्हणून रामनवमीचाच उत्सव समर्थांनी योजिला.

मसुरास शहाजीचे ठाणेच होते. वास्तव शहाजीच्या सल्ल्यानेच ही जागा मुक्रर झाली असावी. याला समर्थांच्या लेखाचाच आधार मिळतो. 'अंतरी कल्पना केली। एकांती बोलली बहू।' यात समर्थांनी आपल्या मनात रामाचा उत्सव करण्याची कल्पना उदय पावल्यावर एकान्तात इतरांशीही पुष्कळ वाटाघाट केली असे

म्हटले आहे. ही वाटाघाट शहाजीशी झाली असावी हे उघड आहे कारण ज्याच्या ठाण्यात उत्सव सुरू करावयाचा त्या शहाजीचा परिचय झाल्यावर त्याच्याशी एकान्तात हे कारस्थान शिजविले जाणे संभवनीय आहे. अर्थातच 'एकान्ती बोललों बहू।' या वचनावरून शहाजीराजांशी चर्चा करून हा निर्णय ठाम करण्यात आला असे म्हणण्यात दूरान्वय होत नाही.

कृष्णाकाठी समर्थांनी वयाच्या ३६ व्या वर्षी जे कार्य प्रारंभ केले, त्यापूर्वी राष्ट्रीय परिस्थितीचे निरीक्षण, चिंतन व मनन करण्यासाठी त्यांनी आपल्या जीवनातील संपूर्ण एक तप घालविले असल्यामुळे जशी राष्ट्राच्या परिस्थितीची त्यांची कल्पना वस्तुनिष्ठ होती त्याचप्रमाणे तिच्यावर त्यांची उपाययोजनाही वस्तुनिष्ठ होती. त्यांच्यापूर्वी राष्ट्रपुनरुत्थानाचे ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून व त्यासाठी वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनाचा आश्रय करून योजनाबद्ध कार्याची उभारणी करणारा अन्य कोणी आढळत नाही. व्यक्तिजीवन व राष्ट्रजीवन या दोहोंच्याही प्रत्येक अंगाच्या विकसनासंबंधात त्यांनी सुसूक्ष्म मार्गदर्शन केलेले आहे. या दृष्टीने समर्थांचे कार्य त्रिविध स्वरूपाचे होते व ते त्यांनी परिपूर्ण केले.

(१) संपूर्ण समाजजीवनाचे सर्वांगपरिपूर्ण मार्गदर्शन; (२) पुनरुत्थानाची आकांक्षा राष्ट्रजीवनात उत्पन्न करणारा ध्येयवादी, वैराग्यसंपन्न, निष्ठावंत, तेजस्वी, चारित्र्यसंपन्न व कर्मयोगी प्रचारकवर्ग निर्माण करून त्याच्या द्वारे सुसंघटित राष्ट्रजीवनाची निर्मिति करण्याचा राष्ट्रव्यापी प्रपंच; व (३) स्वधर्माचे राज्य निर्माण करण्यासाठी अग्रेसर झालेल्या ईश्वरी प्रेरणेच्या राज्यपुरुषाचे प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष मार्गदर्शन व त्याच्या प्रयत्नात त्याला सर्वतोपरी साहाय्यप्रदान, हे त्यांच्या राष्ट्रव्यापी कार्याचे त्रिविध स्वरूप होय. त्यांच्या कार्याचे हे स्वरूप ध्यानात घेतले तर त्यांच्या नांवामागे **राष्ट्रगुरु** हे विशेषण कां लावण्यात येते याचे रहस्य स्पष्ट झाल्याविना राहत नाही. समर्थांच्या या त्रिविध स्वरूपाच्या कार्याचा श्रीशिवचरित्राच्याच नव्हे तर स्वराज्यमंदिराच्या उभारणीसही

प्रत्यक्ष उपयोग झालेला असल्यामुळे त्या कार्याचे समालोचन प्रस्तुत विवेचनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

श्रीव्यासानंतरचा महान् लोकशिक्षक

श्रीसमर्थांच्या त्रिविध कार्यांपैकी पहिले कार्य जे संपूर्ण समाज-जीवनाचे सर्वांगपरिपूर्ण मार्गदर्शन, त्याचा जर विचार केला तर श्रीमद्वेदव्यासांनंतरचे महान् लोकशिक्षक व राष्ट्रजीवनाचे महान् शिल्पकार असे त्यांना यथार्थतेने म्हणता येईल. स्वतःला मर्यादा-पुरुषोत्तम श्रीरामचंद्रांचे दास म्हणविणाऱ्या समर्थांनी आपल्या काळातील लोकांना प्रत्यक्ष बोध करताना कोणत्याही ग्रंथाचे बंधन स्वतःवर लादून घेतलेले नाही. समर्थांचा दासबोध कोणत्याही प्राचीन लोकप्रिय संस्कृत ग्रंथावरील टीकाग्रंथ नसून स्वतंत्र ग्रंथ आहे.

या ग्रंथातून व समर्थांच्या अन्य प्रचंड वाङ्मयप्रपंचातून केवळ पारमार्थिकच नव्हे, तर जीवनाच्या सूक्ष्मातिसूक्ष्म बाबींसंबंधी देखील स्पष्ट मार्गदर्शन आहे. संतपरंपरेप्रमाणे पारमार्थिक व आध्यात्मिक उपदेश तर त्यांनी केलेलाच आहे, पण पारमार्थिक विचारांच्या कक्षेत न येणाऱ्या पण समाजजीवनाचे व व्यक्ति-जीवनाचे अनिवार्य घटक होऊन बसलेल्या अनेक बाबींचा त्यांनी विचार केलेला आहे. राष्ट्रजीवनात कोणत्याही प्रकारचा गैदीपणा व गबाळेपणा त्यांना नको होता. 'जन आणि जनार्दन। यासी नाही भिन्नपण।' या शब्दांत समर्थांनी जनसेवेसंबंधीची भूमिका स्पष्ट केलेली आहे. त्यांच्या उपदेशात 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' बरोबरच 'बरे दांत घासोनि तोंडा धुवावे।।' येथपर्यंत सगळे विषय आहेत. इतर संतांप्रमाणेच समर्थ अध्यात्माचा प्रसार व त्यासंबंधात मार्गदर्शन करणे हे आपले कर्तव्य समजतात. नरदेहाचे महत्त्व ठिकठिकाणी सांगून त्यांनी हा देह मिळाल्यावर ब्रह्मप्राप्ति करून जो त्याचे सार्थक करीत नाही त्याला मूर्ख म्हटले आहे. नरदेहाची महती वर्णन करताना समर्थ म्हणतात :–

'धन्य धन्य हा नरदेहो । येथील अपूर्वता पाहो ।
जो जो कीजे परमार्थ लाहो । तो तो पावे सिद्धीतें ॥ ७
या नरदेहाचे नि आधारें । नाना साधनांचे नि द्वारें ।
मुख्य सारासार विचारें । बहुत सुटलें ॥८
या नरदेहाचे नि संबंधे । बहुत पावले उत्तम पदें ।
अहंता सांडून स्वानंदे । सुखी जाले ॥ ९
संत महंत ऋषि मुनी । सिद्ध साधु समाधानी ।
भक्त मुक्त ब्रह्मज्ञानी । नरदेहीच झाले ॥ १०
म्हणोनिया नरदेह श्रेष्ठ । नाना देहामध्यें वरिष्ठ ।
जयाचे नि चुके अरिष्ट । यमयातनेचें ॥ ११
नरदेह हा स्वाधीन । सहसा नव्हे पराधीन ।
परंतु हा परोपकारी झिजवून । कीर्तिरूपें उरवावा ॥१२'

या नरदेहाचे सार्थक करावयाचे तर अद्वैत तत्त्वज्ञानानुसार स्वतः विश्वरूप व ब्रह्मरूप झाले पाहिजे असे समर्थ सांगतात. जीवनातून अद्वैताचा आविष्कार प्रत्ययपूर्ण कसा होतो याचे वर्णन करताना समर्थ म्हणतात :–

तत्त्वरूप सकळ भासे । विवेक पाहता निरासे ।
प्रकृतिनिरासे आत्मा असे । आपण कैंचा ॥
येक मुख्य परमेश्वरु । दुसरी प्रकृति जगदाकारु ।
तिसरा आपण कैंचा चोरु । आणिला मध्यें ॥
पाहतां तत्त्व विवंचना । पिण्ड ब्रह्मांड रचना ।
विश्वाकारें व्यक्ति नाना । तत्त्वें विस्तारलीं ॥
तत्त्वें साक्षित्वें वोसरती । साक्षित्व नुरे आत्मप्रचीति ।
आत्मा असे आदिअंती । आपण कैंचा ॥
आत्मा एक स्वानंदघन । आणि अहमात्मा हें वचन ।
तरी मग आपण कैंचा भिन्न । उरला तेथे ॥
त्वं पद तत्पद असिपद । निरसुनि सकळ भेदाभेद ।
वस्तु ठाईंची अभेद । आपण कैंचा ॥

या ब्राह्मी स्थितीच्या प्राप्तीविना जीवन व्यर्थ होय. ही स्थिति प्राप्त करून घेण्यासाठी कर्म, उपासना व ज्ञान या तिन्ही मार्गांचा समर्थांनी पुरस्कार केलेला असून त्यांचे सूक्ष्म विवरण केले आहे. या सर्व मार्गांत भक्तिमार्ग सर्वश्रेष्ठ असून भक्तीचे साध्य सांगताना समर्थ म्हणतात :–

'चारी देह निरसावे । साधकें देहातीत व्हावें ।
देहातीत होता जाणावें। अनन्य भक्त ॥ १०–१०–४७
देहमात्र निरसुनी गेला । तेथे अंतरात्मा कैसा उरला ।
निर्विकारी विकाराला । ठाव नाही ॥४८
पृथ्वीमध्ये जितुकी शरीरें । तितुकी भगवंताचीं घरें ।
देऊळ म्हणिजे नाना शरीरें । तेथें राहिजे जीवेश्वरें ।
नाना शरीरें नाना प्रकारें । अनंत भेदें ॥ १७–१–१३
चालती बोलती देउळें । त्यामध्ये राहिजे राउळे ।
जितुकी देउळे तितुकी सकळें । कळली पाहिजे ॥ १४
नारायण असे विश्वी । त्याची पूजा करीत जावी ।
याकारणें तोषवावी । कोणी तरी काया ॥१५–९–२५
उपासना शोधून पाहिली । तों ते विश्वपाळिती जाली ।
न कळे लीळा परीक्षिली । न वचे कोणा ॥ २६
देवाची लीळा देवेंविण । आणिक दुसरा पाहे कोण ।
पाहाणें तितुकें आपण । देवचि असे ॥ २७
उपासना सकळा ठाई । आत्माराम कोठे नाही ।
याकारणें ठाई ठाई । रामें आटोपिलें ॥ २८
ऐसी माझी उपासना । आणिता न ये अनुमाना ।
नेऊनि घाली निरंजना । पलीकडे ॥ २९'

श्रीसमर्थ हे ज्ञानोत्तर भक्तीचा पुरस्कार श्रीज्ञानदेवाप्रमाणेच करतात. 'जग म्हणिजे असिकी वस्तुप्रभा' या ज्ञानदेवांच्या सूत्राचे आत्मानुभवी समर्थांनी जे हृदयंगम भाष्य केले आहे ते प्रत्येकाने कंठस्थ करण्याच्या योग्यतेचे आहे. ते असे :–

'प्राप्त झालें अद्वैत ज्ञान । अभिन्नपणे जें विज्ञान ।
तेंचि जाण आत्मनिवेदन । जेथे मी तू नाही ॥
ऐसी स्थिति जया पुरुषाची । तया पुनरावृत्ति कैंची ।
जाणोनि भक्ति केली दास्याची । देवासी अत्यंत ॥
पूर्वी दास्य होते केलें । त्याचें स्वामित्व प्राप्त झालें ।
आणि तयाचे महत्त्व रक्षिलें । तरी थोर उपकार ॥
एवं ज्ञाता समाधानी । प्रारब्धयोगें वर्ते जनी ।
परि अनुसंधान मनी । वेगळेंचि असे ॥
वृत्ति मुळाकडे पाहे । तव रामचि दिसताहे ।
स्तब्ध होऊनिया राहे । तरी रामचि अवघा ॥
मन मुरडे आलिया वाटे । तवं मार्गी रामचि भेटे ।
मागे पुढे प्रगटे । रामचि अवघा ॥
दाही दिशा अवलोकितां । रामचि भासे तत्त्वतां ।
वदन चुकवूं जातां । सन्मुख राम ॥
राम जालिया सन्मुख । कल्पांती नव्हे विन्मुख ।
नेत्र झांकिता अधिक । रामचि दिसे ॥
मग विसरोनि पाहिले । तव ते रामचि जाले ।
जीवनसर्वस्व वेधिले । संपूर्ण रामे ॥
रामेवीण सर्वथा काही । अणुमात्र रिते नाही ।
दृश्य द्रष्टा दर्शन तेही । रामचि जाले ॥
ऐसा राम प्रगटला । दृश्य पदार्थ लोपला ।
असताच नाहीसा जाला । सद्गुरुप्रतापे ॥
ऐसी खूण सकळास । सांगोनि गेला रामदास ।
सत्संगे जगदीश । नेमस्त भेटे ॥'

ह्या समर्थांच्याच उताऱ्यावरून समर्थ ज्ञानदेवापासून तुकारामापर्यंतच्या भागवतधर्मीय संतांप्रमाणेच अद्वैत तत्त्व ज्ञानाचा, आत्मानुभवाचा व सिद्ध आणि साध्य अथवा ज्ञानोत्तर आणि ज्ञानपूर्व अशा द्विविध भक्तीचा पुरस्कार करणारे होते असे आढळून येईल. समर्थांच्या आणि वारकऱ्यांच्या तत्त्वज्ञानात व दृष्टिकोनात काहीही

भेद नाही. या तत्त्वज्ञानाप्रमाणेच प्रपंचात राहून परमार्थ साधत नाही अशाच स्पष्ट मताचे समर्थही आहेत. तें सांगतात :–

'अरे जयासी परमार्थ व्हावा । तेणें प्रपंच त्यजावा ।
प्रपंची परमार्थ करावा । तो ठाकेना सर्वथा ॥
परमार्थ नव्हे सोपा । ज्ञानगोष्टी व्यर्थचि बापा ।
जरी होय ईश्वरकृपा । तरीच हा प्रपंच सुटे ॥
जयास वाटे वैराग्य करावें । तेणें काहीच न विचारावें ।
उठोनि वाटेचि लागावें । दिगंताप्रति ॥'

याप्रमाणे समर्थांनी स्वत: आपले आचरण केले होते. पण इतके धगधगीत वैराग्य प्रत्येकाच्याच अंगी नसल्यामुळे प्रपंच सोडावयाचे ध्येय समोर ठेवून त्याला आवश्यक ते गुणविशेष संपादन करण्यासाठी नीट प्रपंच करा असे समर्थ सांगतात. प्रपंच सत्य आहे असे समर्थ कोठेही म्हणत नाहीत. परमार्थसाधक प्रपंच करावा असे ते सांगत आहेत ते म्हणतात :–

आधी प्रपंच करावा नेटका । मग घ्यावे परमार्थविवेका ।
येथे आळस करू नका । विवेकी हो ॥
प्रपंच सांडून परमार्थ कराल । तेणे तुम्ही कष्टी व्हाल ।
प्रपंच परमार्थ चालवाल । तरी तुम्ही विवेकी ॥
प्रपंच सांडून परमार्थ केला । तरी अन्न मिळेना खायाला ।
मग तया करंटचाला । परमार्थ कैचा ॥
परमार्थ सांडून प्रपंच करिसी । तरी तूं यमयातना भोगिसी ।
अंती परमकष्टी होसी । यमयातना भोगिता ॥
म्हणोनि सावधपणे । प्रपंच परमार्थ साधणें ।
ऐसे न करिता भोगणे । नानादु:खें ॥

तात्पर्य, 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोऽभयं सह । अविद्यया मृत्युं-तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥' या औपनिषदिक सिद्धान्ताचे श्रीसमर्थ पुरस्कर्ते होते. काही एकांतिक टीकाकारांनी त्यांच्यावर आक्षेप घेताना ते केवळ विशिष्ट अवताराचे व तदितर गोष्टींना तुच्छ समजणारे संकुचित दृष्टीचे होते असे अज्ञानाने प्रतिपादन केलेले

आहे. उदाहरणार्थ, श्री. बहिरट हे अमृतकलश या नावाने महाराष्ट्रासमोर ठेवलेल्या त्यांच्या विषकलशात म्हणतात, 'संतांचे वर्णन निळोबारायांनी आपल्या अभंगात केले आहे, 'तेचि संत तेचि संत। ज्यांचा हेत विठ्ठली। नेणती काही टाणाटोणा। नामस्मरणावांचूनि।' याचा सरळ अर्थ, श्रीविठ्ठलाच्या ठायी ज्यांचे अंतःकरण रमले आहे ते संत होत व त्याच्या नामस्मरणाने त्यांची प्रीति भोगणे याखेरीज अन्य भानगडी त्यांच्या ठिकाणी नसतात. रामदासस्वामींचे अंतःकरण त्या जातीचे नाही. विठ्ठलाच्या प्रेमाशी ते समरस होऊ शकले नाहीत, म्हणून एकदा ते पंढरीत आल्यावेळी समोर श्रीपंढरीराय असून त्यास 'रामा इथे का उभा' म्हणाले. तसेच तुळजापूरच्या देवीवर सुद्धा पद्ये रचिली पण विठ्ठलावर अभंग लिहिला नाही. उलट विठ्ठलाविषयी विकार धरून 'विठ्ठने शिरी वाहिला देवराणा' विठ्ठलाच्या डोक्यावर शिवास बसवून तो शिवसुद्धा राम राम म्हणतो तेव्हा तुम्ही राम रामच म्हणा असे मनाच्या श्लोकात सांगितले.' (अमृतकलश पान ५६)

आम्ही बहिरटांना इतकेच सांगू इच्छितो, भागवत धर्ममंदिराचे कळस श्रीतुकाराम महाराज यांची संतांची व्याख्या याहून वेगळी आहे. तुकाराम महाराज म्हणतात, 'तुका म्हणे तोचि संत। सोशी जगाचे आघात।' व 'संत तोचि जाणा जे देही उदास। गेले आशापाश विसरोनी॥' श्रीसमर्थांच्या चरित्रात या गोष्टी इतक्या उत्कटतेने आढळतात की त्यासंबंधी विवेचनाची आवश्यकता नाही. तुकारामांचा विठ्ठल व समर्थांचा राम हे वस्तुतः एकच आहेत. परमेश्वराच्या नांवाचा व भक्तीचा ज्याने त्याने आपल्या स्थायीभावाप्रमाणे अंगीकार केलेला आहे. विठ्ठल सोडून अन्य देवांवर तुकारामाची पदे आहेत. बहिरट त्याला व्यभिचारी निष्ठा म्हणणार आहेत काय? असेच श्रीसमर्थांनीही जसे रामाचे तसेच भगवान् श्रीकृष्णाचे म्हणजेच विठ्ठलाचे महत्त्व वर्णिले आहे. ते म्हणतात :—

श्रीकृष्ण जन्मला गुणी। करी जनासि मोहिनी।
हरिचरित्र साजिरे। सगूण रूप गोजिरे॥

अखंड रूप लोचनी । चटक लाविली मनी ।
अनेक भाव भाविती । तमाळनीळ दाविती ॥
श्रीकृष्ण कृष्ण हे वदा । तुटोनि जाति आपदा ।
नको कदा देहे मदा । तरीच पावसी पदा ॥

श्रीसमर्थ श्रीकृष्णभक्तीत किती तन्मय झाले होते याचे हे स्पष्ट उदाहरणच नव्हे काय? पण बहिरटांच्या कानावर ते गेलेले नाही.

असो. समर्थांनी मनाच्या श्लोकासारख्या स्फुट प्रकरणापासून तर ग्रंथराज दासबोधापर्यंत आपल्या विशाल वाङ्मयातून अद्वैत तत्त्वज्ञान, ज्ञानोत्तर भक्ति व साधनमार्ग यांचा पुरस्कार व प्रचार केलेला आहे. औपनिषदिक सिद्धान्त त्यांनी अत्यंत सुलभ रीतीने व रसाळपणाने मांडले. उदाहरणार्थ, छांदोग्योपनिषदातील आत्मतत्त्वाचे वर्णन व त्याचे श्रीसमर्थकृत स्पष्टीकरण पहा :–

छांदोग्य :– 'यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते। यदैतज्जरा वाऽऽप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यते । यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः । न चास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यते ॥'
आणि श्रीसमर्थ म्हणतात :–

नभीं वावरे जो अणूरेणु कांहीं । रिता ठाव या राघवेवीण नाही ।
तया पाहतां पाहतां तेंचि झालें । तेथें लक्ष आलक्ष सर्वे बुडाले ॥
अती जीर्ण विस्तीर्ण ते रूप आहे। तेथें तर्क संपर्क तोही न साहे ॥
अती गूढ तें दृढ तत्काळ सोपें । दुजेवीण जे खूण स्वामी प्रतापें ॥

साक्षात्कारी तत्त्वज्ञ कै. रामभाऊ रानडे यांनी आपल्या पद्धतीप्रमाणे संतांचे वर्णन करताना ज्ञानदेवांना Intellectual Mystic (ज्ञानी साक्षात्कारी) नामदेवांना Democratic Mystic (लोकाभिमुख साक्षात्कारी), एकनाथांना Synthetic Mystic (समन्वयदृष्टीचे साक्षात्कारी), तुकोबांना Personal Mystic (वैयक्तिक उत्कट भावनायुक्त साक्षात्कारी) व समर्थांना Active Mystic (कर्मयोगी साक्षात्कारी) अशी यथार्थ नावे देऊन पुढे असे म्हटले आहे की :–

'It is not without reason that many a later mystic acknowledges that the foundation of that mystical edifice was laid by Jnaneshwar, above which Namdeva and other saints later erected the divine sanctuary of which Tuka became the pinnacle. And while a continuous tradition goes from Jnaneshwar to Namdeva and from Namdeva to Ekanath and from Ekanath to Tukaram, Ramadas like Heraclitus stands somewhat apart in his spiritual isolation. His is a new Sampradaya altogether; it is not the Sampradaya of Varkaris. It is for that reason that the Varkaris have looked askance at the great spiritual work of Ramadas. But we, who stand for no Sampradaya whatever, and who like bees, want to collect spiritual honey, wherever it may be found, recognize, from the mystical point of view, no distinction of any kind between the Sampradaya of the Varkaris and the Sampradaya of Dharkaris. The Sampradaya of the Symbol and the Sampradaya of the Sword.'

(Mysticism in Maharashtra PP. 19-20)

(ज्ञानेश्वरांनी ज्या धर्ममंदिराचा पाया घातला त्यावरच नामदेवादि संतांनी इमारत बांधली व तुकोबा तिचेच कळस होत, असे पुढील संतमंडळींनी वर्णिले आहे ते सकारणच आहे. ज्ञानदेवांपासून नामदेवांपर्यंत, नामदेवांपासून एकनाथ व एकनाथांपासून पुढे तुकोबांपर्यंत एक अखंड परंपरा दिसून येते. परंतु रामदास मात्र या परंपरेपासून निराळे राहिलेले दिसतात. त्यांचा संप्रदाय स्वतंत्रच आहे व तो वारकरी संप्रदायाहून भिन्न आहे. त्यामुळे वारकरी हे रामदासांच्या आध्यात्मिक कार्याकडे संशयित दृष्टीने पाहात आले आहेत. आम्ही कोणत्याही संप्रदायास न चिकटता जेथे जेथे आध्यात्मिक अनुभव मिळेल तेथे तेथे तो सेवन करावा अशा मधुकरवृत्तीचे असल्यामुळे आम्हांस साक्षात्काराच्या दृष्टीने वारकरी व धारकरी या दोन्हीतही फरक आढळून येत नाही.)

आपला आध्यात्मिक अनुभव 'अवघाचि संसार सुखाचा करीन' या संतप्रतिज्ञेनुसार समर्थांनी साधनसंपत्तीसह जगाला वाटण्या-साठी ग्रंथराज दासबोधापासून तर अनेक छोटया प्रकरणापर्यंत पुष्कळ वाङ्मय लिहिले. चौदा ओवीशते, षड्रिपु, पंचीकरणयोग चतुर्थमान, मानपंचक, पंचमान ही अष्टाक्षरी पांच लघुकाव्ये, शतावधि अष्टाक्षरी प्रकरणे, रामायण, करुणाष्टके, मनाचे श्लोक, पूर्वारंभ, जुनाट पुरुष, अंतर्भाव, आत्माराम पंचसमासी, सप्त-समासी, सगुण ध्यान, निर्गुण ध्यान, मानसपूजा, एकवीस समासी जनस्वभाव, ग्रंथराज दासबोध व अवांतर प्रासंगिक प्रकरणे आणि जवळजवळ एक सहस्र पदपदांतरे एवढा त्यांचा प्रचंड वाङ्मयोदधि आहे. अनेक स्फुट प्रकरणे त्यांनी अध्यात्मज्ञान सोप्यात सोपे करून प्रत्येक मराठी हृदयात ठसावे म्हणून रचिली. उदाहरणार्थ, पूर्वारंभ या प्रकरणातील त्यांचे विवेचन पहा :–

शिष्य–शिष्य बोले लडिवाळपणे । म्यां संसार घेतला कोण्या गुणे ।
मज हें दुःख भोगणें । किनिमित्त घडलें ॥ १
गुरु– विषयलोभे भगवंता । नेणोनि जालासि दुश्चिता ।
तेणें गुणें मागुता । आलासी जन्मा ॥ २
शिष्य–तरी हा जन्म कैसा तुटे । मज भगवंत कैसा भेटे ।
भवसागरु वोहटे । कोण्या गुणें दातारा ॥ ३
गुरु–जन्मा तुटे संतसंगे । देव भेटे अंतरंगे ।
दृढ भक्तीचेनि योगें । भवसिंधु आटे ॥ ४
शिष्य–दृढ भक्ति करू कैसी । काये धरावें मानसी ।
सांगा स्वामी अज्ञानासी । मार्ग कांहीं ॥५
गुरु– सद्गुरूसी जावें शरण । मनीं धरावे तें वचन ।
तेणें तुझें अज्ञान । जाईल बापा ॥ ७
जें अत्यंत गहन । माझ्या स्वामींचें वचन ।
जेणें माझें समाधान । अत्यंत जालें ॥ ५–६–४१ ॥
शिष्य–सद्गुरु कैसा ओळखावा । तो मज दातारें सांगावा ।
कवण उपदेश घ्यावा । तयापासी ॥ ८

गुरु–ऐक सद्गुरूची खूण । क्रियेसहित ब्रह्मज्ञान ।
आशारहित निरभिमान । तयासी मोक्ष मागावा ॥ ९
शिष्य–मोक्ष कवणासी म्हणावें । हें मज स्वामीनें सांगावें ।
दयासिंधु देवाधिदेवें । मज उपेक्षूं नये ॥ १०
गुरु–अधिकारेवीण सांगणें । अलभ्य होये तेणें गुणें ।
म्हणोनिया आधी शाहाणे । अधिकार-पाहाती ॥ ११
शिष्य–तरी त्या अधिकाराची खूण । जी मज करावी श्रवण ।
गुरु–ऐक बापा लक्षण । अधिकाराचे ॥ १२
जेथे विश्वास आणि विरक्ति । नाहीं संसारी आसक्ति ।
जया आवडे गुरुभक्ति । अंतरापासुनि ॥ १३
तेंचि अधिकाराचें स्थळ । ज्ञान उपतिष्ठे प्रबळ ।
फिटे भ्रांताचें पडळ । सद्गुरुबोधें ॥ १४
शिष्य–स्वामी पतितपावन । ऐकोनि आलो जी शरण ।
न विचारितां दोषगुण । मज बोध करावा ॥ १५
गुरु–माया सत्य जयासी वाटे । त्याचें ज्ञान परम खोटें ।
माईक दृष्टीनें भेटे । परमात्मा केवी ॥ २८
शिष्य–माया मिथ्या कैसी म्हणावी । प्राणिमात्रासी वेडा लावी ।
सकळ रूप आपले दावी । प्रत्यक्ष आता ॥ २९
गुरु–प्रत्यक्षासी प्रत्यक्ष दिसे । अप्रत्यक्षा कोठें असे ।
अप्रत्यक्षेविण नसे । पूर्ण समाधान ॥ ३०
शिष्य–पूर्ण समाधान तें कोण । मायेचें कैसे लक्षण ॥
ऐसें हें मज निरूपण । केलें पाहिजे ॥ ३१
गुरु–अभिन्न तेंचि समाधान । मायेचें मिथ्या लक्षण ॥
आत्मनिवेदनी खूण । पावशील बापा ॥ ३२
सद्गुरुवचन अंजन त्याला । माया भयानक न दिसे त्याला
अभिन्नपणें आत्मयाला । सर्वत्र देखे ॥
गेले होतें ज्याचे शुद्धीसी । पाहें तंव ते आपणाचि पासी ।
मग तें विस्मित मानसी । आश्चर्य करी ॥ ५३

जयासी इतुकें धुंडाळिलें । तें जवळीच देखिले ।
आपणाकडे पाहों गेलें । तव तेंचि आपण ॥ ५४
लवण अवघें सिंधु जाले । तैसे स्वरूपी विरले ।
तेणें गुणें जोडले । धनासी धन ॥ ५५
ऐसी ही स्वरूपाची स्थिति । स्वानुभवी ते जाणती ।
ऐसिये वस्तूची प्राप्ति । सद्‌गुरुबोधें ॥ ५६

तुकाराम महाराजांप्रमाणेच समर्थांना आध्यात्मिक क्षेत्रातील ढोंगांचा कंटाळा होता. गुरुकृपेवाचून मोक्षप्राप्ति नाही हे जसे त्यांनी सांगितले त्याप्रमाणेच गुरूच्या संबंधात शिष्याला त्यांनी सावध राहावयास सांगितले आहे. तुकारामाप्रमाणेच समर्थही शब्दांचा वापर 'हाती घेऊन बाण फिरे ।' अशा थाटानेच करतात. ते सांगतात :–

अद्वैतनिरूपणें अगाध वक्ता । परी विषयी लोलंगता ।
ऐसिया गुरुचेनि सार्थकता । होणार नाही ॥ ७
जें जें मन अंगीकारी । तें तें स्वयें मुक्त करी ।
तो गुरू नव्हे भिकारी । झडे आला ॥ ८
शिष्यास न लाविती साधन । न करविती इंद्रियदमन ।
ऐसे गुरु अडक्याचे तीन । मिळाले तरी त्यजावे ॥ ९
जो गुरु भीडसारू । तो अधमाहून अधम थोरू ।
चोरटा मैंद पामरू । द्रव्यभोंदू ॥ १०
तैसा गुरू नसावा । जेणें अंतर पडे देवा ।
भीड करूनिया गोवा । घाली बंधनाचा ॥ ११

समर्थ आणि प्रवृत्तिमार्ग

श्रीसमर्थ हे दैववाद, निराशावाद व केवळ निजानंदी निमग्न होऊन राहणे या प्रवृत्तींच्या पूर्ण विरोधी आहेत. प्रपंच, परमार्थ अथवा प्रवृत्ति, निवृत्ति यांची वैदिकधर्माच्या तत्त्वानुसार योग्य सांगड घालून त्यांनी ज्ञानोत्तर कर्माचा पुरस्कार केलेला आहे. आळशी करंटेपणाला त्यांनी जागजागी नांवे ठेवलेली आहेत. एक ठिकाणी तर सृष्टीची उत्पत्तिप्रक्रिया सांगून श्रीसमर्थ म्हणतात :–

आहे निराकार निर्मळ निश्चळ। तेथुनि चंचल प्रेत्न जाला।
प्रेत्न जाला आधी म्हणोनिया थोर। प्रारब्धविचार ऐलीकडे।
ऐलीकडे कर्म पाहातां भूतळी। प्रेत्न अंतराळी मूळारंभ॥

कित्येक ठिकाणी त्यांनी महाभारतकाराप्रमाणे स्पष्ट शब्दांत प्रवृत्तीची प्रेरणा दिली असून आळस आणि करंटेपणा ही एकार्थक नावे असल्याचे सुचविले आहे. ते म्हणतात, प्रयत्न हा देव व आळस हा राक्षस आहे. त्यांचे पुढील उद्गार पहा :–

केल्याने होत आहे रे। आधी केलेंचि पाहिजे।
यत्न तो देव जाणावा। अंतरी धरितां बरे॥ ४
अचूक यत्न तो देवो। चुकणें दैत्य जाणिजे।
न्याय तो देव जाणावा। अन्याय राक्षसी क्रिया॥ ५
सावध देव जाणावा। उन्मत्त दैत्य बोलिजे।
साक्षेपी वंश देवाचे। आळसी वंश दानवी॥ ६
देव सर्वांस सांभाळी। तदंश जाणिजे तसा।
दैत्य ते पीडिती लोका। तदंश त्याचिसारिखे॥ ७

प्रयत्नालाच देव समजून कर्तव्यासाठी कर्तव्य या धारणेने भारलेले, शीलसंपन्न, चारित्र्ययुक्त, तेजस्वी असे राष्ट्र निर्माण करण्याचा समर्थांनी आटोकाट प्रयत्न केला. त्यांनी कोणत्याही एका वर्णाची, एकांगीपणाने तळी उचलून धरलेली नसून समाजातील प्रत्येक घटकाने आपले जीवन आदर्श घडवावे व कर्मयोगी बनावे यासाठी प्रत्येकाला त्याच्या त्याच्या क्षेत्रात सर्वांगपूर्ण मार्गदर्शन केले आहे व म्हणूनच ते राष्ट्रगुरु ठरले. हे मार्गदर्शन त्यांनी कसे केले ते आपण पुढील प्रकरणात पाहू.

□ □ □

प्रकरण पंधरावे

राष्ट्रगुरु व राजगुरु

समर्थांनी केवळ ब्राह्मणांसाठीच उपदेश केला व ब्राह्मण्य-रक्षणावर जोर दिला असा आक्षेप करून त्यांना संकुचित वृत्तीचे ठरविण्याचा प्रयत्न डॉ. कोलते प्रभृति काही संकुचित वृत्तीच्या लोकांनी केलेला आहे. ब्राह्मण म्हटले की अकारण मस्तकशूलाची व्यथा होणे हा त्यांचा स्वभावधर्म दिसतो. वारकरी संप्रदायाची गंगोत्री जे ज्ञानदेव तेही ब्राह्मणांविषयी ‘ वर्णांमाजी छत्रचामर ॥ स्वर्ग जयांचे अग्रहार । मंत्रविद्येचे माहेर । ब्राह्मण जे ॥’ असे म्हणतात. श्रीतुकोबांनीही ज्यांच्याविषयी ‘ पायीचि वहाण पायी वरी’ असे स्वतःविषयी उद्गार काढून लीनता दर्शविली त्यांना ही मंडळी काय म्हणणार ? ‘ विश्वजन उद्धरावा संसर्गमार्गे ’ ‘ सकळां राखणे राजी हे मुख्य भक्ति जाणिजे ’ अशा धारणेचे समर्थ कोणत्याही एका वर्गाचे अभिमानी नव्हते. राष्ट्रातील सर्व घटक वर्ग कर्तव्यासाठी कर्तव्य या धारणेचे असावे असा त्यांचा कटाक्ष होता. ते म्हणतात :–

रायांनीं करावें राजधर्म । क्षत्रीं करावें क्षात्रधर्म ।
ब्राह्मणीं करावें स्वधर्म । नाना प्रकारें ॥ ’

या दृष्टीने प्रत्येक राष्ट्रघटकाचे गुणावगुण सांगून त्यांनी वर्ण-विहित आदर्शवादाचा पुरस्कार केलेला आहे. वैदिक संस्कृतीचे म्हणजे भारतीय राष्ट्राच्या अस्मितेचे पुनरुत्थान घडविणे हा ज्यांचा ज्यांचा जीवनहेतु त्या त्या भारतीय द्रष्टयांनी जे केले तेच समर्थांनी केले. भगवान् श्रीकृष्णांच्या पावलावर पाऊल टाकून ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकोबांनी हेच केले हे आपण पूर्वी पाहिले आहे. समर्थांनी ते अधिक स्पष्ट शब्दात व अधिक हिरिरीने सांगितले. केवळ चातुर्वर्ण्याचा सर्वसामान्य उल्लेख न करता प्रत्येक समाजघटकाच्या कर्तव्यक्षेत्राचा विचार त्यांनी मांडला. ब्राह्मणांवर त्यांचा विशेष कटाक्ष असल्याचे कारण तो या राष्ट्राचा मार्गदर्शक वर्ग होता व

मार्गदर्शकानेच कर्तव्यविन्मुख होणे यात राष्ट्राचा सर्वांगीण अधः-पात होण्याचे बीज साठलेले असल्यामुळे समर्थांचे अंतःकरण जळत होते. त्यांचा ब्राह्मण्यावर कटाक्ष आहे; नाममात्र ब्राह्मणाचे ते पुरस्कर्ते नाहीत. पतित नेतृवर्गाला फटके मारावे तसे त्यांनी ब्राह्मणांना शब्दप्रतोदांनी आघात केलेले आहेत. सर्व राष्ट्रघटकांना समर्थांनी जे कर्तव्यपरायणतेचे मार्गदर्शन केलेले आहे ते त्यांच्याच सामर्थ्यशाली शब्दांत पाहणे उचित ठरेल. समर्थ म्हणतात :–

ब्राह्मण व समर्थ

स्नानसंध्या प्रदक्षिणा नमस्कार । श्राद्धपक्ष थोर सांडूं नये ॥
ब्राह्मणांसी वैश्वदेव उपासना । करावें तर्पण आदरेसी ॥
करावें आलोडणें वेद आणि शास्त्रें । मंत्र स्तुतिस्तोत्रें नानापरी ॥
तपें पुरश्चरणें ध्यानस्थ बैसावें । सांग संपादावें देवार्चन ॥
दान दया धर्म करावा स्वधर्म । चुकवावें वर्म संसाराचें ॥
अनाचारें ज्ञान कदा निवळेना । इहलोक कळेना परलोक ॥
सांडा मार्गें बंड पाषांड थोतांड । चिंतावा अखंड गुणातीत ॥
उपासना कर्म हे आधीं पाळावें । मग सांभाळावें ब्रह्मज्ञान ॥
ब्राह्मणू ब्रह्मवेत्ता तो । ब्राह्मणू ब्रह्मनिश्चयी ॥
ब्राह्मणू ब्रह्मस्थितीचा । ब्राह्मणू म्हणिजे गती ॥
देवाकडे मन लागतां उन्मन । सोवळा ब्राह्मण तोचि एक ॥

क्षत्रिय व समर्थ

क्षत्रियाचे वर्णन करताना कविकुलगुरु कालिदासाने रघुवंश महाकाव्यात म्हटले आहे की,

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः ।
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।

'जो दुःखातून स्वतःच्या सामर्थ्याने स्वराष्ट्राचे संरक्षण करतो तो खरा क्षत्रिय होय.' समर्थ म्हणतात :–

अल्प स्वल्प संसार धर्म । मागां बोलिले राजधर्म ।
आतां ऐका क्षात्रधर्म । परम दुर्लभ जो ॥

जयास जिवाचें वाटे भयें । तेणें क्षात्रकर्म करूं नये ॥
कांहींतरी करून उपाये । पोट भरावें ॥
विन्मुख मरणीं नरक होती । वांचून येतां मोठी फजीती ।
इहलोक परलोक जाती । पहाना का ॥
मारितां मारितां मरावें । तेणें गतीस पावावें ।
फिरोन येतां भोगावें । महद्भाग्य ॥
जैसा भांड्याचा गलोला । निर्भय भारामध्यें शिरला ॥
तैसा क्षत्री रिचवला । परसैन्यामध्यें ॥
ऐसे अवघेच उठतां । परदळाची कोण चिंता ।
हरणें लोळवी चित्ता । देखत जैसा ॥
मर्दे तकवा सोडूं नये । म्हणिजे प्राप्त होतो जय ।
कार्य प्रसंग समय । वोळखावा ॥
देवमात्र उच्छेदिला । जित्यापरीस मृत्यू भला ।
आपुला स्वधर्म बुडविला । ऐसें समजावें ॥
मरण हाक तो चुकेना । देह वांचवितां वांचेना ।
विवेकी होऊन समजाना । काय करावें ? ॥
देवद्रोही तितुके कुत्ते । मारूनि घालावे परते ।
देवदास पावती फत्ते । यदर्थी संशय नाहीं ॥
देव मस्तकीं धरावा । अवघा हलकल्लोळ करावा ।
मुलुख बडवा का बुडवावा । धर्मस्थापनेसाठीं ॥

श्रीसमर्थांनी एखाद्या प्राचीन ग्रंथातील क्षात्रधर्माचे रूपांतर केलेले नसून प्रत्यक्ष त्यांच्या काळच्या रणमर्द मराठ्यांना राष्ट्ररक्षणाच्या व परसत्तेच्या निखंदनाच्या महत्कार्यासाठी येथे तेजस्वी आवाहन केलेले आहे हे या उताऱ्यावरून चाणाक्ष वाचकांच्या सहज ध्यानात येईल. शिवछत्रपतींच्या अवतारी नेतृत्वाखाली राष्ट्र स्वतंत्रतेस्तव जीवनाचा होम करावयास सज्ज झालेल्या तरुण वीरांना जसे हे स्फुरणदायी आवाहन आहे, त्याचप्रमाणे या पुनरुत्थानापासून दूर असलेल्यांना हे प्रेरणागर्भ संदेश आहेत.

राजधर्म व समर्थ

राज्यसंस्था ही नेहमीच समाजाची नेतृसंस्था असते. समर्थांच्या काळी या संस्थेचे 'राजा' हे प्रतीक होते. त्यांनी राजा कसा असावा व कसा नसावा याचे जे विवेचन केले आहे ते राज्ययंत्र कसे असावे व कसे नसावे या गोष्टीचेच वस्तुत: विवेचन आहे. त्यामुळे ते सर्वकाळी उपयुक्त ठरणारेच आहे; मग राज्यसंस्थेचे स्वरूप कसेही असो. समर्थ दक्ष राज्यसंस्थेचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे सांगतात :–

शक्तीनें मिळती राज्यें । युक्तीनें यत्न होतसे ।
शक्ती युक्ती जये ठायीं । तेथें श्रीमंत धावती ॥
युक्तीने चालते सेना । युक्तीनें युक्ति वाढवी ।
संकटी आणता रक्षी । रक्षी सेना परोपरी ॥
कांहीं येक परीक्षावें । शोधावें बहुतांपरी ।
नेटके कार्य साधावें । रोधावें कुटिळा जना ॥
असो हें बोलणें झालें । युक्तीवीण कामा नये ।
युक्तीला पाहिजे शक्ति । तस्मात् शक्ति प्रमाण हे ॥
खबर्दार बरा राजा । विवेकी सर्व साक्षपी ।
आज्ञेने सर्वही चाले । तेणें सौख्य बहू जना ॥
पोरांला माय जाणेना । तें पोरें वांचती कशी ।
गुराखी राखतो गुरें । धणीं दोहींस पाळतो ॥
अस्त्र बोलिलो ऐसे । येणे न्याये परत्रही ।
प्रत्ययो शोध शोधावा । सावधान चहूंकडे ॥
सर्वत्र राखणे राजी । सुख दुःख जाणोनिया ।
सर्वांची वाहावी चिंता । बुद्धिवंत करावया ॥
लोकांसी राखणे राजी । ते राज्य प्रबळे बळे ।
बंद बेबंद जाणावे । तावे तावे परोपरी ॥
खळें खोंचर काढावे । तंदुळासारिखे खडे ।
खरें तें आदरें घ्यावें । खोटें सर्वत्र टाकिती ॥

याच्या उलट अव्यवस्थित राज्यसंस्थेचे वर्णन 'म्हैसमंगळ' या अन्वर्थ शब्दाने करून तिचे वर्णन करताना श्रीसमर्थ म्हणतात :–

मोठें तें पाप लोकांचें। प्रभू तो ज़ाणता नव्हे।
वर्तती शिकविल्या बोले। तो काय म्हैसमंगळू॥
हिशेबी कोण पाहातो। धामधूम चहूंकडे।
नीती ते राहिली पर्ती। तेथे कैंची विवंचना॥
लाच चोरी बहू झाली। घाला घाली परस्परें।
धण्याला नेणवें कांहीं। बेबादी नगरी पहा॥
धणी तो राहिला मागें। कारभारीच नासती।
पाप हें थोर लोकांचें। सांगावें कवणापुढें॥
फितव्यानें बुडती राज्यें। खबर्दारी असेचिना।
युक्ति ना शक्ति ना बेगी। लोक राजी असेचिना॥
बेदादी बेकैद सेना। कारभारीच चोरटे।
धण्यास राखणे राजी। कदा काळीं घडेचिना॥
चोरटी होरटी तुंदे। नासके लांच इच्छिती।
लौंढीचे दुरी घालावें। मारावें राजकारणें॥
सेवकां आवरूं नेणे। तो राजा मूर्ख जाणिजे।
मूर्खाचें राज्य राहेना। कोणाचें कोण ऐकतो॥
प्रपंच नासतो ऐसा। भाग्य जातें निघोनिया।
यालागी सर्व सांभाळी। तोचि साहेब नेटका॥

रामराज्य व समर्थ

रामराज्य हा शब्द भारतीय संस्कृतीप्रमाणे पूर्णत्वाचा निदर्शक आहे. रामराज्य या शब्दाचा आजही परिपूर्ण आदर्श राज्य अशा अर्थानेच वापर होत असतो. जेथे कर्तव्यासाठी कर्तव्य व पावित्र्यासाठी पावित्र्य अशा धारणेचे व 'एकमेका साह्य करूं' अशा व्यवहाराचे सर्वच्या सर्व लोक आहेत त्याला रामराज्य म्हणतात. साम्यवाद्यांनीही Withering away of the State या सूत्राने हीच कल्पना मांडलेली आहे. खरे तर त्यांनी ही भारतीय कल्पनेचीच अर्धवट उसनवारी केलेली आहे. असे रामराज्य भूतलावर निर्माण व्हावे हा समर्थांचा ध्येयवाद होता व ते भारतीय संस्कृतीच्या रक्षणानेच होणारे असल्यामुळे त्यासाठीच त्यांना धर्मराज्याची

निर्मिति आवश्यक वाटत होती. आपली रामराज्याची कल्पना मांडताना श्रीसमर्थ म्हणतात :–

राम विश्राम देवांचा । रामभक्तांसि आश्रयो ।
रामयोगी मुनिध्यानी । राम रक्षी ऋषिकुळां ॥
कीर्ति या रघुनाथाची । पाहता तुळणा नसे ।
येकू बाणी येक वचनी । येक पत्नीच धार्मिकु ॥
राज्य या रघुनाथाचें । कळिकाळासि नातुडे ।
बहुवृष्टि अनावृष्टि । हें कदा न घडे जनी ॥
उद्वेग पाहतां नाहीं । चिंतामात्र नसे जनी ।
व्याधि नाहीं रोग नाहीं । लोक आरोग्य नांदती ॥
युद्ध नाहीच अयोध्या । राग ना मत्सरू नसे ।
बंध निर्बंधही नाही । दंड दोष कदा नसे ॥
कुरूपी पाहतां नाहीं । जरा मृत्यु असेचिना ।
आदरू सकळ लोकां । सख्य प्रीति परस्परें ॥
बोलणें सत्य न्यायाचें । अन्याय सहसा नसे ।
अनेक वर्तती काया । येक जीव परस्परें ॥
चढता वाढता प्रेमा । सुखानंद उचंबळे ।
संतोष समस्तै लोकां । रामराज्य भूमंडळी ॥

सामान्य धर्म व समर्थ

समाजजीवनातील कोणतेही क्षेत्र समर्थांच्या दृष्टिकोणातून सुटलेले नाही. सेवकधर्म सांगताना त्यांनी दिलेल्या सूक्ष्म सूचना पहा–

स्वामींनी जें बोलावें । तेंचि सेवकी प्रतिष्ठावें ।
वेळ चुकवूनि बोलावें । विनीत होउनी ॥
मी शाहाणा ऐसें कळलें । तरी स्वतंत्र पाहिजे केलें ।
स्वतंत्र होता मिरविलें । शहाणपण ॥
ज्याकरितां प्राणी वाढले । त्यासीच अडवूं लागले ।
ते कैसे म्हणावें भले । नीतिवंत ॥
सेवक तोचि जो अडेना । शब्द भुईस पडेना ।
काम चुकलें हें घडेना । कदाकाळीं ॥

आप स्वार्थ उदंड करणें । आणि स्वामीकार्य बुडवणें ।
ऐसीं नव्हेत कीं लक्षणें । सेवकांचीं॥
श्रेष्ठाचें केलें मोडावें । आपुलेंचि प्रतिष्ठावें ।
तरी मग लागे भरष्टावें । वैभवापासुनी ॥

परमेश्वराने मनुष्यमात्राला बुद्धिशक्तीची अपूर्व देणगी दिलेली असून तिचा उपयोग करून जो आदर्श जीवन घडवीत नाही त्याला श्रीसमर्थ करंटा म्हणतात. सर्वसामान्य जनतेचे उद्‌बोधन करताना ते म्हणतात :–

रूप लावण्य अभ्यासिता नये । सहज गुणास न चले उपाये ।
काही तरी धरावी सोये । आगंतुक गुणाची ॥
काळे माणुस गोरे होईना । वनाळास यत्न चालेना ।
मुक्यास वाचा फुटेना । हा सहज गुण ॥
अवगुण सोडितां जाती । उत्तम गुण अभ्यासिता येती ।
कुविद्या सांडून सिकती । शहाणे विद्या ॥
मूर्खपणा सांडितां जाते । शहाणपण सिकतां येते ।
कारबार करितां उमजतें । सकळ कांहीं ॥
सकळ अवगुणांमध्यें अवगुण । आपले अवगुण वाटती गुण ।
मोठें पाप करंटेपण । चुकेना कीं ॥

या दृष्टीने सामान्य जीवनाचा स्तर आंतरिक विकसनाच्या दृष्टीने उंचावण्यासाठी श्रीसमर्थ किती काळजी घेत आहेत व किती सूक्ष्म मार्गदर्शन करीत आहेत हे ज्यांना अभ्यासावयाचे असेल त्यांनी दासबोधातील मूर्खांची व पढतमूर्खांची लक्षणे अवश्य अभ्यासावी. करंटेपणा, झोपाळूपणा, आळस, भावडटपणा, दुश्चितपणा, मूर्खता, पठतमूर्खता, कुतर्क, अविवेक, अहंकार, काम, क्रोध, मद, मत्सर, दंभ इत्यादि अवगुणांचे विस्तारपूर्वक वर्णन करून त्यांची हेयता मनावर ठसविण्यासाठी उत्तमगुण, सदेवपण, लीनता, शांति, दिव्यता व सत्कीर्ति यांचेही विस्तारपूर्वक वर्णन करून ते अंगी बाणविण्याची प्रवृत्ति सर्वसामान्य लोकांत निर्माण करण्यासाठी त्यांनी जे समासचे समास खर्ची घातले आहेत ते पाहिले म्हणजे सामान्य जनतेविषयी

त्यांच्या अंतःकरणात असणारा असीम कळवळा प्रत्ययास येऊन मन आदराने, श्रद्धेने व आश्चर्याने भरून गेल्याविना राहात नाही. 'मलिन वस्त्र नेसो नये, 'जाणाऱ्यास पुसो नये। कोठें जातो म्हणोनि। आपलें ओझें घालू नये कोणी एकासी,' 'तोंडी शिवी असो नये, दुसऱ्यास देखोन हांसो नये, बहुत अन्न खाऊ नये' इतक्या बारीक सारीक सूचना देखील आईच्या भूमिकेवरून 'मुलाच्या चालीने चालावें। मुलाच्या बोलीने बोलावें' या सूत्राप्रमाणे ते कळवळ्याने देत आहेत. आदर्श गृहस्थाश्रम कसा असावा याचे चित्र रेखाटताना समर्थांनी जी दिनचर्या सांगितलेली आहे ती पाहण्यासारखी आहे.

प्रातःकाळीं उठावें। कांहीं पाठांतर करावें।
यथाशक्ति आठवावें। सर्वोत्तमासी ॥
मग दिशेकडे जावें। जें कोणासीच नव्हे ठावें।
शौच आचमन करावें। निर्मळ जळें ॥
मुखमार्जन प्रातःस्नान। संध्या तर्पण देवतार्चन।
पुढें वैश्वदेव उपासन। यथासांग ॥
कांहीं फलाहार घ्यावा। मग संसार धंदा करावा।
सुशब्दें राजी राखावा। सकळ लोक ॥
ज्या ज्याचा जो व्यापार। तेथे असावे खबर्दार।
दुश्चितपणें तरी पोर। वेढा लावी ॥
याकारणें सावधान। येकाग्र असावें मन।
तरी मग जेवितां भोजन। गोड वाटे ॥
पुढें भोजन जालियावरी। काही वाची चर्चा करी।
एकांती जाऊनि विवरी। नाना ग्रंथ ॥
ऐके सदेवपणाचें लक्षण। रिकामा जाऊ नेदी क्षण।
प्रपंच व्यवसायाचें ज्ञान। बरें पाहे ॥
कांहीं मेळवी मग जेवी। गुंतल्या लोकांस उगवी।
शरीर कारणी लावी। कांहीं तरी ॥
कांहीं धर्मचर्चा पुराण। हरिकथा निरूपण।
वाया जाऊं नेदी क्षण। दोहींकडे ॥

ऐसा जो सर्व सावध । त्यास कैंचा असेल खेद ।
विवेकें तुटला संबंध । देहबुद्धीचा ॥
आहे तितुके देवाचें । ऐसें वर्तणें निश्चयाचें ।
मूळ तुटे उद्वेगाचे । येणे रीती ॥

बालसृष्टि व समर्थ

मोठमोठ्या द्रष्टया पुरुषांनी व तत्कालीन संत-महंतांनी सर्व-सामान्य जनांपैकीही प्रौढांना भरपूर उपदेश केलेला आहे. समर्थांनी केवळ प्रौढच नव्हे तर बालसृष्टि व विद्यार्थिवर्ग यांनाही अत्यंत सूक्ष्म मार्गदर्शन केलेले आहे. ते इतके उत्कृष्ट आहे की, आजही विद्यार्थी वर्गाला ते मार्गदर्शक होऊ शकेल. उदाहरणार्थ, त्यांचे पुढील काही उद्गार पहा :–

बरें सत्य बोला यथातथ्य चाला ।
बहू मानिती लोक येणें तुम्हांला ।
धरा बुद्धि पोटीं विवेकी मुलें हो ।
बरा गूण तो अंतरामाजि राहो ॥ १
बरें दांत घासोनि तोंडा धुवावें ।
कळाहीण का शूद्रमूखी नसावें ।
सदा सर्वदा प्रेत्न सांडू नको रे ।
बहू साल हा खेळ कामा नये रे ॥ २
दिसामाजि कांहीं तरी तें लिहावें ।
प्रसंगे अखंडित वाचीत जावें ।
वयें श्रेष्ठ जे दास्य त्यांचें करावें ।
बरें बोलणें सत्य जीवीं धरावे ॥ ३
भला रे भला बोलती तें करावें ।
बहूतां जनांच्या मुखें येश घ्यावें ।
पुढें शेवटीं सर्व सांडोनि जावें ।
मरावें परी कीर्तिरूपें उरावें ॥ ४
शिका रे शिका रे फिका जन्म जातो ।
नका रे नका रे तुका घात होतो ॥ ५

श्रीसमर्थांनी लिहिणे, वाचणे, संगति करणे, भाषण करणे, अभ्यास करणे व शुद्ध सत्याने राहणे या संबंधात देखील बारीक सारीक सूचना केलेल्या आहेत. अक्षर कसे असावे यासंबंधी ते म्हणतात :–

'ब्राह्मणें बाळबोध अक्षर । घडसुनी करावें सुंदर ।
जें देखताचि चतुर । समाधान पावती ॥
वाटोळें सरळें मोकळें । वोतलें मसीचें काळें ।
कुळकुळीत वळी चालिल्या ढाळे । मुक्तमाळा जैशा ॥
अक्षर मात्र तितुके नीट । नेमस्त पैस काने नीट ।
आडव्या मात्रा त्याहि नीट । आर्कुली वेलांटचा ॥
पहिलें अक्षर जें काढिलें । ग्रंथ संपतों पाहात गेलें ।
येका टाकेचि लिहिलें । ऐसें वाटे ॥
शुद्ध नेटकें ल्याहावें । लेहोन शुद्ध शोधावें ।
शोधून शुद्ध वाचावें । चुको नये ॥'

विद्यार्थ्यांनी मित्रता कोणाशी करावी यासंबंधीच्या सूचना देताना ते म्हणतात :–

'जैसा कागद येकचि आहे । परी जे वस्तूची संगति लाहे ।
ते वस्तूचि सारिखा पाहे । परिमळ तया कागदासी ॥
मित्र तो पाहिजे ज्ञानी । विवेकी जाणता भला ।
श्लाघ्यता पाहिजे तेथें । इहलोक परत्रहि ॥
उगाचि वेळ घालाया । नासके मित्र पाहिले ।
कुबुद्धि कुकर्मी दोषी । त्यांचें फळ भोगावया ॥

समर्थ व समाजकारण

ज्ञानी मनुष्याने केवळ निजानंदात निमग्न होऊन राहणे ही गोष्ट समर्थांना आवडणारी नव्हती. ते एका ठिकाणी म्हणतात :–

आपण यथेष्ट जेवणें । उरलें तें अन्न वाटणें ।
परंतु वाया दवडणें । हा धर्म नव्हे ॥
तैसे ज्ञानें तृप्त व्हावें । तेंचि ज्ञान जनांस सांगावें ।
तरतेन बुडो नेदावें । बुडतयासी ॥

अशा ज्ञानी पुरुषाने समाजाचे नेतृत्व स्वीकारून त्याला वळण लावणे व त्यासाठी आपल्या भोवताली समाज गोळा होईल आणि आपला शब्द तो श्रद्धेने ऐकेल असे स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व आकर्षक करणे याविषयी त्यांचा कटाक्ष आहे. ते म्हणतात :–

'कुग्रामे अथवा नगरें। पहावीं घरांचीं घरें। भिक्षामिषें लहान थोरे। परीक्षोन सोडावे। उदंड समुदाये करावें॥'

त्यासाठी आवश्यक ती गुणसंपत्ति ज्याच्याजवळ आहे त्यालाच समर्थ असे म्हणतात. हे नेतृत्व ज्याला सांभाळावयाचे असेल त्याच्या ठिकाणी पुढील तीस गुण असले पाहिजेत असे समर्थांचे म्हणणे आहे.

(१) स्नान संध्या देवार्चन, (२) येकाग्र करावे जपध्यान, (३) हरिकथा निरूपण, (४) शरीर परोपकारी लावावे, (५) आडले जाकसले जाणावे, (६) मृदुवचने बोलत जावे, (७) दुसऱ्याच्या दुःखे दुखावे, (८) परसंतोषे सुखी व्हावे, (९) बहुतांचे अन्याय क्षमावे, (१०) बहुतांचे कार्यभाग करावे, (११) आपल्या परीस व्हावे पारखे जन, (१२) दुसऱ्याचे अंतर जाणून, तदनुसार वर्तावे, (१३) लोकांस परीक्षित जावे, (१४) नेमकेचि बोलावे, (१५) तत्कालचि प्रतिवचन द्यावे, (१६) कदापि रागास न यावे, (१७) आलस्य अवघाच दवडावा, (१८) यत्न उदंडचि करावा, (१९) शब्दमत्सर न करावा कोणी येकाचा, (२०) उत्तम पदार्थ दुसऱ्यास द्यावा, (२१) शब्द निवडून बोलावा, (२२) सावधपणे करीत जावा संसार आपुला, (२३) मरणाचें स्मरण ठेवून हरिभक्तीस नेहमी सादर असावे, (२४) मरोन कीर्तीस उरवावे, (२५) चळो नेदावी शांति, (२६) ज्ञानवैराग्ये शोभावे, (२७) स्वये आपण कष्टून बहुतांचे सोसावे, (२८) परांतरास न लावावा ढका, (२९) प्रसंगी कामास चुकवू नये आणि (३०) आपणावरून दुसऱ्याला राखत जावे.

या गुणांबरोबरच अशा सामाजिक नेतृत्वाच्या ठिकाणी वाणी व संकेतात विशिष्ट प्रबोधशक्ति असण्याची नितान्त आवश्यकता

असते. समर्थांच्या मताप्रमाणे ही प्रबोधशक्ति केवळ दैवानें मिळणारी नसून तिच्यासाठी विशिष्ट पद्धतीचे आचरण आवश्यक आहे. ते सांगतात :–

'प्रबोध शक्तीचीं अनंत द्वारें । जाणें सकळांचीं अंतरें ।
निरूपणें तदनंतरें । चटक लागे ॥
जेणें बहुतांस घडे भक्ति । ते हे रोकडी प्रबोधशक्ति ।
बहुतांचे मनोगत हाती । घेतले पाहिजे ॥
बोलण्यासारखें चालणें । स्वयें करूनि बोलणें ।
तयाचीं वचनें प्रमाणें । मानिति जनी ॥
जें जें जनास मानेना । तें तें जनहि मानीना ।
आपण एकला जन नाना । सृष्टिमध्यें ॥'

पण केवळ 'एवढ्यानेही जनताजनार्दन राजी राखला जाणार नाही. म्हणून बहुताला राजी राखावे असे समर्थांचे कटाक्षाने सांगणे आहे. आपल्याला चिमटा घेतला तर जसे दुःख होते तसेच ते दुसऱ्यालाही होते हा न्याय सांगून निःस्पृह पण समाजकार्य-कुशल नेत्याने–

'मुलाचे चालीने चालावें । मुलाच्या मनोगतें बोलावें ।
तैसें जनास शिकवावें । हळूहळू ॥
मुख्य मनोगत राखणें । हेंचि चातुर्याचीं लक्षणें ।
चतुर तो चतुरांग जाणें । इतर तीं वेडीं ॥
वेड्यास वेडे म्हणों नये । वर्म कदापि बोलों नये ।
तरीच घडे दिग्विजये । निस्पृहासी ॥'

म्हणून मृदु भाषण ही अत्यंत आवश्यक गोष्ट आहे. समर्थ आणखी असे सांगतात की, या निःस्पृह समाजनेत्याने लोकांजवळून कशाचीही अपेक्षा न करता अखंड त्याच्यासाठी खपले पाहिजे. त्यांच्याच शब्दांत सांगावयाचे तर,

तो परोपकार करीतच गेला । पाहिजे तो ज्याला त्याला ।
मग काय उणें तयाला । भूमंडळी ॥

दुर्जन सापडोन सोडावे । परोपकार करूनी ।
जंवर चंदन झिजेना । तंव तो सुगंध कळेना॥
चंदन आणि वृक्ष नाना । सगट होतीं ।
झिजल्यावांचुनि कीर्ति कैची । मान्यता नव्हे की फुकाची॥

समाजकारण व राजकारण यांत वस्तुत: काही भेद नाही. समर्थांना सभोवार पसरलेल्या म्लेंच्छ सत्तेत आपले समाज-पुनरुत्थानाचे काम करावयाचे होते. म्हणून अखंड सावधानता या कार्यातील समाजनेत्यांनी बाळगणे आवश्यक आहे, हे त्यांनी वारंवार सांगितलेले आहे. या समाजनेत्यांना समर्थांनी ज्या स्पष्ट शब्दांत सूचना दिल्या त्यांचे संकलन कै. नानासाहेब देव यांनी पुढीलप्रमाणे केलेले आहे.

(१) जो कोणी आमचा शिष्य, ज्ञानी आणि नि:स्पृह आहे आणि ज्याला समुदाय करण्याचा हव्यास आहे त्याने अखंड एकान्त सेवावा. एकान्तात अनेक मार्ग सुचतात आणि कोण कसा, कोण कसा, याची बरोबर कल्पना होते. आपले दिवाळे निघू नये म्हणून सावकारास हिशेबाच्या कामात जशी दक्षता बाळगावी लागते, त्याचप्रमाणे राजकारणी पुरुषाने अखंड चाळणा केली पाहिजे. तसे तो न करील तर खरा कोण आणि खोटा कोण, कोणावर भरंवसा टाकावा किंवा टाकू नये, हे त्यास समजणारच नाही.

(२) दुसऱ्याचा खोटेपणा आपल्या आधीच लक्षात आला म्हणजे त्याचे खोटेपण आपोआपच खुंटते.

(३) एकाच ठिकाणी फार दिवस राहिल्याने अति परिचय होतो. अति परिचयाचे पर्यवसान अवज्ञेत होते. यासाठी सारखे एकाच ठिकाणी राहू नये.

(४) आळस करू नये. आळसाने काम नासते, घात होतो. आपल्या अनुयायांच्या अंतरंगाकडे सारखे लक्ष असावे.

(५) अनुयायांनाही रिकामपण सापडू देऊ नये. त्यांच्यामागे सारखी कामे लावून दिलेली असावी. लबाडचा आणि खोडचा करण्याला त्यांना सवडच सापडू देऊ नये.

(६) चोराच्या हातीच भांडाराच्या किल्ल्या द्याव्या. घसरू लागला तर त्यास शुद्धीवर आणावे, आणि याप्रमाणे हळूहळू त्याला चोराचा साव करून सोडावे.

(७) यात आम्ही काही नवीन सांगत आहोत असे नव्हे. कोणालाही कष्टी न होऊ देता, सर्वांना राजकारणामध्ये गोवून घ्यावे.

(८) आपला संशय न येईल अशा रीतीने नष्टाला नष्टाकडूनच ताळ्यावर आणावे व बडबड्याचे तोंड बडबड्याकडूनच बंद पाडावे.

(९) भांडखोरपणाचा आव आपणांवर न येऊ देता, कांट्याने कांटा काढावा त्याप्रमाणे भांडखोराला भांडखोराकडूनच उडवावा.

(१०) एखादी मसलत केली असता ती षट्कर्णी झाली तर स्वाभाविक विघडते. कोणास न कळता कार्य केले तर ते तत्काळ साधते.

(११) आपले जे सेवक असतील त्यांच्या कानावर आपल्या गोष्टी जाऊन त्यांना आपल्याविषयी प्रेम वाटावे, जवळ आल्याने ते प्रेम दृढ व्हावे व सलगीने त्यांचे आणि आपले सेव्यसेवकपणाचे नाते कायम व्हावे.

(१२) आज करावयाचे काम उद्यावर टाकू नये. असला ढिलेपणा मुळीच नसावा. जे करावयाचे ते तत्काळ करावे. ते एकदा मागे पडले की, कायमचेच मागे पडते.

(१३) जो दुसऱ्यावरी विश्वासला। त्याचा कार्यभाग बुडाला। जो आपणचि कष्टत गेला। तोचि भला॥

(१४) सर्वांच्याच कानावर सर्व काही गोष्टी जाऊ लागल्या म्हणजे समजावे, यांतले काहीच होणे नाही. असे होऊ देऊ नये.

(१५) मुख्य सूत्र आपल्या हाती ठेवून इतराहातून कामे घ्यावी. सुष्ट, दुष्ट सर्वांनाच राजकारणामध्ये राबवावे. ज्याचा जितका उपयोग तेवढा करून घ्यावा.

(१६) दुर्जन झाले म्हणून काय, राजकारण आडून पडू द्यावे ? त्या सर्व बोलक्यांना, पहिलवानांना, भांडखोरांना वठणीवर आणून कामास लावावे.

(१७) गावोगावी गावगुंड असतात. त्यांचे वर्म ओळखून त्यांना अगदी जेरीस आणावे, पण अजिबात नाहीसे करू नये, अखेरीस सावरून धरून कामास लावावे.

(१८) लोक दुष्ट आहेत, म्हणून काय राजकारण सोडून द्यावयाचे असते ? तसे केले तर उलट आपली बाजूच लंगडी पडून आपणच उघडे पडू.

(१९) तंबू ताणून धरणारे दोर जितके मजबूत तितकी तंबूला बळकटी जास्त, त्याप्रमाणे आपला समुदाय प्रचंड असावा, अशी महत्त्वाकांक्षा असेल तर आपला अनुयायी वर्गही खंबीर असला पाहिजे व आपणही स्वत: मठपतीच्याच तोऱ्यात न राहता सर्वत्र नजर पुरविली पाहिजे.

(२०) दुर्जन नसतात कोठे ? पण आपण त्यांना ओळखतो हे त्यांना कळू देऊ नये, इतकेच नव्हे तर उलट आपण त्यांना सज्जन समजतो, असाच त्यांचा ग्रह होऊ द्यावा. तू दुर्जन आहेस असे एखाद्यास म्हटले म्हणजे ते भांडणाला आमंत्रण दिल्यासारखे होणार. त्या वाटेसच जाऊ नये.

(२१) गनीमाच्या देखता फौजा । रणशूरांच्या फुर्फुरती भुजा । ऐसा पाहिजे की राजा । कैपक्षी परमार्थी ॥ २५ ॥ तयास देखता दुर्जन धाके । बैसवी प्रचीतीचे तडाखे । बंडपावांडाचे वाखे सहजचि होती ॥

(२२) ही कामे सोपी नाहीत. फार सावधगिरीने आणि हुशारीने केली पाहिजेत. हे राजकारण आहे, ते शिस्तीने झाले पाहिजे. त्यात ढिलेपणा मुळीच नसावा.

(२३) सर्व गोष्टी करवाव्या, पण आपण मात्र लोकांच्या नजरेस न पडावे. लोक आपल्या गोष्टी मोठ्या कौतुकाने बोलत

राहावेत ! आपली वाणी इतकी गोड, मोहक, भारदस्त असावी की, तिने सर्वांची मने आकर्षून घ्यावी.

(२४) जगात हुंबे आहेत, टोणपे आहेत, लौंद आहेत. धट असतात, उद्धट असतात, खटनट असतात; या सर्वांच्या तोंडी कोणी लागावे? त्यांच्यासारख्यांशीच त्यांची गाठ घालून द्यावी म्हणजे बरे; एरव्ही ते वठणीवर येणे शक्य नव्हे. जशास तसा भेटला म्हणजेच रंग चढतो आणि निकाल लागतो. हे सारे घडवावे, पण हे कोण घडून आणतो, त्याचा पत्ता नसावा ! 'इतुकें होतें परी धनी कोठें। दृष्टीस न पडे॥' तो धनी, तो महापुरुष, तो सूत्रचालक कोठे तरी खनाळात सर्वत्रांची चिंता करीत बसलेला आढळतो.

तात्पर्य, समर्थांनी केलेल्या या सर्वांगीण व सर्व राष्ट्रघटकांना व्यक्तिशः व वर्गशः केलेल्या कळकळीच्या मार्गदर्शनाकडे पाहिले तर समर्थांना राष्ट्रगुरु असे कां म्हणतात ते सहज स्पष्ट होईल. सर्वतोपरी पतित झालेल्या समाजाला ऐहिक आणि परमार्थिक कर्तव्याची दिशा त्यांनी सुस्पष्ट रीतीने दाखविली आहे. आपल्या घरकुलाहून दृष्टि अधिक उंचावून त्यांनी ती समाजाभिमुख करण्यावर कटाक्ष दिलेला आहे. लहान, मोठे, संसारी, परमार्थी, व सहा वर्षांच्या मुलांपासून तो साठ वर्षांच्या वृद्धापर्यंत सर्व लोकांना त्यांनी समाजाभिमुख, राष्ट्राभिमुख व कर्तव्याभिमुख होण्यासंबंधी हे जे मार्गदर्शन केले ते शाश्वत स्वरूपाचे व अपूर्व आहे. केवळ एवढेच जरी समर्थांनी केले असते तरीही ते राष्ट्रगुरु ठरले असते; पण एवढ्यावर न थांबता त्यांनी स्वतंत्र संप्रदाय निर्माण करून विशिष्ट हेतूने परीक्षून एकेक मनुष्य घडविला, व त्या काळी राष्ट्र-पुनरुत्थानाला आवश्यक असे नेतृत्वाचे जाळे निर्माण करून त्यागी, तपस्वी, धैर्यशील व ठिकठिकाणचे समाज एकसूत्री करण्याची धमक असलेल्या कार्यकर्त्यांची एक भारतव्यापी संघटना निर्माण केली. त्यांच्या त्रिविध कार्यापैकी हा दुसरा भाग फारच महत्त्वाचा होता व तो त्यांच्या काळी अन्य कोणाला सुचलेला नाही. त्यांच्या कार्याच्या या विशिष्ट बाजूचे निरीक्षण करणे अत्यंत आवश्यक

आहे. कारण शिवछत्रपतींच्या जीवनाशी व त्यांच्या चंद्रधवल यशाशी त्याचा अत्यंत निकटचा संबंध आहे.

समर्थांचे राष्ट्र निर्माण कार्य

समर्थांनी केवळ संत निर्माण केले नाहीत; तर महंत निर्माण करून त्यांचे जाळे साऱ्या देशभर पसरविले. महंत हा संत असलाच पाहिजे असा त्यांचा कटाक्ष होताच; पण केवळ संत नसून तो राष्ट्रपुनरुत्थानाच्या आंदोलनाचा प्रचारक व लोकनेता होता. त्याने आपल्या विभागाचे नेतृत्व करावे व समर्थांच्या विशाल संघटनयंत्रातील एक अनुशासनबद्ध कीलक म्हणून काम करावे अशी त्यांची योजना होती. त्यासाठी अनेक लोक हाती धरून त्यांनी त्यांची परीक्षा घेतली व त्यांतील निवडक लोक वेचून काढून त्यांच्यावर संस्कार करून हे उत्तम गुणांचे संघटक निर्माण केले. श्रीसमर्थांचे उद्धव या नावाचे शिष्य त्यांच्या कल्याणाइतकेच विख्यात आहेत. उद्धव हे समर्थांच्या सान्निध्यातच लहानाचे मोठे झाले असून त्यांच्याकडे समर्थांनी नाशिकजवळची टाकळी व तेलंगणातील इंदूरबोधन या दोन मठांची महंती दिलेली होती. त्यांनी तेलंगणातून एकदा ७०० तरुण कार्यकर्ते समर्थांच्या भेटीला आणले होते असा उल्लेख आहे. उद्धवांना समर्थांनी शिवराम (कल्याणकारी राम) असे टोपण नाव दिलेले होते. समर्थांनी माणसे कशी घडविली याचे वर्णन करताना हे उद्धव म्हणतात :–

पाषाणीं अवेव नाना कमावीले। तैसे लोक केले समर्थांही ॥
काष्ठीही अवेव नाना कमावीले। तैसे लोक केले समर्थांही ॥
धातूला अवेव नाना कमावीले। तैसे लोक केले समर्थांही ॥
लोकही पाषाण जड जीव जाण। कमाऊन पूर्ण नीट केले ॥
आम्हीही पाषाण श्रींनी कमाविलो। शिवराम जालों पावनचि ॥

कारागिराने आपले सर्वस्व ओतून, जड व ओबडधोबड दगडां-लाकडांतून, अंगप्रत्यंगातून दिव्य लावण्याचा आविष्कार करणारी

मूर्ति तयार करावी, त्याप्रमाणे मनुष्यातून आदर्श देवजीवन घडविणारे श्रीसमर्थ हे श्रेष्ठतम शिल्पकार होते; असा त्यांच्या या शिष्योत्तमाच्या अभिप्रायाचा स्पष्ट अर्थ आहे. इतके विलक्षण कृपादान देणाऱ्या सद्गुरुविषयी त्यांच्या शिष्यांच्या अंतःकरणात विलक्षण आदर असला तर त्यात आश्चर्य मानण्यासारखे काही नाही. समर्थांचे एक थोर शिष्य दिनकर हे आपल्या सद्गुरूचे वर्णन करताना म्हणतात :–

'पाहा सद्गुरु समर्थासारिखे । कोण पां आणिक असे सखे ।
जेणें अनेक संसार दुःखें । कृपाकटाक्षें वारिली ।
सद्गुरु देव धर्म तीर्थ व्रत । सखा सोयरा साह्यकर्ता समर्थ ।
इष्ट मित्र सुहृद बंधुत्वें विख्यात । मायबाप निजांचा ।
त्यापरतें आणिक थोर दैवत । नाही नाही सहसा इत्थंभूत ।
ऐसिया समर्थासी उत्तीर्ण उचित । काइसेन पै व्हावें ॥'

या सर्व शिष्यांची एकंदर संख्या किती होती हे सांगणे फार कठीण आहे. समर्थांनी एक सहस्राच्या वर गांवे आपल्या संचारात पायाखाली घातली होती. याचा उल्लेख मागे केलेलाच आहे. त्यांचे मुख्य कार्यक्षेत्र महाराष्ट्र असले तरी त्या कार्याचा व्याप संपूर्ण देशभर पसरलेला होता. बद्रीनारायणापासून रामेश्वरापर्यंत व जगन्नाथपुरीपासून सोरटी सोमनाथापर्यंत त्यांचे मठ पसरलेले होते. गिरीधर आपल्या समर्थप्रतापामध्ये समर्थांच्या शिष्यांच्याविषयी लिहितात :–

कित्येक शिष्य सदाचारी । कित्येक शिष्य राज्याधिकारी ॥
कित्येक शिष्य राज्यधारी । देशाधिकारी कित्येक ॥
नाना पर्वतदुर्गी शिष्य केले । नाना सिंधुदुर्गी शिष्य केले ॥
नाना भूमिदुर्गी शिष्य केले । सद्गुरुनाथ समर्थे ॥
गुप्त प्रगट भरतखंडी । महापुरुष असती उदंडी ॥
यावद् मायाविस्तार ब्रह्मांडी । तावत् परंपरासामर्थ्ये ॥
समर्थे कित्येक गुप्त शिष्य केले । ते ते समर्थासी विदित भले ॥

श्रीसमर्थांनी महंत म्हणून ज्या शिष्यांची विविध ठिकाणी स्थापना केली, त्यांची एक यादीच श्रीसमर्थ प्रताप ग्रंथामध्ये गिरिधरांनी दिली आहे. त्यातील कित्येक महत्त्वाची नावे 'दासायन' ग्रंथात श्री. अनंतदास रामदासी यांनी दिलेली आहेत. त्यावरून समर्थांच्या एकंदर व्यापाची कल्पना येते. ती यादीच आम्ही येथे उद्धृत करतो.

स्थळ शिष्य	स्थळ शिष्य
अथणी – निरंजन गोसावी	करवीर–१ पाराजी बरवाजीपंत पारडगांवकर कुलकर्णी सुभेदार
अनंतशयन – बलभीम	२ गोपजीपंत देशपांडे
अयोध्या – रामकृष्ण	कर्नाटक – जयराम
अरुणाचलम् – अनंत मौनी	कारंजे – (१) बाळकराम (२) प्रल्हाद
अवंतिका – गंगाधर	कांती (कांची) – भगवंत
आपचंद – शिवराम	काशी – रामचंद्र
इंदूर बोधन – उद्धव ऊर्फ शिवराम; माधव	कुडाळ (सातारा) – देशपांडे
ईट – गिरधर ऊर्फ गिरमाजी	कृष्णातीर – नरसिंह
उज्जैनी – रघुनाथ	केज – उद्धव
उत्तर प्रांत – विश्वनाथ पंडित	कोंकण – पिलाजीबाबा
उदंबर (उंबरज की औदुंबर) – हरिदास	कोनूर (तंजावर प्रांत) – राघवस्वामी व शिष्य माधव माधवनंदर
एलिचपूर – भोळाराम	गोकर्ण – भैरव
ओंकारेश्वर – ब्रह्मदास	गोमांतक – गोविंद
ओंढ्या नागनाथ – बल्लाळ	गंगासागर – हरिवंश
अंतर्वेद – हरिचंद्र कव्हेरीवासुदेव पंडित	घृष्णेश्वर (वेरूळ) – आनंद
कऱ्हाड – निरंजन देव	

स्थळ शिष्य	स्थळ शिष्य
चिकोडी–नाईक	प्रयाग (त्रिवेणी)— वेणीमाधव
चिपळूण–सीताराम	बद्रिकेदार–दयाळ
टाकळी–उद्धव ऊर्फ शिवराम	बारामती– रामाजी
डोमगांव–कल्याण	बाहे– (मुरारी) नारायणपिता
तडवळे–जगन्नाथ	बंदर – राम
तळबीड–मोहिते	भालगांव–त्रिंबक
तापीतीर–नबाबाई	भीमाशंकर–गोपाळ
तापीपूर–कृष्ण	मथुरा –हरिकृष्ण
तिसगांव–दिनकर ऊर्फ बहिणाजी गोसावी	मनपाडळे–जयराम
	मन्यारगुडी–मेरुस्वामी
तुळजापूर–साठे रविराऊ	मल्याळ–मारुतीदास
तेगूर प्रा(कित्तूर)–निरंजन गो.	महाबळेश्वर - अनंतकवि दिवाकर
तंजावर–भीम	मायापुरी–जयकृष्ण
दसकपंचक–गिरधर व पत्नी अन्नपूर्णाबाई	मिरज–वेणाबाई
	मुधोळ–यज्ञेश्वरराव कोटणीस
दक्षिणप्रांत–जयराम	मेथवडे–अंतोबा
दादेगाव–देवदास	रामटेक–श्रीधर
देवगड–दामोदर	राजापूर–मुंजे
देवगिरि–रामकृष्ण साऊ	रामेश्वर–हनुमंत
द्वारका–हरि	राशिवडे–अंबिकाबाई
नाशिक–गिरि गोसावी	वऱ्हाड–महारुद्र, जयवंत
नीलंगे–अण्णाप्पा ऊर्फ आनंद	वाई–चित्राव, थिटे, पिटके
परळी (वैजनाथ)–मल्हारी	वाळवे–अंबिकाबाई
पांगरी–रामाजीबुवा	विजापूर–नारायणपंत
पारगांव –शंकर गोसावी	शहापूर–बाळकृष्णपंत, गोपाळपंत, अंबाजी
पाली (खंडोबाची)–रंगोबा अडसूळ	
पिलीव–दत्तोबा न्हावी	शिरगांव–दत्तात्रेय माता रखमाबाई
पुरी (जगन्नाथ)– पद्मनाभ	शिरवळ–बाजी गोसावी तांबे

स्थळ शिष्य	स्थळ शिष्य
शिराळे – हरि व बंधु महादेव, तुकोबा बिडवी	सगर रायबूर प्रांत – सदाशिव
श्रीरंगपट्टण – शंकर	सप्तशृंग – उदास
श्रीशैल्य – कोदंडराम	सुरत – जनार्दन
सज्जनगड – रायाजीपंत, सबनीस राम, जीवन	सोरटी (सोमनाथ) – विश्वंभर
	हेळवाक – तुकोबा

शिवाय कल्याण, दिवाकर, वेणाबाई इत्यादि विख्यात शिष्य त्यांच्याजवळ विशिष्ट कार्याचा पत्कर घेऊन असतच. त्यांच्या अनुशासनबद्ध अनुयायांची संख्या ठिकठिकाणी कशी विखुरलेली असेल याचे एक मोठे उदाहरण हे आहे की, अयोध्येच्या श्रीराम मंदिरावर औरंगजेबाच्या सैन्याने हल्ला केल्या वेळी त्याचा प्रतिकार करणारे दहा सहस्र गोसावी श्रीसमर्थांचे अनुयायी होते. या शिष्यांना अथवा महंतांना समर्थांनी अत्यंत कडक शिस्तीत वागवून जसे तयार केले होते तसेच ठिकठिकाणी स्वयंपूर्णही केले होते. त्या त्या विशिष्ट स्थानी मठस्थापना करून व साधु म्हणून राहून भिक्षेवर उदरनिर्वाह करावा, अशी त्यांना स्वावलंबी जीवन जगण्याची समर्थांची स्पष्ट आज्ञा होती. ही भिक्षा हे महंत पोट जाळण्यासाठी मागत नव्हते. 'भिक्षापात्र अवलंबणें । जळो जिणें लाजिरवाणें ।' हे तुकाराम महाराजांनी पोटभरू भिक्षेकऱ्यांसाठी म्हटले आहे. भिक्षा मार्गाचे प्रवर्तन करणाऱ्या व ज्ञानदेवांचे आजेगुरु असलेल्या, योगाब्जिनी सरोवरू गोरखनाथांना तुकाराम नांवे ठेवतील हे शक्य नाही. समर्थांचा प्रत्येक महंत स्वतंत्र व्यवसाय करून तथाकथित प्रतिष्ठित जीवन सहज घालवू शकत होता. पण राष्ट्रसेवेसाठी त्याने ही फकिरी पत्करली होती. अशा संघटनकार्यार्थ उद्युक्त झालेल्या माणसाने व्यावसायिक जीवन पत्करणे शक्य नव्हते. जनसेवेशिवाय अन्य व्याप त्यांच्या मागे नव्हता व राष्ट्रसेवेसाठी फकिरी पत्करल्यावर रोज एका ठिकाणी जेवण्याने अथवा वार लावण्याने येणारी

परतंत्रता अथवा ओशाळेपणा समर्थांना संपूर्णपणे अमान्य होता. समर्थ भिक्षेचे वर्णन करताना म्हणतात :–

'दत्त गोरक्ष आदि करुनी । सिद्ध भिक्षा मागती जनी ।
निःस्पृहता भिक्षेपासुनी । प्रकट होय ॥
वार लावूनि बैसला । तरी तो पराधीन झाला ।
तैसीच नित्यावळीला । स्वतंत्रता कैंची ॥
अखंड भिक्षेचा अभ्यास । तयास वाटेना परदेश ।
जिकडे तिकडे स्वदेश । लोकत्रयी ॥
भिक्षेने वोळखी होती । भिक्षेने भ्रम चुकती ।
सामान्य भिक्षा मान्य करिती । सकळ प्राणी ॥
काही भिक्षा आहे म्हणावें । अल्पसंतोषी असावें ।
बहुत आणितां घ्यावें । मुष्टि येक ॥
भिक्षा म्हणिजे निर्भय स्थिति । भिक्षेने वाढे महंती ।
स्वतंत्रता ईश्वरप्राप्ती । भिक्षागुणें ॥'

या शिष्यांनी स्वतःच्या, मागे उल्लेखिलेल्या लोकनेतृत्वाच्या अपूर्व गुणावर, ही संघटना अधिकाधिक वाढवीत न्यावी असे समर्थांचे त्यांना निक्षून सांगणे असे. हे कार्य करताना सभोवारच्या क्रूर, म्लेंच्छमय व दानवी वातावरणाचा स्वतःला उपसर्ग पोचू नये म्हणून अत्यंत गुप्त रूपाने हे कार्य झाले पाहिजे असा समर्थांचा कटाक्ष होता. त्यावाचून त्या तशा भयंकर काळात कोणतेही काम करता येणे शक्य नव्हते. त्यांनी म्हटले आहे :–

'उदंड समुदाव करावे । परी गुप्त रूपें ॥ महंते महंत करावे ।
युक्तिबुद्धीने भरावे । जाणते करून विखरावे । नाना देशी ॥

पण हे करताना बुद्धिपुरस्सर समाजाच्या अंतरंगात प्रवेश करावा लागतो. हा प्रवेश करताना वैचारिक संघर्षाचे व वादविवादाचे अनेक प्रसंग येतात. मनुष्यप्राणी हा स्वभावतःच इतका क्षुद्र व अहंकारी आहे की, आत्माभिमानाच्या खोट्या कल्पनेपायी मानापमानांच्या कल्पनांचा बाऊ करून जीवेभावे उपकार करणाऱ्यांवरही तो वक्रगतीचा डंख मारल्याशिवाय राहात नाही. निःस्पृह वृत्तीने

राहणाऱ्या या प्रचारकांना तर विवादप्रसंगी आत्माभिमानाच्या या कल्पनेने पछाडल्यास त्यात आश्चर्य वाटण्याजोगे काहीच नाही. पण कार्यैकबुद्धीने संयम राखण्यावर समर्थांचा कटाक्ष आहे. हट्टी, तामसी, वावदूक व आपल्याला न पेलण्याच्या सामर्थ्याचे असे जे लोक त्यांच्याशी झटे घेण्याचा प्रयत्न मुळीच न करता नम्रतेने दुर्जनांवरही उपकार करून सर्वांची मने प्रेमाने जिंकावी व युक्तीने समाजाच्या अंतरंगात प्रवेश मिळवावा, असे समर्थांचे सांगणे आहे. म्हणूनच ते साफ सांगतात की, एवढी हिंमत असल्यासच या कार्यात या. नाही तर आपल्या घरी स्वस्थ बसा. समर्थ म्हणतात :–

'महंती सुखाची नाही। येथें दु:ख उदंड ही । उदंड दु:ख लोकांचें। ऐकता ऊर फूटतो ॥ अखंड सर्व सोसावे । भलेपणाचि कारणें। परंतु सुख तो नाही । कांहीं कांहीं क्वचितहि ॥'

अशा पद्धतीने मनाची तयारी करून कामगिरीवर निघाल्यावर आपल्या संघटनात्मक कार्यास कोणत्या पद्धतीने प्रारंभ करावा याचे समर्थांनी आपल्या महंत प्रचारकांना लिहिलेल्या एका आज्ञा-पत्रात जे तपशीलवार सूचनात्मक वर्णन केले आहे ते संघटन कार्याचा पत्कर घेतलेल्या आजच्या प्रत्येक कार्यकर्त्याच्या दृष्टीने हृदयावर कोरून ठेवण्यासारखे आहे. समर्थ त्यात म्हणतात :–

'विवेक जालिया देवाचा योग । मग होणार नाही वियोग ।
देव सर्वांचे अंतरंग । अखंडित भेटी ॥
या समाधाने असावे । निरुपणी विवरावे ।
मानसपूजने आठवावें । सकळ कांहीं ॥
ऋणानुबंधें भेटी होईल । परस्परें समाचार कळेल ।
सहज वर्तमान निवळेल । ते प्रसंगीं ॥
कांहीं समुदाव करणें । येविशी आलस्य न करणें ।
आलस्य करितां उदंड उणें । दिसेल परमार्थी ॥
पोहोणारें बुडते तारावे । सामर्थ्यें बूडो नेदावे ।
मूर्ख ते शहाणे करावे । विवेकी पुरुषें ॥

आपणाहून जो धींग । त्यासी करू नये प्रसंग ।
आपणाधीन जो प्रसंग । तोचि करावा॥
सोयिऱ्या धायिऱ्यांचीं मुलें । तीक्ष्ण बुद्धीची सखोलें ।
तयासी बोलणें मृदु बोलें । करीत जावें ॥
त्यांचा संसार समाचार । पुसत जावा विस्तार ।
उदंड सांगतां तत्पर । होवूनि ऐकावें ॥
दुःख ऐकतां दुःख जाते । त्याचें दुःख हळू होतें ।
मग तें सवेंचि धरितें । मित्रभाव ॥
निकट मित्रि बरी होतां । मग त्यासी न्यावें एकांता ।
म्हणावें रे भगवंता । कांहीं तरी उपासावें ॥
पूर्वी देव पूजिला नव्हता । म्हणोनि आली दरिद्रता ।
या कारणें अनंता । कांहीं तरी भजावे ॥
मान्य होतां जप सांगावा । मग तो इकडे पाठवावा ।
मग तयाचा सकळ गोवा । उगवूं आम्ही ॥'

या आज्ञापत्रातील शेवटची ओळ अत्यंत महत्त्वाची आहे. सर्व गुणसंपन्न कुशल संघटक याप्रमाणे ठिकठिकाणी संघटना करू लागला की पुष्कळदा त्याच्या ठिकाणी व्यक्तिमत्त्वाचा भाव उत्पन्न होऊन सारे कार्य स्वतःभोवती केन्द्रित करण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न होते. त्याला व्यापक राष्ट्रहिताचा विसर पडतो व आपले महत्त्व वाढविण्यासाठी संघटनेचा उपयोग करावा अशी लालसा उत्पन्न होते. एकसूत्रीपणाच्या दृष्टीने ही एक अत्यंत विघातक गोष्ट आहे. ती टाळण्यासाठी समर्थ असे लिहितात की, तुमचे काम एखाद्या लग्नातील मध्यस्थासारखे आहे. मध्यस्थाने फक्त वधूवरांना सर्व प्रयत्ने करून मंडपात एकत्रित आणावयाचे असते. पुढच्या त्यांच्या सहजीवनाशी त्याचा काही संबंध नसतो. त्याप्रमाणे राष्ट्रव्यापी संघटनेतील त्या त्या विभागसंघटकांचे, प्रचारकांचे व कार्यकर्त्यांचे काम समाजातील वेगवेगळ्या लोकांना संघटनेत आणणे एवढेच आहे. पुढचे काम संघटनेतील अखिल भारतीय नेतृत्व आपल्या योजने-प्रमाणे करील, त्याच्याशी त्या संघटकाचा तसे विशिष्ट अनुशासन

नसले तर काही संबंध नसावा. म्हणून समर्थ कामाचे केंद्रीकरण नष्ट करून विकेंद्रीकरणाचे सूत्र डोळ्यांसमोर ठेवून असे सांगतात : 'मग तो इकडे पाठवावा। मग तयाचा सकळ गोवा उगवू आम्ही॥' म्हणजे त्याची योग्यता पाहून पुढे त्याला संघटनेत कोणते काम द्यावयाचे, कोठे पाठवावयाचे व त्या दृष्टीने त्याची मानसिक, शारीरिक व आध्यात्मिक सिद्धता कशी करावयाची हे आम्ही ठरवू. तुम्ही केवळ त्याला आमच्याकडे पाठवून द्यावे.

तात्पर्य, युक्तियुक्तीने 'जीवात जीव घालावा, आत्म्यात आत्मा मिसळावा' या मार्गाने 'बहुत जनास चालवी। नाना मंडळे हालवी। ऐसी हे समर्थ पदवी। विवेके होते॥' अशी समर्थ पदवी त्यांनी प्राप्त करून घेतली होती. याविषयी त्यांची प्रत्येक शिकवण शाश्वत स्वरूपाची असून त्यांचे प्रत्येक बोलणे अनुभवाचे आहे. ते म्हणतात, 'हे प्रचीतीचे बोलिले । आधी केले मग सांगितले । मानेल तरी पाहिजे घेतले । कोणी एके ।। मनुष्य तयार करताना त्याच्यावर संस्कार करविताना समर्थांची शिस्त अत्यंत कडक होती. वाटेल त्याला महंत होता येत नसे. 'दासविश्रामधामाचे' कर्ते आत्माराम महाराज यांनी महंत म्हटला म्हणजे तो समर्थांचा प्रचारक कसा असे याचे उत्कृष्ट अनुभूत वर्णन केलेले आहे. ते म्हणतात :–

दासरायाची ऐसी पद्धति । क्षणुहि रिकामा जाऊ न देती ।
सांप्रदायी ते सावध असती । परमार्थ साधनी ॥
मुबारदाराचें नव्हे कीं काम । संपादूनि अश्रद्धें वोहदेचें कर्म ।
अपूर्तिपणाला माननि संभ्रमें । हिणवोन वंदू दुजयासी ॥
अवघेहि जाणती लिहिणें वाचणें । प्रबोधू रिझवू कथा कवने ।
शरीर झिजवूं पाकसिद्धी करणें । चालणें बोलणें गाऊं नटू ॥
गायनकळा जाणती सुस्वरे। असे जयाला बहु पाठांतरे ।
राजकारणाची जाणती द्वारे। देऊळ रचाया सर्व वोहदे ॥
पाइकाहूनि चालती अधिक । भय नसे अणु ज्या भूतप्रेतादिक ।
सद्गुरुमर्जी राखिति मुख्य । दोषादिकलंक न लगे जया ॥

जिकडे तिकडे पावति मान । उत्तम गुणाने भूषिलें बळाने।
निंदिती व्यसना शोभायमान । दिसती होती पूज्यस्थ ।।

शिस्त न पाळल्यास त्याला कडक शासन होत असे. एकदा एका महंताने आपली वाचा सैल सोडून असावधपणे मंत्रभेद केल्याबद्दल समर्थांनी त्या शिष्याला वेताने झोडपून काढले होते. (कोण्ही एके महंते मंत्रभेद केलें । समर्थ येकांति वेत्रें ताडिले ।। समर्थप्रताप) ' स्वदेशी शिष्य तीन वर्षे न येती । श्रीगुरुपदीं ते विघ्न पडती ॥ विदेशी अकरा वर्षे दर्शन न घेती । ते ते संप्रदायी वेगळे' या शिष्यांवर व प्रांतोप्रांतीच्या सांप्रदायिक प्रचारकांवर देखरेख ठेवून त्यांचे काम नीट चालले आहे कीं नाही व मनाची कार्यनिष्ठा कशी आहे हे पाहण्यास्तव कल्याणासारखे लोक नियुक्त केलेले असत. दासविश्रामधामात (अ. ७४) म्हटले आहे :–

'कल्याण दाता तो चातूर्यनिधी। निष्ठा जयाची श्रीगुरुपदी ।
बोलावून तया दास दयाब्धी । प्रभुत्व विलोकूं आज्ञापिलें ॥
जे जे स्थळीं देव स्थापिलेती । पुण्यवंत जे स्थळीं करिती महंती ।
तेथील पाहोन दंडकस्थिती । बंदोबस्त कराया धाडिले ॥
सर्वज्ञ शिष्य तो विश्वासनिधी । गुरुदर्शनाहून शेवटावधी ।
तिळमात्र न चुकले सेवाविधी । कोप कीं शिक्षात न गवसले ॥
वरकड शिष्यही असती धन्य । परी प्रौढ न झालें शिक्षिल्याविण ।
अचुक न जाणती सेवा विधान । पुसती कल्याणा गुरु आज्ञे ॥'

श्रीकल्याणांचीही एकदा समर्थांनी झणझणीत कानउघाडणी केलेली आहे. ज्याच्यावर जे काम सोपविलेले असे तेच त्याने केले पाहिजे असा समर्थांचा दंडक होता व अनुशासनबद्धतेचा हाच खरा प्राण होय. त्यांच्या कार्यातील वेगवेगळ्या विभागांची त्यांनी जी विभागणी केलेली होती तिच्यात शिवछत्रपतींच्या दरबाराशी संबद्ध व एकंदर राजकीय कामे दिवाकर गोसावी नांवाच्या आपल्या शिष्यावर सोपविलेली होती. शके १६०४-०५ चे सुमारास कल्याणस्वामींनी लिहिलेल्या एका पत्रात यासंबंधीचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे आहे.

'संतोष होऊन नळ नाम संवत्सरी श्रीशिवथरचे घळीस असता आज्ञा सर्वत्रास केली जे हा महाबळेश्वरकर आहे, बुद्धीही महाबळ आहे, राजद्वारी कित्येक प्रसंगी पाठवावयास योग्य असे; प्रस्थान पारपत्या योग्य, याच्या हस्ते श्रींचे संस्थान जोपर्यंत कार्यकर्तव्य वंशपरंपरेने घ्यावे ऐसें बोलोन श्रींनी (त्यास) तांबूल दिधला.' यानंतर श्रीसमर्थांनी छत्रपति शिवाजी महाराजांना सोयीसाठी दिलेली आज्ञा वाग्देवता मंदिरातील समर्थविषयक कागदपत्रांच्या चोपन्नाव्या लेखांकात असलेल्या श्री. गणेशभट चाफळकर यांच्या पत्रात पुढीलप्रमाणे आढळते. 'राजश्री (श्रीशिवछत्रपति) स्वमुखे आज्ञा केली. दिवाकर गोसावी यावेगला श्रीकडील प्रयोजन हुजूर सांगेल, मागेल तो आपला नव्हे. रायगडास गेले ते समयी श्रींनी स्वहस्ते धरून राजश्रीच्या हस्ती श्रींच्या कार्यभागासंबंधे तुम्हांस (दिवाकरास) दिल्हे.' असे असता एका अगदी क्षुद्र बाबतीत पण राजदरबारातील काम कल्याणांनी स्वतंत्रपणे केल्यामुळे समर्थ त्यांच्यावर रागावले. तो प्रसंग स्वत: कल्याणांच्याच शब्दात श्री. अनंतदास रामदासी यांनी पुढीलप्रमाणे वर्णिलेला आहे.

शके १५९८ या वर्षी सातारा येथे शिवछत्रपति बरेच आजारी होते. हे समर्थांस समजताच त्यांनी कल्याणास आज्ञा केली की, तुझे नांव कल्याण आहे. कल्याणार्थ प्रसाद घेऊन जाणे. त्याप्रमाणे कल्याण सातार्‍यास राजवाड्याच्या दरवाजाशी जाऊन पोहोचले. त्याच वेळी तिकडे शिवछत्रपतींस स्वप्नसाक्षात्कार झाला की श्रींकडून कल्याण गोसावी कल्याणार्थ प्रसाद घेऊन आले. जागें होऊन त्यांनी दरवाज्यावर हुजर्‍या पाठविला तो कल्याण येथे नुकतेच जाऊन बसले होते. त्या राजसेवकाच्या बोलण्यावरूनच कल्याणास राजांच्या या स्वप्नाविषयीचे वर्तमान कळले. बिर्‍हाड तेथेच ठेवून कल्याण सेवकांबरोबर आत गेले; त्यांस पाहताच 'राजश्री पलंगावरून उठून उभे राहून पुढे येऊन वंदनपूर्वक प्रसाद घेतला आणि बोलले की, श्रींचा प्रसाद कल्याण गोसावी याबरोबर आला. आता कल्याण आहे म्हणून त्रिवार बोलिले. आणखी काय

आज्ञा म्हणून विचारले. काही आज्ञासंकेत होता तो निवेदन केला. ते प्रसंगी उंबरजकडे धावणी घेऊन गुरे वाळून आणली होती, ती साताऱ्याचे दक्षिणभागी सोनेगावी खिलार होते त्यांमध्ये सिरगावी अकरा गायी होत्या त्या खिलारात आणिल्या, हे वर्तमान राजश्रीस विदित केले. तेही हुजूरच्या भृत्या बराबरी पत्र देऊन अकरा गाई व अकरा वत्से देवविली ती सिरगावी नेऊन ठेविली.'

नंतर परत येऊन समर्थांस सर्व वर्तमान सविस्तर निवेदन केले. समर्थ त्या वेळी पारमाचीजवळ नवलवाडीयाचा कोड येथे जांभळीच्या चौथऱ्यावर बसले होते. कल्याणाचे मुखाने सातारा-शिरगावचे वृत्त सविस्तर ऐकून 'श्रीचे इच्छेस काय आले, ते बोलिले की, तुम्ही निःस्पृह, हे प्रयोजन तुम्हांस बोलिले नाही, हा श्रीचे स्थलचा सर्व पारिपत्याधिकार दिवाकर गोसावी यास श्रीचे स्थलचा कृपेने प्राप्त जाला; तो दिवाकर गोसावी म्हणजे दुराखी मोहरा, वैदिक भला व श्रींच्या कृपेने महत्त्वही आहे; तो श्रीचे कार्यभाग यथायोग्य संपादितो, ते श्रीस मानले व त्याला हे बरे अवगत आहे. अवघीयांस मान्य आहे, आर्जववृत्तीने मागणे निःस्पृहाचा धर्म नव्हे व आणीकही कोणास त्याचे कर्तव्य नाही. याउपर श्रींचे स्थलची नित्य व वार्षिक महोत्सव व राजगृही प्रसाद नेणे, कार्यभाग संपादून घेणे हे सर्व दिवाकर गोसावी याने करणे ऐशी श्रीची आज्ञा नल संवत्सर कार्तिक वद्य प्रतिपदा परिछिन्न जाली या उपरी (तुम्ही) निःस्पृह व आणिक कोणी या प्रयोजनात मन न घालणे, शक्तिनुसार भक्ति श्रीची करून सुखे असणे.' याप्रमाणे सद्गुरु समर्थांची दिवाकरांविषयी झालेली आज्ञा स्पष्ट सांगून कल्याण म्हणतात, यापूर्वी मी वेळप्रसंगी श्रींचे कार्यभागी 'राजगृहास जाणे-येणे करीत होतो ते यावरून सोडले, निःस्पृहवृत्तीने सुखरूप झालो.'

श्रीरामदास आणि रामदासी ग्रंथमालेतील नवव्या भागात प्रसिद्ध झालेल्या श्रीसंप्रदायाच्या कागदपत्रात पन्नासाव्या लेखांकात हे वृत्त आहे.

....१३

तात्पर्य, याप्रमाणे नुसता उपदेश करून न राहता श्रीसमर्थांनी प्रचंड संघटना उभारली. हे त्यांचे राष्ट्रनिर्माणकार्य म्हणता येईल. समर्थांनी उभारलेल्या या देशव्यापी संघटनेचा शिवछत्रपतींना कसा विलक्षण उपयोग झाला याचे एक महत्त्वाचे निदर्शन त्यांच्या आग्र्याहून झालेल्या सुटकेच्या प्रकरणात पहावयास सापडते. प्रत्यक्ष आपल्या बंधूंच्या गळ्यावरून सुरी फिरवून बापाला बंदिवासात टाकणाऱ्या विलक्षण धूर्त पुरुषाशी त्यांचा संबंध आला होता, पण त्याही प्रसंगातून आपल्या बुद्धिमत्तेने शिवछत्रपति बाहेर पडले व सुखरूप महाराष्ट्रात परत आले. श्रावण वद्य द्वादशीला ते औरंगजेबाच्या हातावर तुरी देऊन निसटले व वैराग्याच्या वेषात मार्गशीर्ष शुद्ध पंचमीला म्हणजे सव्वा तीन महिन्यांचा प्रवास करून राजगडास पोचले. शिवछत्रपति निसटणे ही औरंगजेबाच्या दृष्टीने मोठीच भयावह घटना होती. त्यांचा त्याने घारीसारखा पाठलाग सुरू केला होता. त्यामुळे आग्र्याहून दक्षिणेकडे सरळपणे येणे त्यांना शक्य नव्हते. तेव्हा ते आग्र्याहून उत्तरेस मथुरा, तेथून पूर्वेकडील गंगा-यमुनेचा दुआब व नंतर अयोध्या, प्रयाग, गया, जगन्नाथ, गोंडवन, भागानगरच्या पूर्वेकडून विजापूरच्या दक्षिणेकडून, गोकर्णावरून सह्याद्रीच्या कडेकडेने राजगडावर आले.

हा वाकडातिकडा प्रवास अनेक प्राणसंकटांनीही भरला होता. या अनोळखी लांबच्या प्रदेशातून त्यांचे मार्गदर्शक वाटाडे कोण असतील ? या प्रत्येक ठिकाणी समर्थांचे मठ होते व त्या मठांतून छत्रपतींना साहाय्य झालेले आहे हे उघड आहे. त्यांच्या येण्याच्या मार्गावर व मार्गाच्या अवतीभोवती समर्थांचे असलेले मठ, मठपति त्यांची नांवे येथे उल्लेखितो, ' मथुरेस हरिकृष्ण, अंतर्वेदीत हरिश्चंद्र, अयोध्येस रामकृष्ण, प्रयाग येथे वेणीमाधव, काशीत रामचंद्र, गंगासागरकडे हरिवंश, जगन्नाथपुरीस पद्मनाभ, सागर व रायपूर प्रांती सदाशिव, रामटेकास श्रीधर, वऱ्हाडात बालकृष्ण, महारुद्र व जयवंत गोसावी, कारजे येथे प्रल्हाद व बालकराम, तेलंगणात उद्धव ऊर्फ शिवराम, परळी वैजनाथ येथे मल्लारी, बेंदर प्रांती

राम, अण्णाप्पा, मुसळराम, श्रीशैल्यास कोंदडराम, कर्नाटकात जयराम व निरंजन गोसावी, गोमांतकात गोविंद, गोकर्णप्रांती भैरव, सावंतवाडीस शंभु, कोकणात पिलाजीबावा, दंडा राजापुरीस त्रिंबक गगनी, चिपळुणास सीताराम, असे समर्थशिष्यांचे मठ शिवरायांच्या मार्गावर किंवा त्या मार्गाच्या अवतीभोवती होते.'

श्रीशिवछत्रपतींचे प्राण हेच त्या वेळी हिंदुराष्ट्राचे प्राण होते, ही गोष्ट लक्षात घेतली म्हणजे समर्थांच्या या संघटनेकडून केवढे महत्त्वाचे कार्य झालेले आहे याची कल्पना येते. समर्थांनी प्रत्यक्ष राजकारणात भाग घेतला काय ? घेतला असल्यास त्याचे स्वरूप कोणते ? व शिवछत्रपतींच्या स्वराज्यसाधनात समर्थांचे स्थान काय ? याचा विचार पुढील प्रकरणी करू.

□ □ □

प्रकरण सोळावे

उपसंहार

राजकारण व धर्मकारण या दोन गोष्टी तमःप्रकाशासारख्या परस्परविरोधी असून राजकारणाचा कार्यभाग करणाऱ्याने धर्मकारणाशी आपला संबंध जोडू नये व धर्मकारणात भाग घेणाऱ्याने राजकारणाला दुरूनसुद्धा स्पर्श करू नये असा अलीकडे कित्येकांचा आग्रह असतो. त्याच्या मुळाशी गेल्या दीडशे वर्षांचा पाश्चात्यांचा सहवास, पाश्चात्य शिक्षणप्रणालीचे संस्कार व आपल्या जीवनदृष्टीविषयीचे पद्धतशीरपणे निर्माण झालेले अज्ञान या गोष्टी आहेत. समर्थ, शिवछत्रपति यांच्या काळी आपली ही आजची धारणा नव्हती. आपण धर्म म्हणजे Religion असे समजतो व Religion आणि Politics या दोन भिन्न गोष्टी असल्यामुळे विरोध असला पाहिजे असे आग्रहाने प्रतिपादन करतो. पण धर्म व रिलिजन या गोष्टी एक नाहीत. धर्म ही जीवनदृष्टीची परिभाषा होय. धर्माचे लक्षण सांगताना श्रीमन्महाभारतकार म्हणतात :

'धारणाद्धर्ममित्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः ।
यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।।'

(धारण करीत असल्यामुळे धर्म हा शब्द रूढ झालेला आहे. धर्म प्रजांचे धारण करीत असतो. ज्या ज्या गोष्टींनी प्रजांचे धारण होते ती ती गोष्ट म्हणजे धर्म होय.) धर्म शब्दाचा अर्थ ध्यानात घेतला तर धर्मकारणातच राजकारण अंतर्भूत होते हे सहज ध्यानात येईल. समर्थांच्या काळी या देशात दृढमूल झालेल्या सत्तेने भारतीयांचे केवळ राजकीयच नव्हे तर धार्मिक व सांस्कृतिक अस्तित्वच धोक्यात आणलेले होते हे आपण या पूर्वीच पाहिले आहे. त्यामुळे या सत्तेला उलथून टाकून भारतीय जीवनाचे संरक्षण करण्याचा प्रत्येक प्रयत्न हा धर्मकारणातच अंतर्भूत होता. त्यामुळे राजकारण हे समर्थांच्या वस्तुनिष्ठ दृष्टीला धर्मकारण म्हणूनच आवश्यक वाटले असल्यास ते योग्यच होय.

दासायन ग्रंथाच्या द्वितीय खंडाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेत लोकनायक अणे यांनी यासंबंधात केलेले विवेचन सर्वांना मान्य होण्यासारखे आहे. श्री. अणे लिहितात : 'साधूने राजकारण करू नये असा निदान वैदिक संस्कृतीचा तरी सिद्धान्त नाही. ज्या चौदा पुण्यपरम भागवतांच्या नावांचा उच्चार बहुधा देवपूजेच्या अंती करण्याचा महाराष्ट्रात व विदर्भात प्रचार आहे, त्यात पहिले नाव प्रल्हादाचे आहे. त्याने आपल्या पित्याच्या वधानंतर भगवंताच्या आज्ञेने राज्य केले. अंबरीषाने राज्य केले. भीष्माचार्यांनी कौरव वंशाचे साम्राज्य चालविण्याचा भार आपल्या खांद्यावर घेण्याची प्रतिज्ञाच केली होती व त्याच कर्तव्याच्या पूर्तीस्तव त्यांनी आत्मसमर्पण केले. रघुवंशाचे धार्मिक पौरोहित्यच नव्हे तर सर्व कठीण प्रसंगी मार्गदर्शन करण्यात वसिष्ठांचे आयुष्य गेले. रुक्मांगद व अर्जुन हे अनुक्रमे राजे व राजकारणी पुरुष होते. बिभीषण राजकारणी होता व शेवटी लंकेचा राजाही झाला. त्यामुळे ह्यांपैकी कोणाच्याही भगवद्भक्तीत खंड पडला नाही व 'परमभागवत' या

त्यांच्या पदवीस बाधही आला नाही. जे खरे ज्ञानी आहेत त्यांनीच राजकारण करायला पाहिजे असा समर्थांचा सिद्धान्त आहे.

'मुख्य तें हरिकथा निरूपण। दुसरें तें राजकारण।
तिसरें तें सावधपण। सर्व विषयीं ॥' २

हे ज्ञात्यांकरिता सांगितले आहे. राजकारण हा गव्हारांचा म्हणजे अज्ञान्यांचा विषय नव्हे. राजकारण हा स्थितप्रज्ञांचा विषय आहे, भगवंतांनी जनकादिकांचे दृष्टान्त देऊन गीतेत सिद्ध केले आहे. तेव्हा रामदासस्वामी साधु होते म्हणून ते राजकारणी असणे शक्य नाही या विधानात काही अर्थ नाही.

समर्थांच्या टीकाकारांपैकी त्यांनी राजकारण केले नाही असे आकसाने प्रतिपादन करणारे टीकाकार प्रा. नरहर रघुनाथ फाटक हे होते. फाटक या विषयातील वादरणात जेव्हा प्रथमच उतरले तेव्हा तर त्यांना समर्थांचे संतत्वही मान्य नव्हते. पण आता त्या भूमिकेत परिवर्तन करून त्यांनी आपल्या नव्या ग्रंथात समर्थांचे संतत्व मान्य केले आहे. मात्र इतर संतांइतकीच श्रीसमर्थांची संत या नात्याने योग्यता मान्य करताना त्यांच्या राजकारणविषयक कर्तृत्वाला त्यांनी आपला विरोध आग्रहीपणाने चालूच ठेविला आहे.

राजकारणाशी अंशमात्रही संबंध ज्यांच्या प्रत्यक्ष उद्गारांवरून प्रस्थापित करणे केवळ दुरापास्त आहे त्या श्रीज्ञानदेवांच्या केवळ 'आज्ञापक होआल' या उद्गारावरून त्यांच्या माथी राजकारण मारण्यासाठी जिवाचा आटापिटा करणारे प्रा. फाटक प्रत्यक्ष राजकारण शब्दाचा अनेक वेळा स्पष्ट उच्चार करणाऱ्या व राजकीय स्वरूपाच्या अनेक सूचना व प्रेरणा तत्कालीन कर्त्या राजकीय पुरुषांना देणाऱ्या समर्थांचा मात्र राजकारणाशी दूरान्वयानेही संबंध नाही असे अट्टहासाने प्रतिपादन करतात हे आश्चर्यकारक होय. अथवा आश्चर्य तरी कसले? प्रसिद्धीस्तव हेतुपूर्वक मूर्ति-भंजनाचे धोरण स्वीकारणाऱ्याला न्याय-अन्याय व सत्यासत्याची चाड राहात नाही हेच खरे. रा. फाटकांनी स्वीकारलेल्या मूर्ति-

भंजनाच्या धोरणामुळे त्यांना केवढी विलक्षण मनोविकृति जडलेली आहे हे नुकत्याच झालेल्या ५७ च्या स्वातंत्र्यसमराच्या शताब्दि महोत्सवाच्या वेळी स्पष्ट झालेच आहे.

अप्रामाणिक प्रतिपादन, गालिप्रदानास्त्राचा अनिर्बंध वापर, अहंगंड व हेकेखोरपणा ही त्यांची खास वैशिष्टये आहेत. समर्थांच्या संबंधी लिहिताना व विशेषत: त्या लेखनात श्री. ज. स. करंदीकर व कै. नानासाहेब देव यांच्यावर टीका करताना त्यांची ही सारी वैशिष्टये उफाळून आलेली आहेत. त्यांच्यासारख्या वृथा आग्रही व्यक्तीचा नुसता उल्लेख हे देखील पुरेसे खंडन होय. पण अनेक कारणांस्तव व काही प्रसंगी त्यांनी केलेल्या भरीव कामगिरीमुळे त्यांच्याविषयी एक भ्रम उत्पन्न झालेला आहे. म्हणूनच केवळ त्यांच्या एक दोन मुद्द्यांचा येथे परामर्श घेणे उचित होईल.

प्रा. फाटक यांनी आपल्या समर्थविषयक ग्रंथात असे म्हटले आहे की श्रीसमर्थांच्या काळी राजकारणाला उद्देशून राजकारण हा शब्द वापरीत नसून 'राजकी' असा शब्द वापरीत असत; व म्हणून समर्थांनी राजकारण हा शब्द ज्या अर्थी योजलेला आहे त्या अर्थी त्याचा काही तरी वेगळा अर्थ असला पाहिजे आणि समर्थांनी चातुर्य या अर्थी या शब्दाची योजना केलेली आहे. पण श्री. फाटक यांचे हे म्हणणे चुकीचे आहे. राजकी हा शब्द त्या काळी राजकारणाला उद्देशून वापरीत नसून 'राजकीय' अंदाधुंदीला उद्देशून तो वापरीत असत. श्रीशिवछत्रपतींच्या दक्षिण दिग्विजयाच्या वेळी त्यांनी लिहिलेली जी अनेक पत्रे प्रसिद्ध आहेत त्यातच 'राजकारण प्रसंगे कुतुबशहाच्या भेटीस्तव' आल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. शिवछत्रपतींच्या पत्रातील या शब्दाचा 'चातुर्य' असा अर्थ करणे किती अर्थशून्य अथवा मूर्खपणाचे ठरेल हे काही रा. फाटक यांना सांगण्याची आवश्यकता नाही. त्या काळी अन्य कोणाच्या पत्रव्यवहारात राजकारण शब्दाचा वापर राजकारण या अर्थीच होत असला तरी समर्थांनी जेथे जेथे तो वापरलेला आहे तेथे तेथे तो चातुर्य या अर्थीच वापरलेला आहे असे फाटक यांचे म्हणणे

असले तरी तेही टिकण्यासारखे नाही. समर्थांच्या विशाल साहित्य-सागरातील काही ओव्याच आम्ही येथे उद्धृत करतो. त्या ओव्यांतील राजकारण शब्दाचा अर्थ सरळ राजकारण न घेता चातुर्य असा घेतला तर त्या किती निरर्थक ठरतात ते पहा :–

मुख्य तें हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकारण ।
तिसरें तें सावधपण । सर्व विषयीं ॥ २

येथील हरिकथा निरूपण म्हणजे धर्मकारण होय ही गोष्ट स्पष्ट आहे. रा. फाटक यांच्या चातुर्याचा समावेश सावधपणात होतो, उर्वरित राजकारण शब्दाचा राजकारणाविना दुसरा काय अर्थ निष्पन्न होऊ शकतो ? शिवछत्रपतींचे कार्य प्राथमिक अवस्थेत असताना, पुनरुत्थानाची प्रेरणा राष्ट्रात निर्माण करण्याचे कार्य समर्थांनी आपल्या महंतांवर सोपविलेले होते. ते अर्थातच त्यांना अत्यंत गुप्तपणे करणे भाग होते. त्यासंबंधी श्रीसमर्थांनी आपल्या या प्रचारकांना महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शन केलेले आहे. त्यातील पुढील ओव्यांतील राजकारण शब्दाकडे पहा. श्रीसमर्थ म्हणतात :–

राजकारण बहुत करावें । परंतु कळोंचि नेदावें ।
परपीडेवरी नसावें । अंतःकरण ॥
लोक पारखून सांडावे । राजकारणें अभिमान झाडावें ।
पुनः मेळवून घ्यावे । दुरीदोरे ॥
हिरवटासि दुरी धरावे । कचरटासि न बोलावे ।
समंध पडतां सोडून जावे । येकीकडे ॥
ऐसें असो **राजकारण** । सांगतां तें असाधारण ।
सुचित अस्ता अंतःकरण । **राजकारण** जाणे ॥
अवघड स्थळीं कठीण लोक । तेथें राहणें नेमक ।
सृष्टीमध्यें सकळ लोक । धुंडीत येती ॥
तेथें कोणाचें चालेना । अणूमात्र अनुमानेना ।
कट्ट घालून **राजकारणा** लोक लावी ॥
लोक लोकीं वाढविले । तेणें अमर्याद झाले ।
भूमंडळीं सत्ता चाले । गुप्तरूपे ॥

राजकारणाचा अर्थ केवळ चातुर्य येवढाच घेतला तर 'कळोंचि नेदावें' या सूचनेचे काय महत्त्व? चातुर्य ही कुणाला न कळू देण्याची गोष्ट आहे काय ? कुणाला न कळू देता गुप्तपणे राजकारण करावयास अंगी चातुर्य असावे लागते हे मात्र खरे. तात्पर्य, फाटक यांच्या मनोविकृतींचे स्वरूप हे अशा प्रकारचे आहे. स्वतःच्या गृहीत कृत्यांना ते सिद्धान्त समजतात व उग्रट नि उद्धत लेखनशैलीच्या आश्रयाने त्यांचा आग्रह धरून बसतात. पण ही 'अहोजुक्तिः' आता शिळी झालेली आहे. श्रीसमर्थांच्या वाङ्मयसागरातील सहस्रावधि राजकीय स्वरूपाच्या सूचना व प्रेरणांचा विचार केला तरी राजकारणापासून ते अलिप्त होते असे समजणे किती चुकीचे आहे हे ध्यानात येते.

प्रमाणेच पहा

शिवछत्रपतींच्या निर्याणानंतर उग्रप्रकृति छत्रपति संभाजी महाराजांच्या धोरणामुळे स्वराज्य संकटात सापडले होते. तेव्हा संभाजी महाराजांच्या राज्यारोहणप्रसंगी श्रीसमर्थांनी कर्तव्यबुद्धीने राजांना वस्तुस्थितीची जाणीव करून देणारे एक महत्त्वपूर्ण पत्र पाठविले होते. स्वराज्याचे संरक्षण व्हावे अशी इच्छा बाळगणाऱ्या कोणत्याही राजसत्तेला ते आजही मार्गदर्शक ठरण्याइतके महत्त्वाचे आहे. येवढे हे एक पत्रसुद्धा श्रीसमर्थांच्या ठिकाणी असलेल्या राजकीय धारणेचा व त्यांच्या राजकारणाशी आलेल्या प्रत्यक्ष संबंधाचा प्रत्यय आणून द्यावयास पुरेसे आहे. श्रीसमर्थांचे ते पत्र पुढीलप्रमाणे :–

अखंड सावधान असावें। दुश्चित कदापि नसावें।
तजविजा करीत बैसावें। येकांतस्थळीं ॥
कांहीं उग्रस्थिति सांडावी। कांहीं सौम्यता धरावी।
चिंता लागावी परावी। अंतर्यामी ॥
मागील अपराध क्षमावे। कारबारी हाती धरावें।
सुखी करूनि धाडावें। कामावरी ॥

पाटांतील तुंब निघेना। तरी मग पाणीच चालेना ।
तैसें जनाच्या मना । कळलें पाहिजे ॥
जनाचा प्रवाहो चालिला । म्हणिजे कार्यभाग आटोपला ।
जन ठाईं ठाईं तुंबला । म्हणिजे खोटें ॥
श्रेष्ठीं जें जें मेळविलें । त्यासाठीं भांडत बैसले ।
तरी मग जाणावें फावलें । गनीमासी ॥
ऐसें सहसा करूं नये । दोघा भांडण तिसऱ्या जय ।
धीर धरून महत्कार्य । समजोनि करावें ॥
आरंभीच पडिली धास्ती । म्हणिजे कार्यभाग होय नास्ती ।
या कारणें समस्ती । बुधी शोधावी ॥
राजी राखतां जग । मग कार्याची लगबग ।
ऐसें जाणोनि सांग । समाधानें करावी ॥
सकळ लोक येक करावें । गनीम लाटून काढावें ।
येणें करितां कीर्ति धावे । दिगांतरी ॥
आधीं गाजवावे तडाखे । तरी मग भूमंडळी धाके ।
ऐसें न होतां धके । राज्यासी होती ॥
समयप्रसंग वोळखावा । राग निपट न संडावा ।
आला तरी कळों नेदावा । जनामध्यें ॥
राज्यामध्यें सकळ लोक । सलगी देउनी करावे शोक ।
लोकांच्या मनामध्यें धाक । उपजोंचि नये ॥
बहुत लोक मेळवावे । एक विचारें भरावे ।
कष्टे करूनि घसरावें । म्लेच्छावरी ॥
आहे तितुके जतन करावें । पुढें आणीक मेळवावें ।
मऱ्हाष्ट राज्यचि करावें । जिकडे तिकडे ॥
लोकीही ही मती धरावी । शर्थीची तरवार करावी ।
चढती वाढती पदवी । पावाल येणें ॥
शिवराजाशी आठवावें । जीवित्व तृणसमान करावें ।
येह लोक परलोकीं तरावे । कीर्तिरूपें ॥

शिवराजाचें आठवावें रूप। शिवराजाचा आठवावा साक्षेप।
शिवराजाचा आठवावा प्रताप। भूमंडळी ॥
शिवराजाचें कैसें बोलणें। शिवराजाचें कैसें चालणें।
शिवराजाची सलगी देणें। कैसी आहे ॥
सकळ सुखाचा त्याग। करूनि साधिजे तो योग।
राज्य साधावया लगबग। तैसी करावी ॥
त्याहून करावें विशेष। तरीच म्हणावें पुरुष।
या उपरी आतां विशेष। काय ल्याहावे ॥

या पत्राचे नीट मनन केले तर विजिगीषु राजनीतिशास्त्राचे सिद्धान्त श्रीसमर्थांनी हिंदुराज्य संस्थेच्या तत्कालीन नेत्याला स्पष्ट शब्दात सांगितले आहेत असे दिसून येते. उदाहरणार्थ,

(१) विजिगीषु राज्यसंस्थेने सैन्य व मुत्सद्दी यांच्या प्रवाहाला काम न देता अडवून ठेवले म्हणजे साचलेल्या पाण्यासारखी त्यांच्या शक्तीची अवस्था होऊन ती विनाश पावते; म्हणून सैन्य व मुत्सद्दी अथवा कर्ते पुरुष यांना नवी नवी पराक्रमाची कार्यक्षेत्रे सतत उघडून देणे हे विजिगीषु राज्यसंस्थेचे प्रथम कर्तव्य होय. हा सिद्धान्त श्रीसमर्थांनी आपल्या पत्रातील 'जनाचा प्रवाहो चालिला। म्हणिजे कार्यभाग आटोपला। जन ठाई ठाई तुंबला। म्हणिजे खोटे ॥' या ओवीत सांगितलेला आहे.

(२) जेवढे पूर्वज संपादित अथवा अधिकाराने आपणांस प्राप्त झालेले राज्य तेवढ्यावरच संतुष्ट असणे अथवा त्यातील काही भागासाठी आपसात भांडत बसणे म्हणजे शत्रुपक्षाचा लाभ व स्वतःची हानि करणे असून स्वपराक्रमाने नवी नवी ऐश्वर्यक्षेत्रे स्वराष्ट्रास प्राप्त करून देणे हे राष्ट्रनेत्याचे वास्तविक कर्तव्य होय. हा सिद्धान्त श्रीसमर्थांनी 'श्रेष्ठीं जें जें मिळविलें। त्यासाठीं भांडत बैसले। तरी मग जाणावें फावले। गनीमासी ॥' या ओवीत सांगितलेला आहे.

(३) राष्ट्रसंरक्षणाचा खरा उपाय केवळ स्वसंरक्षणाची सिद्धता अथवा आक्रमण झाल्यावर त्याचा प्रतिकार हा नसून शत्रुराष्ट्रावर

अथवा जेथून संभाव्य संकट असेल तेथे स्वतःच प्रथम आक्रमण व तेही कंबरडे मोडणारे जोरकस आक्रमण करणे हाच स्वराष्ट्र-संरक्षणाचा खरा उपाय होय, हे श्रीसमर्थांनी 'आधी गाजवावे तडाखे । तरी मग भूमंडळी धाके । ऐसें न होतां धके । राज्यासी होती ॥' या ओवीत सांगितलेले आहे.

(४) बहुत लोक मेळवावें । एक विचारें भरावें । कष्टें करून घसरावें । म्लेंच्छावरी ॥' या ओवीत श्रीसमर्थांनी स्वराष्ट्रसंघटन व शत्रुमित्रविवेकाचा स्पष्ट संकेत केलेला आहे. या पत्राचे स्वरूप राजकीय नाही तर काय पारमार्थिक आहे? 'पापी औरंग्या बुडाल्याने हृदयाला आनंद होणारे व 'देशद्रोही तितुके कुत्ते । मारोनि घालावे परते ॥' असा स्पष्ट आदेश देणारे राष्ट्रगुरु श्रीसमर्थ राजकारणाशी संबद्ध होते हे सत्य त्यांच्या वाङमयाचे अंशतः वाचन केले तरी स्पष्टपणे प्रत्ययास येते ते असे. पण समर्थांनी राजकारण केले म्हणजे काय केले?

श्रीसमर्थांचे द्विदल राजकारण

श्रीसमर्थ रामदास शिवछत्रपतीचे राजगुरु होते; पण चंद्रगुप्त मौर्याचे गुरु असलेल्या आर्य चाणक्यांनी अथवा विजयनगरच्या राज्यसंस्थापकांचे सद्गुरु असलेल्या श्रीमद्विद्यारण्यांनी ज्याप्रमाणे प्रत्यक्ष मंत्रिपद हातात घेऊन राज्यकारभार केला त्याप्रमाणे श्रीसमर्थांनी केलेले नाही अथवा श्रीकृष्ण, भीष्म अथवा अर्जुना-प्रमाणे त्यांनी प्रत्यक्ष सेनापतित्वही केलेले नाही. पण या दोनच राजकारणाच्या कक्षा नाहीत. राजनीतिशास्त्रामध्ये राजकारणात उपयोगी पडणाऱ्या अथवा प्रभाव गाजविणाऱ्या तीन शक्ति सांगितलेल्या आहेत. त्या तीन शक्ति पुढीलप्रमाणे :– 'शक्तयः तिस्रः प्रवाहोत्साहमंत्रजाः' प्रभाव आणि उत्साह यांच्या इतकीच किंबहुना त्याहूनही अधिक मंत्रशक्ति श्रेष्ठ आहे. मंत्र म्हणजे मसलत, मार्गदर्शन, विचारप्रदान व ध्येयदर्शन होय. श्रीसमर्थांनी हे मंत्रशक्तीचे राजकारण केले. मंत्रशक्तीचे सामर्थ्य तिच्या गुप्त-पणातच वस्तुतः असते. 'षट्कर्णो भिद्यते मंत्रः' हे वचन सुप्रसिद्धच

आहे. श्रीसमर्थांचा गुप्तपणे राजकारण करण्यावर व आपल्या प्रचारकांनी गुप्तपणे साऱ्या कामाची उभारणी करण्यावर केवढा विलक्षण कटाक्ष होता हे प्रसिद्धच आहे.

'गुप्तरूपें केलें पाहिजे सर्वें' 'उदंड समुदाव करावे। परि गुप्तरूपें' 'पाहों जाता कोठेंचि नाही' 'काय करितो ते कळेना' 'उदंड करी गुप्तरूपें' 'भूमंडळी सत्ता चाले गुप्तरूपें' 'जातो स्थळ तें सांगेना। सांगितलें तेथें तरी जायेना। आपुली स्थिति अनुमाना। येवोंचि नेदी ॥'

हे सारे समर्थांचे उद्गार त्यांच्या मंत्रगुप्तीसंबंधाच्या दक्षतेची उदाहरणेच होत. माणुसकीच्या सर्व गुणांस पारखी झालेली विधर्मी राजसत्ता व प्रचारक यांच्या वेढ्यात त्यांना जे राष्ट्रीय सामर्थ्य निर्माण करावयाचे होते त्याला हा गुप्तपणा आवश्यक होता त्यांच्या कार्याचे स्वरूप किंचित्‌ही राजकीय व राष्ट्रीय नसते तर त्यांना या गुप्तपणाच्या कटाक्षाच्या पुरस्काराची काही एक आवश्यकता नव्हती. श्रीतुकारामप्रभृति संतांनी असा गुप्ततेचा पुरस्कार केलेला नाही. कारण त्यांच्या कार्याचा तत्कालीन राजकारणाशी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष संबंध नव्हता. समर्थांनी हे जे मंत्रशक्तीचे राजकारण केले त्याचे स्वरूप द्विविध होते. शिवछत्रपतींच्या स्वराज्याच्या आंदोलनाला प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष सर्वतोपरी साहाय्य करणे व त्या प्रयत्नांना देवाधर्माचे अधिष्ठान देऊन त्या ध्येयवादाने साऱ्या महाराष्ट्रीय जनतेची अंतःकरणे भारून टाकणे.

शिवछत्रपति व समर्थ

श्रीसमर्थ मसूरला येऊन त्यांनी चाफळला श्रीरामचंद्रांचा उत्सव सुरू करण्याच्या वेळीच त्यांचे शिवछपतींच्या कार्याकडे लक्ष वेधले होते. मसूरला शहाजी राजांच्या जहागिरीत येऊन शक १५६७ मध्ये समर्थांनी जो रामनवमीचा उत्सव केला त्याला शिवाजी महाराज आले होते तेव्हापासून या अद्भुत धारणेच्या तरुण राजपुरुषाने त्यांचे मन वेधून घेतले होते. त्यानंतर तीन वर्षे त्यांनी

या राजपुरुषाच्या हालचालींचे सूक्ष्म निरीक्षण चालविले होते. चंद्रराव मोऱ्यांची शिवछत्रपतींनी केलेली अवस्था, मावळच्या जहागिरीची त्यांनी कर्तेपणाने केलेली व्यवस्था. शिरवळला बाळाजी हैबतराव व पुरंदरवर मुसेखान या आदिलशाही अधिकाऱ्यांचा पराभव करून त्यांनी त्यांना घातलेले कंठस्नान, फत्तेखानाचा केलेला पराभव या साऱ्या गोष्टी समर्थांच्या तेथील वास्तव्यातच घडल्या व त्यांच्या मननातून 'या भूमंडळाचे ठायीं । धर्म रक्षी ऐसा नाही' या निराशेच्या गडद अंधारात दीपस्तंभ उजळल्याचा त्यांना साक्षात्कार झाला. त्यांनी तीन वर्षांनंतर स्वतः होऊनच शिवछत्रपतींना गौरवाचे पत्र लिहिले व महाराष्ट्रभूमीवर ब्रह्मक्षत्रांचा अपूर्व संगम राष्ट्रपुनरुत्थानास्तव या पत्रानंतर घडून आला. समर्थांच्या या पहिल्याच पत्रात त्यांच्या शिवाजी महाराजांकडे पाहण्याच्या दृष्टीचा साक्षात्कार होतो. श्रीसमर्थ या पत्रात लिहितात :–

'निश्चयाचा महामेरू । बहुत जनांसी आधारू ।
अखंड स्थितीचा निर्धारू । श्रीमंत योगी ॥
परोपकाराचिया राशी । उदंड घडती जयासी ।
तयाच्या गुण महत्त्वासी । तुळणा कैंची ॥
यशवंत कीर्तिवंत । सामर्थ्यवंत वरदवंत ।
पुण्यवंत नीतिवंत । जाणता राजा ॥
धीर उदार आणि सुंदर । शूर क्रियेसी तत्पर ।
सावधपणें नृपवर । तुच्छ केले ॥
तीर्थे क्षेत्रें ते मोडली । ब्राह्मणें स्थानभ्रष्ट झाली ।
सकळ पृथ्वी आंदोळली । धर्म गेला ॥
देवधर्म गोब्राह्मण । करावया संरक्षण ।
हृदयस्थ झाला नारायण । प्रेरणा केली ॥
या भूमंडळाचे ठायीं । धर्म रक्षी ऐसा नाहीं ।
महाराष्ट्र धर्म राहिला कांहीं । तुम्हा कारणें ॥

आणिकही धर्मकृत्यें चालती । आश्रित होऊन कित्येक असती ।
धन्य धन्य तुमची कीर्ति । विश्वी विस्तारली ॥
कित्येक दुष्ट संहारिला । कितेकासी धाक सुटला ।
कितेकासी आश्रय झाला । शिवकल्याण राजा ॥
तुमचे देसीं वास्तव्य केलें । परंतु वर्तमान नाही घेतले ।
ऋणानुबंधें विस्मरण झालें । काय नेणों ॥
सर्वज्ञ मंडळी धर्ममूर्ति । सांगणें काय तयांप्रती ।
धर्मस्थापनेची कीर्ति । सांभाळिली पाहिजे ॥
राजकारण उदंड दाटले । तेणे चित्त विभागले ।
प्रसंग नसतां लिहिलें । क्षमा केलें पाहिजे ॥'

या पत्रानंतर श्रीशिवराय समर्थांच्याकडे आकर्षिले गेले व त्यानंतर लवकरच त्यांनी समर्थांचा अनुग्रह घेतला. अफजुलखानाचा वध, शहाजीच्या सुटकेच्या प्रकरणानंतर शिवछत्रपतींचे अडलेले राजकारण गतिमान् करणे, आग्र्याहून परत येण्याचा जिवावरचा प्रसंग इत्यादि अनेक लहानमोठ्या प्रसंगांत श्रीसमर्थांच्या मंत्रशक्तीचे व त्यांच्या संघटनेचे शिवछत्रपतींना मोलाचे साह्य झालेले आहे. 'तुझा तू वाढवी राजा । सीघ्र आम्हाचि देखिता' असे जगदंबेला विनविताना त्यांनी जे कळवळ्याने उद्‌गार काढलेले आहेत त्यावरून स्वराज्यसिंहासनाच्या या प्रतिष्ठापनेची त्यांच्या अंतःकरणात किती उत्कट इच्छा होती हे दिसून येते, निळो सोनदेव मुजुमदार, बाळाजी आवजी चिटणीस, रामचंद्रपंत अमात्य, हुकमत पन्हा हे शिवछत्रपतींचे अंतरंग अधिकारी श्रीसमर्थांचे शिष्य होते. गणेशपंत, प्रल्हादपंत, नानाजीपंत, बाळकृष्णपंत शहापूरकर, अंताजी गोपाळ वाकनवीस, अनंतभट महाबळेश्वरकर, आनंदराव देशपांडे इत्यादि शिवछत्रपतींचे लहानमोठे अधिकारी श्रीसमर्थांचे शिष्य होते.

मोरोपंत पिंगळे, नारो नीळकंठ सुभेदार, मोरेश्वर पंडितराय, नारो त्रिमल, पंताजी गोपीनाथ वाकेनवीस, अण्णाजीपंत सुरनीस, निराजी रावजी, अण्णाजी दत्तो इत्यादि शिवछत्रपतींच्या भोव-

तालचे अधिकारी मंडळ समर्थांपासूनच धर्मराज्याच्या उभारणीची स्फूर्ति घेतलेले होते असे मानावयास जागा आहे. समर्थांच्या एकांत-वासाच्या जागांची रचना नीट पाहिली तर केवळ ब्रह्मचिंतना-ऐवजी या जागांची निवड राजकारणासाठीही झाली असण्याची शक्यता मनाला पटते. उदाहरणार्थ, जेथे श्रीसमर्थांनी ग्रंथराज दासबोधाची रचना केली तो सुंदर मठ अथवा शिवथरची घळच घ्या. कसबे शिवथरच्या जवळील दक्षिणेकडील डोंगरात ही घळ लोकवस्तीपासून नैर्ऋत्य दिशेस मैलभर दूर आहे. ही एकान्त घळ अथवा सुंदर मठ तोरणा, राजगड, प्रतापगड, महाबळेश्वर, विरवाडी इत्यादि शिवकालीन महत्त्वाच्या राजकीय स्थानांच्या मध्यभागी असून ही सारी ठिकाणे घळीपासून पाचसात कोसाचे आत आहेत. शिवछत्रपति व समर्थ यांच्या धारणांचा व कार्यपद्धतीचा विचार केला तर या घळीची निवड निर्हेतुक वाटत नाही. श्रीसमर्थांच्या राजकीय प्रकरणावर प्रकाश टाकणारे चिटणीसांच्या बखरीतील काही उल्लेख पहा. अफझलखानाच्या वधाचे वृत्त देण्यापूर्वी चिटणीस लिहितात :–

'श्रीरामदासांची कृपा होऊन उपदेश व्हावा. इच्छिले तेही मनोरथ सिद्धीस गेले.' इ.स. १६६६ मध्ये शिवछत्रपति आग्र्याला गेले. त्या पूर्वीचे वृत्त सांगताना चिटणीस लिहितात, 'श्रीरामदास-स्वामींचे दर्शन घेऊन सर्व वृत्त निवेदन करून 'दिल्लीस जाणे प्राप्त; कसे करावे.' विचारले. 'जावे, फत्ते पावाल, संकट दूर होईल, तूर्त प्रसंगे जाणेच प्राप्त आहे. ऐसी आज्ञा जाली' कास्मड गार्डा या परकीय लेखाचा या विधानाला पाठिंबा आहे. शिव-छत्रपतींच्या दक्षिण दिग्विजयानंतरचे वृत्त सांगताना चिटणीस लिहितात : 'कर्नाटकातील दिग्विजय करून महाराज तोरगळ प्रांतातून पनालियावरून सातारा प्रांती येऊन श्रीस्वामींचे दर्शन घेऊन प्रतापगडी श्रीदेवीचे दर्शन केले आणि रायगडावर येऊन पावले.' इ. स. १६७४ मध्ये राज्यारोहणाची जी घटना घडली तिचे वृत्त सांगताना चिटणीस लिहितात, 'श्रीरामदास स्वामींकडे

(महाराजांनी) कारकून पाठविले, विनंती केली, त्यांनी अनुमोदन दिल्हे.' संभाजी दिलेरखानाकडे गेला असताना त्याला लिहिलेल्या पत्रात शिवाजी महाराज लिहितात, 'तुम्ही यवनास मिळाला. यवनांचे घरात राज्य घालण्याची बुद्धि तुम्ही धरली. तरी आम्हांस याउपरि काही कर्तव्य नाही. एखादे क्षेत्री वास करू किंवा श्रीरामदासस्वामींचेपासी येऊन बसो.' महाराजांच्या दैनंदिन जीवनाचे चित्र रेखाटताना चिटणीस लिहितात, 'महाराज दोन घटका रात्री जपध्यान करून काही पुराण व दासबोध दोन समास श्रवण करून भोजन करीत.' चिटणीसांसारख्या व्यक्तीने शिव-समर्थांच्या संबंधाचे हे जे चित्र रेखाटले आहे त्यावरून त्यांची जीवने परस्परात किती एकात्मता पावली होती याची साक्ष पटते. समान धारणा व परस्परपूरक कार्य असल्यावाचून ही एकात्मता उत्पन्न होत नसते. इतकाही साधा विवेक ज्या दुराराध्यांना नाही त्यांना मनोविकृतीने पछाडले म्हणून सोडून देणेच भाग आहे.

भारतातील प्राचीन शुक्र, बृहस्पति, नारद, श्रीकृष्ण कौटल्य, अथवा भारताबाहेरच्या प्लेटो, ॲरिस्टॉटल, मार्क्सप्रभृति राज्यशास्त्र व राजनीतिशास्त्र विचारकांच्या मालिकेत शोभण्यासारखे श्रीसमर्थ हेच या कालखंडातील महान् राजकीय विचारक होत. त्यांच्या विशाल वाङ्मयोदधीतून राज्यशास्त्र व राजनीतिशास्त्राची पुढील प्रमेयरत्ने निघतात.

श्रीसमर्थांचे राजनीतिशास्त्र

(१) धर्म हे राज्याचे अधिष्ठान होय.

(२) नेतृत्व सर्व दृष्टींनी आदर्श असावे.

(३) राष्ट्रातून कलहाची बीजे नष्ट करून एकात्मता वाढवावी. त्यासाठी समान ध्येय व समान संकटाची जाणीव नेतृत्वाला असावी व ती त्या नेतृत्वाने सर्व राष्ट्रघटकात रुजवावी.

(४) नेतृत्व निश्चयी, न्यायी व सर्वांना कल्पवृक्षाप्रमाणे आधारभूत असावे.

(५) राष्ट्रघटकांना नवी नवी कार्यक्षेत्रे सतत उपलब्ध करून देऊन अखंड कार्यात ठेवले पाहिजे. तुंबलेल्या शक्ति शेवटी राष्ट्राचाच घात करीत असतात.

(६) माणसांची योग्य परीक्षा राष्ट्रनेत्याला करता आली तरच सुक्षम राज्ययंत्राची उभारणी करता येते. अन्यथा नाही.

(७) राष्ट्रद्रोही फितुऱ्यांना सर्वात उग्र शासन असावे.

(८) कर्तृत्ववान् कार्यकर्त्यांच्या हातून काही चुका घडल्या तरी उदार हृदयाने त्यांना जवळ करण्याचे धोरण असावे. मात्र त्यांना मनातून जरब वाटेल अशी वागणूक असावी. 'अधृष्य' व 'अभिगम्य' या भारतीय राजनीतिशास्त्रातील नेतृत्ववर्णनातील परिभाषेचाच समर्थांनी या सूत्रात पुनश्च आविष्कार केलेला आहे.

(९) निरहंकारीपणा व अखंड सावधानता.

(१०) परीक्षेत उतरल्यावाचून केवळ लोकसंग्रहाच्या खोटया कल्पनेच्या आहारी जाऊन उगाच कोणालाही अंतरंगात ओढू नये.

(११) गुप्तता व इंद्रियजय.

(१२) शक्तीनें मिळती राज्यें । युक्तीनें यत्न होतसे ।
शक्तियुक्ति जयें ठायीं । तेथें श्रीमंत नांदती ॥

समर्थांच्या या राजनीतिशास्त्राच्या तत्त्वांचा आविष्कार शिवछत्रपतींच्या जीवनातून झालेला आहे. भारतीय इतिहासातील प्राचीन कालखंडापासून तर इंग्रजी राज्याच्या प्रतिष्ठापनेपर्यंत ज्या ज्या राज्यकर्त्यांनी या तत्त्वप्रणालीचा अंगीकार केला ते ते यशाचे धनी ठरले आहेत व ज्यांनी ज्यांनी तसे केले नाही ते ते अपयशाचे धनी ठरले आहेत. पुढील भागांत शिवछत्रपतींच्या जीवनाचे विश्लेषण करताना आम्ही ही प्रमेये त्यांच्या जीवनाशी कशी संबद्ध आहेत हे प्रत्यक्षच दिग्दर्शित करणार आहोत.

शिवछत्रपतींच्या स्वराज्य उभारणीच्या कार्यातील महत्त्वाच्या प्रसंगी श्रीसमर्थांनी केलेल्या मंत्रशक्तीच्या साहचापेक्षाही अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्या कार्याला समर्थांनी देवाधर्माच्या

म्हणजेच स्वधर्म व स्वसंस्कृतीच्या संरक्षणाचे महान् अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. श्रीसमर्थ शिवछत्रपतींच्या जीवनात आले नसते तर व त्यांनी आपले समर्थ प्रचारतंत्र उभारले नसते तर हे अधिष्ठान इतक्या प्रखरतेने या कार्याला लाभले नसते व जनहृदयात रुजले नसते. राजकारण हे स्वधर्मकारणाचे अंग होऊन त्यात पावित्र्य निर्माण झाले ते समर्थांच्यामुळेच होय. श्रीसमर्थांच्या या कार्याचे विश्लेषण करताना लोकनायक बापूजी अणे लिहितात, "राजकारण करणाऱ्यांना युक्तायुक्ततेचा किंवा सूक्तासूक्ततेचा विचार करण्याची जरुरी नाही अशी समर्थांची विचारप्रणालि नव्हती. युद्धकाली शत्रूचे निर्दालन निर्भयपणे करणे हे जसे कर्तव्य, तसेच 'न्यायसीमा उल्लंघू नये' हीही त्यांची शिकवण होती; आणि तिचे परिपालन आपल्या सैनिकांनी करावे म्हणून छत्रपति शिवाजी महाराज दक्ष असत. याची कित्येक उदाहरणे दाखविता येतील. समर्थ हे जसे सांसारिकांनी प्रपंच नेटका करून परमार्थाचा लाहो घ्यावा असे आग्रहाने प्रतिपादित होते, तसेच राजपुरुषांनी न्यायाने राज्य करून धर्मस्थापनेचे कार्य करावे व तद्द्वारा निर्वाणपदाची प्राप्ति करून घ्यावी असा उपदेश करीत होते."

समर्थांनी स्वराज्यनिर्मितीच्या कार्याला स्वधर्माचे हे जे महान् अधिष्ठान प्राप्त करून दिले त्याचा उल्लेख शिवछत्रपतींच्याच प्रत्यक्ष व्यवहारातून सापडतो. चाफळ संस्थानला दिलेल्या सनदेत पुढीलप्रमाणे लिहितात :–

॥ श्री ॥

शक १६०० आश्विन शु. १०

श्रीसद्‌गुरुवर्य, सकळतीर्थरूप, श्रीकैवल्यधाम श्रीमहाराज
स्वामीचे सेवेशी

चरणरज शिवाजी राजे यांनी चरणांवर मस्तक ठेवून विज्ञापना जे मजवर कृपा करून सनाथ केले. आज्ञा केली की 'तुमचा मुख्य धर्म राज्यसाधन करून धर्मस्थापना, देवब्राह्मणांची सेवा,

प्रजेची पीडा दूर करून पाळण, रक्षण करावे. हे व्रत संपादून त्यात परमार्थ करावा. तुम्ही जे मनी धराल ते श्री सिद्धीस पावील. त्याजवरून जो जो उद्योग सुरू केला व दुष्ट तुरुख लोकांचा नाश करावा, विपुल द्रव्य करून राज्यपरंपरा अक्षय चाले ऐसी स्थळे दुर्घट करावी ऐसे जे जे मनी धरले ते ते स्वामींनी आशीर्वादा-प्रमाणे मनोरथ पूर्ण केले.

या उपरी राज्य सर्व संपादिले. ते चरणी अर्पण करून सर्वकाळ सेवा घडावी ऐसा विचार मनी आणिला. तेव्हा आज्ञा जाली की 'तुम्हांस पूर्वी धर्म सांगितले तेच करावे. तीच सेवा होय.' ऐसे आज्ञापिले. यावरून निकटवास करून, वारंवार दर्शन घडावे; श्रीची स्थापना कोठेतरी होऊन सांप्रदाय, शिष्यभक्ति विस्तीर्ण घडावी ऐसी प्रार्थना केली. तेही आसमंतात् गिरिगव्हरी वास करून, चाफळी श्रीची स्थापना करून सांप्रदाय, शिष्य दिगंत विस्तीर्णता घडली. त्यास चाफळी श्रीची पूजा, महोत्सव, ब्राह्मण भोजन, अतिथि इमारत सर्व यथासांग घडावे. जेथे जेथे श्रीच्या मूर्ति स्थापन जाहल्या तेथे उत्सव, पूजा घडावी. यास राज्य संपादिले त्यातील ग्रामभूमि कोठे काय नेमावी ते आज्ञा व्हावी. तेव्हा आज्ञा जाली की, 'विशेष उपाधीचे कारण काय? तथापि तुमचे मनी श्रीची सेवा घडावी हा निश्चय जाहला. त्यास यथावकाशे जे नेमावेसे वाटेल ते नेमावे आणि पुढे जसा सांप्रदायाच व राज्याच्या वंशाचा विस्तार होईल तसे करीत जावे. या प्रकारे आज्ञा जाहली. यावरून देशात सांप्रदाय व श्रीच्या स्थापना जाहल्या, त्यास ग्रामभूमीची पत्रे करून पाठविली. श्रीसन्निध चाफळी १२१ गांव सर्वमान्य व १२१ गांवी आकरा विटे (बिघे) प्रमाणे भूमि व आकरा स्थळी श्रीची स्थापना जाहाली तेथें नैवेद्य, पूजेस भूमि, आकरा बिघे-प्रमाणे नेमिली आहे. ऐसा संकल्प केला. तो परंपरेने शेवटास न्यावा ऐसी आज्ञा जाहाली. त्यावरून सांप्रत गांव व भूमि नेमिले.' (पुढे तपशील आहे. तो येथे उद्धृत करण्याचे कारण नाही.)

□ □

समर्थांच्यामुळे महाराष्ट्र राज्य याचा अर्थ देवाब्राह्मणांचे म्हणजेच धर्माचे राज्य असा झाला. समर्थांच्या या महान् देणगीची जाणीव शिवरायांच्या नंतरच्या स्वराजाच्या सूत्रचालकांनाही होती. छत्रपति राजारामकालीन अस्सल कागदपत्रांतील पुढील उल्लेख या दृष्टीने पाहण्यासारखे आहेत.

शक १६१८ मार्गशीर्ष वद्य २

आनाजी जनार्दन देशाधिकारी व लेखक प्रांत वाई यांस
क्षत्रिय कुलावतंस श्रीराजाराम छत्रपति यांजकडून

........श्री (रामदासस्वामी) चे कृपेकरून महाराजांचे राज्य वृद्धीते पावले. या उपरी श्री (रघुनाथदेवा) चा समारंभ विशेष चालवीला पाहिजे ये विशी पूर्वी श्री (रामदासस्वामी) चे वचन राजश्री (श्रीशिवछत्रपति) कैलासवासी यासी आहे कीं श्रीदेवाचा चढता वाढता महोत्सव चालवावा तैसेच चढते वाढते राज्य अभिवृद्धीतें पावेल हे श्रीचे कृपापूर्वक आशीर्वादरूप वाक्य आहे .... श्रीसत्पुरुषाचे देवस्थान बहुत थोर व '**हें महाराष्ट्र राज्य म्हणजे देवाब्राह्मणांचें आहे.**'

□ □

शक १६१८ मार्गशीर्ष वद्य ५

आणाजी जनार्दन देशाधिकारी व देशलेखक प्रांत वाई यांस
शंकराजी नारायण सचीव यांजकडून

.... 'देवस्थान परमथोर व स्वामी सत्पुरुष बहुत थोर. हे '**राज्य देवाब्राह्मणाचे आशीर्वादाचे आहे** ....'

□ □

शक १६१८ मार्गशीर्ष वद्य १०

उधो आवाजी हवालदार व कारकून सबतनीव यासी
अनाजी जनार्दन सुभेदार कारकून सुभाप्रा वाई याजकडून
........हे मऱ्हाठे राज्य म्हणिजे देवाब्राह्मणांचे आहे........

□ □

शक १६१८ फाल्गुन शुद्ध ३

भानजी गोपाल मुख्य देशाधिकारी व लेखक प्रांत कर्‍हाड यांस रामचंद्र नीलकंठ अमात्य यांजकडून

........उत्तरोत्तर चढता वाढता श्री (रघुनाथदेवा) चा भक्ति महोत्सव चालवावा तैसेंच चढतें वाढतें राज्य अभिवृद्धीतें पावेल हें श्री (रामदासस्वामीचे) कृपापूर्वक आशीर्वादवाक्य आहे तरी हें **धर्मराज्य** श्रीचे कृपेकरून वृद्धीतें पावलें ....श्रीसत्पुरुषांचें देवस्थान बहुत थोर आणि हें **महाराष्ट्र राज्य म्हणजे देवब्राह्मणांचें** आहे.

शक १६१८ फाल्गुन शुद्ध ३

माहादाजी सामराज नामजाद व लेखक प्रांत जाऊली यांसी क्षत्रिय कुलावतंस श्रीराजाराम छत्रपति यांजकडून

........हें राज्य म्हणजे देवाब्राह्मणांचें आहे. धर्मस्थापना विशेषात्कारे चालवणें हें स्वामीस अगत्य आहे........ □ □

शक १६१९ ज्येष्ठ वद्य १४

खंडो आपाजी हवालदार व कारकून सा। बारामुरे यासी माहादाजी सामराज नामजाद व कारकून सुभा जावली याजकडून

........'हें महाराष्ट्र राज्य म्हणजे देवाब्राह्मणाचें........'

श्रीसमर्थांच्या कार्याचे हे स्वरूप ध्यानात घेतले तर त्याच्या भव्यतेची खरी कल्पना येते. प्रत्येक मराठी मन त्यांनी या धर्मराज्याच्या ध्येयवादाने भारून टाकलेले होते. आजच्या परिभाषेनुसार व्यक्तित्वाचा, राष्ट्रीयत्वाच्या समष्टिस्वरूप जीवनात समर्थांनी विलय घडवून दाखविलेला आहे. त्यामुळेच शिवछत्रपति ही व्यक्ति राहिलेली नसून साऱ्या राष्ट्राच्या ज्वलंत आकांक्षेचाच तो हुंकार झाला होता. राज्य शिवाजी व त्याचे वंशज यांचे उरलेले नव्हते. ते सर्व जनतेचे झाले होते. या धारणेचा जगाच्या– भारताच्या इतिहासातील अभूतपूर्व आविष्कार शिवछत्रपतींच्या निधनाच्या दारुण आघातानंतर प्रत्यक्ष दिसून आला.

तीन लक्ष सैनिक व अगणित संपत्ति घेऊन स्वराज्य बुडविण्यासाठी बादशहा औरंगजेब, शिवछत्रपतींच्या निर्याणानंतर महा-

राष्ट्रात उतरला. छत्रपति संभाजीने अविवेकी क्रोधाने स्वराज्यातील कर्त्या थोर पुरुषांना ठार मारून स्वराज्याच्या सामर्थ्याचे पंख कापलेले होते. तरीही स्वराज्याशी कृतघ्नता पत्करून स्वार्थ अथवा अन्यायाच्या सुडासाठीही कोणी छत्रपतींची पाठ सोडली नव्हती. बाळाजी आवजी चिटणिसांसारख्या स्वराज्यमंदिराचा स्तंभ असलेल्या व्यक्तीला संभाजीने हत्तीच्या पायाशी बांधून अन्यायाने ठार केले. पण खंडो बल्लाळांच्या स्वामिनिष्ठेला पित्याचा हा वध अंशतः सुद्धा विचलित करू शकला नाही. ही दिव्य जीवने श्रीसमर्थांच्याच अमृत संजीवनी मंत्राने घडविली.

नऊ वर्षे उघड्या मैदानावर औरंगजेबासारख्या शत्रूशी छत्रपति संभाजी महाराजांनी जे युद्ध करून त्याला जेरीस आणले ते महाराष्ट्रीय जनतेच्या श्रीसमर्थांनी निर्माण केलेल्या राष्ट्रनिष्ठेच्या भरंवशावरच होय. जनतेला क्रूरकर्मा संभाजी दिसत नव्हता. पुनरुत्थानाच्या आकांक्षेने भारलेल्या राष्ट्राच्या इच्छाशक्तीचे प्रतीक म्हणूनच ती छत्रपतींच्या सिंहासनाकडे पाहत होती. पुढे तर त्याहूनही बिकट प्रसंग आला. स्वराज्याचे छत्रपति संभाजी महाराज औरंगजेबाच्या तावडीत सापडले. धर्मांतर की मृत्यु या समस्येत त्यांनी मृत्यूला आलिंगन देऊन शिवरायांचे नांव अधिकच उज्ज्वल केले. संरक्षणाच्या बलिवेदीवर राजमस्तकाचाच होम झाला.

त्यांच्या क्रूर हत्येनंतर महाराष्ट्रात निर्णायक परिस्थिति उत्पन्न झाली. राणी येसूबाई व बाल शाहू मोगलांच्या कैदेत गेली. छत्रपति राजाराम जिंजीकडे गेला. छत्र नाही, नेता नाही व मार्गदर्शन नाही अशा अवस्थेत तीन लक्ष सैन्यासह स्वराज्याचे निखन्दन करण्यासाठी आलमगीर बादशहा महाराष्ट्रातील जनतेसमोर उभा ठाकला असताना जनतेने आव्हान स्वीकारले. समर्थांनी केलेल्या राष्ट्रसंजीवनीचाच हा उद्रेक होता. समर्थांच्या कार्याचे हे स्वरूप आहे. कै. लोकमान्य टिळक श्रीसमर्थांना श्रद्धांजलि अर्पण करताना इ. स. १९०८ मध्ये केलेल्या एका भाषणात म्हणतात:

'पारतंत्र्यमग्न महाराष्ट्राच्या सोडवणुकीकरिता परमेश्वराने पाठविलेल्या थोर विभूतींमध्ये पहिले स्थान श्रीरामदासांना दिले पाहिजे. लोकस्थिति व परिस्थिति यांस अनुलक्षून परमेश्वर निरनिराळे अवतार घेतो. अर्थात् महाराष्ट्र वर काढण्याकरिता ज्या गुणांची आवश्यकता होती, तशा गुणांनी परिपूर्ण अशी ही विभूति त्या काली अवतीर्ण झाली. देशास पारतंत्र्य आले म्हणजे धर्म, उद्योगधंदे, व्यापार इत्यादींचा त्राता कोणी राहत नाही. केवळ धर्माची ग्लानि ज्या वेळेस झाली तेव्हा श्रीशंकराचार्यांचा अवतार झाला. पण धर्माबरोबर इतरही अनेक गोष्टींची हानि होत असते. अशा वेळी केवळ एकाच दिशेने विचार करणारा अवतार होऊन चालत नाही. महाराष्ट्राच्या विपन्नकाळी आवश्यक अशा अनेक विशिष्ट गुणांनी युक्त असा हा महापुरुष निर्माण होऊन त्याने त्या वेळी देशाचे रक्षण केले, येवढेच नव्हे तर महाराष्ट्राचे आज जे काही नांव आहे ते त्या पुरुषाच्या परिश्रमाचे व तपोबलाचेच चीज आहे. श्रीसमर्थांचा उत्सव धार्मिक व श्रीशिवाजी महाराजांचा उत्सव राजकीय मानतात. पण धार्मिक व राजकीय उत्सव हे विभक्त करता येणार नाहीत. शरीराच्या डाव्या-उजव्या अंगाप्रमाणे ते एकमेकास चिकटलेले आहेत. धर्म व राजकारण दोन नाहीत. **रामदासांनी राष्ट्राची मने तयार करण्याचे काम केले.** शिवाजी महाराजांनी सेना व प्रजा निर्माण केली. रामदासांनी व त्यांच्या शिष्यांनी शाळा काढून लिहा वाचायला शिकविले नसेल; पण राष्ट्राचा अभ्युदय कशाने होईल, ते संपन्न कसे होईल हे शिकविले.'

लोकमान्यांनी राष्ट्रगुरु श्रीसमर्थांच्या कार्याचे केलेले हे मूल्यमापन समर्थांच्या जीवनकार्यावर परिपूर्ण प्रकाश टाकणारे असून त्याला कोणतीही नवी पुस्ती जोडण्याचे कारण नाही.

शिवछत्रपतींना केवळ राज्यसंस्थापक मानणे हे त्यांच्या महत्तेला सीमित करण्यासारखे आहे. त्यांच्या कार्याचे स्वरूप एखाद्या राज्यसंस्थापकाहून अधिक व्यापक होते, व ते म्हणजे समाजजीवनात मानवी मूल्यांची प्रतिष्ठापना करणे, धर्माचे पुनरुज्जीवन

संस्कृतीचे संरक्षण व चिरंजीव अस्मितेच्या एका महान् राष्ट्राचे पुनरुत्थान करणे हे होय. प्रदीर्घकाळ जीवन-मरणाच्या संकटात सापडलेल्या एका महान् राष्ट्राच्या जीवनाकांक्षेचे शिवछत्रपति हे प्रतीक असल्यामुळे त्या जीवनाकांक्षेची उत्पादक पार्श्वभूमि ध्यानात यावी म्हणून भारतातील इस्लामी सत्तेच्या संकटाचे स्वरूप आम्ही प्रथम विशद केले.

इस्लामी संस्कृतीने भारताच्या राष्ट्रीय अस्मितेचा उत्तर भारतात पूर्ण ग्रास करून दक्षिणेत धडक मारली असताही शिवछत्रपतींच्या हृदयात मात्र ती विशुद्ध स्वरूपात कशी प्रकट झाली ते स्पष्ट करण्यासाठी शिवछत्रपतींच्या अंतःकरणावर संस्कार करणाऱ्या विजयनगरच्या धर्मसाम्राज्याच्या स्वरूपाचे आम्ही सविस्तर समालोचन केले. प्रथम श्रद्धाजीवन निर्माण झाल्यावाचून स्वधर्म व स्वराज्याच्या ध्येयाने कोणतेही राष्ट्र पुनरुत्थानाची प्रेरणा घेऊ शकत नाही. महाराष्ट्रात शिवछत्रपतींच्या काळी या प्रेरणेला आवश्यक ते श्रद्धाजीवन कसे निर्माण झाले होते हे दर्शविण्यासाठी ते निर्माण करणाऱ्या ज्ञानदेव ते तुकाराम महाराजापर्यंतच्या संतांच्या कार्याचे आम्ही येथे समालोचन केले. राष्ट्रात श्रद्धाजीवन निर्माण झाले तरी पुनरुत्थानाची आकांक्षा प्रज्वलित करणे आवश्यक असते.

‘ बहुत लोक मेळवावे । एक विचारें भरावें ।
कष्ट करून घसरावें । म्लेच्छावरी ।।
देवद्रोही तितुके कुत्ते । मारोनि घालावे परते ।
देवदास पावती फत्ते । यदर्थी संशय नाही ॥’

या तेजस्वी मंत्राने हे संजीवन घडविणाऱ्या व खड्गाला धर्माचे अधिष्ठान निर्माण करणाऱ्या राष्ट्रगुरु समर्थ रामदासांच्या जीवनकार्याचे समालोचन करून महाराष्ट्रात ही आकांक्षा कशी प्रज्वलित झाली होती याचे आम्ही विवेचन केले. या पार्श्वभूमीवर श्रीशिवछत्रपतींच्या विभूतिमत्त्वाच्या रूपाने जे दिव्य तेज तळपले त्याचे दर्शन या ग्रंथाच्या पुढील भागात घडविण्याचे आश्वासन देऊन आम्ही हा भाग संपवितो.